

**ACTA
ACADEMIAE AGRIENSIS**

NOVA SERIES TOM. XXXIX.

SECTIO HISTORIAE

REDIGIT
JÁNOS MAKAI

EGER, 2012

Főszerkesztő:

Dr. habil. Gebei Sándor

az MTA doktora,
egyetemi tanár

A szerkesztőbizottság tagjai:

Dr. habil. Kiss László, PhD

főiskolai tanár

Dr. Makai János, PhD

főiskolai tanár

Dr. Miskei Antal, PhD

egyetemi docens

Dr. habil. Mózes Mihály, CSc

egyetemi tanár

Mgr. Imrich Nagy, PhD

Besztercebánya

Prof. dr. Peter Kónya, PhD

Eperjes

Lektorálták:

Dr. habil. Németh István, CSc

egyetemi tanár

Dr. habil. Szlávik Gábor, CSc

egyetemi docens

Dr. Miskei Antal, PhD

egyetemi docens

ISSN 1785-3117

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában

Igazgató: Kis-Tóth Lajos

Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád

Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné

Megjelent: 2012. szeptember

Készült: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdájában, Egerben
Felelős vezető: Kérészy László

**TANULMÁNYOK
A 70 ÉVES KERTÉSZ ISTVÁN
TISZTELETÉRE**

KEDVES PROFESSZOR ÚR!

Az emberi lét országútjának vannak olyan állomásai, melyeken érdemes egy pillanatra megállni, és számvetést készíteni. A 70. életév betöltése is ilyen állomást jelöl. Ez az ünnepi esemény kollégáid és tanítványaid számára alkalmat teremt arra, hogy felidézzék pályád legfontosabb eseményeit, eredményeit.

1969-ben kapcsolódtál be a magyar felsőoktatás és a tudományos élet vérkeringésébe. Ebben az évben védted meg az Attalidák valláspolitikájáról készített egyetemi doktori disszertációd, ill. kezdtl dolgozni az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékén. 1982-es kandidátusi disszertációdban a hellénisztikus Pergamon politikai szerepét elemeztél. Egy évtized múlva a későbbiekben a Semmelweis Egyetembe integrálódott Testnevelési Egyetem főállású oktatója lettél. Teljesítményedet hamarosan professzori kinevezéssel ismerték el.

Életpályád azonban újabb állomásokat is tartogatott. A hellénisztikus történelemről írt tudományos értekezésed megvédése után, 1999-ben bekerültél az MTA doktori közé. 2001-ben az egri Eszterházy Károly Főiskola lehetőséget kapott egyetemi szintű történelem szakos képzés indítására. Az itteni Történelemtudományi Intézet oktatói gárdája az új képzés legelejétől a soraiban tudhat, sőt az utóbbi években – a budapesti felsőoktatástól visszavonulva – már csak Egerben oktatsz.

Egri tanszékvezetőnek, aki sokkal inkább a tanítványodnak és közeli kollégának tekinti magát, adminisztrációs kihívást jelent a publikációs listád kezelése. Ennek az az oka, hogy az említett jegyzék rendkívül sok tételt tartalmaz. Több mint 30 önálló kötet, tankönyv, ill. jegyzet megírása fűződik a nevedhez, s a könyvrészleteket, fejezeteket még nem is említettük. Tanulmányaid száma jóval meghaladja a 100-at, ráadásul ezek közül 55 idegen nyelvű.

A szakemberek körében először az ókori világ históriájának kutatójaként lett ismert a neved, majd érdeklődésed egyre inkább a sporttörténet felé fordult. Tevékenységednek igen fontos részét képezte a tudományos ismeretterjesztés. Összesen 65 ilyen jellegű cikket írtál. Nagy érdemed, hogy kiléptél a tudomány elefántcsont-tornyából, és az érdeklődők széles körében tetted ismertté az ókor történetének jelentős vagy csak érdekes eseményeit, összefüggéseit, személyiségeit. Nagy hangsúlyt helyezettél az ókori sportrendezvények, különös tekintettel az olimpiai (olümpiai) mozgalom bemutatására. A tudományos-ismeretterjesztésben óriási lehetőséget, egyben nem kis felelősséget jelent számodra, hogy indulásától kezdve rovatvezetője vagy a História című folyóiratnak.

Két évtizede Te sem gondoltad volna, hogy az ünneplés egyik helyszíne az EKF Történelemtudományi Intézete lesz. Pedig a köszöntés nem csak a kerek évfordulónak szól. Megalakulásától országos szinten a legismertebb tagja vagy a

fenti intézet Ókor- és Középkori Egyetemes Történeti Tanszékének. Sokat tettél annak érdekében, hogy ez a tanszék ne csak oktatók-kutatók összessége, hanem egymást tisztelő és értékelő kollégák baráti közössége legyen. Az utóbbiak és egri hallgatóid rendkívül jó előadóként ismertek meg. Ugyanakkor azt is bebizonyítottad, hogy a tudós és a következetes, az ésszerű követelményekhez ragaszkodó tanár fogalma egyáltalán nem zárja ki egymást.

Kedves Professzor Úr! Egy hosszú életpálya általában eredményeket és kudarcokat, örömet és keserűséget egyaránt tartalmaz. A 70. születésnapodon csak a szépre és a jóra emlékezz! Annak érdekében, hogy az ünnepi alkalom igazán maradandó legyen, budapesti, debreceni, miskolci és egri kollégáid, részben tanítványaid tanulmánykötetet állítottak össze a tiszteletedre. Fogadd ezt tőlünk szeretettel! További szakmai sikereket, jó egészséget és hosszú életet kívánunk Neked!

A szerzők, ill. az EKF Történelemtudományi Intézete további munkatársai nevében:

Makai János és Szilávik Gábor

Ballabás Dániel

INDIGENA FŐNEMESI NEMZETSÉGEK A 19. SZÁZAD KÖZEPÉNEK MAGYARORSZÁGÁN

A magyar főnemesség múltjával, jelenével és jövőbeli esélyeivel kapcsolatban a két világháború között felerősödő diskurzus egyik gyakran visszaköszönő eleme volt a főnemesi társadalom túlnyomóan idegennek feltételezett eredete. Weis István megfogalmazása szerint „1687 óta országgyűléseink derűre-borúra honosították a császári tábornokokat, a császári háznak más országokban szolgálatokat tett idegen főurakat, akiket aztán az uralkodói kegy elhalmozott az elkobzott vagy töröktől megszabadított területeken lévő uradalmakkal.”¹ Ezek az indigenák sokáig – kimondva, kimondatlanul – mint a Habsburg uralkodók potenciális kiszolgálói és a magyar nemzet érdekeivel kevésbé azonosuló egyének jelentek meg a szakirodalomban. A magyar nemesség társadalomtörténete iránt az 1980-as évektől kezdve megmutatkozó fokozottabb érdeklődés azonban lehetővé tette az indigenák szerepének árnyaltabb megközelítését. A magyarországi nemesség 1686 és 1815 közötti társadalmi tagolódásának átfogó vizsgálata kapcsán a közelmúltban Pálmány Béla foglalkozott a honosítottak számával és a magyar főnemességen belüli arányával. A korabeli kalendáriumok mellékletét képező, a főnemesi nemzetségek lajstromát is közlő sematizmusok alapján arra az eredményre jutott, hogy az indigenák 1740-ben 242%-át, 1768-ban 196%-át, 1790-ben 162%-át, 1812-ben pedig 159%-át tették ki a nemzeti főnemességnek. Ugyanakkor – tette hozzá – ez a felsorolás némileg torzítottnak jelzi a magyar főnemesség „elidegenedésének” mértékét, mert „e listákon évszázadok múltán is idegen eredetűként szerepelnek még a XVII. században, illetve az 1700-as évek első harmadában magyar honfivá fogadott, már nemzedékekkel korábban magyarországi birtokot szerzett és letelepedett, mondhatni elmagyarosodott családok is.” Ezen kívül a hercegek, grófok (örgrófok) és bárók mellett köznemesi és lovagi rangú személyek is találhatók az indigenák között, létszámukat tekintve pedig a honosított nemzetségek jóval kevesebb tagot számlálhattak, mint „az ősi magyar főnemesi famíliák”.²

A honfűsítésért folyamodók – a magyar haza irányában tanúsított kiváló érdemeik elősorolása és a nemzet nagylelkűségére való apelláció mellett – gyakran hivatkoztak kérvényeikben a magyar családi kötődéseikre, esetleg letelepedési

¹ Weis 1930. 137.

² Pálmány 1997. 48–49.

szándékukra is. Így például Messey Lajos gróf: „*Anyai oldalról büszkén állíthatom, hogy ereimben is magyar vér buzog ... Magok gyermekeim is magyar édes Anyával szerencséltek*”. Piret Lajos báró: „*Hogy pedig nem csak általános-ságban a' birodalomnak, hanem különösen Magyarországnak ... akarám szentelni életem fáradozásait, azzal is véltem nyilváníthatni, hogy ... Csekonics János Tábornok leányát Erzsébetet hitvesül vettem*”. Sommery Lajos gróf: „*Az Egyeseknek tapasztalt jósága, az itteni megtelepedésre is ösztönöz ... bevenni annál inkább kegyelmesen méltóztassanak, mivel különben azon feltett szándékomat, hogy Magyarországnak fekvő javakat vásárolván, e' honban állandóul letelepedhessek, sikeríteni képes nem lennék*”. Hoyos Antal gróf: „*Nagyanyám ama ... kitűnő emlékü Gróf Széchenyi Ferencnek testvére, Nőm pedig Gróf Erdődy Zsigmond leánya lévén ... több Fő-Rendi magyar családokkal atyafiságban vagyok*”.³ Hosszabb távú kutatási célunk szerint azt kívánjuk megvizsgálni, hogy a hajdani honosítottak és leszármazottaik közül kik integrálódtak szorosabban az 1848 utáni magyar főnemesei társadalomba, illetve az élő indigena nemzetségekből melyeket kötötte pusztán (vagy alapvetően) csak a közjogi kapcsolat Magyarországhoz. Jelen dolgozatunkban – előtanulmányként a fentiekhez – megkíséreljük komplex módon körüljárni az indigenátus fogalmkörét, majd arra keressük a választ, hogy a „derűre-borúra” honosított személyekből és ezek utódaiból ténylegesen mennyien éltek meg a 19. század közepét. A későbbiekre nézve ugyanis ez utóbbiak alkotják a vázolt vizsgálat alapsokaságát.

Kik tekinthetők indigenának?

A Pálmány-féle tanulmány kapcsán fentebb már említett, korabeli kalendáriumokhoz csatolt sematizmusok nem tekinthetők a magyar főnemesség – s benne a honosítottak – hivatalos és pontos számbavételének. Ilyen igényű összegzés ugyanis először csak az 1885. évi főrendiházi reform kapcsán született.⁴ Az idők során honosított személyeket részint a Magyar Törvénytár, részint pedig a Királyi Könyvek köteteiből lehet összegyűjteni. Az alábbiakban e források óvatos mérlegelésével igyekszünk meghatározni a honosítottak körét – vagy más megközelítésben kizárni azokat, akiket nem indokolt indigenaként kezelni.

A szakirodalom alapján két olyan szerzőről tudunk, aki saját összesítést készített a rendi országgyűlések által honosított személyekről. A főrendiház reformjához kapcsolódva állította össze a kortárs Szerencs János (a ház elnöki titkára) a szűkebb – Erdély nélküli – Magyarországon 1550 és 1840 között honosságot szerzők listáját, melyen 659 név szerint felsorolt indigena szerepel.⁵ A későbbiekben Pálmány Béla közölt (évek szerinti bontásban) egy táblázatos összesítést a honosításokról. Ő – térben és időben Szerencs munkájával meg-

³ Reménybéli indigenák é. n. A kérvényeket indigenátusra pályázók írták az 1839–1840. évi országgyűléshez.

⁴ 1886:VIII.tc. kritikájáról l. Ballabás 2011. 1219–1220. (21. lábjegyzet)

⁵ Szerencs 1885. 19–66.

egyezően – 627 főben állapította meg az indigenák összesített számát.⁶ Amint látható, Szerencs és Pálmány adatai jelentősen eltérnek egymástól, ezért mi is megkerestük és összeszámláltuk a törvénytárban szereplő honosított személyeket. Ehhez forrásként a Corpus Juris Hungarici úgynevezett millenniumi kiadását használtuk fel.⁷ Saját kutatásunk során a szűkebb értelemben vett Magyarország törvénycikkeiben 1542⁸ és 1840 között 656 személyt találtunk – vagyis Szerencséhez hasonló eredményre jutottunk. A törvénycikkek közelebbi tanulmányozása után úgy éreztük azonban, hogy listánk – illetve a két említett szerző által közölt, módszerét tekintve ugyancsak a honosítási törvényekben szereplők egyszerű összeszámlálásával készült összesítés – több szempontból is revízióra szorul.

Az 1622. évi LXXIX. törvénycikk alapján becikkelyezett Sám bach Zdenkó például az 1625. évi LXV. törvénycikk szerint bebizonyította, hogy az „*illír nemzetből*” származik, tehát nem idegen eredetű, ezért „*a karok és rendek elhatározták, hogy ezt családjának díszére külön cikkelyekben is kijelentsék és hogy ezt a Sám bach grófot ne úgy tekintsék mint idegen nemzethez tartozó személyt, a kit újonnan tettek magyar országlakóvá, hanem úgy vegyék, mint a Szent Korona tagját és hazafit, a kit az ország jogai megilletnek*”. Sám bach Zdenkót tehát – bár neve szerepel a honosítási törvényekben – tévedésből cikkelyezték be és egyértelműen nem tartozik a honfiusítottak közé.

Mivel az indigenátus lényegében a magyar nemesség megszerzésének egyik speciális módja volt, mely által a honosított külföldi a magyar nemesi nemzet tagja lett, a befogadott indigena nemessége – a magyar nemesség természete szerint – annak minden törvényes maradékára ipso jure átszállt.⁹ A honosítás során tehát elvileg nem volt szükség az utódok megemlítésére vagy felsorolására. Ennek ellenére – vagy talán éppen ezért, mindössze – 22 személyt konkrétan megnevezett gyermekével, illetve gyermekeivel együtt cikkelyeztek be. A többi 634 honosítottnál nem nevesítették az utódokat, noha közülük igen sokaknak – mint majd látni fogjuk – még a 19. század közepén is voltak magyar főnemesként elismert leszármazottai. A konkrétan megnevezett utódok feltüntetése tehát nagyon esetlegesnek tűnik, és torzító hatást gyakorol az indigenák számának megállapításánál. Éppen ezért a továbbiakban különbséget teszünk az indigenátust megszerző személy és annak leszármazottai között. Jelen esetben minket az előbbi kategóriába tartozók érdekelnek, a honosított felmenőkkel rendelkezőket a végső lista kialakításakor nem vesszük figyelembe. Így nem számítjuk a honosítást szerzők közé az 1765. évi XLV. törvénycikkben említett Daun Lipó-

⁶ Pálmány 1997. 60. Lábjegyzetében tévesen állítja, hogy az 1830. évi diéta nem hozott honfiusítási törvényeket, vö. 1830:XV.tc. és 1830:XVI.tc.

⁷ A külön hivatkozás nélkül idézett törvénycikkek ebből a forrásból származnak. (A továbbiakban: CJH)

⁸ A szakirodalom az 1542. évi (pozsonyi) L. törvénycikket tartja az első, törvénytárban is rögzített honosításnak. (Ekmayer 1867. 38.; Béli 2000. 37.; Kisteleki 2003. 14.)

⁹ Ekmayer 1867. 30.; Béli 2000. 37–38.; Ezt gyakran a honosítási törvénycikkek is hangsúlyozták.

tot sem, aki „*az 1687:XXVIII. törvénycikk által honfiusított néhai Daunn Antal-tól való leszármazását bebizonyította*”, s ennek alapján a rendek „*összes leszármazóival együtt valóságos, régi, kétségtelen magyar honfinak*” nyilvánították.

Az 1687. évi XXVI. törvénycikk óta a honosítottaknak „*az ország közszükségleteire*” 1000 arany honfiusítási díjat kellett fizetniük. Ezt az 1741. évi XLI. törvénycikk 2000 aranyra emelte, ugyanakkor az 1741. évi XVII. törvénycikk alapján az „*az egyházi javadalmakat az országban jelenleg bíró külföldieknek*” továbbra is az 1687-ben megállapított díjat kellett fizetniük –amennyiben nagyobb javadalommal rendelkező püspökök, prépostok és apátok voltak; a kisebb javadalmúak honosítási díját viszont leszállították 200 aranyra. Az 1827. évi XXXVII. törvénycikk szerint a taksa mindenkor aranypénzben volt lefizetendő. Úgy tűnik azonban, már a kezdetektől előfordult, hogy egyesek nem fizették be a rájuk kiszabott honosítási díjat. Erre enged következtetni a taksa bevezetése után alig harminc évvel – tulajdonképpen az első adandó alkalommal – született 1715. évi XXIII. törvénycikk azon kitétele, mely szerint az ilyenek „*míg a felhívott törvénynek eleget nem tesznek, se a honosság előjogát ne élvezzék, se fekvőjóságok birtokosai ne lehessenek*”. Az 1791. évi LXIX. törvénycikk a honosítottak névsorából való törléssel is megfenyegette a notórius nemfizetőket, az 1827. évi XXXVII. törvénycikk pedig már egész konkrétan kimondta, hogy „*nemcsak a jelen országgyűlés alatt bevett honfiak, hanem azok is, a kik már előbb becikkelyezettek, a törvényes díjat azonban még le nem fizették, a teljesítésre oly módon köteleztessenek, hogy ha ezen rájuk eső törvényes kötelezettséget a jelen országgyűlés berekesztésétől számítandó legfőlebb két év alatt tökéletesen nem teljesítenék, azonnal a honfiusítottak lajstromából kitörülteknek tekintessenek és a közvetlenül rá következő országgyűlésen törvénycikkellyel kitörülteknek nyilváníttassanak*”. Az 1830. évi XVII. törvénycikk rendelkezése szerint a jövőben csakis a díj lefizetése után lehet valakit becikkelyezni. Szintén ez utóbbi törvénycikk – csaknem 150 évvel a taksa bevezetése után és egyedülként a honosítások történetében – kimondta, hogy Attems Ignác, József, Ferenc és Tádé (becikkelyezve az 1827:XLIII.tc. által), Folliot Lajos, Pley András, Piret Lajos, Bretfeld Emánuel (1827:XLIV.tc.), Vasseiges Károly és József (1827:XLV.tc.), Auersperg Miklós és Eger Frigyes (1802:XXXIV.tc.) a díj lefizetésének elmulasztása miatt „*a fölvétel és becikkelyezés hatályának megsemmisítésével a honfiak lajstromából kitöröltenek*”. Ennek alapján tehát elvileg 12 személlyel csökkent a honosítottak száma, azonban Pley Andrásnak, Folliot Lajosnak és Piret Lajosnak és Piret Lajosnak utóbb elengedték a tartozását és ismét törvénybe iktatták őket.¹⁰

¹⁰ CJH 1836:XLVI.tc. és 1840:L.tc. Arra sajnos nem tudunk választ adni, hogy vajon az 1802-ben honosított Hiller Jánost és az 1827-ben indigenált Rosen Andrást, akik az 1836. évi XLVI. törvénycikk tanúsága szerint szintén nem fizették le idejében a rájuk kirótt taksát, vajon miért nem törölték a honfiak lajstromából 1830-ban? Mindenesetre az utóbbinak a jelzett 1836-os törvénycikkal, az előbbi név szerint felsorolt fiainak pedig szintén ekkor, illetve egyik (1836-ban valószínűleg már halott fiától származó) unokájának az 1840. évi L. törvénycikkal elengedték a fennálló tartozást, kétségtelen honosított magyar nemesnek jelentve ki őket.

A fentieket összegezve úgy érezzük, hogy a honosítási törvénycikkekben szereplő személyek pusztá összeszámlálásával egy torzított listát kapnánk. A jelzett problémák figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy az 1542–1840 között eltelt csaknem 300 esztendőben összesen 594 személy szerzett maga és esetleges utódai számára magyar indigenátust; 62 személyt tehát eltávolítottunk az eredeti listából.

A Corpus Juris erdélyi törvénycikkeket tartalmazó kötetében – az 1748 és 1840 időszakot átfogva – további 66 indigena található. Erdély különállásából következően az ottani honosításnak helyi szabályai voltak. Bár ezek nem sokban különböztek a szűkebb értelemben vett Magyarországon érvényes szabályozástól, „*az eljárások következményeként létrejött indigenátus két nemességet, ill. honfűságot eredményezett: erdélyit és magyarországit. Ezek alanyai a két ország szuverén uralkodóinak alattvalói lettek, ... az „országtagságok” nem voltak a két állam által kölcsönösen elismerve*”.¹¹ A 18. század közepén például többen is szükségesnek érezték, hogy mindkét hazában becikkelyeztessék magukat: Koch Ignác és Toussaint Ferenc József 1751-ben Magyarországon és 1752-ben Erdélyben; ugyanott Wöber Ágoston Tamás 1752-ben és Khevenhüller József János 1755-ben, majd mindketten 1765-ben Magyarországon.¹² Kisteleki Károly szerint a helyzet rendezése az erdélyi 1791. évi XVI. törvénycikkel került sor, amikor kimondták, hogy – mivel Magyarország és Erdély egy és ugyanazon király hatalmának van alávetve, s a nemesség ugyanazon törvényekkel él – a nemesek és honfiak állapotára és szabadságára nézve viszonyosság lép életbe a két állam között.¹³ Saját tapasztalatunk alapján azonban ez a kölcsönösség a gyakorlatban – legalábbis az indigenátusokat illetően – nem feltétlenül érvényesült; talán azért, mert sem az ekkor ülésező, sem a későbbi magyar országgyűlések uralkodó által szentesített törvénycikkei között nem található hasonló szabályozás. Az 1748-ban „*egyenes ágon leszármazó összes örököseit és utódait*” is beleértve erdélyi honosságot nyert Kolowrat-Krakowsky Fülöp fiát, Kolowrat-Krakowsky Lipótot például 1802-ben Magyarországon is becikkelyezték.¹⁴ A dualizmus időszakából pedig már konkrét adatunk is van arra vonatkozóan, hogy a csak Erdélyben becikkelyezett indigenátusokat nem tekintették közjogilag érvényesnek. A főrendiház igazoló bizottsága Bombelles Henrik ügyében úgy határozott, hogy – bár „*azon körülményből miszerint az 1847-ik évi erdélyi országgyűlésen becikkelyeztetés végett jelentkezett, látható, hogy a ... rendeletnek eleget tenni törekedett*” – a Magyarországon való becikkelyezés hiánya miatt azonban utódai nem jogosultak a magyar főrendi állásra és az országgyűlési

¹¹ Kisteleki 2003. 16.

¹² CJH 1751:XLI.tc., 1752:IV.tc. (erdélyi), 1755:I.tc. (erdélyi), 1765:XLIV.tc., 1765:XLVII.tc.

¹³ Kisteleki 2003. 16.

¹⁴ CJH 1748:I.tc. (erdélyi), 1802:XXXI.tc.

meghívóra.¹⁵ A főrendiházi reform során törvénybe iktatott nemzetségek listáján (1886:VIII.tc.) ott szerepel ugyan – egyedülként! – az „1752. évi erd. III. törvényikkal becikkelyezett Königsegg-Rottenfels Károly Nándor és Ferencz Hugó”, de ez inkább kivételnek tekinthető. Jelenlétük annak köszönhető ugyanis, hogy „A gróf Königsegg családnak rothenfelsi ágából egyes tagok az 1839/40., 1844., 1861. és 1869/72. országgyűlésekre meghívottak”,¹⁶ vagyis a politikai jog tényleges élvezetében voltak. Valószínűtlennek tűnik továbbá, hogy az idők során erdélyi indigenátust nyert további 30 főnemes személy közül, melyek csaknem fele 1847-ben szerzett honosságot, egyáltalán senki, illetve senkinek a leszármazottai nem éltek meg a főrendiházi reform idejét. Ők azonban 1886-ban már nem kerültek becikkelyezésre.¹⁷

A genealógiai és a népszerűsítő szakirodalomban két különböző forrás alapján szokás (lehetséges) feltüntetni egy-egy honosítás tényét. Szerencs János és Pálmány Béla idézett kutatásaiban, illetve az eddigiekben mi magunk is csak a Corpus Jurisban előforduló indigenákra fókuszáltunk. Ugyanakkor a honosított személy diplomát is kapott indigenátusáról, melyet beiktattak (beiktathattak) a Királyi Könyvekbe. Nem lenne tehát haszontalan, ha megvizsgálnánk ezt a forrást is, s egybevetnénk a törvénytár alapján elkészített listánkkal – a két adatsor összevethetősége érdekében itt is ügyelve természetesen a fentiekben részletezett torzító körülmények kiküszöbölésére.¹⁸ Tisztított listánk ez esetben 491 személyt tartalmaz az 1535 és 1845 közötti időszakból. Ugyan a Királyi Könyvek és a Corpus Juris által átfogott időintervallum nem teljesen egyezik meg egymással, a két forrás között tapasztalható jelentős, 103 fős különbség minden bizonnyal nem ezzel magyarázható – már csak azért sem, mert történetesen a tágabb időszakot átfogó Királyi Könyvek tartalmazzák a kevesebb honosítottat. A két listát egybevetve 216 olyan személyt találtunk, akinek indigenátusa mind a Corpus Jurisban, mind pedig a Királyi Könyvekben szerepel. Ez egyben azt is jelenti, hogy 378 fő csak az előbbi, míg 275 csak az utóbbi forrásban került számbavételre. (Előfordulhatott továbbá, hogy egyesek diplomáját kiállították ugyan, de nem regisztrálták a Királyi Könyvekben sem.) Az, hogy a Corpus Jurisban sze-

¹⁵ Főrendiházi Irományok (A továbbiakban: FI) 1878. V. 309. Hasonlóan nyilatkozott az ügyben a minisztertanács is és új magyar főnemesi cím adományozásával látta megoldhatónak a helyzetet. (MOL K 27 1880.08.07./21.)

¹⁶ Szerencs 1885. 37.

¹⁷ A Szerencs János által 1885-ben – feltehetően a főrendiház reformjának előkészítése/végrehajtása céljából – összeállított Magyarország és Társországainak főrendei című, már többször idézett munka, amely akkurátusan és név szerint számba vette az idők során honosított összes személyt, az Erdélyben indigenáltakat nem tartalmazza.

¹⁸ Munkánk során a Királyi Könyvek mutatójából dolgoztunk, amely két különböző formában is rendelkezésre áll. Illéssy János és Pettkó Béla a Király Személye Körüli Minisztérium használatára és tájékoztatására készítette el a kiegyezést követően Bécsből a budapesti Országos Levéltárba szállított Királyi Könyvek mutatóját és az egyes bejegyzések rövid tartalmi kivonatát. (Illéssy – Pettkó 1895.) Újabbán pedig az Arcanum Adatbázis Kiadó digitális másolat formájában megjelentette a Királyi Könyvek teljes anyagát, melyhez szöveges adatbázisként az előzőnél jóval bővebb és strukturáltabb tartalmi kivonatok is készültek. (Libri Regii 2006.)

replő személyek – akár benne vannak a Királyi Könyvekben, akár nem – honosítottak tekintendők, a szakirodalom alapján vitán felül áll.¹⁹ De mi a helyzet azokkal, akik csak a Királyi Könyvekben (vagy ott sem) szerepelnek? Vajon feltétlenül szükséges az országgyűlés általi becikkelyezés az indigenátus érvényességéhez?

A honosítási eljárást először és hosszú időre szólóan az 1550. évi LXXVII. törvénycikk szabályozta. Eszerint a külföldiek honosítása alapvetően az uralkodó felségjogai közé tartozik, amelyet az „ország főpap és báró urai közül vett tanácsosai tanácsából” gyakorol, ha azonban „az országgyűlés ideje alatt akar valamely külföldit honfűsíteni, ezt az ország hű rendeinek és karainak tudtával és közreműködésével fogja tenni”. A törvény eskü letételét írja elő a frissen honosítottak számára. 1687-től kezdve – mint fentebb már említettük – honfűsítási díjat kellett fizetni, az 1791. évi LXIX. törvénycikk pedig a becikkelyezést is a honosítás feltételévé tette s kimondta, hogy „a kik becikkelyezve nincsenek, vagy ha be is vannak czikkelyezve, de a díjat vagy az esküt még le nem tették, a következő országgyűlésig a törvények rendelete szerint köteleztessenek mind a díjat letenni, mind aztán becikkelyeztetésökről gondoskodni, különben a honfiak névsorából kihagyatván”. Ez a szabályozás tehát visszamenőlegesen is köteletségévé tette az országgyűlés általi becikkelyezést azoknak, akik ezt addig elmulasztották volna.²⁰ Szijártó István szerint a törvények végrehajtása a 18. században még „távolról sem volt automatikus”,²¹ s magunk sem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy a nehézkes nyilvántartásnak köszönhetően olyanok is nemesi jogok élvezetében voltak, akik csupán diploma indigenatussal bírtak, de (még) nem cikkelyeztették be magukat. A 19. század közepétől kezdve azonban már egyre több jel mutat arra, hogy a megszerzett indigenátus közjogi síkon történő érvényesítésének elengedhetetlen feltételévé vált a törvényi szabályozás maradéktalan betartása, így az országgyűlés általi törvénybe iktatás is. Huyn János Károly és Hugó például 1840-ben szükségét érezte annak, hogy Huyn János József nevű

¹⁹ Szerencs 1885. 17–66.; Pálmány 1997. 59–60.; Kisteleki 2003. 14–16.

²⁰ A Corpus Jurisban és a Királyi Könyvekben egyaránt előforduló 216 honosított személy közül 52 (24%) egyazon évben került bejegyzésre mindkét forrásba, 62 (28,7%) korábbi dátummal szerepel a törvénytárban és csak később váltotta ki a diplomáját, míg 102 fő (47,2%) a Királyi Könyvekben fordul elő elsőként. Utóbbiak tehát azok, akik a törvényi előírásnak eleget téve a későbbiekben – előbb vagy utóbb – becikkelyeztették magukat. Erre átlagosan 8 esztendő múlva került sor, 1 és 41 év között szóródó értékek mellett. (A becikkelyezéshez értelemszerűen országgyűlésre volt szükség, amely viszonylag ritkán ülésezett, sőt nemegyszer (több) évtizednyi idő telt el két dekrétum kiadása között.) További 275 személy viszont, bár a Királyi Könyvek tanúsága szerint indigenátust nyert, a becikkelyeztetést végül elmulasztotta. Megjegyzendő azonban, hogy köztük 112 egyházi személy is található (40,7%), döntő részben a 18. századból. Ők természetesen nem örökíthették tovább magyar honosságukat, így törvénybe iktatásukra sem volt szükség. Erre egyébként az idők során csak egyetlen esetben került sor: Migazzi Kristófnál, aki „a római szent egyház főmagasságú presbyter-bíbornoka, római szent birodalmi herceg, bécsi érsek, a váci püspökség kormányzója” volt – tehát igen tekintélyes főpap. (1765:XLVI.tc.)

²¹ Szijártó 2005. 31.

ősük indigenátusát, aki azzal a „*néhai I. Leopold Római Császár és magyar Király által még az 1697-dik évben megajándékozottat, s akkoriban a hűségi esküt és taksát is letette*”, 143 évvel a donáció után becikkelyeztesse. Ugyanekkor iktatták törvénybe Rolsberg Miksa honosságát is, akinek Mátyás nevű öse 1734-ben nyerte el az indigenátust, „*s a taksát is hasonlóul lefizette, de a közbenjött meghalálozások és mulasztások miatt*” a honosítás 106 éven keresztül becikkelyezetlen maradt.²² A kiegyezés után a főrendiház igazoló bizottsága számos jelentkezőt utasított vissza azzal az indokkal, hogy a magát meghívatni szándékozó személy indigenátusa annak idején nem lett (Magyarországon) becikkelyezve. Bombelles Henrik ügyét már említettük. Braunecker Edgar és Lamoral kérvényét – „*tekintettel azon körülményre, miszerint a báró Braunecker család egyik tagja sem fordul elő a törvénykönyvben a honfiúsítottak között*” – a bizottság szintén elutasította.²³ Hasonlóan járt Wolkenstein Oswald is, miután az igazoló bizottság „*a legszorgosb kutatások után a Wolkenstein grófi családot a honfiúsított főrendi családok között a törvénykönyvbe becikkelyezve nem találta*”.²⁴ Kreith Béla és Gyula esetében „*a bizottság arról meggyőződött, hogy folyamodók elődje, gróf Kreith Keresztély III. Ferdinánd király által kiadott diploma szerint Magyarország nemesei közé felvételre a nélkül, hogy törvényszerű honfiúsíttatása és törvénybe czikkelyezése eszközöltetett volna ... [ezért] azon tiszteletteljes javaslatot terjeszti a nagyméltóságú főrendi ház elé, miszerint folyamodókat kérelmükkel elutasítani méltóztassék*”.²⁵ Más esetekben pedig azt hangsúlyozták, hogy a kérvényező egy becikkelyezett személy egyenes leszármazottja.²⁶ A törvénybe iktatás kérdése előkerült az 1879-es állampolgársági törvény vitája során is. Apponyi Albert képviselő nehezményezte ugyanis a tervezet azon passzusát, mely szerint a minisztérium – rendkívüli érdemekre hivatkozva – javaslatba hozhatja az uralkodónak a honosság megadását az állampolgársági törvényben egyébként előírt feltételek mellőzésével is. „*A mi régi közjogunk szerint* – mondta felszólalásában Apponyi – *a honfiúsítás, a teljes állampolgári jog elnyerése, vagyis az akkori fogalmak szerint a nemesség megszerzése, csak törvénybe iktatás, becikkelyezés által történt. (...) És én nem látok okot arra, hogy közjogunk ezen alapelvével szakítsunk és itt*

²² CJH 1840:XLIX.tc.

²³ FI 1875. IV. 23.

²⁴ FI 1881. VII. 271.

²⁵ FI 1884. II. 30.

²⁶ FI 1878. III. 263. (Pellegrini János); FI 1878. V. 246. (Kinski Zdenkó); FI 1881. VII. 191. (Lamberg Gusztáv); FI 1881. VII. 196. (Trauttmansdorff Károly); FI 1881. VII. 197., 199. (Windischgrätz Ernő és Róbert); FI 1881. VII. 201. (Althann Róbert); FI 1881. VII. 225. (Lamberg Károly); FI 1881. VII. 233. (Pergen Antal); FI 1881. VII. 235. (Schaffgotsch Miksa Rudolf); FI 1881. VII. 267. (Weisz Pál); FI 1881. VII. 323. (Baumgarten Pál); FI 1881. VII. 385. (Lobkovitz Rudolf); FI 1884. I. 227. (Lamberg József); FI 1884. I. 236. (Wimpffen Iván); FI 1884. I. 242. (Schaffgotsch Lewin); FI 1884. I. 439. (Seilern Károly); Mindezek mellett nem vagyunk meggyőződve arról, hogy ténylegesen is ellenőrizték a folyamodó leszármazását a hivatkozott honosított őstől. Elvi szinten azonban kétségtelenül ügyeltek törvénybe iktatás megletére.

újítást behozzunk” – vagyis hogy a haza körül szerzett érdemek magyar állampolgársággal történő jutalmazása ezentúl a törvényhozás megkerülésével történjék.²⁷ Végül megemlítjük még, hogy a főrendiházi reform során elvi jogosultságot szerzett nemzetségek között – saját kutatásunk szerint – egyetlen olyan sincsen, amelynek őse pusztán a Királyi Könyvekben szereplő honosított lenne. Ellenben minden indigena nemzetségnél gondosan feltüntették a jogosultságot megszerző ősoket és hivatkoztak a törvénytár megfelelő artikulusára.²⁸ A fentiek értelmében úgy tűnik tehát, hogy a magyar országgyűlés általi becikkelyezést a honosítás érvényességének feltételeként kell kezelnünk.

Szerencs János és Pálmány Béla már többször idézett kutatásai alapján megállapíthatjuk, hogy a honosítottak között kétségkívül nemcsak főnemesek voltak.²⁹ Saját adatgyűjtésünk szerint az 594 indigena között 26 herceg, 194 gróf, 162 báró, 6 lovag, 6 köznemes és 1 (eredetileg) nem nemes személy található. Konkrétan vagy utalások alapján ennyit tudunk megállapítani a forrásként használt törvénycikkekből. A maradék 199 becikkelyezett személy (33,5%) rangja tehát ismeretlen.³⁰ Megjegyzendő azonban, hogy ha történetesen ismerjük is egy adott személy rangját a honosítás idején, ez nem jelenti azt, hogy 1848-ban is ezzel a rangfokozattal rendelkezett.³¹

A honosított főnemesi nemzetségek száma 1848-ban

Kutatási tevékenységünk során az összegyűjtött adatok tárolására és kezelésére egy úgynevezett relációs adatbázisrendszert használunk, melynek segítségével – egy korábbi tanulmányunkban már részletesen kifejtett módszer szerint³² – képesek vagyunk megállapítani, hogy hány nemzetségből, illetve konkrétan mely nemzetségekből állt az 1848-as esztendő magyar főnemessége.

Adatgyűjtésünk szerint a 17–18. század fordulóján, 1687-ben és 1715-ben cikkelyezték be messze a legtöbb indigenát (103 és 89 fő), s arányaiban e két esztendőben lett magyar honfiú az idők során befogadottak (594 fő) közel harmada (32,3%-a). Ez a jelenség többé-kevésbé már ismert a szakirodalomból, így

²⁷ Képviselőházi Napló 1878. VII. 298–299.

²⁸ CJH 1886.VIII.tc. A vizsgálat során természetesen azokat a nemzetségeket is ellenőriztük, melyek neve mellett nem szerepelt honosítási törvénycikk. A Chamaré nemzetség 1886-ban törvénybe iktatott ősei között említett Alajos, János Antal és János közül az utóbbi nem szerepel a többiek honosító 1791. évi LXXIII. törvénycikkben. Ő tehát tévedésből került becikkelyezésre és később – mint jogosulatlan – törölve is lett a főrendek családkönyvéből. (Szerencs 1907. 610–611.)

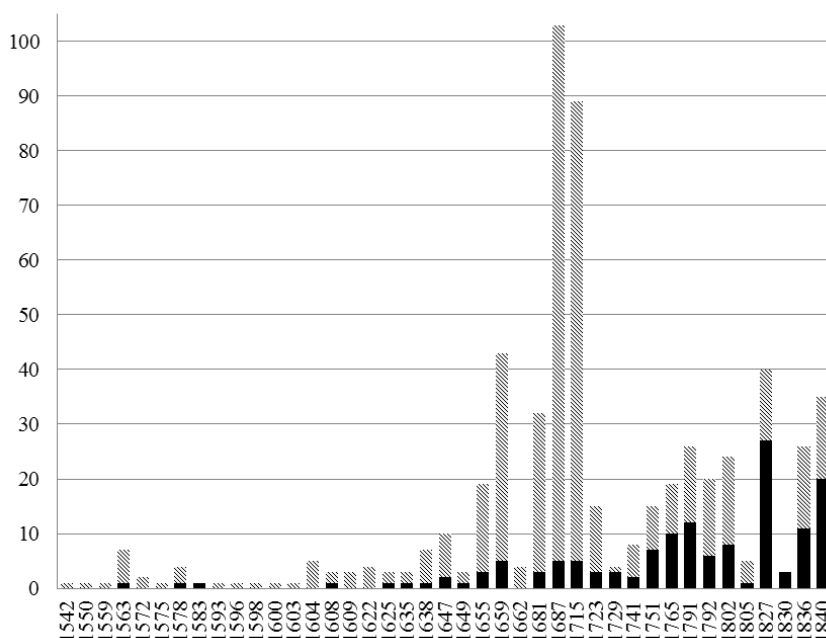
²⁹ Szerencs 1885. 73–74.; Pálmány 1997. 49., 60.

³⁰ Bár Pálmány az általa említett 627 indigena mindegyikét besorolta valahová (Pálmány 1997. 60.), mi nem követtük ezt a módszert. Egy honosított személy rangjából ugyanis nem következik automatikusan az, hogy a vele egy törvénycikkben említett rokonainak a rangja is ugyanaz lenne.

³¹ Szerencs János például 21 honfiúsított nemesből lett főnemesi nemzetséget említ. (Szerencs 1885. 75–76.)

³² Ballabás 2011. 1218–1221.

számunkra most az a kérdés a fontos, hogy mi maradt ebből a nagyszámú indigenából 1848-ra?

A magyar országgyűlések által honosított személyek száma (1542–1840)

A török háborúk és a Rákóczi-szabadságharc alatt a bécsi udvarnak szívességet tett hitelezők, udvari szállítók, hadvezérek jutalma gyors társadalmi emelkedés és bőkezűen osztogatott magyarországi földbirtok volt. Az újdonsült tulajdonosok azonban többnyire nem laktak az országban és nem is állt szándékukban itt gyökeret eresztetni. Birtokaiktól az 1720–1730-as években sorra megszabadultak,³³ Magyarországgal való kapcsolatuk végleg megszakadt, sokuk osztályrésze idővel a teljes ismeretlenség lett. Ha nem pusztán a honosítottak abszolút számát nézzük, hanem figyelembe vesszük az időközben bekövetkezett kihalásokat is, akkor egészen másként fest a tömeges méretű honosítások illusztrálása gyanánt emlegetni szokott 1687. és 1715. esztendő. Kutatásunk szerint az e két évben indigenátust szerző 192 személy közül mindössze tíznek (5,2%) a leszármazottai éltek meg főnemesi rangban a 19. század közepét, összességében pedig az 594 indigenából csak 145 (24,4%) hagyott maradékot – 127 főnemesi nemzetség képviselőjében – az általunk vizsgált korszakra. (Ők a fenti diagramon fekete színezéssel szerepelnek az egyes oszlopok alján. De ne feledjük: a többiek közel sem mindegyike volt főnemes!) Bár a korabeli sematizmusok,

³³ Kaposi 2001. 97.

mint láttuk, nyomasztóan sok indigena nemzetséget tartottak számon, valójában ezek döntő többsége időközben kihalt, eltűnt a történelem kódéban, vagy köz-nemesként eleve nem lehetett politikai tényező a főrendek között.³⁴ A maga vagy leszármazottai révén a 19. század közepét megelőző 145 honosítottból mindössze hárman (2%) szerezték indigenátusukat a 16. században, huszonhárman (15,8%) a tizenhetedikben, negyvenkilencen (33,7%) a tizennyolcadikban, míg hetvenen (48,2%) az 1848-at megelőző mintegy fél évszázad során lettek idegenből magyar honfiúvá. A dualizmus időszakának indigena főnemesi nemzetségeit így nem annyira I. Lipótnak vagy III. Károlynak, hanem sokkal inkább I. Ferencnek és V. Ferdinándnak köszönhetjük a magyar társadalom.

Összehasonlításként megemlíthetjük még, hogy az 1848-ban kimutatott 127 (41,6%) indigena nemzetség mellett további 178 (58,3%) nemzetség tartozott a nemzeti főnemességhez.

Felhasznált irodalom

- Ballabás Dániel: Főnemesi rangemelések Magyarországon a dualizmus korában. Századok, 2011/5.
- Béli Gábor: Magyar jogtörténet. A tradicionális jog. Budapest-Pécs, 2000.
- Corpus Juris Hungarici. A Magyar Törvénytár (1000–1895) ún. millenniumi emlékkiadása. Budapest, 1896–1901.
- Ekmayer Ágost: A honfiúság (indigenatus) Magyarországon. Jogtudományi Közlöny, 1867.
- Fényes Elek: Magyarország statistikája. Első kötet. Pest, 1842.
- Főrendiházi Irományok hivatalos kiadásának 1875., 1878., 1881., 1884. évi kötetei
- Illéssy János – Pettkó Béla: A Királyi Könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemesség, cím, czimer, elnév és honosság adományozásoknak 1527–1867. Budapest, 1895.

³⁴ Egy 1847. évi naptár mellékleteként megjelent sematizmus például 401 név szerint felsorolt indigena nemzetséget tartalmaz. (Naptár é. n. 418–421.) Ugyanakkor már a kortárs Fényes Eleknek is feltűnt, hogy „a’ honosítottak ... közt sok rég kihalt nemzetség is olvastatik” (Fényes 1842. 120.)

Meglátásunk szerint az évszázadokkal korábban honosságot szerző, gyakran eleve idegenben élő, az országgal közelebbi kapcsolatba tartósan nem kerülő személyek és leszármazottaik sorát a kor viszonyai között lehetetlen volt pontosan nyomon követni. (Manapság sem könnyű!) A sematizmusok készítői az idők során szorgalmasan felvezették az újabb és újabb honosított nemzetségeket a listára, a kihaltakkal viszont lényegében nem tudtak mit kezdeni, azok csekély kivételtől eltekintve továbbra is ott szerepelnek. A magunk részéről így sajnos nem érthetünk egyet Pálmány Béla azon véleményével, mely szerint „A kalendáriumokhoz fűzve évente kiadott schematizmusok családnévsorai vizsgálataink során pontos forrásoknak bizonyultak, mondhatni naprakészen követték a »nemzeti« és a honfiúsított mágnások rangemeléseit, illetve egyes nemzetségek kihalását” (Pálmány 1997. 61.)

- Kaposi Zoltán: A magyarországi nagybirtokrendszer változásai (1700–1945). In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 32. Szerk. Récsei Balázs. Kaposvár, 2001.
- Képviselőházi Napló hivatalos kiadásának 1878. évi kötetei
- Kisteleki Károly: A magyar állampolgárság fejlődéstörténete a kezdetektől a rendszerváltozásig. In: 10 éves a doktori képzés az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán. A 2003. április 4-i konferencia anyaga. Szerk. Harmathy Attila. Budapest, 2003.
- Libri Regii – Királyi Könyvek – 1527–1918. DVD-ROM. Arcanum Adatbázis. Budapest, 2006.
- MOL K 27 (Magyar Országos Levéltár, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek)
- Naptár 1847-dik közévre, a' róm. catholika egyház használatára, új és ó időszámítás szerint. Buda, é. n.
- Pálmány Béla: A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1686–1815). In: Mágnások, birtokosok, címerlevelek. Rendi társadalom – polgári társadalom 9. Szerk. Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter. Debrecen, 1997.
- Reménybeli indigenák kérvényei az 1839–1840. évi országgyűléshez. Lelőhely: Egri Főegyházmegyei Könyvtár, 970.355–356; 970.360–366.
- Szerencs János: Magyarország és társországainak főrendei. Budapest, 1885.
- Szerencs János: A főrendiház évkönyve. III. évfolyam. Budapest, 1907.
- Szijártó M. István: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. Budapest, 2005.
- Weis István: A mai magyar társadalom. Budapest, 1930.

Bartók Béla

ADATOK AZ EGRI EVANGÉLIKUSOK KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI TÁRSADALMI HÁTTÉRÉHEZ

A magyarországi evangélikus egyház igen érzékeny veszteséget szenvedett el a trianoni békével, mert hívei nagy része az utódállamok állampolgára lett és az egyházkerületek aránytalanok lettek. Viszont jelentősen megnövekedett az egyházon belül a magyar nemzetiségűek aránya, ugyanakkor az elcsatolt területekről nagyszámú evangélikus vallású polgári és egyházi alkalmazott menekült Magyarországra, akiknek beillesztése és elhelyezése sokáig sok gondot okozott az egyháznak. A bevándorló polgárok integrálása céljából kezdődött el az 1920-as években a létező evangélikus egyházközségek mellett *missziói központok* alapítása, ahol azonban hívek száma jelentősen megnövekedett, ezért *leány- és fiókközségeket* és *missziói gyülekezeteket* hoztak létre. Az evangélikus vallási megújulás egyik jele volt ekkoriban a *szórványgondozás*. A fiatal lelkészek a felekezeti öntudat erősítése mellett a hit hirdetésében értek el sikereket, amelyet látványosan egészített ki több mint száz templom felépítése, az iskolák mellett pedig a különböző evangélikus egyesületek is jelentős tevékenységet fejtettek ki.¹

A következő tanulmány ennek figyelembe vételével azt próbálja bemutatni, hogyan változott a maroknyi egri evangélikus száma és társadalmi összetétele 1910-től 1935-ig, amikor úgy döntöttek, hogy elválnak a reformátusoktól és önálló egyházközséget hoznak létre. Először a 20. századi népszámlálások adataiból indultunk ki annak érdekében, hogy kiderítsük, növelte-e a trianoni béke által okozott bevándorlás az egri hívek számát. A társadalmi elemzéshez egy összeírás adott támpontot, amely 77 egri evangélikus lakos pénzbeli felajánlásait tartalmazta, és amely a segédlelkész jövedelem-kiegészítését szolgálta. Az egyháztagok neve mellett feljegyezték „állásukat vagy foglalkozásukat”, lakcímüket és az egy évre megajánlott egyházi adójuk összegét. Különösen a foglalkozás és társadalmi helyzet vizsgálata volt nehéz, mert nem derült ki, hogy egy-egy személy jövedelméhez képest milyen mértékben támogatta egyházát. Más forrásokat ezek pontosítására vagy ellenőrzésére egyelőre nem találtunk.

¹ *Bencze Imre*: Az evangélikus népegyház és az ébredés 1919–1944. In: Magyarország a XX. században. Főszerk.: Kollega – Tarsoly István. Szekszárd, Babits Kiadó, 1997. II. 356–363. Lásd még: *Fabiny Tibor*: Az evangélikus egyház. In: A magyar protestantizmus 1918–1948. Tanulmányok. Szerk.: Lendvai L. Ferenc. Kossuth Kiadó, Budapest, 1987. 128–170.

Egerben 1524-ben jelentek meg az első lutheránus prédikátorok és a következő évtizedekben olyan gyorsan terjedt az új vallás, hogy 1548-ban a Helytartótanács azt jelentette Bécsnek, hogy alig maradtak katolikusok a városban. 1562-ben készült el a *Debrecen-Egervölgyi Hitvallás*, amely a környékbeli egyházközösségek országos súlyát is jelezte, de éppen ennek hatására kezdődött meg az evangélikusok átlépése a kálvinista egyházba, ami olyan gyors volt, hogy Egerben a 16. század végére eltűntek vagy beolvadtak. A lutheránusok bizonyíthatóan a 19. század első felében jelentek meg ismét Egerben, mert az 1840-es években már lehetővé vált számukra ott is a szabad letelepedés. Az egri közös (református-evangélikus) protestáns egyházközösség 1860-ban alakult meg, és három év múlva kimondták, hogy ha a két felekezet hívei megszaporodnak, különálló egyházközösséget hoznak majd létre. Bár a miskolci evangélikus lelkész igényt tartott volna az egriek gondozására, a lutheránusok ezt visszautasították, és ragaszkodtak az egységes protestáns eklézsiához. A légkör a visszaemlékezések szerint „testvéri” volt, mert az evangélikusok is képviseltették magukat a református presbitériumban.² 1890-ben 293 református és 114 evangélikus lakója volt a városnak és számukhoz mérten jelentős összeggel (hadikölcsönök jegyzésével) járultak hozzá az ország első világháborús terheihöz. Ezt hálálta meg a kormány azzal, hogy jelentős összeggel támogatta az 1930-ban felavatott közös protestáns templomot, amelyet sokáig látogattak az evangélikusok is.

Az egri evangélikusok száma a népszámlálások alapján

Először érdemes áttekinteni Eger felekezeti viszonyait az 1910-es népszámlálás adatai szerint.³ Eszerint az első világháború előtt az evangélikusok aránya nem érte el az 1%-ot sem:

Felekezetek/összes lélekszám	r. kat.	gr. kat.	református	evangélikus	gr. kel.	unitárius	izraelita	egyéb
28 052	24173	123	810	219 (0,7%)	38	3	2674	12

Az 1910. évi census alapján a következő volt az evangélikusok megoszlása Eger rendezett tanácsú városban a városrészek szerint:⁴

² Aklan Béla Sándor: Az egri evangélikus egyház története. Eger, 2003. 10. (kézirat)

³ A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények 42. k. Bp., 1912. 189.

⁴ Uo. 546.

	Belváros	Hatvani városrész	Felnémeti városrész	Cifrasánc városrész	Maklári városrész	Összes (polg. népesség)
Lakosság	7402	10 667	1925	2277	4536	26 807
Evangélikusok	77	82	3	4	20	186 (0,6%)

A minimális eltérés abból ered, hogy az első táblázatban belefoglalták az 1245 fős helyőrség létszámát, amelyen belül így 33 evangélikus vallású katonát számolhattak össze, ami 2,6%-ot jelentett.

Eger több mint 28 ezer fős lakosságának felmérésekor 219 evangélikust írtak össze (0,7%), és ehhez még hozzászámíthatjuk a 44 002 fős egri járás 47 evangélikus felekezetű polgárát (0,1%). A 279 900 lakosú Heves vármegyében összesen 1031 evangélikust tüntettek fel, ez pedig 0,3% volt. Megyei szinten 39 682 fő élt a hatvani járásban, közöttük 386 evangélikus volt, ami 0,9%-ot jelentett. 149 fő lutheránus lakott a 18 314 fős Gyöngyösön, ami 0,8%-ot jelentett. Ezek a számok csak azt illusztrálják, hogy egyetlen városban és egyetlen járásban sem érte el a 1%-ot az evangélikusok száma 1910-ben. Hatvan csak azért lehetett kivétel a 12 097 lakos között élő 182 evangélikussal (1,5%), mert akkor még csak nagyközség volt.

Az első világháború alatti évekről a *Schematismus Agriensis*⁵ soron következő kötetiből nyertünk adatokat. El kell ismerni, hogy ez a forrástípus elsősorban a római katolikus hívek számát tartja nyilván, ezért a protestánsok és más felekezetek esetében nem tekinthető teljesen megbízhatónak, főleg ha figyelembe vesszük, hogy a reformátusoknak és az evangélikusoknak akkoriban közös presbitériumuk volt, ami katolikus szempontból teljesen mindegy volt. A sematizmusok szerint 1914–15 között 159-re, 1916-tól pedig 157-re csökkent az evangélikusok száma. Ez talán az első világháború szálájára is írható. Bár az 1918–1919 közötti menekülthullám elérte Egert is, az 1920. évi népszámlálás helyi vallási jellemzőit nem az evangélikusok befolyásolták más irányban, mivel köztudomású volt, hogy Eger római katolikus érseki székhely és ez nem a legkedvezőbb más felekezetű tisztviselők, iparosok, kereskedők elhelyezkedésére. 1920-ban még mindig 157 evangélikust említettek a katolikusok.

A hivatalos népszámlálás alapján azonban a következő képet kaphatjuk 1920-ról:

Felekezetek/összes lélekszám	r. kat.	gr. kat.	református	evangélikus	gr. kel.	unitárius	izraelita	egyéb
28728	24 758	176	934	270 (0,9%)	31	0	2559	0

⁵ A *Schematismus Cleri Archi-Dioecesis Agriensis 1914–1933* közötti kötetei alapján. Eger, 1914–1933.

Ez a nagy eltérés a katolikusok és a statisztikai hivatal adatai között óvatosságra int bennünket a következő évek vizsgálata során is, de a különbség okát nem magyarázza meg.

Az egri evangélikusok száma a katolikus összeírások szerint 1929–1933 között így alakult:

1929	1930	1931	1932	1933
157	153	157	154	279

A sematizmus szerint tehát a számuk az 1920-as években nem változott, sőt 1930-ban 153-ra csökkent. A katolikus nyilvántartás csak 1933-tól ismerte el, hogy az evangélikusok száma 125 fővel, azaz 44,8%-kal megnövekedett, de ennek nem tudjuk megmagyarázni az okát, mivel ezekből az évekből nincs evangélikusok által készített kimutatásunk.

A következő polgári népszámlálás ismét biztosabb kapaszkodót nyújt. 1930-ban a magyarországi evangélikus egyház lélekszáma 534.165 fő volt, ami a lakosság 6,1%-át jelentette,⁶ Egerben pedig egy 1929-es adat szerint a 29.923 lakosból 934 (3,1%) kálvinista és 270 (0,9%) lutheránus személy tartozott a vallási kisebbségekhez.⁷ Az 1930. évi népszámlálás szerint Egernek 30.424 lakosa volt, az evangélikusok aránya 279 fővel így is csak 0,9% maradt.

Az evangélikusok megoszlása városrészenként ezt a képet mutatta:

Kerület száma és kerület neve	Evangélikusok száma
I. Belváros	10
II. Belváros	36
III. Belváros	19
IV. Belváros	10
V. Hatvani alsóváros	31
VI. Hatvani felsőváros	30
VII. Alsó Károlyváros	63
VIII. Felső Károlyváros	15
IX. Rákóczi város	3
X. Cifrasánc	23
XI. Maklári felsőváros	22
XII. Maklári alsóváros	10
XIII. FAKSZ-negyed ⁸ (Lajosváros)	7
Összesen	279

⁶ Új Idők Lexikona. Szerk.: Dr. Balla Antal – Dr. Benedek László – Dr. Bacsó Jenő – Dr. Angeli Ottó. Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi intézet Rt., 1942. 9–10. k. 140.

⁷ Katolikus Lexikon. I. k. Szerk.: Bangha Béla. Budapest, Magyar Kultúra, 1933. 456.

⁸ Az Országos Falusi Kislakásépítő Szövetkezet 1927-től kezdve csak a földreform során házhelyhez juttatottaknak nyújtott hitelt, de nem készpénzben, hanem építőanyagban.

Ehhez számítottak hozzá az egri járásból 105 személyt, Heves vármegyében pedig 1930-ban összesen már 1392 evangélikus élt. Ez 20 év alatt 361 fős növekedés volt. A népszámlálási adatok alapján érthető, hogy az 1930-as évek elején az evangélikus egyház legfőbb szerve úgy döntött, hogy a Heves vármegyei hívek lelki gondozása céljából missziói kört fog kialakítani.

A hívek felajánlásai

Ez a növekedés volt az oka annak, hogy az Evangélikus Egyházegyetem⁹ közgyűlése 1933. november 10-én határozatot hozott, hogy a Heves vármegye területén élő híveket a kerületek hozzájárulásával maga akarja gondozni. A legfőbb irányító szervezet Hatvan központtal megalakította a *Hatvan–Gyöngyös–Eger Missziói Kört*,¹⁰ ahová *Sztechlo Gábort*¹¹ nevezték ki lelkésznek. A kinevezési okmány többek között ezt tartalmazta: „... ezen megbízólevél erejénél fogva 1934. évi január 1-i kezdő hatállyal kirendelem Tisztelendőségedet az eger-gyöngyös-hatvani misszióba azzal a megbízással, hogy a nevezett misszió megszervezését és lelki gondozását lássa el teljesítve mindazokat a feladatokat, a lelki ellátás és a szervezés munkakomplexumába tartoznak. Működése irányítása s ellenőrzése az én hatáskörömbe esik.”¹² A történelmi dokumentumot 1933. december 22-én írta alá báró *Radvánszky Albert*¹³ egyetemes egyházi és iskolai felügyelő. Az 1934-es esztendő folyamán a hatvani lelkész rendszeresen látogatta és „ébresztgette” egri híveit, aminek az lett a következménye, hogy éles ellentétbe került az egri reformátusokkal különösen a hitoktatás kisajátítása miatt és ez az ellentét a két testvéri gyülekezet nyílt szakításához vezetett.

1935. január 14-én *Sztechlo Gábor* hatvani evangélikus lelkész vezetésével az evangélikusok összejövetelt tartottak, amelyen kimondták a reformátusoktól

⁹ Az egyházegyetem a magyarországi evangélikus egyház önkormányzati testülete, az egyházkerületek egysége volt, amelynek élén a világi egyházfelügyelő, egy püspök, az egyetemes közgyűlés és presbitérium állt.

¹⁰ A missziói egyházköztség az evangélikus egyházban a szórványok, a fiók- és leányegyházközségek szervezete volt, a lelkészi szolgálat hatékonysága szempontjából egyházmegyei vagy egyházkerületi támogatás alatt állt a rendes egyházközséggé szervezés ideje alatt.

¹¹ Sztechlo Gábor (1909–1974) evangélikus lelkész, 1931-ben Sopronban végezte el a teológiát, majd Finnországban volt ösztöndíjas, ahol a népfoiskolákkal ismerkedett. 1932-ben szentelték lelkésszé és előbb Budapesten volt segédlelkész, 1934-ben Hatvanban lett lelkipásztor, 1935-től már nagytarcsai papként szolgált, és ott alapította meg az ország első népfoiskoláját. 1944-ben Budapesten 33 gyermekotthont szervezett, ahol 1540 üldözött főleg zsidó származású gyermeket és felnőttet mentett meg munkatársaival. A háború után is a fővárosban szolgált, majd 1962-ben követte Svájcbba 1956-ban kiutazott családját, és ott hunyt el.

¹² Evangélikus Országos Levéltár Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem iratai (EOL MEE), 68. doboz, 1146/1933.2. Sztechlo Gábornak megbízás az egri–gyöngyösi–hatvani misszió gondozására

¹³ Radvánszky Albert (1880–1963) a felsőház alelnöke, koronaőr. Budapesten jogot, Mosonmagyaróvárott gazdasági akadémiát végzett, később a Szabadelvű Párt és a Munkapárt tagja, 1923–1948 között az evangélikus egyházegyetem egyházi és iskolai felügyelője volt.

való elszakadást, *Porubszky Béla*¹⁴ nyugdíjas bányafőtanácsost megválasztották a gyülekezet felügyelőjének és néhány nap múlva a református presbitérium négy evangélikus tagja is csatlakozott hozzá. A kultuszminisztérium hamarosan engedélyezte, hogy az egri polgári leányiskola egyik tantermében tartsanak istentiszteletet, majd összeírták az evangélikusokat és mindenkitől megajánlást kértek az egyházi adóra. *Geduly Henrik* nyíregyházi püspöktől segédlelkészt kértek, aki állandóan Egerben tartózkodhatott és szolgálhatta a híveket. A püspök a miskolci evangélikus esperest kérte fel az alakuló közgyűlés megtartására, és a következőket tanácsolta: „*Méltóztassék konkrét számokkal már az alakuló közgyűlésen megállapítani, hogy a missziói körzet fenntartása céljából a jelenlévők és általában az egyházközség tagjai akár állami adójuk %-os arányában akár pedig abszolút számokban mennyit ajánlanak fel egyházi adó címén.*”¹⁵ Az egri önálló missziói központ az 1935. február 18-i közgyűlésen alakult meg, amelyet *Tóth József* fancsali lelkész, hegyaljai esperes vezetett le. Ekkor választották meg a tisztkart és a presbitériumot. A közgyűlés az egyetemes egyház és a kerület által biztosított segélyek, valamint a hívek megajánlotta egyházi adók számbavételével megállapította leendő missziói lelkészének javadalmát. A következő elemzésekhez a jegyzőkönyvhöz mellékelte irat képezi a forrást, amely a „*Kimutatás az egri evangélikus missziós egyház azon tagjairól kik egyházi adójukat megajánlották*” címet viseli.¹⁶

Az egyháztagok adatait *SPSS for Windows* program segítségével dolgoztuk fel, amely sokoldalú statisztikai elemzést tett lehetővé.¹⁷ Ha megvizsgáljuk a 77 személy által felajánlott összeget, akkor ennek átlaga 11,44 pengő, a középső elem (medián) 10 pengő, a leggyakrabban pedig (módusz) a 6 pengő fordult elő. 3 pengő volt a minimum, 60 pengő pedig a maximum, amit a hívek adtak, az egész összeg pedig 881 pengőt tett ki. A percentilisek vizsgálata szerint a jelenlévők háromnegyede ígért legalább 10 pengőt. A püspök az Egyetem pénztárából 500 pengőt, a püspökség pénztárából 360 pengőt ajánlott fel, amit az egyházkerület stóladíja, a hitoktatás díja és az állami támogatás, a kongrua egészített ki. Ez azt jelenti, hogy az egri hívek jelentős összeggel járultak hozzá leendő lelkészük éves jövedelméhez. A végső összeg meghaladta a 2000 pengőt, vagyis az egriek a lelkészi jövedelem több mint 1/3-át magukra vállalták.

¹⁴ Porubszky Béla (1872–?) nyugalmazott bányafőtanácsos Selmezbányán született és ott kapott bányamérnöki oklevelet. 1894-től Máramarosban, 1915-től Sáros vármegyében volt szolgálatban, majd a csehek internálták, ezért Egerbe menekült. 1922-ben ment nyugdíjba, 15 különböző szervezet és egyesület tisztségviselője volt.

¹⁵ EOL MEE 220/935 sz. irat. 1.

¹⁶ EOL MEE 392/1935 sz. irat kézzel írt melléklete

¹⁷ Köszönöm dr. Pap József egyetemi docens segítségét a lekérdezések elvégzéséért.

Érvényes	77
Átlag	11 P 44 F
Medián	10 P
Módusz	6 P
Minimum	3 P
Maximum	60 P
Összes	881 P
Percentilisek 25%	Kisebb mint 6 P
50%	Kisebb mint 10 P
75%	Kisebb mint 12 P

A másik táblázatból az is kitűnik, hogy 18 fő adott 6 pengőt, de 16 személy kész volt 12 pengő megajánlására is. A 40 pengőt *Virga Lajos*¹⁸ állami kisegítő iskolai igazgató adta, a 60 pengőt pedig dr. *Lestyán Pál*¹⁹ OTI igazgató főorvos.

A felajánlott összegek aránya a következő volt:

Összeg (P)	Fő	Százalék	Növekvő százalék
3	3	3,9	3,9
4	1	1,3	5,2
5	3	3,9	9,1
6	18	23,4	32,5
7,2	1	1,3	33,8
7,8	1	1,3	35,1
8	8	10,4	45,5
10	8	10,4	55,8
12	16	20,8	76,6
14	1	1,3	77,9
15	8	10,4	88,3
20	5	6,5	94,8
30	2	2,6	97,4
40	1	1,3	98,7
60	1	1,3	100
881	77	100	

¹⁸ Virga Lajos iskolaigazgató 1880-ban Várpalotán született, a tanítóképzőt Déván végezte. Előbb az Ung vármegyei királyi tanfelügyelőségen dolgozott, majd 1904-től Egerben tanított. 1907-ben kisegítő iskolát szervezett, amely az első vidéki intézmény volt, és ő lett az igazgatója. Az első világháborúban orosz fogságba esett, onnan szökött haza 1920-ban. Öccse, János az olasz fronton esett el.

¹⁹ Lestyán Pál nőgyógyász, szülészorvos 1887-ben Szarvason született. Középiskoláit Szarvason, az egyetemet Budapesten végezte. A csabai kórházban, a Bársony-klinikán dolgozott, majd Mácán lett fürdőorvos, ahonnan az oroszok elűzték, Parádra menekült és ott praktizált. 1923–28 között Kompolton dolgozott, ezután lett Egerben OTI főorvos. Az orvosszövetség alelnöke és vármegye törvényhatósági bizottságának tagja volt.

A felajánlott összeg és a foglalkozás/társadalmi helyzet kapcsolata így alakult:

Összeg (P)	3	4	5	6	7,2	7,8	8	10	12	14	15	20	30	40	60	Összes
Férj alapján	1		2	8		1	5	2	5		1					25
Nyugdíjas	1			3					1		2					7
Tisztviselő	1			1			2	2	3	1	1	1	1			13
Rendőr											1					1
Egészségügyi dolgozó								1			1				1	3
MÁV-alkalmazott			1				1				2					4
Postai alkalmazott				1					1							2
Tanár				1								1		1		3
Mérnök				1					1							2
Gazdasági alkalmazott		1		1								2	1			5
Nyomdai dolgozó								2				1				3
Iparos								1	2							3
Szellemi szabadfoglalkozású									2							2
Pénzüntézeti alkalmazott				1					1							2
Ismeretlen				1	1											2

A társadalmi helyzetet tekintve a leginkább bőkezűek a férjezett hölgyek voltak, akik 25-en adtak pénzt, utánuk a tisztviselők következtek tizenhárman és a nyugdíjasok heten.

A felajánlott összeg és a nemek kapcsolata ezt a képet mutatta:

Felajánlott összeg (P)	Férfi	Nő	Teljes
3	2	1	3
4	1	0	1
5	1	2	3
6	6	12	18
7,2	0	1	1
7,8	0	1	1
8	2	6	8
10	6	2	8
12	7	9	16
14	1	0	1
15	7	1	8
20	4	1	5

Felajánlott összeg (P)	Férfi	Nő	Teljes
30	2	0	2
40	1	0	1
60	1	0	1
Teljes	41	36	77

Nemek szerint a férfiak voltak többen az adakozók között, de a 6-6 pengőt adó 13 és a 12–12 pengőt adó 9 nő is kiemelkedik a sorból.

Ezek után érdemes volt a nők családi állapotát is megvizsgálni. A felajánlott összeg és a nők családi állapotának kapcsolata így alakult: A férjezett asszonyok voltak a legmegbízhatóbb támogatók. 26 fővel a nők háromnegyedét tették ki, mivel biztos anyagi körülmények között éltek.

A felajánlott összeg és a nők családi állapota így alakult:

Összeg(P)	Hajadon	Férjezett	Özvegy	Teljes
3		1	0	1
5		1	1	2
6	2	8	2	12
7,2		1	0	1
7,8		1	0	1
8	1	4	1	6
10		2	0	2
12	2	6	0	8
15		1	0	1
20		1	0	1
Teljes	5	26	4	35

A foglalkozások és a nemek kapcsolata:

Foglalkozás	Férfi	Nő	Teljes
Férj alapján		25	25
Nyugdíjas	6	1	7
Tisztviselő	9	4	13
Rendőr	1		1
Egészségügy	3		3
MÁV	4		4
Posta	2		2
Tanár	2	1	3
Mérnök	2		2
Gazdasági alkalmazott	4	1	5
Nyomda	3		3
Iparos	2	1	3
Szellemi szabadfoglalkozású	2		2
Pénzügyi alkalmazott	1	1	2
Ismeretlen	0	2	2
Teljes	41	36	77

A nők szerepe az evangélikus egyházon belül is rendkívül fontos volt a 20. század első évtizedeiben is. Az evangélikus nőegyletek alapításának pl. fő célja az volt, hogy a templomon kívüli lelki munkát erősítsék. Ezen feladatok ellátásában főként az asszonyok segítettek a lelkészeknek. Az egyesületek tagjai a gyülekezeti munka számos területén – beteglátogatás, karitatív tevékenységek, templomtakarítás, templomdíszítés stb. – nyújtottak értékes segítséget. A testületek munkájának további fontos része volt az ismeretterjesztő és kulturális tevékenység. Minden egyházközségben rangot jelentett egy eredményesen működő nőegylet tagjának lenni. 1935-ben Egerben nem volt nőegylet, de az elemzett táblázatokból kitűnik, hogy valóban könnyen lehetett őket aktivizálni társadalmi célok érdekében. A püspök 1935. március 1-től kezdve Egerbe rendelte *Garam Lajos* ózdi segédlelkészt. Az ifjú tiszteletest március 17-én iktatta be ünnepélyesen hivatalába *Duszik Lajos* miskolci esperes és ekkor tették le esküjüket az egyházközségi presbiterek, vagyis a történelemben először létrejött az önálló egri evangélikus egyházközség.

Az egri evangélikusok a több mint 80 százalékos katolikus többséggel szemben évtizedekig élvezték a reformátusok oltalmát, segítségét és érezték ennek előnyeit és hátrányait. A körülmények – talán nem is véletlen – összecsúszása kellett ahhoz, hogy ez a kis közösség az önálló fejlődés útjára lépjen. Ebben pedig mindenképpen egy fiatal, ambiciózus lelkipásztor játszotta a kezdeményező szerepet, aki vállalta a nyílt összeütközést is a kálvinistákkal az önállóság érdekében. Az egri evangélikus missziós egyházközség az egri hívek több mint 70 éves vágyát teljesítette, és Sztehlo Gábor elhivatottsága, kitartása, buzgalma nemcsak feljebbvalóit aktivizálta, hanem lassan az egrieket is felébresztette a külső és belső okok hatására kialakult kényelmes lelkiállapotukból. Az ifjú lelkész egy alkalommal ugyanis így érvelt a református presbitereknek: „*A keresztyén positivitás azt követeli tőlünk: nem azért lehelt belénk lelket (Isten), hogy ne tegyünk semmit, hanem azért, hogy cselekedjünk.*”²⁰

²⁰ Lipcsey Péter egri református főgondnok levele Farkas István miskolci református püspöknek 14. EOL MEE 739/1934 sz. irat

Bessenyei József

EGY RÉGI MAGYAR SPORTHORGÁSZ, CSÖMÖRI ZAY FERENC

Ki ne találkozott volna a kora újkor kutatói közül Zay Ferenc névvel? Vitéz katona, jó tollú író, erőszakos birtokszerző – igazi reneszánsz ember. Életének Thallóczy Lajos, a dualizmus korának egyik legkiválóbb történésze szentelt remek monográfiát.¹ Bár munkája alapos, részletes, Zay életének nem minden momentumát tárgyalta kellő hangsúllyal. Azért alakult ez így, mert bizonyos fontos forrásokat Thallóczy még nem ismerhetett. Ezért tartottam lehetségesnek, hogy Zay életével, pontosabban annak egy kevésbé ismert részletével foglalkozzam jelen dolgozatomban. Választásom a kínálgató lehetőségek közül a horgászatra esett, mert ez a sport a vadászat mellett a legnagyobb jelentőséggel bírt az arisztokrácia köreiből, sőt divatja is éppen a 16. század második felére, Zay karrierjének meghatározó évtizedeire tehető.

A kezdetek nem jeleztek, hogy a század egyik legtöbbre hivatott személyisége kezdi meg pályáját. Előkelő középnemesi családból született 1505-ben a Délvidéken, Valkó vármegyében. A Dráva és a Száva ölelte, kisebb folyókban (Boszut, Vuka, Jelence) és mocsarakban (Kologyvári mocsár) bővelkedő terület, az ország halban egyik leggazdagabb vidékének számított, első horgászményeit is itt szerezhette. A végvárok egyikében élt atyja, Zay Péter, a jeles katona és édesanyja, a Dráva mellékéről származó lankai Kamarás Borbála, aki, ezzel is kiemelkedve kortársai közül, írástudó volt, ő tanította meg fiát a betűvetésre és olvasásra. Ferenc úrfi a családi hagyomány szerint a padovai egyetemen is megfordult. Hazatérve – föltételezhetően anyja összeköttetések segítségével – a királyi udvarba került. Buda látnivalói nagy hatással voltak az ifjúra, s mint az udvar többi apródja, ő is bizonyára részt vett a messze földön híres vizahalászatokban, látogatta a halban bővelkedő, a királyi udvart is ellátó tatai tavat. A budai szép napoknak a mohácsi csata vetett véget. Ő túlélte a tragikus ütközetet, onnan a Pozsonyba menekült Habsburg Máriához sietett, aki már korábban is kedvelt udvari embereként tartotta számon, ezért hozzá csatlakozott, majd, miután az özvegy királyné 1531-ben elhagyta Magyarországot, I. Ferdinándhoz lépett át. A polgárháborúban karddal szolgálta a Habsburgokat, amellet tollát is az ő érdekükben forgatta.

¹ Thallóczy 1885.

Két, magyar nyelven írott műve maradt ránk, mindkettő történelmi tárgyú: János király árulásáról és Nándorfehérvár török kézre kerüléséről szólnak. Mindkettő erősen Szapolyai-ellenes felfogású, Ferdinánd király céljainak megfelelően. Emellett anyagi érdekeit sem hanyagolta el. Két délvidéki menekült kapitánytársával, Bakics Pállal és Ostrosics Miklóssal 1530-ban elfoglalta a Somogy vármegyei Szenyér várát és uradalmát.² A somogyi dombvidék nyugati részén, a Nagyberek és a Kis-Balaton mocsárvidékei között álló erősség a Balaton vízgyűjtő területének délnyugati részét s az ott vezető fontos utakat ellenőrizte, ezért a török megjelenése után az ottani végvidék legerősebb láncszemét képezte. Mivel Mohács után megerősítették, több mint fél évszázadig dacolni tudott a török túlerővel. Zay édesanyjával és nővérével 1536-ig élt ott, nem törődve sem a tulajdonos esztergomi káptalan tiltakozásával, sem a kiűrtést elrendelő királyi parancsokkal. A harcok szüneteiben Zay Ferenc bizonyára gyönyörködve szemlélte a Rinyát vagy a festői Boronka-patakot, amely Nagybjomtól délre eredt és a Papréti-árok, a Nádas-patak vizével kibővülve folyt észak felé. Bizonyára nem kerülte el figyelmét a Sári-vízfolyás és az Aranyos-patak sem. A táj mai neve Marcali-hát, ez a számos homokbuckára utal. A homokbuckák közötti mélyedések elláposodtak, láprétek, fűz- és égerlápok alakultak ki. Áradások idején ezek szinte vonzották a halakat. Látványuk, meg a sok, halban bővelkedő tó nagy örömet szerezhetett Zaynak.

Öröme azonban nem lehetett teljes, mert királya állandóan sürgette a kiköltözést, s leveleit azzal nyomatékosította, hogy a káptalan az otthagytáért 100 forint évi bért követelt. Egy kötelezvényt is alá kellett írnia a nem kívánt vendégnek, amelyben vállalta, hogy ha a király részére valami más lakóhelyről gondoskodik, visszajuttatja a várat a káptalannak, összes javaival, azaz mind a 12 ígás ökörrrel, disznókkal, élelmiszerekkel és hadiszerekkel, amit elfoglaláskor ott találtak. Kötelezte magát arra is, hogy a várat 1535 pünkösdjéig mindenképpen visszaadja a káptalannak. S hogy miből tartotta fenn magát, családját, huszárait? Állandó jövedelme igen csekély volt, mint királyi aulicus évi 8 forint fizetést kapott a kamarától.³ Ezt alkalmi pénzadományok kísérték, kettőről tudunk, egyszer 400, másszor 500 forintot kapott.⁴ Egy alkalommal a kamara kifizette azt a szövetet, amelyet Baptista de Gandin bécsi kereskedőtől 25 forint értékben vásárolt,⁵ a bécsi hadszertárból pedig szükségleteire ólmot és puskaport juttattak.⁶

Komoly megtakarítást jelentett, hogy az esztergomi káptalant követő tulajdonos, a fehérvári káptalan elengedett kétévi bérleti díjat. Ám mindezeknél jelentősebb bevétellel kecsegtetett egy Zala megyei dicatori megbízás. A dicator a

² Satori 1974. 66–67.

³ Ember 1990. 72, 76.

⁴ 1536. március 4. Ens. OL A 57 Libri regii 1. k. 313. I. Ferdinánd király Zay Ferenc részére pénz (500 forint) kiutalásáról rendelkezik. – 1531. augusztus 23. Linz. OL E 21 15720. sz. doboz, 1. cím. 49. A király Zay Ferenc udvari familiárisa részére 400 forint kifizetéséről rendelkezik.

⁵ 1536. június 11. Pozsony. OL E 21 Ben. res. 15721. sz. doboz, 11. cím, 53. A kamara kifizeti a Baptista de Gandin bécsi kereskedőtől 25 forint értékben vett szövetet Zay Ferenc aulicus helyett.

⁶ 1536. január 13. ÖSTA FHKA HFÖ Proth. 1536 T. 3.

kincstári adókat szedte be, megyebeli ember volt, de nem tartozott a vármegye tisztviselői közé. Ránk maradt instrukciója meghagyta, hogy becsületesen kezelje az adókat a törvények értelmében, a megyei ispánokat és szolgabírákat sűrűsége annak megfizetésére, az összeírást eskü alatt, pontosan hajtsák végre. A behajtás előtt a számadást (regestrumot) a megye a kamarához küldje fel. Ha az összeírásnál személyesen nem jelenhet meg, megbízható helyetttest állítson. Az adószedő a végzett behajtás után eljárásáról személyesen tartozzék számot adni, s nem várni a megintésre. Különös engedély vagy meghagyás nélkül a kamarai tanácsosoknak az adóból ne fizessen, ne engedjen át semmit, és saját fizetésén kívül ne merjen magánál tartani semmit sem. Fizetésével érje be.⁷

Mivel Zaynak 50–70 huszár eltartásáról kellett gondoskodnia, tizedszedői és más bevételei ezt nem fedezték. Ezért kölcsönöket vett fel, s mivel az így szerzett összeg sem bizonyult elegendőnek, kénytelen volt elnézni katonái rablásait, erőszakosságait. Főképpen Nyitra és Trencsén vármegyéből érkeztek panaszok huszáraira.⁸ Ez logikus, mert tudjuk, hogy hasonlóan más családokhoz ezekben az években a Dél-Dunántúlról a töröktől távolabbi Nyitra vármegyébe költözött, ahol két falu (Kisörvistye, Nagyörvistye) birtokosaként pár évre védelmet talált az ellenséges portyáktól.⁹ A két, Pöstyénhez és Csejtéhez egyaránt közel fekvő, a halban gazdag Dudvág és Vág folyók közt található falu nevét az ott futó Örvistye patakról nyerte. (Azt talán mondanom sem kell, hogy az ilyen vizek a horgászatra is kiváló lehetőségeket nyújtottak.) A név forrása az összsláv rvišt'e, ami feltépett, felszaggatott vízmederre utal. Hogy a meder a gyakori árvizek miatt alakult ilyenné, ezzel Zay is tisztában volt, mert amikor 1555-ben sztambuli követjárása idején egy jelentésében beszámolt a galatai árvízről, nem mulasztotta el megemlíteni, hogy „oly hertelen nagy ár wýzek lewenek oth apro pathakakthwl, mýnth az Erwýscheý pathak wóna.”¹⁰

A patak zúgásának hangját azonban fel kellett cserélnie a fegyverek csörgésével. Enyingi Török Bálint, a Dunántúl legnagyobb birtokosa 1536 őszén átállt Szapolyai pártjára, katonái folyvást pusztították a Habsburg-pártiak birtokait. Török hatalmának megtörésére és az oszmánok visszaszorítására nagy hadjárat előkészületei indultak meg Johann Katzianer és Bakics Pál vezetésével, a Dráva legfontosabb átkelőhelye, az eszéki híd visszaszerzésére majd Nándorfehérvár visszahódítására. Csatlakozott a formálódó sereghez Zay is, de Bakics letartóztatta, mert attól tartott, hogy Török Bálinthoz csatlakozott. Csak akkor szüntette

⁷ OSZK Quart. Hung. 2464. 100. fol. Adószedői fizetése 100 magyar forintot tett ki, de ezen felül bizonyos költségeket is elszámolhatott.

⁸ 1533. december 23. OL E 41. Litt. ad cam. 1533. N. 26. Nyitra vármegye – a kamarának. Zay Ferenc hatalmaskodásáról,

1534. március 5. Trencsén. OL E 41 Litt. ad cam. 1534. N. 44.

Francisci Tamás Trencsén vármegye tizedszedője – a kamarának. Zay Ferenc hatalmaskodásáról, 1534. március 5. Trencsén. OL E 41 Litt. ad cam. 1534. N. 43.

Kraÿzar Gábor Trencsén vár kapitánya és Barachkay Pál Trencsén vármegye alispánja – a kamarának. Zay Ferenc huszárainak hatalmaskodásáról.

⁹ Nyitra megyei birtokairól: *Acsády* 1890. 37.

¹⁰ *Thaly* 1878. 188–190, 710–712.

meg őrizetét, amikor hűségéről megbizonyosodott, sőt tájékozottságát annyira nagyra értékelte, hogy elküldte az uralkodóhoz, hogy informálja Török Bálint átpártolásának részleteiről, készülteiről Ferdinánd ellen.¹¹

A hadjárat 1537. szeptember közepén indult, és hamarosan csúfos vereséggel ért véget. Eszékét nem tudták bevenni, a visszavonuló sereget október 8-án a Gara melletti Djakovárnál törbe csalták és lemészárolták. Maga Bakics is holtan maradt a csatatéren. Zay azonban életben maradt. Békés időszak következett, a két király az 1538. év elején Váradon békét kötött, a kimerült ország immár a pihenésre is gondolhatott. Zay számára most jött el az ideje a házasodásnak. Választása a Délvidék egyik leggazdagabb főúrnak, Garay Lőrincnek második feleségétől, Paksy Lucától született leányára, Borbálára esett. Az esküvőt 1538-ban a lányos háznál tartották, Darnóc¹² várában, fényes külsőségek között. Az emelkedett hangulatot fokozta a közeli Papuk hegység s a festői szépségű, víz-esésekben gazdag Kovačica patak látványa.

Ezután néhány nyugalmasabb évet tölthetett ifjú felesége oldalán. Talán anyagi gondjai is megoldódtak, legalábbis egy – felesége által írott – későbbi számadástöredékből ez tűnik ki. Csak selymet 110 forintért vétetett Firenzében Antenor Miklós kereskedőtől. Más luxusáruk, így a narancs, citrom, és az olasz hegedősöknek, magyar hegedősöknek fizetett összegek mutatják a háztartás biztos pénzügyi alapjait.¹³

A békének Szapolyai 1540. július 17-én bekövetkezett halála vetett véget. A háború Buda török kézre kerülésével vett tragikus fordulatot. A Ferdinánd-párti rendek azonban meggyőzték a Német Birodalom vezetőit a visszafoglalás szükségességéről, s 1542-ben nagy sereg indult a főváros visszavívására. Ehhez csatlakozott huszáraival Zay is. A hadmenet azonban csúfos kudarccal végződött. A következő évben, 1543-ban a szultán személyesen vonult hadai élén Magyarországra, elfoglalta a Körös vármegyei Valpót, majd Székesfehérvárt, Esztergomot. Zay csak annyit tehetett, hogy a Dunántúlon huszárai élén kisebb rajtaütésekkel nyugtalanította a törököt. Ezzel magára vonta Niclas von Salm figyelmét, s a jeles hadvezér, amikor 1546-ban bátyja, V. Károly császár a schmalkaldeni szövetségben egyesült protestáns fejedelmek elleni fegyveres fellépést tervezte, Ferdinánd Zayt tette meg a magyar csapatok egyik parancsnokává. A hadjáratot eldöntő 1547. április 24-i mülhlbergi csatában a magyar huszárok bravúros teljesítményének is köszönhetően a császár győzelmet aratott. Zay jutalma nem is maradt el. 1547. július 17-én királyától szép birtokadományban részesült, a Trencsén vármegyei Ugróc vára és uradalma birtokosa lett.¹⁴ A 17 faluból álló birtok 81 portájával, 27 szellérével és a benépesítésre lehetőséget kínáló 31 pusztatelkével a megye tekintélyes középbirtokosainak sorába emelte a tulajdonost.

¹¹ Enyingi 1994. N. 170. 1537. január 26. H. n. Bakics Pál – I. Ferdinánd királynak. HHStA Hung. Allg. A. Fasc. 30. Fol. 62.

¹² Drenovac vagy Klak néven is ismert, Slatinski Drenovac falu fölött található.

¹³ OSZK Quart. Hung. 2464. 431–433. fol.

¹⁴ 1547. július 17, Prága. OL A 57 Libri regii 2. kötet. 206. Ferdinánd király birtokadománya Zay Ferenc és gyermekei Péter, János, László részére. Sorszám 2.245

Ugrócon azonnal nekilátott a várépítésnek, de csak a hatvanas években tudta azt befejezni. Családját azonban azonnal odaköltöztette, édesanyja menyével és két unokájával már a következő évben Ugrócon telelt, a Várallján (Podhragy) sebtében emelt házban. A vadászni és horgászni szerető Zaynak sok öröme telt az ugróci völgyben elterülő birtokában, amelynek nagy részét erdő (fenyves, bükk-, tölgy-, cser- és nyírfa) borította, amely bővelkedett vadakban (őz, szarvas, hiúz) és halakban, jelesül pisztrángokban.

Nem sok ideje maradt, hogy az új jószága nyújtotta örömeiket kiélvezze, mert királya parancsa 1548-ban Egerbe rendelte. Adjuk át a szót Tinódinak!¹⁵

Írnak vala másfélezőrnegyvennyolcba,
Szent Jakab hónap¹⁶ huszadik napjába,
Egőr vára lön jó királ számába,
Érté királ Egröt nagy pusztaságba.
Elválasztá egy jámbor hív szolgáját:
Az ruszkai jó vitéz Dobó Istvánt,
Mint főporkolábját, udvarbíróját,
Jó Zay Ferencöt, más porkolábját.¹⁷
Negyvenkilencben mikoron írnának,
Esmég foglalák az Oláh Miklósnak,
Főpispöknek, főkancelláriusnak,

Ötödnapiján az Bódogasszon hónap.¹⁸
Dobót, Zayt akkoron megesköték
Őfelségének, országnak, pispöknek,
Eger várban hogy ők hívök lennének.
Ötven esztendőben mikor élnének,
Egri sereggel Szolnokot foglalák,
Királ akarattából megcsinálák,
Vitéz Zay Ferencöt benne hagyák,
Ki jól szolgálá, sok jámborok vallyák.

Pontosítva Tinódi előadását: Zay 1550. szeptember 24-én tette állandó lakását Szolnokra. Parancsnoki teendői mellett még a Titelig cirkáló, fegyvert s élelmet szállító tiszai naszádosokra is ügyelnie kellett. Miután a vár felépült, 1551. augusztus 11-én letette a kapitányságot, s visszatért Egerbe. A vár védelmében azonban nem vett részt, mert uralkodói parancsra Komáromba költözött, hogy ott mint a naszádosok kapitánya tevékenykedjen. Később még feljebb léphetett: az összes naszádos parancsnokának, főkapitányának is kinevezte I. Ferdi-

¹⁵ Tinódi 1554 [VI.]. Eger vár viadaljáról való ének história 53–70. sor.

¹⁶ Július

¹⁷ Várnagy

¹⁸ Január

nánd. Ám ez előtt, még egyszer visszatért Egerbe, 1553 elején királyi biztосként, hogy a várbeli vitézek elmaradt zsoldját kifizesse.

A naszádos főkapitány már országos katonai tisztségnek, nagy hatalommal és befolyással járó hivatalnak számított. A dunai naszádosok szállították a különféle élelmiszereket, hadifelszereléseket, védték a folyópartokat. Mivel Komáromban és környékén sokan keresték kenyerüket halászzal, ők védték a halászokat, ha veszélyes vizeken halásztak, vagy ha kalandozó török rablók tűntek fel a közelben. Itt ejtették el a különlegesen finom húsú vizákat, s annak halászata olyan különlegességnek számított, hogy nemegyszer az uralkodó és kísérete is megcsodálta a nagy eseményt, nemegyszer más főrangúak társaságában. Az udvar, a főurak s a főpapok gyakran vásároltak a legfinomabb halakból, a viza mellett tokhalat, kecsegét, meg a királyhalnak is nevezett sőreget. A kifogott halakat egy- két napig élve, kötélén a vízben tartották, mert így frissen megmaradtak. Ezek felügyelete is a naszádosok feladata volt. A naszádosok fogtak sok harcsát, csukát, kárászt, csikot, pontyot, süllőt is. Zaynak való világ volt ez, sajnálhatta, hogy nem tartott sokáig. Az történt ugyanis, hogy az uralkodó követséget küldött a Portára azzal a céllal, hogy lezárják a háborúskodást János Zsigmonddal, amely „várháborúk” néven ismert történetírásunkban, úgy, hogy Erdély megmaradjon a Habsburg-birodalom érdekkörében. A követség vezetői Verancsics Antal, a gyakorlott diplomata, tudós humanista és Zay Ferenc lettek. Zayra azért esett az uralkodó választása, mert alaposan ismerte a végvidéket, komoly hadi tapasztalatokkal rendelkezett, amellet jól tudott törökül is. A követséghez csatlakozott még Hans Dernschwam, a Fugger-kereskedőház egykori megbízottja (faktora), a szepesi kamara gazdasági szakértője is.

Zay alaposan felkészült a nagy útra. Végrendelkezett, könyveit is összeíratta, innen tudjuk, hogy bibliotékája kilencvenegy könyvet tartalmazott, sok történelmi és filozófiai munkát.¹⁹ A követjárás hivatalosan 1553. június 13-án kezdődött, a menet gyorsan haladt, de azért a kínálkozó látnivalók megtekintésére mindig szakítottak időt, Amikor egy falu határában szézámvetéseket láttak, Dernschwamnak eszébe jutott, hogy „a szézámból olajat ütnek. Kellemes és tiszta, minden ételhez felhasználható: halat és mást ugyanúgy lehet benne kisütöni, mint vajban, és a piacon mindenkor kapható kárászkeszeget ezzel öntik le és régi jó paraszti szokás szerint a magvakat is ráhintik.”²⁰

1553. augusztus 25-én déltájban érkeztek Sztambulba, 27-én már a szultán elé. bocsátották őket. A tárgyalások gyorsan haladtak, hamarosan meg is állapodtak abban, hogy öt évre békét kötnek, s a követek – királyuk utólagos jóváhagyásának reményében – ráálltak Erdély átengedésére is, annak fenntartásával, ha János Zsigmond fiú utód nélkül halna meg, Erdély szálljon Ferdinándra.²¹

¹⁹ Bessenyei 1983.

²⁰ Dernschwam 1984. 163.

²¹ A tárgyalások ismertetése nem feladatom, annak részleteit korábbi történeiszek már feltárták, például Tardy 1983. 110–135. Előadásomban csak a sporttörténeti vonatkozásokra fogok kitérni.

Ezeket a pontokat el kellett küldeniük Bécsbe, megerősítés céljából, azután várták a választ. Természetesen eközben sem tétlenkedtek. Vendégeket fogadtak, híreket gyűjtöttek s továbbították azokat. Verancsics a környék régiségeit tanulmányozta, Zay a pasákkal fűzte szorosabbra ismeretségét. Meglátogatta a halpiacot is. Útitársa, Dernschwam meglehetősen rossz véleményrel volt a törökök és a halak kapcsolatáról. Elfogultságát naplója más részeiben sem rejtí véka alá. „A halat a törökök nem tudják megfőzni, és egyáltalán nem tudnak vele mit kezdeni. Kevés halat esznek, a legtöbbet a keresztények és a zsidók veszik böjtnapokon Konstantinápolyban. Halpiaca silány, de mégis nagy rajta a tatia (adó). Most a zsidók bérlik.”²² Szerencsénkre előítéletes gondolkodását a folyóvizek és lakóik leírására nem terjesztette ki.

1555. január 20-án a követséghez megérkezett a Habsburgok egyik legkitűnőbb diplomatája, a belga Augerius Gislenius Busbecq, új utasításokkal. A politikai helyzet megváltozott, a szultán hadba szállt a perzsák ellen, a Fekete-tengerhez közeli kisázsiai Amasziában²³ ütötte fel főhadiszállását, s azonnal magához rendelte a követeket, akik március 9-én útnak is indultak. Mivel ezt az utat szinte senki sem ismerte, Dernschwam és Busbecq részletesen feljegyezték mindent, amit fontosnak gondoltak. Kettőjük közül Dernschwamot érdekelte jobban eme távoli tájak hétköznapi élete, így a halászattal, horgászattal kapcsolatos információk nagyrészt tőle maradtak fenn.²⁴ Ezekből mutatok be most néhányat:

1555. március 19: Pazardzsik²⁵ mellett „Az előbb említett hegyi pataokban²⁶ állítólag nincsen sem pisztráng sem egyéb hal. De a törökök amúgy sem konyítanak a halfogáshoz.”²⁷ 1555. március 19: Bozöjük²⁸. Az országút mentén – ott ahol beérkeztünk ebbe a mezővárosba [ti. Bozöjükbe] – valaha mindkét oldalról város állt, hat évvel ezelőtt (miként már említettem) talapzatokat és nagy kváderköveket ástak ki. Ugyanitt egy mély árokban – melyet könnyűszerrel át lehet ugratni – nem sok a víz, benne ászkapók és kövi csíkok. A törökök nem értenek a halfogáshoz, eszközük sincsen hozzá, de amúgy sem áll jogukban, mivel-hogy egytől egyig rabszolgák. Mi azonban szerencsét próbáltunk és fogtunk rákot is, csíkot is.”²⁹

²² Dernschwam 1984. 300.

²³ Amasya tartomány székhelye.

²⁴ Dernschwam és Zay esetében indokolt horgászatról beszélni, hiszen ők nem megélhetési célból fogták a halakat, hanem szórakozásból.

²⁵ Ermeni Pazardzsik: ma Pazaryeri a Márvány tengeri régióban.

²⁶ A nevét nem közli Dernschwam.

²⁷ Dernschwam 1984. 351.

²⁸ A név eredeti alakja Bozhöjük lehetett, ma: Bozüyük Bilecik tartományban.

²⁹ Dernschwam 1984. 352. A csík elterjedt, népszerű halnak számított a Magyar Királyságban. A leggyakrabban csiklevest, káposztás csíkot, csikpörköltet készítettek belőle.

1555. március 24: A már említett Maszut Kőj faluban a vizesárok tele van fenékjáró halakkal, melyeket a törököknek nem szabad kifogniuk.³⁰

1555. március 25: Áthaladtunk a tegnap látott, fenékhalakban dúslakodó patakocskán, melyből a törökök nem tudnak halat fogni.³¹

1555. március 30-án délidőben az [Ancyrától, azaz Ankarától] egy napi járóföldre fekvő Ballager³² nevű kis faluba érkeztünk. Mocsaras árok szeli keresztül, benne jócskán kövi ponttyal.³³

1555. június 6: A jelzett napon Zay Ferenc úr a szóban forgó patakban³⁴ horgászott, és hamarosan két jókora, másfél bécsi rőf hosszú harcsát fogott ki – de más halakat is. A patak dúslakodik halakban, de a törökök nem értenek a halfogáshoz.³⁵

1555. június 7: Útközben pedig egy patak vizéből háló segítségével jócskán fogtunk kicsi, de jó ízű halakat. A törökök nem adják rá magukat erre a tevékenységre, de nem is értenek sem a vadászathoz, sem a halászathoz.³⁶

1555. június 8: elhaladtunk a romos vízparti kolostor mellett.³⁷ A patak felett kváderköves híd emelkedett. Zay úr hálóval sok kicsi, de jó halat fogott ki, vagy két dézsára való.³⁸

Ugyanitt [ti. a Sangari folyó hídjánál] június 12-én Zay Ferenc úr egy kis hálóval halászatot³⁹ a meglehetősen mély Sangari folyóban.⁴⁰ Sokféle jó halat sikerült kifognia, még harcsát is – csukát és pontyot azonban nem.⁴¹

Ezzel véget érnek a halfogással foglalkozó bejegyzések. Zayék 1555. június 23-án visszaérkeztek Konstantinápolyba. Dernschwam július 3-án hazaindulhatott, Zaynak és Verancsicsnak házi őrizetben ott kellett maradni, amíg Ferdinánd elvesztette Erdélyt, s csak akkor, 1557-ben utazhattak Magyarországra.

Hazaútján Dernschwam nem mulasztotta el följegyezni 1555. július 25-én, amikor elérte Zsarnót,⁴² hogy ott „Nagy bőség látható jó halakban, olcsó a nagy

³⁰ Dernschwam 1984. 368. Itt feltehetően a fenékjáró küllőről van szó, amely nevét azért kapta, mert a vízfénken elhelyezkedő küllőcsapat tagjai fejüket egymás felé fordítva a kerékküllőkre emlékeztető alakzatot adnak ki. Kifejezetten folyóvízi, méghozzá a gyors folyást és sodrást kedvelő, fenéklakó hal. Emberi fogyasztásra Magyarországon nem tartották alkalmasnak. – Maszut Kőjt korábban Maszud néven is ismerték, mai neve Mesutçiftligi.

³¹ Dernschwam 1984. 369.

³² Balikhiszár: Balikhisar Ankarától északkeletre, a Márvány-tenger déli partján, a mai Balikesir tartományban. Az ókorban Cyzicus (Kyzikos) városa feküdt itt.

³³ Dernschwam 1984. 386. A kövi ponty talán kövi csíkot jelent.

³⁴ Nevet nem ír Dernschwam, valószínűleg Ankara környékén volt.

³⁵ Dernschwam 1984. 427. A bécsi rőf 77,75 cm.

³⁶ Dernschwam 1984. 429.

³⁷ Ankara mellett.

³⁸ Dernschwam 1984. 430.

³⁹ Pontosabban: horgászatot.

⁴⁰ A Sangari határfolyó Galatia és Bithinia között.

⁴¹ Dernschwam 1984. 434. Hasonlóképpen számol be erről Busbecq egy levelében. In Verancsics Antal 1859. N. XXI. 41–42.

ponty, sőt a nagy pozsár is egy bécsi öl hosszúságú, nagy pontyot horgászsi-nórhoz kötve a Szávában hagytam.”⁴³ Zay és Verancsics csak 1557 augusztusában indulhatott haza. Október közepén érkeztek Komáromba; ott Zayt családja várta. Alig érkezett meg, királya Bécsbe hívatta jelentéstételre. Ezután foglalta el magas hivatalát: a naszádosok főkapitányának tisztét. Hűségét I. Ferdinánd több birtokkal is jutalmazta. Az 1560. évben a király a magyar bárók rendjébe iktatta, s új, magasabb tisztségbe emelte: a kassai főkapitányságra. Tisztségét egy Heraclides Jakab nevű – Habsburg-párti – kalandor támogatására használta fel, akit haddal a moldvai fejedelemségbe segített. A kaland sikerrel indult. Heraclides elfoglalta a vajdai trónust, a törökbarát Sándor vajda a szultánhoz menekült. Három év múlva azonban Heraclidest megölték, és Sándor visszakerült méltóságába.

1563-ban a pozsonyi országgyűlésen találjuk, ahol Ferdinánd fiát, Miksa főherceget a rendek Magyarország királyává koronázták. A koronázási menetben az ország zászlaját Zay vitte. Az udvari sikereket azonban újra katonai kudarcok árnyékolják be. 1564 őszén Balassa Menyhérttel el akarták rabolni a tokaji szüret eredményét a János Zsigmond pártján állóktól. A balul sikerült akcióról az erdélyi közvélemény ítéletét a „Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról” című színdarab tartotta fenn: „Az szegén megholt urunknak [I. Ferdinándnak] ezért mi, kik tanácsok vagyunk, akkor azt mondjuk vala, hogy tégedet [Balassi Menyhártot] és Zay Ferencet, társodat felakasztasson, melyet ti, mint az szép leányok az rózsakoszorút, megérdemletek vala.”⁴⁴ Báthory István váradi kapitány (a későbbi erdélyi fejedelem) ugyanis János Zsigmond segítségére sietett, és elfoglalta Szatmár várát. János Zsigmond hadai ezután Hadadot és Nagybányát is bevették. Erre Miksa – az 1564 nyarán elhunyt I. Ferdinánd utóda – is megindította a háborút. A hadjárat élére egyik legjobb hadvezérét, Schwendi Lázárt nevezte ki. Zay a sereggel tartott mint élelmi és hadi főbiztos. Azonban idős lévén, egyre terheesebbnek érezte a tábori szolgálatot, haza akart térni Ugróóra.

Felesége egyre nehezebben boldogult András és Sebestyén deákkal, akik a családfő távollétében a birtokot kormányozták. Bizony, többször is megcsalták az uraságot. András úr, akit gazdája a részes barom titulussal illetett, a Zay által beszerzett jó borokat mindig előbb kóstolta meg az uraságnál, sőt nemcsak az italt szerette, hanem a halakat is, és Ferenc úr távollétében, a halastó piszt-rángjait urához méltó szenvedéllyel horgászta ki és készítette el vendégeinek.⁴⁵

⁴² Ma Belgrád külvárosa.

⁴³ *Dernschwam* 1984. 486–487. A pozsár feltehetően a ponty szinonímája.

⁴⁴ Karádi Névtelene, 1565. Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról. Abrudbánya, 1563. In: Régi Magyar Költők Tára. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Hetedik kötet. XVI. Századbeli Magyar Költők Művei. 1560–1566. Budapest, 1912. A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 284.

⁴⁵ Más forrásokból is tudjuk, hogy ezekben az évtizedekben vált népszerűvé az arisztokrácia körében a horgászat. Báthori András, Thurzó György, Nádasdy Tamás is szerettek halastavukban horgászni, elsősorban pisztrángot fogni.

Ezért is kérte elbocsáttatását, de kívánságát az uralkodó csak többszöri kérényezés után teljesítette. Végül 1567 decemberének végén mentette fel a kassai kapitányságból. Bécsbe sietett, onnan Pozsonyba. Ott kapta a hírt felesége súlyos betegségéről. Ugrócsra sietett, ahol szeretett társa karjai közt 1568 elején hunyt el. Alig siratta el hitvesét, újra Kassára hívták, mert Rueber, az új főkapitány nem boldogult tisztében. Zay azonban már nem vállalt közhivatalt, visszavonult – és hamarosan másodszor is megházasodott. A szép Mindszenthai Katalint, barátja, Báthory András özvegyét vezette oltár elé 1568. október 23-án. De Ferenc úr nem élvezhette sokáig a békés öregséget. 1570 októberében súlyosan megbetegedett, 10-én felesége s Péter fia karjai közt hunyt el. Temetésére, megfelelő előkészületek után, illő pompával október 29-én került sor.

Politikai, katonai működését, kéziratainak, könyvtárának jelentőségét már feltárta a kutatás. Nagy érdeme gyűjtő munkája egy olyan korszakban, amelyben az értékek pusztultak, romlottak. Zay azonban nemcsak a magyar kultúra történetének lapjaira írta be magát, hanem a magyar horgászat históriájának talán kevésbé csillogó, kevésbé fontos, de dicsőségteljes lapjaira is.

Irodalom

- Acsádi Ignác: A magyar nemesség és birtokviszonyai a mohácsi vész után. Budapest, 1890, MTA.
- Bessenyei József: Egy olvasó nemesúr a XVI. században (Zay Ferenc könyvtárának katalógusa 1552-ből). Közzéteszi Bessenyei József. In: Magyar Könyvszemle 1983/2. 165–170.
- Dernschwam, Hans: Erdély – Besztercebánya – Törökországi útinapló. Közreadja Tardy Lajos. Jegyz. ell.: Dávid Géza, Tardy Lajos. Budapest, 1984. (Bibliotheca Historica)
- Ember Győző: A magyar királyi pozsonyi kamara zárszámadása 1542-ben. In: Levéltári Közlemények, 1990, 61.évf. 63–143.
- Enyingi Török Bálint. A bevezetést írta és a forrásokat közzéteszi Bessenyei József. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1994.
mek.oszk.hu/02200/02211/ – 16k –
- Sátori János: A szenyéri vár. In: Szenyér története I. H. n. 1974. 63–103.
- Tardy Lajos: Régi magyar követjárások Keleten. Budapest. 2. kiadás, 1983. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 11.)
- Thallóczy Lajos: Csömöri Zay Ferenc. Bp. Magyar Tört. Társulat. 1885. (Magyar Történelmi Életrajzok)
- Thaly Kálmán: Konstantinápolyi magyar tudósítás a persa és orosz háborúról. 1555. In: Történelmi Tár 1878, 188–190. Pótlék és igazítás. uo. 710–712.
- Tinódi Sebestyén: Cronica. Kolozsvár, 1554.
- Verancsics Antal: Első portai követség (1555–1557). Kiad.: Szalay László. Pest, 1859, Eggenberger.
- (Monumenta Hungariae Historica. II. Scriptores. 5.)
- (Verancsics Antal Összes Munkái 4.)

Zay Ferenc: Az Landor feyrwar El wezessenek oka E woth Es Igy Essewth (1535 k.) Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmány-
nyal közlése Kovács István. Debrecen, 1982.

Források

Magyar Országos Levéltár Magyar Kancelláriai Levéltár A 57 Libri regii
OL A 57 Libri regii
Magyar Országos Levéltár Magyar Kamara Levéltára E 21 Benignae
resolutiones
OL E 21 Ben. res.
Magyar Országos Levéltár Magyar Kamara Levéltára E 41 Litterae ad
cameram exaratae
OL E 41 Litt. ad cam.
Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Quart. Hung. 2464.
OSZK. Quart. Hung. 2464.
Thallóczy Lajos: Kivonatok és másolatok a Zay-Ugróczi levéltár darabjairól.
16. sz. 655. fol.
1536. 100. fol. Dica-instrukció Zay Ferenc számára magyar nyelven. (Eredetije:
Zay levéltár Fol. 7. K. 1.)
431–433. fol. Kiadási napló
ÖStA HHStA – Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien)
Hung. – Ungarische Akten. Alter Bestand
Allg. A. – Allgemeine Akten
ÖStA FHKA HFÖ Proth.
ÖStA FHKA – Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv,
Hoffinanz Österreich, Prothocollum.

Csesznokné Kukucska Katalin

NÉPSZÁMLÁLÁSOK 1869–1910 KÖZÖTT HEVES VÁRMEGYÉBEN

A népesség számának pontos megállapításához nélkülözhetetlen a népszámlálás, amelynek adatai alapján azonban nemcsak az itt élők összlétszámát ismerjük meg, hanem képet kapunk arról is, hogy milyen a nemek aránya, életkora, családi állapota, foglalkozása, vallása, nemzetisége, műveltségi szintje. Ezen adatok alapján fontos képet tudunk alkotni a lakosságról, a vármegye gazdasági helyzetéről.

Természetesen korábban is voltak ún. adóösszeírások, amelyekből elsősorban a dolgozó népesség létszámára tudunk következtetni. Nyilván ezek nem voltak pontosak, mivel csak az adózókat tüntették föl, s nem szerepeltek benne a nemesek, katonák és a nők.

„A XVIII–XIX. sz. legfontosabb adatgyűjtéseit maga az uralkodó rendelte el, és a felső kormánysszervek irányítása mellett csaknem mindenkor a megyékkel hajtatta végre. Az országos összeírások utasításait a magyar kancellárián keresztül minden esetben az uralkodó adta ki. Sok esetben a Magyarországon megjelent rendelet pontos megfelelőjére bukkanunk az osztrák örökös tartományok számára kibocsátott utasítások között, és ez nyilvánvalóvá teszi, hogy az adatgyűjtések a Habsburg birodalmi terveinek részeként legfeljebb némi időeltolódással értek Magyarországra. Bizonyos, hogy az összeírások gondolata és végrehajtásának terve csaknem mindig Bécsben született meg.”¹

Az igazi nagy áttörést II. József rendelete jelentette, amely előírta a népesség teljes összeírását. Magyarországon „három országos, a népesség egészét felölelő népszámlálás készült, az első II. József hajtotta végre 1784–1787-ben, a másik kettő a Bach-korszak időszakában került tető alá, 1850–1851-ben, illetve 1857-ben. A három népszámlálás közül meglepő módon az elsővel foglalkozott eddig többet a statisztikai irodalom, sőt fennmaradt anyagának közlése terén is több történt, mint a másik kettőnél. II. József népszámlálása méltán illeszthető reformtörekvéseinek két másik nagy eredménye, a kataszteri felmérés, és a katonai térképezés mellé.”²

¹ Dr. Dávid Zoltán: Statisztikai adatgyűjtések Magyarországon a XVIII–XIX. században (I.) Statisztikai Szemle, Bp., 1965. 514–515.

² Dr. Dávid Zoltán: Statisztikai adatgyűjtések Magyarországon a XVIII–XIX. században (II.) Statisztikai Szemle, Bp., 1965. 625.

Nyilvánvalóan II. Józsefet az állampolitikai és katonai célok mellett a nemesek megadóztatása is vezérelte, amely az érintetteket fölháborította, s azt mindenáron meg akarták akadályozni. Azonban a király hajthatatlan volt, s akarátát a katonaság és idegen tisztviselők bevonásával végrehajtatta. Halálát követően a nemesek igyekeztek elégetni és eltüntetni az adatokat, több-kevesebb sikerrel, hogy az adómentességüket újból érvényre tudják juttatni. A népszámlálásnak azonban egyik nagy jelentősége abban állt, hogy az uralkodó is átfogó képet kapott és fontos információkat nyert az országában élő lakosságról. 1869-től (konkrétan 1870-től) vált szokássá a 10 évenkénti népszámlálás, amelyben valamennyi társadalmi réteget összeírtak, a nemesektől egészen a szegény árvákig, hiszen a kormányiszervek is belátták, hogy nélkülözhetetlenek ezek az adatok.

Jelen dolgozatomban 1869–1910 között vizsgálok Heves vármegye népszámlálási adatait, amelyek összegyűjtése kérdőívek segítségével történt. Ha összehasonlítjuk az 1869–1920 között kiadott összeírások kérdéseit, azt látjuk, hogy azok 10 évenként bizonyos változásokon mentek keresztül.

Az első kérdőíven a következő alapkérdésekre kellett választ adni: ház, lakás és folyószám; név; születési év, hónap, nap; nem, foglalkozás, vallás, családi állapot; illetőségű hely, jelenlévő, távollévő; olvasás, írás-olvasás; megjegyzések.

Az alábbi táblázatot a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal által kiadott kérdőívek alapján állítottam össze, amelyben láthatjuk, hogy a kérdések köre hogyan változott az 1869–1910 közötti kérdőíveken.

1. sz. táblázat: A magyar népszámlálások kérdésköre a statisztikai kérdőívek alapján (vázlatos felsorolás)

Kérdés (kérdéscsoport)	1869	1880	1890	1900	1910	1920
Név	x	x	x	x	x	x
Az összeírás helye	x	x	x	x	x	x
Állandó lakóhely	—	—	—	—	x	x
Más időpontbeli lakóhely	—	—	—	—	—	x
Születési hely	x	x	x	x	x	x
Nem	x	x	x	x	x	x
A születés éve, időpontja	x	x	x	x	x	x
Családi állapot	x	x	x	x	x	x
A házasságkötése éve (évei)	—	—	—	—	—	x
Gyermekszám (összesen és életben levő)	—	—	—	—	x	x
Állampolgárság	x	x	x	x	x	x
Nemzetiség	—	x	x	x	x	—
(Egyéb) beszélt nyelvek	—	—	—	—	—	x
Vallás	—	x	x	x	x	x
Írni-olvasni tudás	x	x	x	x	x	x
(Legmagasabb) iskolai végzettség	x	x	x	x	x	x
Szakiskolai végzettség	—	—	—	—	x	x
(Fő)foglalkozás (egyéni foglalkozás, foglalkozási ághoz tart.)	—	—	—	—	—	x

Kérdés (kérdéscsoport)	1869	1880	1890	1900	1910	1920
Foglalkozási viszony	x	x	x	x	x	x
Munkáltató (az alkalmazott egyén, váll., hivatal stb. megnevezése, címe)	x	x	x	x	x	x
Munkahely	—	—	x	x	x	—
Önálló iparosok, kereskedők, egyéb vállalkozók:	—	—	—	—	—	x
Vállalkozásának jellege (saját műhely, üzlet stb.)	—	—	—	—	—	x
Alkalmazottainak száma	—	—	—	—	—	—
Mellékfoglalkozás, időszaki foglalkozás	—	x	x	x	x	x
A jelenlegi alkalmazás időtartama	—	—	—	—	x	—
Munkanélküliség és időtartama	—	—	—	—	x	x
Szakképzettség	—	—	—	—	—	—
Eltartó foglalkozása, foglalkozási jogviszonya	—	—	x	x	x	x
Az atya (szülő) foglalkozása, foglalkozás viszonya	—	—	—	—	—	—
Ház- és földtulajdon, földbérlet stb.	—	—	x	x	x	x
Testi és szellemi fogyatkozások	x	x	—	x	x	x
Családi állás (családfővel való kapcsolat)	x	—	—	x	—	—

A táblázatból világosan kiderül a név, az összeírás helye, a születési idő, a nem, a családi állapot, az állampolgárság, a vallás, az írni-olvasni tudás, a foglalkozás és a foglalkozási viszony. Két olyan kérdés van, amely az 1869. évi kérdőíven szerepel: a testi és szellemi fogyatkozás és a családi állás. Az előbbi az 1890-esen nem, az utóbbi viszont az 1900-ason újra szerepel. Az anyanyelv, a beszélt nyelvek és a mellékfoglalkozás kategóriák csak 1880-tól szerepelnek. A munkáltató címe, az eltartó foglalkozása, a ház- és földtulajdon, a földbérlet 1890-ben és utána szerepel a kérdések között. Az állandó lakóhely, a gyermekszám, a legmagasabb iskolai végzettség, a jelenlegi alkalmazás időtartama, a munkanélküliség és időtartama viszont csak 1910-ben bukkan fel.

A következőkben vessünk némi pillantást a teljesség igénye nélkül Heves vármegye népességmozgalmára 1869–1910 között. Mielőtt ezt megtennénk, egy fontos fogalmat kell figyelembe venni, mégpedig Heves vármegye területi változását. Egy területváltozás leginkább a népességszám alakulásában érzékelteti hatását. Népesség alatt általában egy meghatározott területen élő emberek összességét értjük. A népességszám vizsgálata során elengedhetetlen a vizsgált terület nagyságának, pontos körvonalaival meghatározása.

1876-ig Heves és Külső-Szolnok vármegyéről beszélünk. A vármegye új határait az 1876. évi XXXIII. tc. állapította meg, amely a 350 éves kapcsolatból feloldotta Heves vármegyét. A törvény értelmében:

„17. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye

Ezt képezik:

- a) a Jászság
- b) a Nagy-Kunság
- c) Heves és Külső-Szolnok vármegyéknek a Tisza folyó bal partján fekvő területe, kivéven az egri törvényszékhez tartozó Tisza-Füred, Tisza-Igar, Tisza-Örvény, Tisza-Szöllős, Tisza-Őrs, Nagy-Iván községeket, melyek Heves megyében meghagyatnak. Továbbá a Tisza jobb partján Pély község határától délre fekvő része.

Székhelye: Szolnok

18. Heves vármegye

Ezt képezik:

Heves és Külső-Szolnok megyének fennmaradt része.

Székhelye: Eger³

A törvény értelmében tehát Heves vármegyétől elszakadtak a tiszai-alsó, tiszai-közép, tiszazugi és részben a tiszai felsőjárás községei, valamint a gyöngyösi felsőjárástól Monostor község, Kerekudvar pusztával együtt.

Az 1876. évi területváltozást csupán némi módosítás követte 1884-ben, amikor a 7. tc. értelmében Heves vármegyéhez csatolták Felsőtárkány községet is, amely addig a szomszéd Borsod vármegyéhez tartozott. Ezt követően határmódosításra nem került sor. Az 1886. évi 21. tc. a belső rendezést szolgálta, vagyis a járások átalakítását rendelte el. Így Heves vármegye területe 3878 km² lett.

Ezek után nézzük meg a népességszám alakulását, melyet a Statisztikai Hivatal által végrehajtott népszámlálás adatai, valamint az alispáni jelentések alapján állítottam össze.

2. sz. táblázat: A terület népességszámának alakulása 1869–1910 között⁴

Év	Heves vármegye	
	Területe	Népesség száma
1869	114,6 □ mérföld	332.613
1880	3801,52 km ²	209.933
1890	3878 km ²	233.785
1900	3761 km ²	253.368
1910	3761 km ²	277.656

Az 1869. évben a vármegye területe az akkori szokásoknak megfelelően oszt-rák □ mérföldben van megadva, az 1869 szeptemberében megtartott vármegyei közgyűlésen az alispán tájékoztatása szerint a kettős vármegye területe 6.435 km² volt.

³ Magyar Törvénytar. 1867–76. évi törvénycikkek, 1876. XXXIII. tc. Franklin Társulat, Bp., 1896. 483.

⁴ Magyarország történeti demográfiája. Szerkesztette: Kovalsics József. Akadémiai, Bp., 1963.

Heves és Külső-Szolnok vármegye területe az ország összes területének 1,37%-át foglalta el, s ezzel nagyságát tekintve a 64 vármegye között a 30. helyen állt. A népesség számában bekövetkezett visszaesés egyrészt a szétválással, másrészt az 1872–1873-as nagy kolerajárvánnyal magyarázható. Ha ez a betegség végig söpör az országon, ezekben lehet az áldozatokat számolni. 1866-ig ismeretlen volt a kolera elleni védekezés, a gyógyítása pedig kezdetleges.

Az egyik legnagyobb járvány 1872 őszén kezdődött, a megbetegedések szórványosak voltak. 1873 áprilisában az egész országot ellepte a kór, így Egerben pl. közel fél év alatt 525 főt temettek el az egri járványtemetőben. Legtöbb áldozat július és augusztusban volt, majd az év telére megszűnt a járvány. 1879-ben azonban újból megjelent, ezért intézkedéseket hoztak, pl. az udvarokon felhalmozott szemét, trágya, sár, iszap azonnali eltávolítását. 1893-ban lobban föl ismét a betegség, valószínű, hogy kórokozóját a tiszai tutajosok hozták be Máramaroszigetről, s a Tisza menti területeken 1 hét alatt járvánnyá duzzadt, sok áldozatot követelve.

1880-tól a megyebéliek száma fokozatosan emelkedő tendenciát mutat, 1880–1890 között 23 852 fővel gyarapodott; 1890–1900 között 19.583 fővel, 1900–1910 között 24 288 fővel nőtt Heves lakossága. 1869–1910 között pedig 67 716 fő volt a növekedés, ami 40 év alatt dinamikusnak mondható, miközben 1890–1900 között tapasztalható egy nagyobb visszaesés, amit az egészségügyi helyzettel, pl. a gyakori járványokkal, a nagyméretű kivándorlással tudunk megmagyarázni. (Ezen kérdésekkel más tanulmányaimban részletesen foglalkozom.)⁵

A fenti adatsorokat a vármegye közigazgatási egységeire lebontva ezt az eredményt kapjuk:

3. sz. táblázat: Heves vármegye népessége 1869–1910 között, járásokra és a két rendezett tanácsú városra lebontva⁶

Járások rendezett t.v.	1869	1880	1890	1900	1910
Egri járás	39.809	38.272	39.927	41.211	43.961
Gyöngyösi járás	31.183	30.038	35.114	38.225	43.068
Hatvani járás	22.699	24.039	28.779	33.855	39.656
Hevesi járás	27.892	29.638	32.766	36.271	39.160

⁵ Csesznokné Kukucska Katalin: Heves vármegye demográfiai képe, különös tekintettel a kivándorlásra 1867–1910 között. In: Ünnepi kötet Nagy József 70. születésnapjára. Pro Lyceo Agriensi, Eger, 1999. 221–248. *Uő*: Adalékok Heves vármegye népességének alakulásához a dualizmus korában. In: Mátra Múzeum, Gyöngyös, 2000. 115–135. *Uő*: Heves vármegye demográfiai képe 1867–1914 között. In: Hagyomány és történelem. Emlékkötet Für Lajos 70. születésnapjára. Eger, 2000. 193–214. *Uő*: Az Amerikába való kivándorlás, különös tekintettel Heves vármegyére 1882–1910 között. „Emberek és eszmék”. Tanulmánykötet Vadász Sándor 70. születésnapjára. Eger, 2001. 193–214.

⁶ Heves vármegyei ismertető és adattár. Szerkesztette: Dr. Ladányi István. Eger, 1936. 83. Alispáni jelentések Heves vármegye állapotáról 1869–1910 között. (Évente megjelenő kiadvány.) Egri Nyomda Részvénytársaság, Eger

Járások rendezett t.v.	1869	1880	1890	1900	1910
Pétervásárai járás	27.844	25.166	29.145	32.356	35.524
Tiszafüredi járás	25.533	26.050	29.503	30.922	31.753
Eger r.t.v.	19.150	20.669	22.427	24.650	26.807
Gyöngyös r.t.v.	15.830	16.061	16.124	15.878	17.727
Vármegyei össz.	209.940	209.933	233.785	253.368	277.656

4. sz. táblázat: Heves vármegye járásainak lélekszáma 1869–1910 között az Alispáni jelentések alapján

Év	Egri járás	Gyöngyösi járás	Hatvani járás	Hevesi járás	Pétervásárai járás	Tiszafüredi járás	Eger r.t.v.	Gyöngyösi r.t.v.	Vármegye össz.
1869-1880	-1537	-1145	+1340	+1746	-2678	+517	+1519	+231	-7
1880-1890	1655	5076	4740	3128	3979	3453	1758	63	23852
1890-1900	1284	3111	5076	3505	3211	1419	2223	-246	19583
1900-1910	2750	4843	5801	2889	3160	831	2157	1849	24288
1869-1910	4152	11885	16957	11268	7680	6220	7657	1897	67716

Az összevetésből kiderül, hogy a népességszám növekedése a hatvani járásban volt a legmagasabb, ezt követte a gyöngyösi, illetve a hevesi járás. A legkisebb számszerű növekedés az egriben volt. A két r.t.v. közül viszont Egerben 5760 fővel emelkedett a lakosság száma 1869–1910 között. Gyöngyös r.t.v. népességének csökkenése egyrészt a kedvezőtlen egészségügyi viszonyokkal, másrészt a szőlők pusztulása miatt az elvándorlással magyarázható.

Ha 1880–1910 között vizsgáljuk meg a két rendezett tanácsú város, Eger és Gyöngyös lakosságának a számát, az arányok nagyon eltérőek. „S ha a két rendezett tanácsú város népesedési viszonyait nézzük, feltűnik, hogy Gyöngyös r. t. város 30 év alatt 0,3%-os szaporulatot mutat, lehet mondani semmit. Kétségtelen, hogy Gyöngyös és lakossága pusztul, s a veszteség idegen elemek bevándorlása által pótoltatott.”⁷

A következőkben a népességet kormegoszlás szerint vizsgálom meg, amelynek ismerete főleg gazdasági okokból jelentős. Mivel az országban a közösségi élet fő terhé a produktív korú lakosság vállalja, ezért fontos e réteg számának, s azok változásainak ismerete. A népesség korösszetétele állandóan változik, még abban az esetben is, ha létszámváltozásról nem beszélünk. A népesség kormegoszlását jelen dolgozatomban korévek és korcsoportok szerint vizsgálom, amelyet az alábbi táblázatba összesítettem.

⁷ Majzik Viktor: Heves vármegye alispánjának jelentése Heves vármegye 1902. évi állapotáról. Eger, 1903. 38.p.

5. sz. táblázat: A népesség korcsoportok szerinti megoszlása Heves vármegyében 1869–1910 között⁸

Év	Össznépesség	0–14 év	15–19 év	20–39 év	40–59 év	60 felett	Ismeretlen korú	Férfi	Nő
1869	332.613	120.293	33.939	96.207	63.776	18.355	43	165.308	167.305
1880	208.420	78.043	19.077	63.034	36.108	12.131	27	101.417	107.003
1890	234.149	90.243	20.550	67.105	41.358	14.405	123	114.412	119.737
1900	255.345	95.618	26.172	67.275	47.027	18.260	16	126.156	129.189
1910	279.700	97.529	29.965	77.361	51.712	23.120	13	137.708	141.992

A táblázat adatai alapján, amelyeket az 1870–1910 között tartott országos népszámlálások alapján állítottam össze, meg lehet állapítani, hogy Heves vármegye népessége meglehetősen fiatal koralkatú volt 1869-ben. Meg kell jegyezni, hogy ez még nem a szűken vett Heves vármegye lakosságát jelentette. Valójában az 1880–1910 közötti adatok jellemzik azt.

Megállapítható, hogy a korösszetétel fiatalos jellege 1910-ig lényegileg nem változott meg. A gyermekkorúak aránya azonban feltűnően ingadozott. Az 1880-as években egy nagyobb visszaesés látható a 0–14 éves korcsoportban, ezt a visszaesést a 70-es évek, valamint a később is visszatérő nagyobb járványok, különösképpen a sok áldozatot szedő 1872–1873. évi kolerajárvány okozta. 1890-től azonban ismét emelkedő tendenciát láthatunk ebben a korcsoportban.

Érdemes külön megvizsgálni a munkaképes korosztály – azaz a 15–59 közötti életkorúak – számának alakulását. A produktív kor számaránya fokozatosan növekedett. A munkabíró koron belül egyes korcsoportok aránya változott, a többséget a 20–39 év közöttiek száma teszi ki, ugyanakkor a 40–59 évesek esetében visszaesést tapasztalhatunk, amely vármegyét elhagyók, kivándorlók magas számával magyarázható. A csökkenésben a legnagyobb veszteséget szenvedett gyermekkorúak 1890–1910-ben teljesen vagy részben ebbe a korosztályba tartoztak. E két fiatal korosztály térvésztesével szemben az idősebbek, a 60 év felettiek aránya emelkedett.

Pozitív tényezőként kell megemlíteni a halandóság javulását. A népszámlálási adatokból az is kiderült, hogy a 60 év felettiek között javult a 80–90 évesek számaránya. Az 1890. évi népszámlálás két 100 év feletti személyt is nyilvántartott Heves megyében.

⁸ Országos Magyar Statisztikai Hivatal által végrehajtott népszámlálási adatok 1869–1910 között. Pest, 1871, Budapest, 1882, Budapest 1893, Budapest 1907, Budapest, 1915. Szeretném megjegyezni, hogy az 5. sz., valamint a 7. és a 8. sz. táblázat adatai eltérnek a 2., 3. és 6. sz. táblázat adataitól, amelyeket nem az országos, hanem helyi összeállítások adatai alapján készítettem (lásd Dr. Ladányi i.m., illetve Alispáni jelentések).

A korok szerinti megoszlás mellett a másik fontos szempont a nemek szerinti megoszlás, mert a nemek és korok szerinti megoszlás a munkaerő ellátottságát reprezentálhatja. Érdekes nyomon követni a nők és férfiak számának alakulását az össznépeséghez viszonyítva.

6. sz. táblázat: A népesség megoszlása nemek szerint Heves vármegyében 1869-1910 között az Alispáni jelentések adatai alapján

Év	A népesség száma összesen	Szám szerint		% -ban		Ezer férfira jutó nő
		Férfi	Nő	Férfi	Nő	
1869	332.613	165.308	167.305	49,7	50,3	1,012
1880	209.933	102.173	107.760	48,7	51,3	1,054
1890	233.785	114.412	119.373	48,9	51,1	1,043
1900	255.345	126.156	129.189	49,4	50,6	1,024
1910	279.700	137.708	141.992	49,2	50,8	1,031

Az 1869. évi népszámlálás esetében ismét Heves-Külső Szolnok kettős vármegye adatait használtam föl, viszont a Heves vármegyei ismertető és adattár c. munka a szűken vett vm. lélekszámát 209 940 főben jelöli. A táblázat adatai viszonylag egyenletesen növekvő képet mutatnak. A nemek közötti megoszlás szerint a nők mindig többen voltak, általában 2–3000 fő az eltérés a nők javára, amely százalékos bontásban 1,012–1,043 arányt eredményezett.

A lakosság családi állapot szerinti megoszlására már az 1869-es népszámlálástól kezdve tettek föl kérdéseket, amelyek alapján az általam vizsgált 5 népszámlálás adatai alapján állítottam össze a vármegye lakosságára vonatkozó, családi állapotot tükröző kimutatást.

7. sz. táblázat: Heves vármegye népességének családi állapota nemekre lebontva 1869–1910 között a Statisztikai Hivatal népszámlálási adatai alapján⁹

Év	Összesen	Férfi	Nő	Férfi				Nő			
				Nőtlen	Nős	Özvegy	Elvált	Hajadon	Férjes	Özvegy	Elvált
1869	332.613	165.308	167.305	91.033	69.778	4.109	388	82.603	69.670	14.280	757
1880	208.420	101.417	107.003	56.118	42.568	2.638	32	52.230	43.097	11.551	41
1890	233.785	114.412	119.373	63.583	48.019	2.682	26	59.307	48.100	11.830	5
1900	253.368	124.179	129.189	68.946	51.931	3.248	51	64.250	52.871	11.957	117
1910	279.700	137.708	141.992	74.491	57.465	3.643	109	69.664	59.632	12.479	217

A táblázat adatai azt mutatják, hogy a megyében a felnőtt korú férfi lakosság 41–42%-a nős volt, özvegy 2,3–2,6% volt. Az elváltak száma minimális. A nők esetében férjezett volt 40–41%, és ami nagyon szembetűnő, hogy a nők közül

⁹ Országos Magyar Statisztikai Hivatal 1869–1910 között végrehajtott népszámlálási adatai. Pest, 1871, Budapest 1882, Budapest, 1893, Budapest 1907, Budapest 1915.

jóval több volt az özvegy valamennyi tárgyalt évben. Az arány 8,5–10,7%-os. Az elváltak aránya itt is minimális.

Az 1880. évi népszámlálástól kezdődően került föl a kérdőívekre az anyanyelvre vonatkozó kérdés. A népesség nemzetiségét csak jóval későbbi népszámlálások tudakolták. Bár Heves vármegye zömében magyar lakta vidék, itt is találhatók nemzetiségek. A vármegye területére a török hódoltság megszűnése után jelentős volt a telepesek bevándorlása. A sváb telepesek nagy csoportban falvakat foglaltak el. Rajtuk kívül szlovák (tót), cseh, belga és szerb (rác) telepesek is jöttek. Ebben az időben Eger, Gyöngyös, Heves és Hatvan lakosságának alig a fele állt magyarokból. A telepesek nagy része azonban fokozatosan asszimilálódott, és szintisza magyarrá vált, mind érzéseiben, mind külső megjelenésében. A vizsgált időszakban már csak foltokban találhatóak más anyanyelvűek a vármegye területén, főleg a nagyobb községekben, s Egerben.

A későbbi bevándorlások következtében sok helyen megnő a más anyanyelvűek száma, pl. Hatvan esetében, ahol sok a német ajkú lakos. Megjelenésük a cukorgyár megindulásával függ össze. Szuha esetében szlovákokat (tótokat) találnak nagyobb számban. Szűcs községben is találunk idegeneket, szlovákokat és lengyeleket, akik a megnyílt bányákban dolgoztak. Füzesabony esetében főleg a szlovákok betelepülése volt jelentős.

A vármegyébe került idegenek asszimilálódására jellemző volt a névmagyarosítási kérelmek sokasága az 1890-es évektől. Egerben pl. 1905-ben az Alispáni jelentés alapján 92-en kérték nevük magyarosítását. Megyei viszonylatban eléggé elenyésző a nem magyar anyanyelvűek száma, mint ahogy ezt a következő táblázat is mutatja.

8. sz. táblázat: A népesség anyanyelv szerinti megoszlása Heves vármegyében 1880–1900 között az Országos Statisztikai Hivatal népszámlálási adatai alapján

Év	Össz. népesség	Magyar	Német	Szlovák (Tót)	Román (Oláh)	Rutén	Horvát	Szerb	Egyéb	Cigány
1880	208.420	196.724	1.671	1.107	3	3	57	-	271	77
1890	233.785	230.450	1.568	1.079	13	6	32	9	299	-
1900	253.368	251.078	759	1.159	37	11	26	23	275	-
1910	279.700	277.378	800	972	91	30	42	23	271	95

Ebben a táblázatban az egyéb nemzetiségek mellett megjelenik a cigány népcsoport, amely jelentős számban van jelen és lesz jelen a későbbiekben is. 1873-ban készült az első nagyobb táblázat a megyében élő cigányságról, amelyre levéltári kutatásaim során bukkantam rá. Heves vármegyében 1869-ben viszonylag kevés volt a cigány lakosság. Számukat pontosan meghatározni nem lehet, de tény, hogy Egerben is laktak.

„Eger városában a cigányok főleg a délnyugati és észak-nyugati részben, az ún. Farkasvölgyön és Szalában lagnak. Ezen csoportok képezik a cigányok alsóbb rétegeit, kiknek a Veres-kút utcában lakó és jobb zenebandához tartozó

családok sokkal fölöttük állnak, mert lakásuk, öltözetük és életmódjuk tökéletesen megfelel minden kíváncsnak. A Szala külvárosban kb. 84 lélek található, 25 családra felosztva. A cigányház egy szoba és pitvarból állván, azt fonás és vályogból összeállítani nem nagy mesterség. Az ablak, amelyet már nyáron be szoktak szegezni a hidegtől félelem miatt, nagy kárára a jó egészségnek, mert szellőztetés ezáltal lehetetlenné van téve, ámbár a tető- és ajtórepedéseken keresztül folyamatosan dúdol be a szél.

Ily házikókban lakik tehát a sok Balog, Lukács, Csóka, Surányi, Borsos, Kökény, Dézsán, Farkas, Oláh, Bari, Váradi; keresztnév szerint: János, Mihály, Károly, Lojzi, Vilmos, Gyula, Béla, Kálmán, Mari, Juli, Róza, Szidi, Irén, Zsófi. Foglalkozás szerint legtöbb van közöttük zenész, napszámos, meszelőköltő, madzagverő. A zenészek rendszeresen délelőtt alusszák ki a fáradalmakat úgy, hogy aki otthon akarja őket találni, máskor ne is menjen hozzájuk. A farkasvölgyi cigányok állapota is hasonló a Szalában lakókéhoz. Egy csomóban laknak mindnyájan, számra 74-en, 26 családra oszolva.”¹⁰

1873-ban Babócsay György vármegyei számvevő kimutatást készített a Heves és Külső-Szolnok megyében élő cigányokról, amely alapján állítottam össze a 9. sz. táblázatot.

Az 1873-as kimutatás, amelyet a Heves és Külső-Szolnok vármegyékben élő cigányokról készített a megyei számvevő, egyedi, mert ilyen nem készítettek a későbbiekben. Valószínűnek tartom, hogy ennek oka az volt, hogy egyre nehezebb volt pontos kimutatást készíteni a növekvő létszámú vándorcigányokról. A letelepedett, családok cigányok pedig magyarnak vallották magukat, és olyan vallásúaknak, amely vezető szerepet játszott az adott településen. Ez a táblázat részletes képet fest a megyében élő cigányok nem szerinti megoszlásáról, családi állapotáról, és a férfiak foglalkozásáról.

Ha a nemek megoszlását vizsgáljuk, szinte valamennyi járásban a mérleg nyelve a nők javára billen. A családi állapotot vizsgálva az derül ki, érthető módon, hogy a családok között vannak nagyobb számban, a kóbor cigányok között elenyészően kicsi ezeknek a száma. Az alábbiak esetében inkább a nem családokban élők száma magasabb. A foglalkozást illetően a férfiak közül legtöbben zenészek, téglaverők (vályogverők). Viszonylag sok kovács található közöttük, elenyésző viszont a napszámosok, cselédek, valamint a „szakemberek” száma.

Vallás tekintetében a népszámlálási adatok alapján a megye lakosságának 80%-a a római katolikus vallást gyakorolta, kis százalékban és elsősorban a tiszafüredi járásban élők vallották magukat reformáltusoknak. Eger és Gyöngyös r. t. városokban kis számban éltek izraelita, valamint Egerben görög keleti vallásúak.

¹⁰ A cigányokról Egerben. In: Eger, 1868. december 1. IV. évf. 48. szám.

9. sz. táblázat: A cigányok – Babocsay György statisztikája alapján!¹¹

Helység (község)	Férfi	Nő	Gyermek		Össz.	Tartózkodásra nézve				Vallás				A férfiak foglalkozása															
			Fiú	Lány		megtelepedett		kóbor		r.kat.	H	Á	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	
						cs	f	cs	f																				
Eger	49	52	47	28	176	38	142	11	34	176	–	–	27	11	16	–	–	–	–	–	–	16	–	–	–	5			
Gyöngyös	44	51	43	50	188	51	186	2	2	188	–	–	40	–	2	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	2			
Mezőtúr	46	50	46	62	204	45	198	1	6	91	113	–	22	–	2	–	–	–	–	1	–	19	–	1	1	2			
Felső-Tarna járás	113	135	121	139	508	95	468	10	40	508	–	–	31	10	70	2	2	–	–	–	–	2	3	–	–	4			
Közép-Tarna járás	47	54	45	61	207	49	194	4	13	207	–	–	28	8	16	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	6			
Alsó-Tarna járás	85	102	131	109	417	86	414	1	3	417	–	–	37	1	52	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	5			
Gyöngyös I. vagy Pásztói járás	86	95	95	103	379	80	376	2	3	379	–	–	73	5	22	–	3	–	–	4	–	–	–	–	–	8			
Gyöngyös II. vagy Patai járás	173	177	191	195	734	182	708	25	103	640	17	77	76	19	56	–	27	2	1	–	2	–	5	6	3	–	13		
Közép-Tisza járás	95	99	85	94	373	94	389	3	15	136	238	30	43	4	42	–	–	–	–	–	–	2	1	–	2	6			
Alsó-Tisza járás	79	77	94	91	344	74	372	2	12	344	–	–	48	6	30	–	2	–	1	–	–	2	–	–	–	3			
Tisza-Zugi járás	24	21	37	37	119	15	65	10	54	119	–	–	7	3	4	–	1	–	4	–	–	–	7	–	–	–			
Felső-Mátra járás	67	68	90	72	297	58	179	5	18	297	–	–	14	17	16	–	8	–	–	–	–	1	7	1	–	2	7		
Alsó-Mátra járás	64	76	97	92	329	71	329	–	–	329	–	–	14	20	24	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–	3			
Összesen	972	1057	1122	1133	4275	938	4020	76	303	3831	413	107	460	104	352	4	40	3	2	4	7	–	6	67	8	1	5	64	

1. zenész	5. mezőgazdasági	9. marhakupec	13. csősz
2. kovács	6. lakatos	10. szegverő	14. gyeptester
3. téglavető	7. csizmadia	11. cseléd	15. koldus
4. faeszköz-készítő	8. rostakészítő	12. napszámos	16. katonaságnál lévő

¹¹ A cigányokról szóló statisztikai kimutatás. HML IV-404/a/1/3962/1877.

A 10. sz. táblázatban a megyében élők műveltségi szintjéről kaphatnak látleletet. A számok megmutatják, hogy hányan tudtak írni, olvasni, s mennyi volt a sem írni, sem olvasni nem tudók száma.

10. sz. táblázat: Heves vármegye lakosságának műveltségi szintje 1869–1910 között az Alispáni jelentések, valamint a népszámlálási adatok alapján

Év	Összlakosság		Olvasni tud		Írni-olvasni tud		Sem írni, sem olvasni nem tud	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
1869	165.308	167.305	11.790	29.245	54.839	33.242	98.675	104.818
1880	101.417	107.003	5.031	16.619	38.852	28.308	57.534	62.076
1890	114.412	119.373	2.388	11.023	55.578	45.602	56.446	62.748
1900	124.179	129.189	2.053	9.627	71.291	63.839	50.830	55.720
1910	137.708	141.992	2.076	8.012	87.611	83.037	48.021	50.943

Az 1880–1910 közötti adatokat összehasonlítva megyénk területén a csak olvasni tudó férfiak száma 2955, a nők esetében 8607 fővel csökkent. Öröndetes az emelkedés az írni, olvasni tudók között. A férfiak esetében 1880–1910 között 48 759-cel, a nők esetében 54 729 fővel emelkedett a számuk. A sem írni, sem olvasni nem tudók közül a férfiak száma 9513 fővel, a nőknél pedig 11 805-tel csökkent. Ebben szerepet játszott az Eötvös-féle 38. tc., amely megreformálta az oktatást, s célul tűzte ki az analfabetizmus felszámolását.

Ebben a dolgozatban Heves vármegye népmozgalmi adatait nem a teljesség igényével mutattam be, egyes területeknek csak keresztmetszetét adhattam meg. A rendelkezésemre álló statisztikai sorok egyéb szempontú elemzéseit további tanulmányokban kívánom publikálni, közreadni.

Gáspár Dorottya

KÉZBEN TARTOTT APRÓ TÁRGYAK A PANNONIAI SÍRKÖVEKEN

Ha a sírkövek faragványainak apró részleteire is figyelünk, azonnal szembe-tűnik, hogy az ábrázolt személyek különböző tárgyakat tartanak a kezükben, amelyeknek meghatározása mindezidáig elég sematikusnak mondható. A kerek tárgyakat többnyire almának vagy gránátalmának határozták meg arra való hivatkozással, hogy e két gyümölcs a termékenység jelképe. Elfogadva, hogy a gránátalmának, almának, birsalmának van ilyen jelkép értelme, meg kell kérdeznünk, vajon egy halottnak miért lenne éppen a termékenységre szüksége? A síremlékek ábrázolásai általában a halotti rítussal vannak kapcsolatban, tehát a gyümölcsök esetében is meg kell találnunk a rítushoz való kötődésüket, vagy kétségbe kell vonni gyümölcs voltukat.

Az ábrázolások között többféle gyümölcsöt találunk, amelyek kézben, kosárban, indán, fán, girlandba fűzve egyaránt előfordulnak. Ilyenek a szőlő, mogyoró, dió, mandula, szilva, füge és az almajellegű gyümölcsök. Leginkább ez utóbbi csoportba tartozók megkülönböztetése és meghatározása okoz nehézséget. Méretük is, a rajtuk látható minta is különböző, egykori festésük pedig – amely a meghatározásban segítene – nem maradt fenn. Segítségül kiindulni a girlandszarkofágok¹ girland ábrázolásaiából lehet, mert a girlandok igen változatos gyümölcsökből állnak, és még faragás alapján is megkülönböztethetők.² Többnyire kerek gyümölcsök, amilyenek a mi sírköveinken a gyümölcsök; a közepük mintázata azonban változatosabb, mint nálunk, jóllehet csakis e középminiatúra jelezheti, milyen gyümölcstről van éppen szó. A mintázatok az alábbiak: háromszög, hullámos vonalakkal határolt négyszög, pont, önmagában álló egyenes vonal, jelzés nélkül hagyott gömb. A gyümölcsöket toboz és levél tarkítja. A girlandról pedig csüng egy szőlőfürt. Nálunk sematikusabban ábrázolják a gyümölcsöket, ezért több a kérdés, főleg akkor, ha a nyelvészeti elemzést, és megálapításait figyelembe vesszük, hogy tudniillik az alma, a birs, gránátalma, őszibarack, sárgabarack, citrom mind *malum*.³ Az első kérdés, vajon nálunk a sematikus ábrázolás követi-e a nyelvészeti egységet, vagy csak kőfaragói egyszerűsítésnek kell tartanunk a sok hasonló gömböt?

¹ Például *Schauenburg* 1980 158, LIV, 2.

² A nálunk ábrázolt girlandokban nincsenek gyümölcsök.

³ OLCK 1894 2704.

A girland gyümölcsseiből kiindulva fel lehet állítani egy tipológiai sort, amely csak azt veszi figyelembe, hogy a gömb közepén milyen rajzolat van. Azt fel kell tételoznünk, hogy a különböző rajzolat különböző gyümölcsöt jelez.

A rajzolatok alapján a tipológiai sorrend az alábbi:⁴

- Kerek tárgy középponttal – nevezzük almának (1. kép).⁵
- Kerek tárgy középpont helyett középvonallal vagy más vonalakból álló jellel – nevezzük gránátalmának (2. kép).⁶
- Kerek tárgy középponttal és osztott felülettel – nevezzük rozettának (3. kép: rozetta nem sematikus ábrázolása;⁷ 4. kép: sematikus ábrázolása⁸).
- Kerek tárgy minden díszítés és jel nélkül – bármelyik csoportba tartozhat, akár fölgombolyított fonal is lehet, vagy fel nem sorolt tárgyat is megjeleníthet.

Csoportosításom ugyan nem zárja ki a tévedéseket, de arra alkalmas, hogy különbséget tegyen az egyes kerek és gömb alakú tárgyak között.

A tárgyak nevesítése csak azért szükséges, hogy a lényegi kérdést feltehesük, miért találkozunk velük síremlékeken? Ugyanezt a kérdést bármilyen más, kézben tartott tárggyal, vagy egyéb ábrázolással kapcsolatban is feltehetjük. Ilyen tárgyak például a dobozkák, üvegfiolák, guzsalyok és orsók, madarak és még több minden más.

Nézzük először a gyümölcsöket! A gránátalma alvilági jellegű.⁹ Hades gránátalmát adott enni Persephonénak, amikor feleségül vette. Amikor viszont Déméter visszakövetelte lányát, Hades válaszában megindokolta, miért nem mehet vissza: mert evett a gránátalmából, így az alvilághoz tartozik. Ez önmagában indokolja a sírszimbólumok közt való előfordulását. Mint termékenységre utaló jelnek és bármely termékenységi szimbólumnak a halottkultuszban a regeneratio, és egyúttal a halál legyőzése az értelme.¹⁰ Az alma szerepe szinte metafizikailag van predestinálva. Amikor az események élén áll, akkor viszályt szít. Péleus és Tethis lakodalmán a viszályt egy aranyalma okozta, amikor három nagy istennő versengett Eris almájáért, majd haragra gyúltak. Ekkor megszűnt az a hósidő, amely inkább hasonlított az Idő-időtlenségre, mint a földi lét idejére. Amikor pedig Héraklés a Hesperisek kertjében békésen tartózkodik, hogy megszerezze az aranyalmát, a jelenet nyugalmat sugall. Kerényi Károly azt írja, hogy vázáképek utalnak a mítosznak arra a változatára, amikor Héraklésnek maguk a

⁴ Az egyes csoportok bemutatására csak egy-egy példát mutatok be képpel. A hivatkozásban nem sorolom fel a köhöz tartozó teljes irodalmat, csupán az összefoglaló munkákra és a korpuszokra hagyatkozom, ahol a további irodalom megtalálható.

⁵ Lh: Pécs, Őh: JPM, ltsz: 1256. *Csiru* VII no. 24.

⁶ Lh: Budapest II., Őh: AM, ltsz: 64.10.8. TitAq 667 (*Németh/Fehér*).

⁷ Lh: Pécs, Őh: JPM, ltsz: R.83.5.1. *Csiru* VII no. 64.

⁸ Lh: Vereb, Őh: SzIKM, ltsz: 51.10.1. *Barkóczi* 1985 97–99, 102–104, t. I és III 2; *Alföldi-Rosenbaum* 1996 112–114, kép 11–12; HD031903 (FERAUDI).

⁹ *Pfuhl/Möbius* 1979 354.

¹⁰ *Haarlov* 1977 52.

Hesperisek segítenek az alma megszerzésében.¹¹ Érdekesnek tartom azt a tényt, hogy nálunk a mítosznak egy olyan változatát ábrázolták, amely az ókorban is csak képi megjelenítésben létezett (5. kép).¹² Az alma békés, nyugodt megszerzésének nincs szöveg hagyománya. Síremlékhez jobban is illik, mint az ármánykodással, öléssel megszerzett aranyalma. Ha már aranyalma hozta a viszályt, illik, hogy aranyalma hozza a békét és a nyugalmat. Fel kell tételeznünk, hogy az alma szerepe síremlékeken a megbékélés hirdetése.

A gyümölcsök szerepe a halálnál igen jelentős, ezért fordulnak elő gyakran ábrázolva, vagy a sírban kosárkában, tálkában – az ásatásnál csak a magjuk található meg tálkában vagy kosárkában.¹³ Úgy tűnik, sok esetben közömbös annak meghatározása, hogy aktuálisan éppen melyik gyümölcsről van szó. A nyelvészeti szóhasználat is ezt sugallja, és ezt fejezi ki tömören Petronius maga is; „Azt akarom, hogy mindenféle gyümölcsfa legyen a hamvaim körül és nagy-nagy szőlőskert. Mert nagyon elhibázott dolog, ha életünkben pazar lakásunk van, nem törődni azzal, ahol hosszabb ideig lakunk.”¹⁴ Nyilvánvaló, hogy e szőlőskertet – mint *pars pro toto* – jelenítik meg az almák, a gyümölcsös kosarak, tálak, kantharos, szőlőfürtök, indák, fák.

Mi, mai emberek talán elgondolkozhatnánk azon a tényen, hogy az ókorban a sírkamrák freskói vagy a sírkövek ábrázolásai nem siralmas és fájdalmas jelenségeket tárnak elénk, hanem vidám boldogságot. Ennek egyik fő motívuma a kert, a szőlőlugas, a gyümölcsös. El kell jutnunk arra a következtetésre, hogy a nem keresztény népek számára a túlvilági boldog életet mégis csak a paradicsomi állapot jelentette, akárhogy is nevezték. Az alma fontosabb a többinél, zárja az étkezést és zárja a Hesperisek almája történetét is, amely így magával hozza a kiengesztelődést. Az almát a kiengesztelődés jelképének tartom.

A kézben tartott tárgyak másik nagy csoportja a kézimunkakosár, rostanyag, kézimunka eszközök, orsó és guzsaly. Valamennyi kézben tartott tárgynak lehet a polgári és világi életben is jelentése. Elsősorban a munkaeszközök ilyenek, amelyeknek valószínűleg nincs más feladatunk, minthogy a mindennapok hangulatát érzékeltessék. Ez a halottkultusztól sem teljesen független, hiszen létezett olyan elmélet, amely szerint a halott folytatja azt az életet a túlvilágon, amelyet a földön élt. Ha tehát suszter volt, akkor suszterként tevékenykedett a túlvilágon.¹⁵ Minthogy viszont kimondottan munkaábrázolás nálunk nem fordul elő, arra is gondolhatunk, hogy a közösség számára volt fontos a halott társadalmilag elfog-

¹¹ Kerényi 1977 298.

¹² Lh: Dunaújváros, Szórád szőlő, ásatás. Őh: MNM, ltsz: 97.1913.1. *Erdélyi/Fülep* 1954 no. 189, t. LXIII 4; *Erdélyi* 1974 134–135, kép 178; *Toynbee* 1977 375, kép 15; *Nagy M* 2007 no. 100.

¹³ Például *Kelemen* 1992 409 további példák felsorolásával. Nyergesújfalun mandula és szilvamac volt a sírban, 13. sír.

¹⁴ *Petronius: Satyricon* 71: *omne genus enim poma volo sint circa cineres meos, et vinearum largiter. Valde enim falsum est vivo quidem domos cultas esse, non curari eas, ubi diutius nobis habitandum est.* (fordította Révay József). Hivatkozott rá *Fleming* 2001 79.

¹⁵ Lh: Szöny. Őh: MNM, ltsz: 100.1885.12.1. *Barkóczy* 1944/1951 36, t. II 3, F 26; *Riu* 539; HD039440 (GRAEF); Lupa 3101.

lalt helye. A szerszámok mind ebbe a csoportba tartozhatnak. Az orsó és a guzsaly munkaeszköz, hiszen olyan korszakban vagyunk, amikor a nők feladata volt a ruhanemű előállítás. E folyamatnak egyik fázisa a fonás, amelynek eszközeivel igen gyakran lehet találkozni ábrázolásként és régészeti tárgyként is. Facsády Annamária az Aquincumi Múzeum sírköveinek ábrázolásait elemezve, arra a következtetésre jutott, hogy az orsó–guzsaly páros azt adja hírül, hogy tulajdonosa férjezett.¹⁶ Más vélemény szerint a „társadalmi elvárásoknak megfelelően” van guzsaly a halott kezében.¹⁷ Barkóczi László pedig arra gondolt, hogy szövőműhely létét bizonyítja a sok guzsaly ábrázolása.¹⁸ Eltekintve attól, hogy az egyik sírkő halottja nem férjezett, legalábbis a feliratból ez nem derül ki,¹⁹ fel kell tennünk a kérdést, miért lenne jelentős a halott számára a férjezettség. A családi állapot tudtul adása jogi ügyletek szempontjából ugyan lehet fontos, de alapjában véve járulékos dolog, hiszen a közösség tagjai nyilvánvalóan tudták, hogy a szomszédjuk, ismerősük, barátnőjük férjes asszony. Mindenesetre ezt az indokot, amennyiben helyes, a világi élet dolgai közé kell sorolnunk. Az ókoriaktól azt szoktuk meg, hogy a halált és a túlvilágot komolyan vették, s ez megnyilvánul abban, hogy az élet folyamatosságát hirdették. A jelképek egyik része erre utal, a másik része a halott boldog életét szolgálja és segíti. Ha tehát az orsót és a guzsalyt sokszor ábrázolják, akkor valamiképp vagy azt kellene hirdetnie, hogy az élet örök, vagy szolgálnia kellene a halott boldog életét. Melyikre vonatkozik? Ezt fogom most vizsgálni.

Platón az Államban leír egy látomást, méghozzá a pamphyliai Ér látomását.²⁰ Ér Armenios fia, aki háborúban esett el. Amikor a holttesteket összeszedték, az övét épen találták meg, hazaszállították, és „mikor el akarták temetni, s már a máglyán feküdt, ... föléledt, s föléledvén elmesélte, amit a másvilágon látott. Elmondta, hogy a lelke, mihelyt a testéből kilépett, sok más lélekkel egyetemben ment-mendegélt, amíg elérkeztek egy csodálatos helyre, ahol a földben egymás mellett két hasadék volt, velük szemben pedig, fenn az égen, ugyancsak kettő.”²¹ Bírák döntötték el, ki merre mehet. Az igazságos lelkeket a jobboldali hasadékon indították felfelé, az igazságtalanokat a baloldalin lefelé. Amikor a bírák előtt rá került a sor, a bírák megbízták azzal a feladattal, hogy vigye hírül az embereknek, amit itt lát és tapasztal. A lelkek a másik hasadékon érkeztek vissza, az igazságtalanok mocskosan, az igazságosak tisztán. Minden gonosztettért tisztesen kell bűnhődni, a jók ugyanilyen arányban részesültek jutalomban. Aztán folytatódott a vándorlás egy olyan helyre, ahol „az egész égen és földön át feszü-

¹⁶ Facsády 2007 29; Facsády 2008b 11.

¹⁷ Mráv 2008 199.

¹⁸ Barkóczi 2009–2010 45.

¹⁹ Kiskunlacháza (barbaricum) másodlagosan, a református gimnázium falába beépítve. Őh: MNM, ltsz: 8.1907.2. Bíró 1994a 208, kép 11; *Trhr* Suppl. 220; Nagy M 2007 no. 30; HD038458 (FERAUDI); Lupa 2702.

²⁰ Platón 1984 II, 614 a – 618 b.

²¹ Platón 1984 II, 614 b–c, p. 700 (fordította Szabó Miklós).

lő, egyenes, oszlopszerű fényt láttak. ... Egynapi további út után aztán felérkeztek ebbe a fénybe, s ott megpillantották a fény közepén, az égbolthoz kapcsolva, az ég kötelékeinek a végeit; ez a fény volt ugyanis az égboltozatot összetartó kötelék; ... e kötelék végére van akasztva az Ananké orsója, amely révén megy végbe minden körforgás.”²² A forgatásban segítenek Ananké leányai is, a Párkák vagy Moirák: Lakhesis, Klóthó, Atropos, a múlt, a jelen és a jövő dalnokai. Ér látomása még több mindent elmond, a megszületést, a sorsválasztást, a bölcsék és az ostobák életmódválasztását és hasonlókat. Azt is mondja, hogy az erények gyakorlása mindenkire nézve kötelező. A körforgás folyamatos, így folyamatos a születés és az élet.

Ennek a körforgásnak az elemzését olvashatjuk M. R. Wright könyvében.²³ Ananké orsójának nyolc osztása van, amely nem más, mint a Föld és a hét antik bolygó – Hold, Nap, Mercur, Venus, Mars, Iupiter, Saturnus. Wright az orsó rajzán jól megkülönbözteti a forgó korongokat, amelyeknek csak az éle látszik az orsón. Az orsó mellé pedig mellékeli a körforgást végző égítetek pályáját. Megállapítja, hogy annak a rendszernek, amely Platón leírása alapján előttünk áll, egyetlen helyes terminológiája lehetséges, ez pedig a Kozmosz.²⁴

Ezzel azonban érvelésemnek csak az első részét zártam. További jelenségek és ábrázolások még világosabbá teszik, hogy a Kozmosznak és benne az életnek örök körforgását jelzi az orsó és a guzsaly. Nem lehet véletlen ugyanis az a jelenség, hogy a gyermek születésénél három nő, három bába tevékenykedik, akiket a Párkákkal azonosítottak.²⁵ Így tehát ők jelen vannak az égi körforgás irányításánál, amelyet orsójukkal tesznek meg; és jelen vannak egy gyermek születésénél, akinek sorsát szintén ők irányítják, jelezve ezt az orsóval és a guzsallyal.²⁶ Egy üvegpaszta ábrázolásán, amelyet Véronique Dasen elemez, a Párkák közül a középső kezében orsót és guzsalyt tart. Közbevetőleg meg kell jegyeznem, hogy Dasen szerint itt a köldökszínór elvágását jelképezi.²⁷ Mellette fekszik a földön az újszülött. A baloldali Párka nyitott tekercset, a jobboldali mérleget és fáklyát tart.²⁸ Az sem lehet véletlen, hogy egy gyermek születésénél ugyanazok a tárgyak vannak jelen, mint a halálakor a sírkövén: vagyis a tekercs, a fáklya és az orsó, guzsaly. A születéskor a tekercs nyitva van, a fáklya fölfelé irányul. A sírkövön a tekercs betekerve, a fáklya lefelé fordítva látható, az orsó és guzsaly pedig teljes valójában, változás nélkül, ahogy kell, hiszen a Kozmosz,

²² Platón 1984 II, 616 b–c, p. 702–3 (fordította Szabó Miklós).

²³ Wright 1995 149–150: Platón *Respublica* 617 a–b részlet elemzése, a 13. kép az orsó rajza az osztásokkal.

²⁴ Wright 1995 150.

²⁵ Dasen 2009 202, kép 1. üvegpaszta, 2. gemma, 3. üvegpaszta.

²⁶ Óbudán előkerült egy üvegből készült guzsaly, amelyet *Facsády* Annamária közölt (2008b 165–173), felvetve a kérdést, hogy e tárgy jelkép vagy munkaeszköz. A fentiek értelmében egyértelműnek vélhetjük jelképi feladatát.

²⁷ Dasen 2009 202.

²⁸ Dasen 2009 202, kép 1: üvegpaszta. London, British Museum.

a körforgás nem változhat. A sors istennői belepillantanak Aión tekercsébe,²⁹ hogy megfelelőképpen tudják teljesíteni feladatukat. A fáklya ég, a Nap tüze ég és világít a születéskor, néhány esetben a halálnál is, amikor Genius felfelé tartja az égő fáklyát (6. kép).³⁰ Az ábrázolásokon Genius mindig egymaga van, nem is lehetnek többen, hiszen minden embernek csak egy őrzője van, akit a férfiaknál Geniusnak, a nőknél Iunónak nevezünk. Ha összevetjük a felfelé tartott fáklyák számát az Attis tristis által lefelé fordított fáklyák számával, akkor meglepődhetünk az aránytalanságon. Kevés az, amelyiket felfelé fordítják; de kevés azoknak is a száma, akik az Elysiumban maradnak.³¹ Aki itt van, az újjászületik a másvilági életre, ezt jelzi a sírkövön a fáklya, hiszen születésnél mindig felfelé lángol. Akik viszont nem maradnak az Elysiumban, azok ezer évig vándorolnak.³² Egy kérdés marad titok: az, amit a Párkák egyike a tekercsben lát.

1. kép. Alma a kézben. Fotó Ortolf HARK = Lupa 641.

²⁹ Alföldi 1979 1–3.

³⁰ Például: Lh: Budapest XI. Vadászhegy, kánai apátság monostorában, másodlagosan. Öh: AM, ltsz: 91.5.11. Csiru IX no. 7.

³¹ Vergilius: Aeneis VI, 744: *mittimur Elysium et pauci laeta arua tenemus*; Az örök körforgásnak azonban van másik értelme is, a születés – halál állandó ismétlődése ugyanazon ember számára, büntetésként. Ezt az értelmet csak akkor alkalmazhatjuk, ha a reinkarnációt elfogadó néppel állunk szemben. Az ókorban Pythagoras és követői voltak hívei e szemléletnek, de az eszme megtalálható máshol is. Erről szól Raymond J. Clark cikke, aki a kerék változatos interpretálásával foglalkozik Vergilius Aeneisének 6. éneke kapcsán. Hivatkozik azokra az aranyábrákra, amelyek lelőhelye Timpone Piccolo (Sybarishoz közel), és egyúttal hivatkozik az aranyábrákkal foglalkozó két kutatóra (A 1,5–6 Zuntz=Orph.fr. 32c. 6–7 Kern), akik közül Zuntz gondosan megvizsgált minden javaslatot, ami ezekben a versekben van, és végül visszatért arra az esetre, amelyet Lobeck vetett fel, ez pedig a 744. sor: *mittimur Elysium et pauci laeta arua tenemus* – Sokan elérik az Elysiumot, de kevesen maradnak ott. Ebben az értelemben az örök körforgás az örökös földi újjászületésre vonatkozik.

³² Platón 1984 II, 615a, p. 701 (fordította Szabó Miklós).

2. kép. Gránátalma a kézben. Fotó Ortolf HARL = Lupa 2848.

3. kép. Rozetta a kézben. Fotó Ortolf HARL = Lupa 680.

4. kép. Rozetta sematikus ábrázolása. Fotó Ortolf HARL = Lupa 4049.

5. kép. Héraklész a Hesperiseknél. Fotó Ortolf HARL = Lupa 3893.

6. kép. Genius felfelé tartott fáklyával. Fotó Ortolf HARL = Lupa 10710.

Felhasznált irodalom

- Alföldi* András 1979 Aion in Mérida und Aphrodisias. Mit Beiträgen Elisabeth *Alföldi-Rosenbaum*/Kenan R. *Erim*/Joyce Reynolds. Madrider Beiträge 6. Mainz am Rhein.
- Alföldi-Rosenbaum*, Women's Mantel with decorated Borders. In: Festschrift für Elisabeth, 1996 Jenő Fitz. Jenő Fitz Septuagenario 1991. Székesfehérvár 105–116.
- Barkóczi* László 1944/1951 Brigetio. DissPann II, 22. Budapest
- Barkóczi* László 1985 Römerzeitliche Steindenkmäler aus dem dritten Jahrhundert im Komitat Fejér. ARegia XXII 97–107.
- Barkóczi* László 2009–2010 Megjegyzések a pannoniai köemlékek kocsibrázolásához – Bemerkungen zu den Wagendarstellungen auf den pannonischen Steindenkmälern. BpR XLII–XLIII 39–52.
- T. Biró* Mária 1994 The Unknown Goddess of Late-Roman Popular Religious Belief. ActaArchHung XLVI 195–229.
- Clark*, Raymond J 1975 The „Wheel” and Vergil's Eschatology in Aeneid book 6. Symbolae Osloensis L 121–141.
- Csiru VII Sz. Burger* Alice: Die Skulpturen des Stadtgebietes von Sopianae und des Gebietes zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium–Altinum. Budapest, 1991
- Csiru IX Ertel*, Christine / Mitw. *Németh* Margit: Bestandteile von römischen Grabbauten aus Aquincum und dem Limesabschnitt im Stadtgebiet von Budapest. Budapest, 2010.
- Dasen*, Véronique 2009 Roman Birth Rites of Passage revisited. JRA XXII 199–214
- Erdélyi Gizella* 1974 A római kőfaragás és képzőművészet Magyarországon. Sajtó alá rendezte és jegyeztelte GÁSPÁR Dorottya. Apollo Könyvtár 5. Budapest.
- Erdélyi Gizella/Fülep* Ferenc 1954 Köemlék-katalógus. Intercisa I. 233–276.
- R. Facsády* Annamária 2007 A nők ábrázolásának ikonográfiája az aquincumi sírköveken – The Iconography of female Depictions. BpR XLI 21–43.
- R. Facsády* Annamária 2008 Glass Distaff from Aquincum? Symbol or Tool? ANODOS. Studies of the Ancient World. In Honour of Werner Jobst VIII 165–173.
- Fleming*, J. Stuart 2001 Vinum. The Story of Roman Wine. Glen Mills, Pa.
- Haarløv*, Britt 1977 The Half-Open Door. Odense
- Hd* <http://www.uni-heidelberg.de/institute/sonst/adw/edw>
- Kerényi* Károly 1977 Görög mitológia. I–II. Budapest – Die Mythologie der Griechen I–II. Zürich, 1951, 1958.
- Fotó Harl O. = Lupa Römische Steindenkmäler, www.ubi-erat-lupa.org
- Mráv* Zsolt 2008 Közöletlen római szarkofágletek a Magyar Nemzeti Múzeumban. I. Feliratos római szarkofág Camponából. CommArchHung 191–228.

- Nagy Mihály 2007 Római kötár. A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője. Budapest.
- Olck, Franz Theodor 1894 Äpfel RE I. Stuttgart 2700-2708.
- Pfuhl, E./Möbius H. 1979 Die ostgriechischen Grabreliefs. Textband II mit Indices und Konkordanzen von Jöhrens, Gerhard. Mainz am Rhein.
- Platón 1984 Platón összes művei. I-III. Európa Könyvkiadó Budapest, 1984.
- Riu 2 Barkóczy László/Mócsy András: Salla, Mogentiana, Mursella, Brigetio. Budapest, 1976.
- Schauenburg, K. 1966 Die Lupa Romana als sepulkrales Motiv. JbDAI LXXXI 261–309.
- TitAq. Tituli Aquincenses II. Tituli Sepulcrales et alii Budapestini reperti. Cura Kovács Péter/Szabó Ádám. Budapest, 2010.
- Toynbee Jocelyn M. C. 1977 Greek Myth in Roman Stone. Latomus XXXVI/2 343–412.
- TRHR Suppl. Kovács Péter: Tituli Romani in Hungaria Reperti. Supplementum. Budapest–Bonn, 2005.
- Wright, M. R. 1995 Cosmology in Antiquity. London–New York

Gebei Sándor

MAZEPA KOZÁKHETMAN (1639–1709) – „NEMZETI HŐS VAGY ÁRULÓ”? POLITIKAI MEGRENDELÉS A TÖRTÉNELEMTŐL?

Mazepa, Iván Sztjepanovics kozákhетman nevét az utóbbi két évtizedben több mint elégszer emlegették Ukrajna, Oroszország, ill. az emigránsok aktivitása eredményeképpen (pl. az edmontoni, torontói Canadian Institute of Ukrainian Studies) világszerte. Nem kell hozzá különösebb jóstehetség, hogy kijelentsük: a kozáktéma a történetírás örökzöld témája marad ezután is. Annál is inkább, mert a Szovjetunió 1991. évi felbomlása után a nemzeti historiográfiák száma többszöröződött, s a hagyományos lengyel–oros–ukrán interpretációk mellett az „új ukrán” (nemzeti ukrán), a belorusz, a litván, a török (krími tatár) történészek is bekapcsolódtak a kozákság történetének kutatásába. Kétségtelen tény, hogy a Szovjetunió létezésének idején a kozák témával – a donival se, de főleg a „dnyeperi”=ukrajnaival (akár a lajstromozott, akár a szabad=szicsi kozákságról is legyen szó) – foglalkozni nem volt kíváncs, de nem volt tiltott dolog. Aki a tudományos karrierjének építését mégis ebben a témában képzelte el, annak a nagy-, a kis- és a fehér-orosz testvériség, a keleti szlávok „újraegyesítése”, a testvérek egy országba való egyesülése stb. koordinátarendszerben volt érdemes mozogni, vagy esetleg a burzsoá nacionalista nézeteket valló, ukrán történészek munkáinak a kritikájával hívhatta fel magára figyelmet.

Mindez 1991 után gyökeresen megváltozott. A lefojtott, de nem elfojtott téma robbanásszerűen a felszínre tört, annál is inkább, mert az Ukrán SzSzSzK területével azonos nagyságú poszt–szovjet államban, az Ukrán Köztársaságban, már a „megalakulás pillanatában” szükség mutatkozott a szuverenitás történelmi előzményekkel való igazolására, az „új” szuverenitás „rég” (Kijevi Rusz, Zaporozsjei Had), történelmi előképekkel való alátámasztására.

Leonyid Kravcsuk államelnök pl. elnöki rendelettel mozgósította a társadalmat 1993 februárjában Bogdan Hmelnyickij hetman születésének 400. évfordulója méltó megünneplésére. Sőt, az államelnök utasítására egy 34 tagú szervező bizottság alakult, amelynek feladata „az ukrán államalapító” (zaznovnyik Ukrajszkoj gyerzsavi) életét, tevékenységét bemutató állami, tudományos és kulturális rendezvények összehangolása volt. A politikai aktivitás az elnök részéről olyannyira sikeres lett, hogy az UNESCO az 1995. évet Bogdan

Hmelnyickij-évnek nyilvánította.¹ Az 1995 októberében kulmináló Hmelnyickij-év jelentős eseménye volt Kucsma elnök korszakos beszéde, mert részletesen szólt az ukrán államiség „letisztázott kérdéseiről”(?). Büszkén hangsúlyozta, hogy 1648–1654 között élő „kozák köztársaság”, a „Hmelnyickij-i köztársaság” Ukrajnát „a független civilizált nemzetek családjába” emelte. A „Dnyeper mentén megszületett új állam”, Ukrajna 1654-es Oroszországhoz való csatlakozását kimondó perejaszlavli kozákrada döntését pedig államok közötti szerződésnek minősítette Kucsma elnök, mégpedig olyan államszerződésnek, amelyet két egyenrangú fél kötött meg egymással. A 17. századi államépítés lépései feltűnően azonosak az 1990-es évek államépítés fázisaival – utalt az államelnök az akkori és a 20. század végi politikai szituáció hasonlóságára. Az 1648–1654-es fegyveres küzdelem sikeres nemzeti felszabadító háború volt, az idegen uralomtól megszabadult „az ukrán nép”. 1991-ben sem volt ez másképpen, mondta a „friss” köztársasági elnök. Ezzel a kijelentésével – történelmileg teljesen hiteltelenül – tulajdonképpen a 16–17. századi lengyel nemesi hatalom felszámolását azonosította az 1991-es szovjethatalom megszűnésével.²

Az 1995-ös jubileumi év fényét természetesen nagyszabású kiállítások, múzeumi rendezvények, kulturális események is emelték. Ekkor nyílt meg pl. a kozákság, a Zaporozsjei Had egykori fővárosában, Csibirinben (Csihirinben) a nemzeti hős, Hmelnyickij tiszteletére berendezett emlékmúzeum. Ugyancsak ebben az évben Cserkasszi városa, az egykori kozákezered centruma, Hmelnyickij-szobor avatásával tisztelgett a hetman emléke előtt. Itt, Cserkassziban kezdte meg munkáját az a speciális tudományos kutatóintézet, amelynek feladata a Dnyeper-vidék 17–18. századi történelmének, néprajzának kutatása lett.³

A Hmelnyickij-év valamennyi tudományos konferenciáján és valamennyi nem tudományos rendezvényen a történészek és a nem történészek az 1995-re már hivatalosított (!) tudományos eredményt – *az ukrán forradalom eredményeként megszületett nemzeti, önálló, ukrán állam* gondolkörét – közvetítették a hallgatóság felé.⁴ Sőt, a megemlékezések hulláma alig csitult el, amikor a nemzeti történelem hiteles képének helyreállítása céljából – a kozákság történetének

¹ *Bürgers, Jana*: Bohdan Chmel'nyč'kyj und der Kosakenmythos in der postsowjetischen Ukraine. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* (JBfGOE) 2002/1. 74.

² *Bürgers*: Bohdan Chmel'nyč'kyj und der Kosakenmythos, In: JBfGOE 2002/1. 74.; Egy rövid, tájékoztató jellegű historiográfiai mozaikot magyarul közreadott *Varga Beáta*: *Önállóság, autonómia vagy alávetettség? Ukrajna 1648–1709 között*. Szeged, 2008. 7–24.

³ *Bürgers*: Bohdan Chmel'nyč'kyj und der Kosakenmythos, In: JBfGOE 2002/1. 73.

⁴ *Смолій В. А.* (Szmolij V. A.) – *Степанков В. С.* (Sztepankov V. Sz.): Богдан Хмельницький и проблеми державности. In: *Український історичний журнал* (UIZs) 1991/9, 1991/11. számok; *Смолій В. А.* – *Степанков В. С.*: Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності. Київ, 1994. «Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі» Збірник наукових праць. Львів–Лублін, 1996. «Доба Богдана Хмельницького» (До 400-річчя від дня народження Великого Гетьмана). Збірник наукових праць. Київ, 1995. stb, stb.

teljes tanulmányozása céljából – 1997-ben „Kozák Tudományos Kutató Intézet” alakult meg. Ennek az intézetnek az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémiával közösen az lett a feladata, hogy alapkutatásokat végezzen, a kutatási eredményeket közzétegye. A tudományos művek mellett tudományos népszerűsítő munkákat jelentessen meg, a hazai és a külföldi tudósok együttműködését elősegítse, tankönyveket és segédkönyveket adjon a tanulóifjúság kezébe, és nem utolsósorban az, hogy „a kozák tematikát” népszerűsítse minden korosztály számára.⁵ A hallatlan gazdag publikációs kínálatból *Szmolij V. A.* kijevi és *Sztyepankov V. Sz.* kamenyec–podolszki történészek munkássága emelkedik ki. Ők voltak azok az ukrán történészek, akik megtették az első lépéseket az ukrán nemzeti történetírás megújítása céljából, ők voltak azok az első kutatók, akik felelevenítve a nagy elődök (Antonovics, Grusevskij, Krip’jakevics stb.) érdemeit próbálták új megoldásokat találni a lengyel–ukrán–oroszl történelem ellentmondásos háromszögében, s ezzel mintegy irányt is szabtak az új történész generáció szemléletének.⁶

A szerzők a „felkelés”, „háború” terminusokkal szemben a „forradalom” fogalmát tartják elfogadhatónak, mert a fegyveres küzdelem lényege „Ukrajna függetlenségének a kivívása”, „Ukrajna egységének a megteremtése” volt. *Ukrajnában, éppúgy mint Európa más országaiban (s itt elsősorban Hollandiára utalnak!), nemzeti forradalom zajlott 1648–1676 között* – szögezik le a magas állami kitüntetésekben is részesülő történészek. A „kozák” jelzővel ellátott szóösszetételek, mint pl. a „kozák felkelés”, a „kozák háború” megjelölések tagadják a felszabadító harc össz nemzeti jellegét, ezért használatától el kell tekinteni⁷ – javasolja a szerzőpáros. Igaz, hogy „a forradalom az ukrán nemzet vereségével zárult” – állapítják meg az ukrán nemzeti historiográfia meghatározó személyiségei –, hiszen nem sikerült megőrizni „az ukrán államot az etnikai határai között”, „Ukrajna függetlensége” elveszett.⁸ A vereséget magyarázó okok közül

⁵ Ennek a programnak a keretében látott napvilágot az a 15 kötetes, jegyzetapparátus nélküli sorozat, amely nagy népszerűségnek örvend Ukrajnában élvezetes stílusa, esztétikus kivitele, színes képanyaga és térképei, jól válogatott dokumentum részletei miatt. A sorozat címe: „Україна крізь вики” (Ukrajna az évszázadok során).

⁶ *Смолій В. А. – Степанков В. С.*: Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності. Київ, 1994. L. pl. az alábbi munkákat: *Гуржій О. І.* (Gurzsij O. I.): Українська козацька держава в другій половині XVII ст.: кордони, населення, право. Київ, 1996.; *Степанков В. С.*: Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI–XVII ст. In: UIZs 1997/1. 3–31. *Гуржій О. І. – Чухліб Т. В.* (Csuhlib T. V.): Гетьманська Україна. Київ, 1999.; *Смолій В. А. – Степанков В. С.*: Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). Київ, 1999. *Горобець В. М.* (Gorobec V. M.): Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ, 2001. *Станіславський В.* (Sztanyiszlavszkij V.): Запорозька Січ і Річ Посполита, 1686–1699. Київ, 2004. *Чухліб Т. В.*: Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. (Видання друге) Київ, 2005. stb.

⁷ *Смолій В. А.* (Szmolij V. A.) – *Степанков В. С.* (Sztyepankov V. Sz.): Українська національна революція 1648–1676 рр. крізь призму століть. In: UIZs 1998/3. 3–12.

⁸ *Смолій – Степанков*: Українська національна революція, In: UIZs 1998/3. 10.

Szmolij és *Sztyepankov* a legfontosabbaknak a környező országok (Rzeczpospolita, Oroszország, Krími Kánság, Oszmán Birodalom – ebben a sorrendben!) állandó agresszióját, a szabad kozákság (=a szicsiek) 1658–1675 közötti „destruktív politizálását, az „alsó társadalmi rétegek nagymértékű lumpenizációját”, anarchiára való hajlamát (veliki masztabi ljumpenizaciji szuszpil’sztva, anarcho–ohlokricsni ruhi szocial’nih nyiziv), a „Hmelnickij által megteremtett kormányzás monarchikus formájának a felszámolását”, az „irányító elit államépítésben hiányzó tapasztalatát”, a „nemzeti állameszme” meggyökeresedésének a félbeszakadását, az egységet megőrző és fenntartó „nemzeti és államérdék” háttérbe szorulását és az egyéni és csoportérdekek mentén széttagolt elit „buzogányért” (=a hetmanságért) folytatott testvérháborúját stb. tartja.⁹

Az ukrán nemzeti állam „feltámadásának” a lehetősége a 18. század első évtizedében, Iván Mazepa hetmansága idején újra elérkezett, legalább is az ukrán nemzeti historiográfia szerint. Az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia interneten is elérhető Mazepa–tanulmánykötete mellett¹⁰ az 1990-es években meghonosított és az azóta is permanensen élő „hetmankultuszok” tanúskodnak. Például az 1992-ben megnyitott, kijevi Mazepa Múzeum az Ukrán Hetmanátus (=a 17. századi független Ukrajna) tárgyi és írásos emlékeit tárja a múzeumlátogatók elé, vagy pl. a Mazepa–szobrok az évről-évre ismétlődő ünnepélyes koszorúzásai az ukrán öntudatot hivatottak ébren tartani, mint ahogyan a 2012. év nagy látványossága, talán szenzációja is. 2012. május 16–19. között a numizmatika iránt érdeklődők és gyűjtők az „Ukrajna Expo Juvelir” c. kiállításon csodálhatták meg azt a különleges ezüstveretet, amelyet az Ukrán Hetmanátus Múzeuma kezdeményezésére a Hrescsatik (ukrán) Bank terveztetett és rendelt meg a lengyelországi Központi Pénzverdetől. Ez az érme a 17–18. századi ukrán állam és nemzet kiformálásában kiemelkedő szerepet játszó hét hetmant ábrázolja. A mindössze 400 db mennyiségben kibocsájtott 999.9 finomságú díszveret előlap-

⁹ *Смолій – Степанков: Українська національна революція*, In: UIZs 1998/3. 10.

¹⁰ <http://www.mazepa.name/history/zb1.html> (letöltve: 2012. június 24.); Гетьман Иван Мазепа: постать, оточення, епоха. Збірник наукових праць. (Ред. колегія: Смолій В. А., Ковалевська О. О., Бачинська О. А., Горобець В. М. и т. пр.) Київ, 2008. Ugyanezt a gondolatot erősítik a „régii” ukrán történészek (Kosztomarov, Grusevszkij, Krip’jakevics) és az ukrán emigráció néhai, ill. mai történészeinek a munkái, amelyek egyébként a reneszánszukat élik. Pl. *Крупницький, Борис* (Krupnyickij B., 1894–1956): Гетьман Мазепа та його доба. Київ, 2003. (a berlini, 1941-es német kiadás fordítása); *Оглоблин, Олександр* (Ogloblin O., 1899–1992): Гетьман Иван Мазепа та його доба. Нью Йорк – Київ, 2001. (az 1960-ban publikált munka reprintje); *Субтельний, Орест* (Szubtelnij O., 1941–): Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. Київ, 1994. (az 1981. évi angol nyelvű munka fordítása); *Липинський, Вячеслав* (Lipinszkij V., 1882–1931): Твори. 2. Філадельфія, 1980., Твори. 3. Філадельфія, 1980. *Костомаров, Николай* (Kosztomarov N., 1817–1885): Гетман Иван Степанович Мазепа. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. Второй отдел. Выпуск шестой. Москва, 1992. 787–822. (СПб., 1876. évi kiadás reprintje.) *Грушевський, Михайло* (Grusevszkij M., 1866–1934): «Історія України-Руси» т. I–X. Київ, 1995–2000. (Reprint: az I. kötet 1898-ban, a X. a történész halála után, 1936-ban jelent meg először); *Крип’якевич, Иван* (Kripjakevics I., 1886–1967): Велика історія України. Львів, 1990. (Az 1935. évi kiadás reprintje.)

ján Bogdan Hmelnyickij, Ivan Vigovszkij, Petro Dorosenko, Pilip Orlik, Ivan Mazepa, Petro Szagajdacsnij, Dmitro Visnyoveckij portréja látható, a hátlap közepén II. Erzsébet portréja, körülötte pedig a hetmanok címerei ékesednek.¹¹ Nem ünneprontásként, de megkérdezném: milyen elvek szerint válogatta ki a szakértő a felsorolt kozákvezetőket? Hogyan kerülhet az „államalapító, államszervező” hetmanok csoportjába pl. a svéd szövetségben gondolkodó Vigovszkij, Mazepa az oszmán fennhatóságot elismerő Dorosenkoval? De azt sem lenne fölösleges megtudni, hogy a Hetmanátus Múzeuma, vagy netán az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia biztosította a szakértői háttérrel? Netán, a PR-építés, az országimázs, politikai imázs formálása ilyen módszerrel is zajlik?

Egyébként, a több mint húsz éven át (1687–1708) a hetmani buzogányt kézben tartó Mazepa a mindennapok „főszereplője” is. A forgalomban lévő 10 hrivnyás (grivnyás) bankjegyen a „szuverén, önálló Ukrajna megteremtéséért” küzdő hazafinak az arcképe emlékezteti a vásárlókat a dicső múltra.¹²

A hetmanok közül kétségtelenül Bogdan Hmelnyickij és Iván Mazepa alakja messze kiemelkedik. Egy ukrainai mondás szerint „Bogdantól Ivánig” nem is voltak hetmanok Ukrajnában. A történeti szituáció éles változása miatt Mazepa helyzete bonyolultabb volt, mint Hmelnyickijé, sőt emberileg tragikus is. Nem véletlen, hogy sorsa a művésztszadalmat is megérintette. Mazepa, „a nemzeti hős vagy áruló?” dilemma külföldön a 19. századi romantika nagyjait foglalkoztatta. Így pl. George G. Byron, Alekszandr Sz. Puskin, Victor Hugo elbeszélő költeménnyel, Liszt Ferenc szimfonikus költeménnyel, Pjotr I. Csajkovszkij három felvonásos operával állított emléket Mazepának, a francia romantika festői (Géricault, Vernet, Boulanger, Delacroix stb.) vásznaikon jelenítették meg a Mazepa-témát.¹³ Ugye nem tévedek, ha kijelentem? A művészeknek, ill. az irodalmároknak egyszerűbb a helyzete a történész foglalkozásához képest, mivel az utóbbinak egy problémát dokumentumok alapján meg kell ismernie, meg kell értenie, majd a maximális objektivitásra törekedve, másokkal is meg kell ismertetnie. A Mazepa-ügyben nem könnyű, de nem is hálás feladat egy történésznek a probléma boncolgatása, még akkor sem, ha kívülállóként (nem oroszként, nem ukránként), politikai elkötelezettség nélkül tanulmányozza a kialakult helyzetet.

¹¹ <http://monetki.me/2012/05/17/премьера-серебряной-монеты-выдающие> (letöltve: 2012.06.22.)

¹² 1996-tól Ukrajna hivatalos pénzneme a hrivnya (grivnya). A bankjegyeken az ukrán történelem és irodalmi élet jelentős alakjai láthatóak. Az 1 hrivnyást I. (Szent) Vlagyimir kijevi nagyfejedeleme, a 2 hr.-t I. (Bölcs) Jaroszláv kijevi nagyfejedeleme, az 5 hr.-t Bohdan Hmelnyickij (1595?–1657) kozákhetman, a 10 hr.-t Iván Mazepa (1639–1709) kozákhetman, a 20 hr.-t Iván Franko (1856–1916) író, költő, az 50 hr.-t Mihajlo Hruszevszkij (1866–1934) történész, államférfi, az Ukrán Népköztársaság (1917–1920) első elnöke, a 100 hr.-t Tarasz Sevcenko (1814–1861) jobbagyszármazású, népi költő és festő, az „ukrán Petőfi”, a 200 hr.-t Leszja Ukrajinka (1871–1913) költőnő, az 500 hr.-t Hrihorij Szkovoroda (1722–1794) költő, filozófus portréival ékesítették.

¹³ L. bővebben *Bartók Béla*: „De győz, aki remélve mer.” (Iván Sztjepanovics Mazeppa alakja a romantikus művészetben). In: *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Sectio Historiae*. Tom. XXXIV. (Szerkesztette: Besze Tibor, Miskei Antal.) Eger, 2007. 193–204.

Nézzük meg hát, ki is volt valójában ez az ukrán–orosz konfrontációt ébren tartó személyiség! Iván Mazepa olyan pravoszláv kisnemesi családban született, ahol a tudásnak, a szellemi értékeknek becsülete volt. Iskoláit a kijevi Mogila Kollégiumban (Lyceumban), majd Varsóban a jezsuitáknál végezte. Apródskodott a királyi udvarban, olvasottságával, eszességével hamar kitűnt társai közül. Külföldre küldték, egyetemi tanulmányokat folytatott híres európai egyetemeken. Megfordult Hollandiában, Franciaországban, a Német–római Császárságban, Itáliában. Ez utóbbi ország különösen nagy hatással volt rá. Annak ellenére, hogy a latin nyelvet tökéletesen elsajátító Mazepa az ókori klasszikusok műveit (Cicero, Tacitus, Livius) igen kedvelte, mégis Macchiavelli *A fejedelem* című munkáját forgatta a leggyakrabban. A sikeres peregrinációból hazatérve a királyi udvarban teljesített szolgálatot, nyelvismeretei (latin, német, francia, szláv nyelvek) révén a diplomácia területén foglalkoztatták egyre komolyabban. A szépen ívelő karriert feledve többször is meggondolatlanul cselekedett. 1661-ben például a később híres emlékiróvá lett Jan Chryzostom Pasekra (kb. 1636–1701) kardot rántott a király jelenlétében, *de a király nagylelkűen megbocsátott neki és összebékítette a pravoszláv vallású ifjút az ugyancsak harcias, katolikus fiatalemberrel. Néhány év múlva viszont már nem volt pardon.* Ráadásul csúfosan, megszégyenítetten kellett a fővárosból távoznia, s nem önszántából.

Miután Mazepát „egy úrnővel házasságtörésen” érték, a felszarvazott férj egy „kátránnyal teli hatalmas edénybe” dobatta, majd „tollba hempergették”, lóhátra kötözték arccal a ló fara felé és a lovat szabadjára engedték. Félholtan találtak rá idegenek, megmentették, felgyógyították, de Mazepa állítólag az incidens után soha nem mutatkozott Lengyelországban.¹⁴ Apja 1665-ben bekövetkezett halálakor megörökölte a csernyigovi vajdaság alpohárnokságát, de ez a cím a pusztá titulushoz egyebet nemigen jelentett. Ugyanis itt, az ukrainai Csernyigovban a valóságos hatalmat a kozákság tartotta a kezében. A kozákok közé rövid idő alatt beilleszkedett, széleskörű műveltségét, iskolázottságát, nyelvismereteit a kozákpáncsnokság hasznosította. Az 1667. évi lengyel–orosz (andruszovói) békéből kiábrándult, s ezért az oszmán orientációt követő Pjotr (Petro) Dorosenko hetman (1668–1676) közvetlen munkatársaként a kozák diplomácia és külpolitika fontos személyiségévé emelkedett. Dorosenkóhoz hasonlóan, Mazepa se tudott belenyugodni egész életén át Ukrajna Dnyeper folyó mentén történő szétszakításába, a lengyel (királyi) fennhatóságot elismerő Jobbparti–, ill. az orosz (cári) hatalmat elfogadó Balparti Ukrajna létezésébe. Dorosenko közel tíz éves, oszmán utas politizálása végül is kudarcot szenvedett, a török–tatár szövetséggel képtelen volt a kozákság újraegyesítését megvalósítani. 1676-ban cári kegyelemért folyamodott, hű alattvalóságot fogadott azzal a feltétellel, hogy a kozák ügyektől távol tarthassa magát.

Mazepa egy véletlen folytán már korábban a „balpartra”, vagyis az orosz oldalra került. Történt, hogy 1674-ben a Krímbe igyekvő Dorosenko-követet a szabad kozákok (a szicsiek) az örök ellenséghez tartó, „áruló kozákok” foglyul

¹⁴ Krmann Dániel: *Küldetéseim története. Itinerarium (1708–1709)*. Bp., 1984. 67. (Itinerarium)

ejtették, és mint értékes hírforrást, kiszolgáltatták Iván Szamojlovicsnak, a balparti kozák ezredek hetmanjának. A cárhű Szamojlovics Mazepa képességeit gyermekeinek házitánítójaként kamatoztatta. Alig telt el két év, Mazepa már a hetman belső köréhez tartozott. Tanácsadója török–tatár ügyekben, bizalmas tárgyalásokat folytat befolyásos moszkvai politikusokkal. Okkal feltételezhető, hogy egy ilyen moszkvai küldetés alkalmával figyelt fel Vaszilij Goligin herceg (1643–1714) Mazepára, ill. „egy kultúremberrel” való találkozásra. Amikor 1687-ben döntés született Moszkvában arról, hogy a Krími Kánságot erőnek erejével, annak hazájában, a Krímben kell megsemmisíteni, a biztos győzelmet ígérő hadjárat élére Szojfa cárnő a favoritját, Goligin herceget állította. Goligin hada mellé Szamojlovics kozák ezredei is csatlakoztak, természetesen Mazepa részvételével. A totális vereséggel végződő hadivállalkozás bűnbakja a kozákhetman lett, mégpedig oly módon, hogy Szamojlovics közvetlen vezetőtársai feljelentették urukat, hetmanjukat Moszkvában. Goligin kényszerű visszavonulását a Szamojlovics-i praktikáknak állították be az árulkodók. Egyszóval: a vereséért csakis és kizárólag a kozákvezetőt terheli a felelősség.

Tatjana Jakovleva pétervári történész dokumentumközlése alapján tanulmányozható a Szamojlovics hetman leváltását okozó „vádirat”.¹⁵ V. Iván és I. Péter társuralkodó cároknál, valamint Szojfa régensnél¹⁶ jelentkező Szamojlovics–árulók az 1687. július 7-i (régi kalendárium szerinti) beadványban – közöttük Iván Mazepa jeszaul is – a hetman állhatatlanságát, az ellenséggel való összejátszását hangsúlyozták. Neki tulajdonították a hadjárat félbeszakítását kikényszerítő sztyepp felperzselését, az ebből keletkező élelem- és takarmányhiányt, a lovak elhullását, a visszavonuláskor elszenvedett emberi veszteségeket. „Vádirtukban” felemlgették Szamojlovics ellenséges magatartását a cár külpolitizálása kapcsán – mert Szamojlovics meglátása szerint –, nem lett volna szabad 1686-ban megkötni a lengyelekkel az örökbékét (vecsnyj mir), hiszen ez a döntés automatikusan a törökkel–tatárral való háborút provokálja. Bezzeg, ilyen esetekben a cár mindig számított, ill. számít a hetman közbenjárására. Lám, az 1686-os békéhez vezető tárgyalásokon sem a hetmani jelenlétre, sem a kozákok véleményére nem tartott igényt a cár. Szamojlovics mindent elkövetett – állították a vádirat szerkesztői –, hogy aláássa az örökbéke érvényét, pl. rabszerző portyákra parancsolta a kozákokat a Jobbparti–Ukrajnában, ill. kárörvendezett a békét gyöngítő, sikeres tatár portyák után. Önkényesen, cári engedély nélkül többször

¹⁵ *Яковлева, Татьяна* (Jakovleva, Tatjana): Донос старшины на И. Самойловича анализ першоджерела. In: UIZs 2006/4. 193–197.

¹⁶ Szojfa Alekszejevna (1657–1704) – Alekszej cár első házasságából született lánya, aki régensséget kapott 1682ben, a sztrelecek lázadásának évében a cárokká emelt, kiskorú cárevicskek felett. Ugyanis, jogilag a cári trón az első házasságban született, félig vak, testi hibás, uralkodásra nem éppen alkalmas fiút, V. Ivánt (1666–1696) illette, de hogy az Alekszej cár második házassága révén befolyásra szert tett családokat hátrány ne érje, ezért a második feleségtől született fiát, I. Pétert (1672–1725) is cárrá, társuralkodónak kiáltották ki. 1689-ben, az újabb sztrelec lázadás idején Szojfa régensége megszűnt, I. Péter kolostorba kényszerítette. Az V. Ivánnal 1689-től folytatódó régens nélküli társuralkodás 1696-ig, Péter féltestvérének a haláláig tartott. Ettől az évtől fogva Oroszország egyeduralkodója lett.

is követet menesztett a tatárokhoz, szövetségét ajánlgatta a kánnak, mondván, hogy „a kozák puska és a krími szablya” egyesült erejének egyetlen monarcha (értsd: orosz cár, lengyel király) sem tud majd ellenállni. De még attól sem riadt vissza, hogy a cárt megkerülve közvetlenül a lengyel királyhoz forduljon és a Zaporozsjei Had fegyveres erejét felajánlja a Hmelnickij idején birtokolt kozákterületekért cserébe. A cári hűséget fogadó hetman ezekkel a cselekedettel nyíltan szembefordult, nyíltan felmondta a cárnak fogadott engedelmisségét, egyszóval árulást követett el. A hetman bűnlajstromát a hetmani hatalommal való visszaélés konkrét példáival gyarapították még. Sérelmezték, hogy Szamojlovics lépten-nyomon megsérti a kozák szokásjogot, mert senkivel nem tanácskozik, egyes hivatalokat (pl. a bírói hivatalt) nem működtet, megbízásokat önkényesen elvesz, vagy adományoz. A cári ajándékokat és fizetéseket visszatartja, nagy részét eltulajdonítja, a zsákmányolt vagy gazdátlan lovakat hetmani jelvénnel billogoztatja, a gabonaszállítást a Krimbe engedélyezi, a cárral békét aláíró lengyel király országaiba megtiltotta stb. A hetman ellen szervezkedők a cári felségeket arra kérték, hogy Szamojlovicsot fosszák meg hetmanságától, és engedélyezzék a rada (a kozákok nyílt, üsszgyűlése) összehívását egy új hetman választása céljából.¹⁷

A „vádirat” keletkezésének körülményeiről helyesen állapítja meg Jakovleva, hogy Golicein herceget, mint értelmi szerzőt kell sejteni a beadvány mögött. Igaz, hogy csak közvetett bizonyítékokra lehet támaszkodni ennek a kijelentésnek igazolására, de mégiscsak beszédes az a tény, hogy gazdag ajándék érkezett Goliceintől az új, megválasztott hetman, Mazepa címére Szamojlovics leváltása után röviddel. Ellenben, Jakovleva határozottan cáfolja Mazepa főszerepét Szamojlovics megbuktatásában. Véleményének alátámasztására többek között azt az érvet is hangoztatja, hogy a hetman leváltását szorgalmazó kozákvezetők aláírásai sorrendjében Mazepa kézjegye csupán a 4. helyen olvasható.¹⁸ Nincs ebben semmi szokatlan, mivel a hetman utáni rangsor – a szokásnak megfelelően – táborparancsnok (oboznij), főhadbíró (general’nij szudja), főkancellár (general’nij pizar’) és főhadfelügyelő (general’nij jeszaul) – került rögzítésre. A felsorolt kozák vezetők bármelyike de facto bármilyen funkcióban tevékenykedhet a hetman akadályoztatása esetén. Bármelyikük, pl. egy-egy katonai vállalkozás idejére hetmani meghatalmazással hetmani hatalmat kaphatott a kezébe. A rangsor ellenére mégis azt kell látnunk – Jakovlevának ellentmondva –, hogy a főhadfelügyelő (jeszaul) tényleges jelentőségét a rangsor 4. helye nem tükrözi vissza, mert a valóságos hatalmat, fogalmazhatom úgy is, hogy a mindennap megtapasztalható nyers („rendőri”) erőt, mind a békében, mind a háborúban nélkülözhetetlen fegyelmet, biztonságot a jeszaul garantálta. Ebből következően

¹⁷ *Яковлева*: UIZs 2006/4. 193–197.

¹⁸ Vaszilij Borkovszkij – főoboznij (táborparancsnok=főszállásmester), Mihajlo Vujahevics – főhadbíró (general’nij szudja), Szava Prokopovics – főkancellár (general’nij pizar’), **Iván Mazepa – főjeszaul** (főhadfelügyelő) és még öt név, beosztásuk megjelölése nélkül. – *Яковлева*: UIZs 2006/4. 197.

úgy vélem, hogy a jeszaul állásfoglalása nélkülözhetetlen eleme volt a hetman buktatásának. De hivatkozhatok olyan analóg példákra is, amelyek a pétervári kolléganő figyelmét elkerülte e vonatkozásban. Demjan Mnogogresnij, Petro Dorosenko 1668 előtt, mielőtt elnyerték volna a hetmanságot, szintén az igen fontos jeszaulságot viselte! Vajon, nem ennek a forгатókönyvnek a mintájára ment végbe Szamojlovics hatalomtól való megfosztása? Miért lenne csekélyebb a szerepe Mazepa jeszaulnak 1687-ben, mint Mnogogresnij, Dorosenko jeszauloknak?

Mazepa hetmanságának éveit (1687–1708) nagyrészt a hadakozás töltötte ki. I. Péter cár parancsára pl. 1695-ben is, 1696-ban is a legfontosabb török végvár, Azov ostrománál irányította a balparti kozákezredeit. A nagy hadivállalkozással egyidőben viszont nyugtalanító események zajlottak a Jobbparti Ukrajnában, ahol Jan Sobieski király halála (1696) után kritikussá vált a lengyel nemesség és (ukrajnai) kozákság viszonya. Az oszmánellenes felszabadító háborúban (1683–1699) való részvételért zsoldot követelő kozákok nem kapták meg a jussukat, ezért a királyi és az egyházi (katolikus) birtokokból, önkényesen kompenzálták kiesett jövedelmüket. II. Erős Ágost királlyá választása, királyi szava sem csendesítette le az elégedetlenkedőket, sőt 1699-ben, a karlócai béke megkötésével a probléma kulminálódott. Már nem volt szükség a kozákok szolgálataira, a fizetetlen kozákezredek felosztatásának a híre felért egy hadüzenettel. Szamojlo Szamusz (?–1713) vinnyicai ezeres Szemjon Palij (1640–1710) belocerkovi ezeres csapataival szövetkezve a Jobbparti Ukrajna várait (Belaja Cerkov, Vinnyica, Braclav, Nyemirov stb.) egymás után elfoglalta, az egész Jobbparti Ukrajnát, a Dnyepertől a Déli-Bugig, majd 1702-re a Dnyeszterig az ellenőrzése alá vonta.¹⁹ A „nemesi rend” felszámolása, ill. a kozákság egyesítése programjával harcoló jobbpartiak küldöttséget küldöttség után menesztettek a balpartra, Mazepához, hogy támogatását elnyerjék, de mindhiába. Természetes, hogy I. Péter cár parancsa nélkül moccanni sem mert. A feltámadt „II. Hmelnickij-éra” a Rzeczpospolitára, Oroszországra főleg azért volt veszélyes, mert a nagy északi háború (1700–1721) első éveiben II. Ágost, I. Péter szövetsége (Riga, Narva) katasztrofális vereségeket könyvelhetett el.

1702 a legkritikusabb évek egyike volt a Rzeczpospolitának (a Nemesi Köztársaságnak) nemcsak az előbb említett ukrajnai lázadások miatt, hanem a soron következő vereség okozta belpolitikai válság miatt is. 1702 nyarára a nagy győzelmekről álmódó lengyel király mindkét fővárosát, Varsót (1702. május 24-én), Krakkót (augusztus 10-én) elvesztette, két év leforgása alatt Erős Ágost az összeomlás szélére sodorta új országát. A király és a (nemesi) társadalom ellen-

¹⁹ A „II. Hmelnickij-i időszak”, = Szamusz – Palij vezette kozákfelkelésről dokumentumok, szakfeldolgozások: Архив Юго-Западной России. Часть 2. Том III. Киев, 1910. 449–450. *Чухлиб, Тарас* (Csuhlib, Tarasz): Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ, 2005. 389–395. *Таїрова-Яковлева, Тат'яна* (Tajirova-Jakovleva, Tatjana): Иван Мазепа и российская империя. История «предательства». Москва – Санкт-Петербург, 2011. 159–175.

téte olyannyira elmélyült, hogy az ország, a Rzeczpospolita két nagy politikai „pártra” (=konföderációra) szakadt a „háború vagy béke” kérdése mentén.

II. Ágost király és hívei természetesen a háború folytatását, a svédek kiűzését szorgalmazták az orosz szövetségesekkel, a béke mellett érvelők pedig a királyukat is hajlandóak voltak feláldozni, mert szemükben a megbékélés legfőbb akadályát maga a király személye képezte. A Varsóban (királyellenes „békepárt”) és a Sandomierzben (királpárti, „honvédő párt”) született konföderációk²⁰ ellentéte visszafordíthatatlanul 1704-ben mérgesedett el, akkor, amikor a varsói konföderátusok XII. Károly svéd király parancsára II. Ágostot detronizálták és hivatalosították az interregnumot. Új királyt, a svéd katonakirály jelöltjét, Stanislaw Leszczyński (= I. Szaniszló) poznańi vajdát választották az üresnek nyilvánított lengyel trónra, akit csak egy év múlva, 1705. október 4-én – ugyan csak a svéd uralkodó parancsának engedelmeskedve – Varsóban királlyá koronáztak.

A politikai centrum meggyengülése, majd az ország „kettős királyság” (dwukrólewie) anarchiájába való süllyedése magától értetődően a periféria, a Jobbparti Ukrajna önállósodásához vezetett. Ez a be nem kalkulált szituáció II. Ágostnak is, I. Péternek is elfogadhatatlan volt. Az 1699-es lengyel–orosz szerződés, ill. az 1704-ben megújított szövetség lényege a svédellenes háború megvívásának a mikéntje volt, a királyi és a cári kozák alattvalók részvételével, de azok egyesülésének kizárásával. A kozákság önálló politizálását, amelynek végcélja a Szamusz–Palij-féle koncepció, a Dnyeper mindkét partján fekvő ezredterületekből egyesített, mindegyik uralkodótól függetlenített „kozákország”, az alapvető cél realizálását veszélyeztette. II. Ágost a Dnyeper-menti válság megoldását I. Péternél sürgette, aki Mazepa közreműködésével fogott a kényes ügy felgöngyölítéséhez.

Mazepát a balparti (csernyigovi, mirgorodi, nyezsini, perejaszlavli, poltavai, priluki, sztarodubi) ezredekől összeállított sereggel a „Jobbpartra” (lengyel területre) küldte 1704 tavaszán, ahol a király ellen fellázadt kozákok testvérként fogadták a „balpartiakat”. Szamusz és Palij ezerek hetmanuknak fogadták Mazepát, „a Dnyeper mindkét oldala” hetmanjának a parancsainak teljesítésére tettek fogadalmat. Palij a kezén lévő várakat, városokat (Fasztov, Boguszlav, Korszuny) sorban átadta Mazepának, közöttük fő támaszpontját, Bjelaja Cerkov ezredközpontot is. Mindössze három hónap telt el, amikor mindenki megdöbbenésére 1704. július 31-én Mazepa parancsára letartóztatták Palijt és a hetmani, a baturini tömlöcbe zárták. Mazepa és az orosz „külgügyminiszter”, Fjodor Golovin levelezéséből kiderül, hogy Palij gondolkodása a kozákság teljes szabadsága körül forgott, a lengyel királyt is, az orosz cárt is idegennek tekintette a Dnyeper vidékén. A svéd bábkirály, Szaniszló környezetében politizáló lengyel főurakkal

²⁰ A konföderációk politikai küzdelmeinek a részletei *Gebei Sándor: Az 1704. évi lengyel konföderációk és a szécsényi konföderáció*. In: Rákóczi állama Európában. (Konferencia a szécsényi országgyűlés 300. évfordulója emlékére.) (Szerk.: Bagyinszki Istvánné, Balogh Zoltán.) Salgótarján, 2006. 54–60. c. tanulmányban.

kereste a kapcsolatot,²¹ a rablást és a zsákmányolást kedvelő, folytató szabad kozákokkal (a szicsiekkel) való egyesülést fontolgatta. Palij, inkább ösztönösnek nevezhető politikája alapvetően az orosz háborús érdekeket veszélyeztette. (Emellett az iszákossága is megbízhatatlanná tette, Szamusz sem kedvelte.)

A svéd–orosz háború kellős közepén, a lengyel „királyválság” mélypontján Mazepa hetman Palijjal szembeni fellépése egyáltalán nem tekinthető véletlennek, a potenciális belső ellenségtől mindenáron meg kellett szabadulni. I. Péter cár komolyan vette XII. Károly fenyegető szavait. II. Rákóczi Ferenc oroszországi követe, Nedeczky Sándor jegyezte le: *„a sveciai király publice mondotta sok helyen: valamint az Augustust detronizálta, azt czárt is hasonlóképpen valameddig ki nem veti országából, s mást nem teszen helibe [helyébe], nem fog nyugodni”*²² (kiemelés tőlem – G. S.)

Egyébként XII. Károly, az utolsó „viking” nem a levegőbe beszélt. 1706-ban II. (Wettin) Ágost királyt írásban lemondatta hatalmáról, kiűzte Lengyelországból és „eredeti” hazájába, Szászországba kényszerítette, 1707 szeptemberében megindította keleti hadjáratát.²³ A végső győzelembe vetett hite olyan erős volt, hogy harcedzett seregét még télen is együtt tartotta. Az 1707/1708. és az 1708/1709. év kemény hidegeit az orosz határhoz közel, Litvániában és a Balparti Ukrajnában (Mazepa Ukrajnájában) szenvedte végig maga is, a katonái között.

Logikus, ha valaki megkérdezi: XII. Károly miért nem Oroszországban akarta legyőzni ádáz ellenségét, I. Pétert? Miért nem vonult egyenesen Moszkva ellen, Szmolenszk érintésével? Ezt a problémát a svéd haditanács alaposan körüljárta, a „skandináv Nagy Sándor” a katonával szemben a politikus javára döntött. Carl Piper gróf, a király első minisztere az akadozó, majd elmaradó utánpótlás javítása érdekében a Mazepa-féle kezdeményezést, vagyis az Ukrajnába való vonulást preferálta, Carl Gustaf Rehnskiöld tábornaggal szemben. A tapasztalt tábornok – a háború célját féltve – élesen bírálta az stratégiai iránytól való eltérést. A Dvina (Düna, ma: Daugava) folyó felszabadítását szorgalmazta, mert az, a Moszkva felé kibontakoztatható támadásról sem mond le, további előnye, hogy a Dvinán a svéd Rigával való kommunikáció biztosítható lesz, s onnan, garantáltan utánpótláshoz juthat majd a frontkatonaság. A svéd táborban tartózkodó, magyarországi evangélikusok képviselője, Krmann Dániel lelkész így kommentálta a svéd király, később tragédiába torkolló döntését. „De Károly lelkét bizonyára megszállta a vágy, hogy megnyerje a kozákokat, és uralma alá hajtja igen

²¹ Közli és a levélrészletet idézi Таурова–Яковлева: Иван Мазепа, 172., 174. L. még Чухліб, Т. В. (Csuhlib, Tarasz): Козацтво Правобережної України в міжнародних відносинах під час Північної війни 1700–1721 рр. In: Український історичний журнал (UIZs) 2011/1. 13–19.

²² MTA Kézirattára. Ms. 4958. fasc. 2/I. Litterae Nedeczky Sándor számozatlan levelei

²³ Gebei Sándor: 1709. június 27. (július 8.) – Poltava. In: Hadtörténelmi Közlemények 2009/4. 904–905.

termékeny és vitéz tartományukat.”²⁴ „Úgy számították, hogy kétszázezer katona fog csatlakozni Károly királyhoz.” (kiemelés tőlem – G. S.)²⁵

Világos, hogy a Krmann-i túlzást nem fogadhatjuk el valósnak, de a kozákok csatlakozására feltétlenül számított az 1700 óta csak győzelmet arató skandináv hadvezér. A svéd haderő délkeleti irányba fordulása I. Pétert Ukrajna északi határvonalának a védelmére kényszerítette. A cár késedelem nélkül mozgósította az Ukrajnában állomásozó orosz (kijevi, perejaszlavi stb.) helyőrségeket és Mazepa kozákjait. A kozákhetman 1702-től fogva, immár sokadszor kapott ukázt uralkodójától a hadba szállásra.²⁶ Az erőltetett menetben és sűrű csatározások közepette haladó svédek Sztarodub (Starodub), Novgorod–Szeverszkij (Nowgorod–Sewerski) érintésével 1708. szeptember végén kiértek Ukrajna természetes határához, a Gyeszna folyóhoz (= a Dnyeper balparti folyója Csernyigovot átszelve Kijevnél ömlik a szélesen elterülő Dnyeperbe.)

Mazepa hetman döntéskényszerbe jutott. Továbbra is hűségesen szolgálja urát, a moszkvai cárt, mint ahogyan azt az elmúlt húsz évben tette, avagy szakít a cárral, hogy az Ukrajnában terebélyesedő cári befolyást megakadályozza. S talán eljött a pillanat, hogy a fokozódó cári beavatkozással le is számolhat a svéd király segítségével. I. Péter cár maximálisan megbízott a „hetvenévesnél idősebb”, a latin, lengyel, orosz nyelvekben járatos, kultúremler–hetmanban,²⁷ gyanakvását még az a több mint 30 pontból álló feljelentés sem keltette fel, amelyet a hetman közvetlen beosztottjai, Vaszilij Kocsubej, a Zaporozsjei Had főhadbírája, Ivan Iszkra poltavai, Fjodor Oszipov ahtirkai ezerek állítottak össze Mazepa elmúlt kétévi bűneiről. Ezek közül a legsúlyosabb vádpontok I. Szaniszló királlyal való konspirációra és az 1658. évi gadjaci (hadziaczi) szerződés újraélesztésére vonatkoztak.²⁸ I. Péter cár eleve kizárta még az elpártolás gyanúját is, hiszen az orosz és a lengyel állam legmagasabb kitüntetésétje – a

²⁴ *Krmann*: Itinerarium, 59.

²⁵ *Krmann*: Itinerarium, 58.

²⁶ Письма и бумаги императора Петра Великого (Piszmá i bumagi) VIII/1. Москва, 1948. 87.

²⁷ *Krmann*: Itinerarium, 67.

²⁸ L. a Kocsubej – Iszkra – Oszipov ezerek 33 pontból álló beadványát, a Mazepa elleni feljelentés pontjait *Костомаров*: Мазепа, 802–808. *Соловьев*: история России, VIII/15. 298–305. oldalakon közli.; Az 1658. szeptember 16-án Gadjacsban (Hadziacz) a lengyel király és a kozák hetman nevében aláírt szerződés, a Rzeczpospolitát, a kétosztatú államot „három egy” állammá nyilvánította. A Lengyel Királyság – Litván Nagyfejedelemség új, egyenrangú és egyenjogú tagállammal, a kozák hetman által kormányzott Rusz (a kijevi, a csernyigovi és braclavi vajdaságokat magába foglaló) Nagyfejedelemséggel bővült. – Lásd a legújabb szakirodalmat: *Гадяцька унія 1658 року*. (Ред. колегія: *P. Szohany, V. Brehunyenko, Dm. Burim, Z. Kogut, O. Mavrin, Ju. Micik, M. Nagielski*) Київ, 2008. 350–Iecie Unii Hadziackiej (1658–2008) Ed.: *T. Chynczewska–Hennel, P. Kroll, M. Nagielski*. Warszawa, 2008.; Kocsubej – Iszkra – Oszipov alaptalanul vádolta törökösséggel Mazepát. Erre vonatkozó szakirodalom: *Кочегаров, Кирилл* (Kocsegarov, Kirill): Роль Иванв Мазепы в русско–турецких отношениях первой половины 1708 г. In: *Україна в Центрально–Східній Європі*. Київ, 2010. 180–181.

Szent András-, ill. a Fehér Sas-rend lovagja²⁹ – erkölcsileg feddhetetlen személynek számított.

Mazepa az egész Ukrajna panaszáradata, de személyét, a hetmani méltóságot ért sérelmek között fulladozott. Ezereskapitányai szünet nélkül küldözgették panaszleveleiket Mazepa baturini rezidenciájára, védelemért kiáltottak a cári főtisztek túlkapásaival szemben. Példának okáért, a kijevi cári kommandáns hogyan parancsolhatta várépítő munkákra a kozákokat, miután ők nem jobbágyok? Milyen alapon követelhetnek a cári katonai parancsnokok a kozákoktól rendkívüli adókat, szolgáltatásokat (fuvarozást, út-, hídépítést) Ukrajna szerte? Hogyan merészelnek a cár nevében rekviráltatni, főleg lovakat a kozák falvakban?³⁰ A kozák hetman csak nyelte és nyelte a sok keserűséget, tehetetlensége és kiszolgáltatottsága miatt forrt benne a düh, ám tiltakozni, intézkedni viszont nem volt bátorsága. A cár kedvencével, Mensikov herceggel sem mert ujjat húzni, amikor az nyilvánosan többször is elhencegett titkos vágyálmával: rövid időn belül ő lesz Ukrajnában a hetman, Mazepa pedig egy német–római herceg pusztta címmel vigasztalódhat.³¹ XII. Károly Ukrajna határához való érkezése Mazepa lelki tusakodását, vívódását a végletekig fokozta. Megtapasztalta, hogy a cár hűségén megmaradva, a cári parancsoknak engedelmeskedve a Zaporozsjei Had szabadságjogait, kedvezményeit képtelen lesz garantálni, egyre kiszolgáltatott helyzetbe juttatja a privilegizált kozákságot és a kozákság „országát” (a Dnyeper jobb- és balpartját). Végül is: a hetman cárra tett esküje, cárhűsége nem a Zaporozsjei Had elért szabadságait, hanem éppen ellenkezőleg, azoknak a felszámo-

²⁹ Соловьев: история России, VIII/15. 275.

³⁰ Таурова–Яковлева: Иван Мазепа, 283., 305.308–312. – tipikus *sine nobis – de nobis* helyzet alakult ki Ukrajnában. Pl. Mazepa hetman nélkül döntött az orosz haditanács arról, hogy egy esetleges svéd támadáskor Kijevet (az ukrainai fővárost, a pravoszlávia fővárosát) feladják, mert védőművei elavultak, megerősítésükre nincs idő! Nemcsak Kijevet, hanem Ukrajna részeit is fel kell áldozni – határozott a cár jelenlétében a zsolkvai haditanács 1707 májusában –, ha XII. Károly előrenyomulását nem sikerül feltartóztatni. Ekkor a már bevált „felperszelt föld” (vizensnaja zemlja) módszerét kell alkalmazni = a lakosságot kitelepíteni, aztán mindent felgyújtani, elégetni, hogy az ellenség élelemhez ne juthasson. Tajirova–Jakovleva történész nő szerint a zsolkvai döntések jelentették az utolsó cseppet, amelytől kicsordult a panaszokkal teli pohár. Úgy véli, hogy ekkor érlelődött meg Mazepában a svéddekhez való átpártolás gondolata. A korábbi évek sérelmei, keserűségei – pl. a hadjáratban résztvevő kozák csapatokat egytől-egyig orosz katonai parancsnokságok alá rendelték, vagy pl. Mazepa hetmant „senkinek” tartva, a csernyigovi kozák ezredet cári parancsra a Csernyigov – Szmolenszk közötti postaállomások (váltó lovakat) működtetésére utasították, szintén a kozák főparancsnok megkérdezése nélkül rekviráltatott Ukrajnában 6000 lovat Mensikov stb. Mensikov herceg, a cár favoritja nem melleleg egy „gazdasági vállalkozó” szemével tekintett Ukrajnára, a kozákságot Mazepával egyetemben a gazdasági javak kiaknázásának akadályának tekintette. Ukrajna kozák és nem-kozák lakosságát komoly gazdasági veszteségeket szenvedett el a háború kezdete óta pl. amiatt, hogy Ukrajna legfontosabb exportcikkei (kender, salétrom) cári monopolárúknak nyilvánították, továbbá amiatt is, hogy Mensikov herceg egész Ukrajnára kiterjedő halászati jogot kapott I. Pétertől, a helyi lakosság évszázados jogait semmibe véve stb. stb. – 1707 májusában kulmináltak.

³¹ Таурова–Яковлева: Иван Мазепа, 264.

lását segíti elő. Orosz kalapács és kozák üllő között érezte magát.³² Ez a felismerés, plusz Hmelnickij történelmi példája, aki a lengyelektől szabadította meg Ukrajnát, adta meg a végső lökést Mazepának az elpártoláshoz. Miért ne szabadíthatná meg ő, Mazepa a kozákságot, Ukrajnát a terjeszkedő orosz rabságtól?

I. Péter cár és Mensikov kozákokat hadba szólító leveleinek Mazepa 1707 nyarán nem engedelmeskedett,³³ húzta-halasztotta az időt, hogy a svédek mélyebben behatolhassanak Ukrajnába, jobban megközelítsék „fővárosát”, Baturint. Amikor betegséget színlelve a Mensikovval való együttműködéstől elzárkózott, Mensikov személyesen indult hozzá meglátogatására.³⁴ Nem lehetett tovább színészkedni, „összehívta hívebb embereit, és föltette nekik a kérdést: mit akarnak tenni, kihez óhajtanak csatlakozni? A cár több ízben megsértette a szabadságjogaikat azért, hogy a kozák erődökbe moszkvai katonaságot helyezett, hogy évenként meghatározott számú lovat követelt tőlük, hogy megtagadta a kozákoktól a szokásos pénzösszeg kifizetését, ...” három tartományt elszakított tőlük immár három éve. A távoli svéd király ilyen veszélyeket nem jelent a kozákságnak, „Károly király mindig megtartja a szavát, s nem fogja cserbenhagyni őket, ha az ő hatalmába ajánlják magukat.” Mazepa „szíve mindig lengyel maradt, inkább húzott a lengyelekhez és a svédekhez, mint a moszkvaiakhoz, ezt azonban pompásan leplezte”³⁵ – jegyezte meg Krmann találóan. Mindent hátra hagyva, kevés kísérettel a Gyeszna túlsó partjára, XII. Károlyhoz menekült 1708. október 24./november 4-én.

Mazepa számításába komoly hiba csúszhatott, mivel a kozákok nemigen lelkesedtek a svéd „felszabadítóért”. Hozzá kell még azt is tenni, hogy a kozákok Mazepáért egyáltalán nem lelkesedtek, kifejezetten népszerűtlen figura volt „saját népe előtt”. Az egyszerű kozákok a gögös, megközelíthetetlen, „kultúrfölnyes” magatartása miatt, a kozákvezetők egy jelentős része pedig a 20 éven át tartó moszkvai „szolgalelkűsége” miatt nem szerette.³⁶ A XII. Károly nevében ajánlott régi jogok és szabadságok visszaállítása a lengyel uralmat idézte a kozákság számára éppúgy, mint a Mazepának beígért fejedelem cím is.³⁷ Ebből a változásból pedig nem kért – korabeli orosz terminus technicus-szal élve – a

³² Serczyk, Władysław: Połtawa 1709. Warszawa, 2004. 71. Haintz, Otto: König Karl XII von Schweden. Erster Band. Der Kampf Schwedens um die Vormacht in Nord- und Osteuropa (1697–1709). Berlin, 1958. 249–250. Brückner, Alexander: Peter der Grosse. Berlin, 1879. 405–407. Font Márta – Varga Beáta: Ukrajna története. Szeged, 2006. 166–168. Varga Beáta: Önállóság, autonómia vagy alávetettség? 175–177.

³³ Piszma i bumagi, VIII/1. 193., 208–209.

³⁴ Piszma i bumagi, VIII/2. Moszkva, 1951. 857.

³⁵ Krmann: Itinerarium, 69.

³⁶ Грушевский, М. С.: Иллюстрированная история Украины. Москва, 2001. 380–381. (Az 1913. évi kiadás reprintje)

³⁷ Крупницький: Гетьман Мазепа та його доба – <http://www.mazepa.name/history/krupnicki-8.html> (a letöltés ideje: 2012. június 27.)
Павленко, Сергій (Pavlenko, Szergij): Іван Мазепа. Київ, 2010. 318.

„kisorosz nép” (Maloroszijszkij narod). Ügyesen használta ki ezt az ellenérzést I. Péter cár „A Kisorosz néphez” című, 1708. november 6/17-i kiáltványában.³⁸

Hosszasan dicsérte a „Kisorosz népet”, mert helyesen döntött, hogy nem követték „az áruló, Istenét elhagyó” Mazepát, hogy nem hagyták magukat elcsábítani szebbnél szebb ígéretektől. Ha a svéd királyhoz pártoltak volna, ugyanaz a sors várt volna Ukrajnára, mint a svédek által kirabolt Lengyelországra, Litvániára, Szászországra. A svédek elvonulása után pedig I. Szaniszló lengyel király nemessége (slachta) kaparintotta volna meg újra a 60 évvel ezelőtt (1648) elvesztett pozícióit. Harcra és küzdelemre buzdította Ukrajna teljes lakosságát I. Péter cár a svédek és a Mazepa-féle árulók ellen.³⁹ Mazepa bűne miatt Ukrajnában folytatódik a háború, ezért „minden hű Kisorosz alattvalónkat kegyesen felszólítunk arra [...], hogy ne higgyenek az ellenség csábító szavainak, ne engedelmesskedjenek az istentelen áruló Mazepa hízelgő leveleinek”, húzódjanak biztonságos helyekre, maguk után semmit, egy szemernyi élelmet, takarmányt ne hagyjanak, az ellenség kénytelen lesz elhagyni a pusztává tett Ukrajnát ép-púgy, mint Szmolenszk térségét.⁴⁰ Az ellenség kiűzése után „a Kisorosz vidék” (Maloroszijszkij kraj) lakóinak régi jogai, amit még I. Péter cár apjának, Alekszzej Mihajlovics cár idején (1654), pontokba foglaltak, nem csorbulnak – vázolta a biztató perspektívát a cári kiáltvány –, sőt a legfájóbb problémák orvoslását is megígérte a cár. Ígérte, hogy „a Nagyorosz embereket” (értsd: hivatalnokokat) visszahívja Ukrajnából, az ukrajnai „Nagyorosz helyőrségeket” felszámolja a háború befejezése után, a „Kisorosz vidéknek” „egyetlen pensát” sem kell majd a cári kincstárba befizetnie adóként.⁴¹

A propaganda háborúnál – mivel Mazepa és XII. Károly is felhívásokkal ostromolta a „kisorosz népet”, a kozákságot – mégis fontosabbak voltak a tényleges harci cselekmények. A kozák főváros, Baturin (a Gyesznába ömlő Szojm folyó partján) megszerzéséért indított versenyfutás az oroszoknak kedvezett. Mensikov lovassága és lovakra ültetett gyalogsága a második rohammal már meg is törte az ellenállást. Mazepa székhelyének tűzzel-vassal történő elpusztítása, ellenálló lakosságának halálba küldése egyrészt a cári bosszú beteljesülését, másrészt az árulás és az elpártolás kíméletlen megbüntetését demonstrálta. Krmann szemtanúként ledöbbsent a látványtól: „Még láttuk is a gőzölgő malomokat, lerombolt házakat, összeégett, elüszkösödött, vérbe fagyott emberi tetemeiket.” A kozákság teljes ágyúparkja, 60 db különböző kaliberű ágyú szintén a győztesek zsákmánya lett. Az „új Júdás” falvait, városait a cári katonaság porig

³⁸ Piszma i bumagi, VIII/1. 276–284.

³⁹ Piszma i bumagi, VIII/1. 276–278.

⁴⁰ Piszma i bumagi, VIII/1. 281.

⁴¹ Piszma i bumagi, VIII/1. 282–283. Az idézett cári proklamáció szinte képtelen jutalmak beígéréseivel kívánta a harci elszántságot növelni. Egy ellenséges tábornok foglyul ejtése 2000 rubelt ért, egy ezredesért 1000 rubelt, a tisztekért a rangtól függően százakat fizetett a cári kincstár. Az egyszerű katonák kézre kerítésért, akár lovas, akár gyalogos, 5 rubel, minden egyes ellenséges katonára holttestéért 3 rubel jutalomra számíthatott bármely „Kisorosz népből való személy” – Ua. 284.

égette, birtokait nem kímélte.⁴² A baturini hadianyag és élelmiszerbázis megsemmisült, jó ha 300-an élve megmenekültek.

Úgy látszik, hogy a baturini pusztításhoz hasonló esetek nem számítottak kivételnek a háború során. Krmann superintendens figyelmét a svédek, kozákok embertelensége sem kerülte el. Pl. XII. Károly 1708. december elején, „a legvadabb hidegben” sikeresen megostromolta Vepriket, s annak elfoglalása után (január 15 körül), 2 ezer moszkvai és ugyanannyi kozák adta a győztesek kezére magát. A király az oroszok életét meghagyta, de Mazepa a volt „övének” nem kegyelmezett. „gödörbe dobatta alattvalóit, és néhányukat halálra éhezettette.” XII. Károly ezután Veprik városát, „az egészet füstbe borította”, majd „több mint tizenöt mérföld hosszúságban és ugyanakkora szélességben feldúlta a moszkvai birodalmat. ... A városokat és a falvakat felgyújtatta, a házakat földig romboltatta, ahol föllelték a lakosokat, azokat leöldösték, akik azonban a kozákok földjéről menekültek oda, azoknak meghagyták az életét, azzal a szigorú parancsal, hogy térjenek vissza az övéikhez, ... Sok ezer barom és aprómarha vált a tűz martalékává.”⁴³ Vagy Gadjacsban a Boldogságos Szűz Mária templom összes kincsét, a könyveit, kelyheit, papi felszerelését a svédek rabolták el.⁴⁴

A helyzet elfogulatlanabb értékeléséhez II. Rákóczi Ferenc új orosz rezidensének, Thalaba Máténak 1708. december 11-én Szmolenszkből küldött jelentéséből idézünk: A svéd király különösen „frusztrálódott, ... mert „nemrégén Mazepa praeter omnem spem et expectationem circiter másfél ezerezerrel magával a svéciai király részire állott, de azután annyira confundálódott szándékában”, hogy elpártolása csaknem több hasznot, mint veszteséget eredményezett a cárnak. Baturin kozák „rezidenciás városra” parancsolta Mensikovot a cár, az „benn levő öt ezer kozákot mind egy lábíg levágatta”, csak parancsnokukat, Königsecket és 3–4 öbesterét hagyta életben, majd felnégyeltette őket, akasztófára függesztette Mazepa képpel együtt. Nagyon sok kozák visszaszökött a cárhoz, a kozákok más hetmant választottak maguknak. Azt mondják, hogy Mazepa „az svéciai királynál disgratiában van, mert „frustálódott általa való reménységében [...]”⁴⁵ Mazepa városai „sorra behódoltak a cári hatalomnak”, Bjelaja Cerkov, Sztarodub, Gadjacs, Poltava, Mirgorod. Mazepára „örök gyalázatot kiáltottak, s nevét a kozákok földjén és Moszkvában hóhérok szegezték az akasztófákra, ha hitelt adhatunk a mendemondáknak.”⁴⁶ – írta a svéd táborban rekedt magyar evangélikusok követe.

⁴² Piszma i bumagi, VIII/1. 270., 274., VIII/2. 906., 918., 919. Krmann útinaplójából: „...nagy vagyont tulajdonosa, amelyet ő a cár őfelsége és a lengyel király őfelsége évenkénti juttatásából, valamint jelentékeny bevételeiből és alattvalói évi adójából szed össze. ... Minden városban és faluban van továbbá saját kúriája, birtoka, sörös- és borospincéje.” – *Krmann: Itinerarium*, 67.73.; *Haintz: König Karl XII. 251.*; Baturin elpusztításáról bővebben *Павленко: Иван Мазепа*, 360–363.

⁴³ *Krmann: Itinerarium*, 81., 86.

⁴⁴ *Krmann: Itinerarium*, 87.

⁴⁵ MTA Kézirattára. Ms. 4958/2/II. Thalaba Máté jelentései, 1708. (számozatlan levelek)

⁴⁶ *Krmann: Itinerarium*, 70.

Érthetetlen, hogy XII. Károly, ez az ízig-vérig katonakirály, tapasztalt hadvezér, hogyan alapozhatta döntéseit Mazepa ajánlataira. Olyan hadipotenciálra bázírozott, amely 1700 óta a cári katonasággal együtt, közös parancsnokság alatt harcolt. Ezek a Dnyeper balparti ezredek – ahogyan azt a későbbi hónapok eseményei is alátámasztották – Mazepa húsz éves cárhűségét nem feledve, inkább a cárral, mint a cár ellenében voltak elkötelezettek. A Mazepa helyébe megválasztott új hetman, a sztarodubi kozákezeres, Ivan Szkoropadszkij egyértelműsítette a kozákság Moszkvához való tartozását. Ez a kozákság fényesen igazolta a cárhűségét a Bulavin doni (orosz) kozák vezette (1708–1709) felkelés leverésében, ill. az ukrainai szics felszámolásáért indított hadjáratban. A több mint tizezres szicsi (zaporozsjei, nem lajstromozott) kozákság XII. Károly igazi utánpótlását képezte, főleg azután, hogy 1709 március végén a szicsiek főparancsnoka (a kosevoj atamán) személyesen ajánlotta fel fegyvereiket a moszkoviták ellen XII. Károlynak és Mazepának. A szicsiek katonai erényeiről Krmann is elismerően nyilatkozott: „egyől egyig nőtlenek, hazájuk határain kívül született fiaikat már zsenge gyermekkoruktól a katonáskodás művészetére és tudományára, valamint az éhezés, a meleg és a hideg elviselésére, az önfegyelemre és a tisztaságra nevelik. ... rezdületlen lélekkel túrik a telet, s még ha lefagynak is tagjaik a farkasordító hidegben, nem panaszkodnak. Ha pedig szükség van rá – persze jó zsoldért – fegyvert fognak törökre, lengyelre, moszkvaira, s szárazon és vízen egyforma hidegvérrel harcolnak.”⁴⁷

A zaporozsjei veszélyforrást sikerült Mensikov egységeinek 1709 májusában totálisan kiiktatni, a Mazepával Poltavánál harcoló szicsi kozákok pedig vagy a csatatéren maradtak, vagy Szkoropadszkij cárhű kozákjainak a fogságába estek, ill. egy kisebb egységük Mazepát menekítette át török földre.⁴⁸ Miután Poltavánál megsemmisült a svéd és az őt segítő kozák sereg, XII. Károly és Mazepa politikai menedékjogot kért és kapott a szultántól, a szilisztrai pasa ellenőrzése mellett Benderben (ma: Tighina) húzták meg magukat. Alig két hónappal élte túl a poltavai tragédiát Mazepa, köszvénytől és veseelégtelenségtől elgyötört testéből szeptember 22-én elszállt a lélek. Néhány hívének jelenlétében a galaci (Galați) Szt. György kolostorban temették el. Szellemi hagyatékának feldolgozása – megnyugtató módon – a mai nap sem zárult le.

A többször is idézett Jakovleva szentpétervári történész professzornő Mazepa történeti biográfiájában, amely a legteljesebb forrásbázison nyugszik, csak annak a kimondására vállalkozott, hogy az egyoldalú megbélyegzésekkel fel kell hagyni. Nem szabad orosz részről Mazepára úgy tekinteni, mint a „az ukrán szepara-

⁴⁷ Krmann: Itinerarium, 130.

⁴⁸ Gebei Sándor: 1709. június 27. (július 8.) – Poltava In: Hadtörténelmi Közlemények 2009/4. 903–939. – az 1708-ban még 49.500 fős svéd hadseregből Poltava után XII. Károlyal mindössze 1300 svéd katona menekült Benderbe. – ua. 933. Lásd mindkét oldal veszteség listáját (elesettek, sebesültek, fogságba esettek), ill. az orosz hadizsákmány tételes felsorolását: Piszma i bumagi, IX/1. Mockba, 1950. 260–275.

tizmus gyűlöletes alakjára”, ill. ukrán szempontból, „az ukrán nemzeti eszme idealizált harcosára”.⁴⁹

A szakember józansága és mértékletessége azonban a politikai szereplőket nemigen befolyásolta és befolyásolja. Őszintén meg kell mondani, hogy a kiéleződött vitában a kezdeményező fél Kijev volt, s „azonnal” a legmagasabb politikai szinten. 2007. október 9-én Viktor Jusczenko, az akkori ukrán államelnök a 955/2007. évi elnöki rendeletével (I. Melléklet) arra utasította Ukrajna Minisztertanácsát, hogy hozzon létre egy Szervező Bizottságot, amely Mazepa katonapolitikai cselekedetének, az ukrán–svéd szövetség megkötése 300. évfordulójának méltó emléket állít országszerte. A feladatok konkretizálásakor az elnöki utasítás nem feledkezett meg a „baturini tragédia” és a „Zaporozsjei Szics lerombolása” tricentenáriumának a felidézéséről sem. Külön felhívta Jusczenko elnök a tudományos intézetek és kutatók figyelmét arra, hogy legújabb feldolgozásaikkal minél hamarabb jelenjenek meg a nyilvánosság előtt, Mazepa történelmi érdemeit hangsúlyozó kiállításokat tervezzenek, nyissanak Kijevben, Baturinban, Poltavában és a Krímben. Az Ukrán Külügyminisztériumnak az ukrán–svéd, közös rendezvények lebonyolításán kívül azt is vizsgálnia kellett – a rendelet értelmében –, hogyan lehet Mazepa emlékét Svédországban megörökíteni, továbbá, hogy hogyan történjen a poltavai csata emlékének közös megünneplése. Stb., stb.

A Mazepa-kérdéssel Jusczenko államelnök még II. Alekszij moszkvai pátriárkát is megkereste. Azt kérelmezte a Pravoszláv Egyház vezetőjénél, hogy az 1708-ban Mazepára kimondott legsúlyosabb egyházi büntetés, az excommunicatio hatályát vizsgálja felül és érvénytelenítse azt. Mazepa anaféma ügyét 2007. november 14-én a Pravoszláv Egyház Szent Szinódusa vizsgálati eljárás alá vette, de ez, mind a mai napig nem zárult le.

⁴⁹ *Таирова-Яковлева*: Иван Мазепа, 370. Egy 2003-ban írott cikkében Jakovleva arra is felhívta a figyelmet, hogy az ukrainai hetmanátus „legnagyobb tragédiája” abban állt, hogy bármely alternatívát is választotta maga számára, legyen az a lengyel király, török szultán, krími kán, svéd király, „előbb vagy utóbb – ideértve Mazepát is – kénytelenek voltak az Oroszországgal való szövetségzés gondolatához visszatérni.” – *Новая и новейшая история* 2003/4. 63. A tényszerű elemzésekkel és az abból levonható következtetésekkel szembemelve a kozáktéma jeles ismerője, az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia főmunkatársa, Tarasz Csuhib nagyon merész összehasonlításokra ragadtatta magát, többek között az akadémia központi folyóiratában. Az UIZs periodika 2009/2. számában a Mazepa-i cérelleses fellépést megszokott európai jelenségnek állítja be, hiszen Johann Patkul svéd király elleni (1697), II. Rákóczi Ferenc „magyar-erdélyi fejedelem osztrák Habsburgok elleni”, Cantemir 1708. évi szultánellenes megmozdulása semmiben sem különbözik Mazepa lépésétől – állítja a kijevei történész. Nem csinált mást a kozákhétman – jelenti ki Csuhib –, mint pl. Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem (1640–1688), vagyis annak a „rókapolitikáját” másolta. Azzal a különbséggel, hogy amíg Frigyes Vilmos ide-odapártolásaival a Porosz Hercegséget megszerezte, addig Mazepának politikai lavírozása nem sikerült, az önálló, független állam megteremtésének a kísérlete elbukott. – *Чухліб, Т. В.* (Csuhib, Tarasz): Мазепинська Україна між Російською та Шведською коронами: дилема вибору протекції. In: *Український історичний журнал* (UIZs) 2009/2. 31–32.; Egy korábbi, 2005-ös munkájában Csuhib Mazepa hetman kilátástalan helyzetéről beszélt, őt magát a „független, egységes Ukrajna ügyének” áldozataként jellemezte. – *Чухліб, Т. В.*: Гетьмани и монархи, 368–369.

Az előbbiek alapján nincs mit csodálkoznunk azon, hogy az ukrán belpolitikai megosztottság Mazepa kapcsán méginkább elmélyül. Éles konfliktusokat generált pl. az az eset, amikor az ukrán nemzeti érzelmű pártok Kijevben 2011. október 14-én engedély nélkül, egy ideiglenes, gipszből megformázott Mazepa mellszobrot avattak. A „Mazepa – a mi hősünk” című alkotást egy maradandó, bronzszobor mintapéldányának szánták. A szoborállítás ügyét azóta is a kijevi önkormányzat napirendjén tartják. Poltavában a Mazepa kérdés ellenkező fordulatot vett. A poltavai csata 300. évfordulójára, tehát a 2009-re el is készült Mazepa szobor ünnepélyes felavatását a poltavai lakosság határozott tiltakozására elhalasztották. Ők a várost sikeresen védelmező Kelin várparancsnoknak szántak inkább emlékművet, s nem az ostromló svédeket kiszolgáló Mazepának. A raktárban porosodó művészi alkotás sorsa azóta is bizonytalan, habár a Lvovi önkormányzat 2011 novemberi ülésén javaslat hangzott el a Poltavába szánt szobor Nyugat-Ukrajnába szállításáról.⁵⁰

Az ukrán hétköznapiok levegőjét bizonyára még sokáig mérgezni fogja a „nemzeti hősök” keresése, ill. elutasítása. Ennek a folyamatnak a hatása alól a tudományos élet se tudta, a mai napig se tudja kivonni magát. Az évtizedeken át Moszkva-barát = a Szovjetunió megbonthatatlan egységét (a birodalmi egységet) reprezenetáló ukrainai tudománypolitika 1991 után „nemzeti tudománypolitikára” váltott. Az önálló, független államiság történelmi előzményeit „a tiltott vagy megtűrt” témák leporolásával, de tudományos „innovációval” (pl. 17. századi ukrán nemzeti forradalom) is igyekezett, igyekszik visszaemlíni a közgondolkodásba, az elvesztett nemzeti értékek (pl. a keleti kereszténység centruma Kijev volt; Moszkva éppúgy akadály volt az ukrán államiságnak századokon át, mint bármely szomszéd nagyhatalom) „visszaszerzésével” a saját, az ukrán, a nemzeti történetírás túldimenzionálása mellett horgonyozott le. A nemzeti szuverenitás és öntudat erősítése, ill. a Moszkvával szembeni önmeghatározás érdekében sokszor tudományos vitára sem bocsájtott, merész következtetésekkel lepi meg az ukrán történettudomány a Közép- és Kelet-Európa történelmével foglalkozó tudományos szférát. Ilyen alapvető „újdonságokra” utaljunk csak, mint a *kozák–ukrajnai, a kozák–ukrán*, nemzetté formálódásra, fejlődésre utaló szavak szinonimaként való használata, vagy éppen a *kozákság egységét hirdető* teória, amely a Dnyeper mindkét partjára kiterjedő ukrán állam megszületésének a csírája lenne. Innen már csak egy lépés választ el bennünket attól, hogy a mai szuverén állam(ok) történelmi előképét egyes történészek „felfedezzék” pl. a 17. században, az államteremtő hősöket az agyonhallgatásból kiemeljék, cselekedeteiket a történelmi szituációtól függetlenül relativizálják, mindent és mindenkit a nemzeti szuverenitás szempontjából ítéljenek meg. Egy ilyen mentalitással az „új történész generáció” (nem életkorra vonatkozik) bőséges alapanyagot bizto-

⁵⁰ Interneten a szoborállításokról (letöltve: 2012. június 28.):

<http://zik.ua/ru/news/2011/12/29/326524>;

http://www.peoples.ru/state/politics/mazepa/news_pervyj_na_ukraine_pamjatnik_mazepe_usta_novili_v_c.shtml;

http://gazeta.ua/ru/articles/politics-newspaper/_ustanovili-pamyatnik-mazepe/405168; stb.

sít a mai politikusok példabeszédeihez. A mítoszteremtés folyamatában a tudományos (fél)teljesítmény elengedhetetlen, amit a politika, mint „fogyasztó” felhasznál, politikai tevékenységét történelmileg legitimáltatja, hivatalos szintre emeli. Ezután hivatalos szervként, jogi személyként, mint „megrendelő” elvárja mindenkitől, hogy a hivatalosított álláspontot ne vitassa, bizonyos idő elteltével pedig mindenki kötelezőnek ismerje el.

Ameddig egy újdonsült szuverén állam nemzeti identitását a történelmileg átélt birodalmi múlttal szemben definiálja, addig szüksége lesz a nemzeti hősök kreálására, a birodalomellenes események, folyamatok átértékelésére. A Dnyeper partján, Kijevben „az új kutatási eredmények alapján” napjainkban azt a nézetet hivatalosították, hogy a Hmelnyickij kozákhétman vezette forradalom és szabadságharc (1648–1657) a független, szuverén ukrán állam megteremtését célozta meg. De facto ez az elképzelés meg is valósult, ám de jure minden próbálkozás zátonyra futott. A mai, független Ukrajna történelmi pantheonjának legjelesebb alakjai, Hmelnyickijtől Mazepával bezárólag, egy nemzetté formálódó népnek, az ukrán natio-nak olyan választott vezetői voltak, akik a nagyhatalmaktól független, új, nemzeti állam megteremtésén munkálkodtak. Sajnos, törekvésüket nem kísérte szerencse, mert a szomszédos országok érdekei keresztetkék az új állam megszületését. A Rzeczpospolita, az Oszmán Birodalom, a Krími Kánság és főleg Oroszország, a moszkvai egyeduralkodó rendszer nem tűrte meg a létező ukrán (=nem kozák!) államot.

A szigorúan vett tudományos elemzések tükrében Mazepa cselekedete érthető, magyarázható (eddig tart a szakma kompetenciája). De! Elfogadható vagy nem? Követendő vagy nem? Aktualizálандó vagy nem? stb. Ennek megválaszolása már a tudományon kívül esik, itt a politika lép a színtérre. Nem ártott volna, s ma sem ártana, ha az ukrán politikai elit elfogulatlanul, csupán egyetlen kérdésre adott volna megnyugtató választ: *volt-e alternatíva az „orosz úttal”* (az én kifejezésem – G.S.) *szemben a 17. században?*

Tagadhatatlan, hogy a Rzeczpospolitától való elszakadás és Oroszországhoz való csatlakozás (1654) már egy-két éven belül nagy csalódást eredményezett Ukrajna szerte, hiszen a kozákság a szabadságjogok megnyírbálása miatt kész volt elfordulni Moszkvától. Ivan Vigovszkij (Wyhowski) hetman előbb X. Károly Gusztáv svéd királyban találta meg az igazi szövetségest 1657-ben, de már 1658-ban a Rzeczpospolitához való visszatérést forszírozta és a Nemesi Köztársaság keretén belül egy Litván Nagyfejedelemséggel azonos jogokat élvező Rusz Nagyfejedelemség életre hívásába egyezett bele. Ezzel a tétivel egy szűnni nem akaró testvérháborút zúdított egész Ukrajnára, aminek az eredménye 1667-ben az lett, hogy az orosz és a lengyel fél megosztozott Ukrajnán, a Dnyeper folyót közös államhatárnak ismerték el. A döntést elfogadni képtelen kozákság egy további része újabb „ötlet” realizálásával próbálkozott. Se a lengyel, se az orosz befolyás nem oldotta meg Ukrajna problémáit – meglátásuk szerint –, ezért talán kiutat jelent majd az Oszmán Birodalom? Pjotr (Petro) Dorosenko hetman egy ideig kitartott ezen alternatíva mellett, de az 1670-es évek orosz–török háborúi rádöbentették, hogy az oszmánokkal való együttműködés nem vállalható a

keresztény világban. Dorosenko a cár hűségére áttérve cári alattvalóként élte le hátramaradt éveit. A kozákság jobbpárti (lengyel királyi kedvezményezettek) és balparti (cári kiváltságosak) megosztottsága változatlanul fennmaradt, Mazepa (balparti) hetman 20 éven át híven szolgálta parancsolóját, a cárt, de 1708-ra hitében megingott. Az 1700 óta tartó háború Ukrajnára való áttérjedésének a megakadályozása, az ukrainai területek pusztulásának a meggátolása, a kozákság egyre olvadó kiváltságainak a visszaszerzése reményében a katonailag erősebbnek gondolt XII. Károlyban a meg(fel-)szabadítót vélte megtalálni. Ez a 20 éven át cári szolgálatban álló, műveltségével messze kiemelkedő hetman a cárral alkudozgatva eddig, úgy ahogy biztosította a kozák autonómiát, a változó létszámú, regiszterbe foglalt kozák hadnak (Hmelnickij idején 60 ezer, Mazepa alatt 30 ezer) garantálta az évi zsoldot, a szabad földhasználatot, a szabad halászatot, vadászatot, sópárlást, italkészítést stb., s mindez 1708-ra elveszett. Tehát a kiváltságosok, az adófizetésre vagy robotra nem kötelezettek érdekeinek képviselőjeként pártolt át a háborús ellenséghez, a kozáktömeg egyáltalán nem követte főparancsnokát az ellenséges táborba. Vajon miért nem?

Úgy vélem, hogy a már több évtizede erősen megosztott kozákság a háború kellős közepén is a realisabb alternatíva mellett tartott ki. Inkább kívánta a cár és a pravoszláv egyház által is igazságosnak nyilvánított svéd- és lengyelelleses háborút győzelmesen befejezni, mint XII. Károly svéd király révén újra a lengyel király, Leszczyński Szaniszló fennhatóságába kerülni. Mazepa hetman, még ha eljutott is az önálló, szuverén állam létesítésének a tervéhez, az nem ment át a köztudatba, tömegbázisra nem tett szert. Államalkotó tevékenységét – kimondva, kimondatlanul – az oroszoknak dicsőséget, az ukránoknak tragédiát eredményező poltavai csatavesztés döntötte romba? Megint a kiindulóponthoz jutottunk vissza: Mazepa – „nemzeti hős vagy áruló”? Tudományos válasz erre nincs!

MELLÉKLET

Viktor Jusczenko elnök 955/2007. évi rendeletének ukrán nyelvű szövege

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ № 955/2007

Про відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу

З нагоди 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу під час Північної війни 1700–1721 років, виходячи зі значення цих подій у багатовіковій історії українського державотворення та враховуючи ініціативу громадськості, **постановляю:**

1. Кабінету Міністрів України:

1) утворити Організаційний комітет з підготовки та проведення заходів з відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу, включивши до його складу представників центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, учених;

2) розробити у тримісячний строк за участю Національної академії наук України та затвердити план заходів на 2008–2009 роки з відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу, передбачивши, зокрема:

організацію та проведення заходів до 300-х роковин Батуринської трагедії;

організацію та проведення заходів до 300-х роковин зруйнування у 1709 році Запорозької Січі;

організацію та проведення заходів до 300-річчя Полтавської битви;

проведення представницьких міжнародних наукових форумів, присвячених геополітичним проблемам Центрально-Східної Європи другої половини XVII – початку XVIII століття у контексті воєнно-політичних змагань за утвердження суверенної української козацької держави;

активізацію наукових досліджень українсько-шведських відносин XVII–XVIII століть, підготовку та публікацію тематичних збірок документів козацької доби з архівів Швеції, збірників наукових праць та монографій;

створення за участю українських і шведських учених комісії з вивчення та об'єктивного висвітлення історії Центрально-Східної Європи та українсько-шведських відносин другої половини VIII – початку XXI століть у контексті європейських інтеграційних процесів;

проведення у навчальних закладах та закладах культури тематичних заходів з висвітлення державотворчої, політичної та військової діяльності гетьмана України Івана Мазепи та його соратників;

створення документального та художнього фільмів, присвячених 300-річчю подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу;

випуск в обіг поштової марки і конверта, присвячених 300-річчю подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу, здійснення спецпогашення поштової марки;

3) вирішити в установленому порядку питання щодо фінансування заходів з відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу.

2. Кабінету Міністрів України, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям:

1) вивчити питання щодо присвоєння окремим навчальним закладам, установам, військовим частинам імен гетьмана України Івана Мазепи та його соратників, а також відповідного найменування чи перейменування в установленому порядку проспектів, площ, вулиць та парків у населених пунктах України;

2) вжити невідкладних заходів щодо проведення робіт з ремонту, реставрації та реконструкції Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» в місті Полтаві;

3) вирішити в установленому порядку питання про:

спорудження пам'ятників Івану Мазепі та його соратникам у містах Києві та Полтаві, інших населених пунктах, а також установлення пам'ятних знаків та меморіальних дощок у місцях, пов'язаних з їх життям та діяльністю;

спорудження в Україні пам'ятника Карлу XII;

забезпечення проведення робіт з ремонту, реставрації і музеєфікації палацового комплексу К. Розумовського, благоустрою території цитаделі, в тому числі укріплення Меморіального Хреста, а також облаштування об'єктів соціальної, інженерно-транспортної інфраструктури в селищі Батурин Бахмацького району Чернігівської області;

спорудження пам'ятного знака загиблим у 1709 році козакам Запорозької Січі у Нікопольському районі Дніпропетровської області.

Міністерству закордонних справ України:

опрацювати питання про встановлення монумента гетьману України Івану Мазепі та увічнення пам'яті його соратників у Королівстві Швеція, внести в установленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України відповідні пропозиції;

опрацювати разом з Міністерством культури і туризму України питання формування та експонування в Україні та Королівстві Швеція виставок історичних реліквій козацької доби з музеїв України та Королівства Швеція;

забезпечити проведення закордонними дипломатичними установами України заходів з відзначення 300-річчя укладення українсько-шведського союзу в контексті євроінтеграційних прагнень України.

Міністерству оборони України забезпечити організацію та проведення у військових навчальних закладах та військових частинах тематичних заходів, присвячених 300-річчю подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу.

Державному комітету телебачення та радіомовлення України організувати цикли теле- і радіопередач, присвячених життю і діяльності гетьмана України Івана Мазепи, його соратників, та забезпечити широке висвітлення у засобах масової інформації заходів щодо відзначення подій, пов'язаних з перебігом Північної війни 1700–1721 років в Україні.

Президент України Віктор ЮЩЕНКО

9 жовтня 2007 року

Györkös Attila

II. ULÁSZLÓ HÁZASSÁGA ÉS A FRANCIA DIPLOMÁCIA¹

A Mátyás-kori előzmények után² Magyarország és a francia monarchia kapcsolatai 1500-ban újultak fel. Ekkor indult meg egy olyan keresztes összefogás kialakítása a török ellen, amelyben Velence és hazánk mellett kísérlet történt Franciaország bekapcsolására is. A szövetségekötést házasság kísérte: XII. Lajos rokona, Foix-Candale-i Anna grófnő 1502-ben feleségül ment II. Ulászlóhoz.

A magyar szakirodalom az elmúlt másfél évszázadban nagy figyelmet szentelt a kérdésnek, több tanulmány mellett kiadták – franciául és magyarul is – a kapcsolat legfontosabb dokumentumát, az Anna magyarországi utazásáról szóló naplót.³ Számos elemzés próbálta megvilágítani a két ország diplomáciai közeledésének motívumait, így a törökellenes nemzetközi koalíció megteremtését, vagy egy Habsburg-ellenes Valois–Jagelló összefogás kialakításának szándékát. Magunk részéről azt gondoljuk, hogy a diplomáciai iratok, és más – magyar, francia, velencei – források korábbinál részletesebb elemzése új információkkal szolgálhat ebben a sokat kutatott kérdésben.

A kérdés historiográfiája

Wenzel Gusztáv 1877-ben, a Századok hasábjain három részletben közölt kismonográfiának is beillő elemzést II. Ulászló házasesetéről.⁴ A mű két utolsó közleménye gyakorlatilag Anna és a magyar király kapcsolatait taglalta, amely-

¹ A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

² Ld. erről két tanulmányomat: *Györkös Attila*: Európai összefogás vagy dinasztikus érdek? Franciaország és a törökellenes liga az 1450–1460-as években. In: Papp Imre – Angi János – Pallai László (szerk.): Emlékkönyv Barta János 70. születésnapjára. Debrecen, 2010. 81–93. és *Uő.*: La guerre des Pazzi et les relations franco-hongroises (1477–1481). In: Bárány, Attila – Györkös, Attila (eds): Matthias and his legacy. Cultural and political encounters between East and West. Debrecen, 2009. 393–404.

³ *Marczali Henrik*: Candalei Anna II. Ulászló neje magyarországi útjának és a menyegzői ünnepélyek leírása. In: Történelmi Tár, 1877. 23. évf. 97–113. és *Szamota István*: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717. Bp., 1891. 131–146.

⁴ *Wenzel Gusztáv*: II. Ulászló magyar és cseh királynak házas élete. 1501–1506. In: Századok, 1877. 10. évf. 630–641, 727–757, 816–840.

ben csak röviden tért ki a házasság diplomáciai előzményeire. Fraknói Vilmos 1889-es franciául írt, szintén nagy lélegzetű cikke elején viszont gyakorlatilag csak ez utóbbi szempontra koncentrált – tegyük hozzá nagyon sok téves adattal.⁵ Álláspontja szerint az első francia közeledést még XII. Lajos itáliai háborúi motiválták (ld. alább), majd ezek végeztével, Velence kérésére lépett be a török elleni ligába, s kereste a szintén érintett Magyarország szövetségét. Kropf Lajos 1895-ös tanulmányában⁶ a francia hercegnőnek 1502-es magyarországi útjával foglalkozott. Írásában számos helyen, néha igen éles stílusban javította Wenzel és Fraknói tévedéseit, pontatlanságait, s számos újabb adatot tárt fel.

Kosáry Domokos híres diplomáciatörténeti munkájában hosszasan értekezett Magyarország és a nyugati hatalmak kapcsolatrendszeréről az 1500–1503 közötti időszakban. Bár vizsgálatai elsősorban hazánk és Velence viszonyaira koncentráltak, megemlítette más államok szerepét is. Szerinte az 1500-ban Magyarországra érkező francia követek célja a Serenissima törökellenes harcának támogatása volt. Elemzésében kitért II. Ulászló házasságára, de nem említette ennek sem magyar, sem francia indítékait.⁷

Kulcsár Péter Jagelló-korral foglalkozó könyvében részletesen mutatta be a francia-magyar diplomáciai kapcsolatok nemzetközi összefüggéseit. Kiemelte, hogy ennek francia részről elsősorban egy Habsburg-ellenes Jagelló–Valois összefogás megteremtése volt a célja, amelybe az észak-itáliai térségben érdekelt Velence- és a császárellenes politikát folytató VI. Sándor pápa is bekapcsolódott. Véleménye szerint a francia kapcsolatok kialakítása mögött elsősorban Bakócz Tamás érsek állt, aki olyan külső szövetségeseket keresett az ország számára, amelyek úgy a török, mint a Habsburg fenyegetés ellen felhasználhatók. Megjegyezte ugyanakkor, hogy Franciaország geopolitikai helyzeténél fogva nem tehetett, s nem is akart valós törökellenes lépéseket megvalósítani, ráadásul lekötötték az itáliai konfliktusok.⁸

E. Kovács Péter több alkalommal is foglalkozott a kérdéssel. 1990-es cikkében az 1500–1502 közötti törökellenes nemzetközi összefogás számos részletét világította meg, de ekkor elsősorban az angol–magyar–lengyel tárgyalások szemszögéből.⁹ Újabb, 2008-as tanulmányában viszont a 16. század eleji magyar–francia diplomáciai kapcsolatok tágabb kronologikus összefüggéseibe helyezte a kérdést.¹⁰ Nézőpontja szerint a Valois és Jagelló házak közötti szorosabb együttműködést a törökellenesség indokolta, bár nem zárta ki, hogy XII. Lajos a

⁵ *Fraknói Vilmos*: Les rapports diplomatiques de la Hongrie avec la France au commencement du XVIe siècle. In: *Revue d'histoire diplomatique*. 1889. 3. évf. 236–268, itt: 236–243.

⁶ *Kropf Lajos*: Anna királyné, II. Ulászló neje. In: *Századok*, 1895. 29. évf. 689–709.

⁷ *Kosáry Domokos*: Magyar külpolitika Mohács előtt. Bp., 1978. 83–95.

⁸ *Kulcsár Péter*: A Jagelló-kor. Bp., 1981. 89–91.

⁹ *E. Kovács Péter*: Egy törökellenes szövetség tervezete 1502-ből. In: *Levéltári Szemle*, 1990/1. 49–61.

¹⁰ *E. Kovács Péter*: Magyar–francia diplomáciai kapcsolatok a 16. század elején. In: *Redite ad cor*. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. Bp., 2008. 171–186.

Habsburgokkal szemben is szövetségest keresett Közép-Európában. Kubinyi András a 2005-ben megjelent későközépkori Magyarország történetével foglalkozó összefoglalásban a korszak diplomáciai viszonyait elemezve arra a megállapításra jutott, hogy az ekkor még közös politikát folytató lengyel és cseh–magyar Jagellók a veszélyként értelmezett Habsburg befolyás ellen kötöttek szövetséget a franciákkal, amely csak névleg szólt a török ellen.¹¹

A korszak francia történetével foglalkozó külföldi szakmunkák is hasonló szempontok alapján értelmezték az eseményeket. Didier Le Fur – XII. Lajosról szóló életrajza – szerint az 1500-ban megkötött francia–magyar szövetség annak a koalíciós rendszernek képezte részét, amelyet XII. Lajos király milánói és nápolyi hadjáratai előtt hozott létre a spanyol Katolikus Királyok és a velük szövetséges Habsburg-ház semlegesítése céljából. Ebben a rendszerben Magyarország elsősorban az észak-itáliai ügyekben érdekelt Miksa császár ellenpólusaként szolgált volna.¹² Az angolszász szerzők, így Kenneth Meyer Setton nagyszabású, a pápaság és Levante viszonyát elemző műve, valamint Frederic J. Baumgartner XII. Lajosról szóló életrajza szintén azt hangsúlyozták, hogy a francia királyt elsősorban az itáliai háborúkban vele szembenálló Habsburgok ambícióinak közömbösítése érdekelte, s a török elleni keresztes háború gondolata csak Nápoly 1501-es elfoglalása után kezdte el foglalkoztatni.¹³

A kérdés eseménytörténete

A 15–16. század fordulóján kialakuló nagy európai koalíció kiépítése, amelyet Setton „diplomáciai forradalomként” aposztrofált,¹⁴ 1498-ban kezdődött el, s eredetileg egyáltalán nem a török, hanem Milánó ellen kötöttet.

Amikor ebben az esztendőben, VIII. Károly király korai halálát követően az ambíciózus XII. Lajos lépett a francia trónra, a Sforzák uralta Milánó megszerzését tekintette legfontosabb politikai céljának. Az itáliai hercegségben korábban uralkodó Visconti családdal rokon Lajos hatalmas diplomáciai kampányba kezdett, hogy a törekvéseivel szembenálló nagyhatalmakat semlegesítve kapjon szabad kezet hódító törekvéseihez.

Nem kívánván részletesen elemezni a francia külpolitika összes akcióját, legyen itt elég annyit közölni, hogy 1498–1499 során a Valois uralkodó békét kötött a vele szembenálló spanyol és angol monarchiával, megnyerte magának a svájci kantonokat és Habsburg Szép Fülöp burgundi herceget.¹⁵ Tervezett katonai lépései szempontjából ennél is fontosabb eredménynek számított, hogy szö-

¹¹ Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: Magyarország története 1301–1526. Bp., 2005. 336. (A vonatkozó rész Kubinyi munkája, ezért a továbbiakban: *Kubinyi*, 2005.)

¹² *Didier Le Fur*: Louis XII. Un autre César. Paris, 2001. 57. Tegyük hozzá, hogy szerző XII. Lajos magyar szövetséges partnereként tévesen Hunyadi Mátyást szerepelteti.

¹³ *Kenneth Meyer Setton*: The Papacy and the Levant, 1204–1571. Philadelphia, 1978. 513–537.; *Frederic J. Baumgartner*: Louis XII. Paris, 1996. 124.

¹⁴ *Setton*, 1978. 508.

¹⁵ *Baumgartner*, 1996. 105–108.

vetségi kapcsolatokat tudott kialakítani az itáliai francia hegemoniát korábban élesen elutasító Velencével és Rómával. XII. Lajos diplomáciai sikerei annak tükrében érdekesek, hogy 1495-ben éppen az egyházfő és a Serenissima vezetésével kötött meg a franciákat akkor a félszigetről kiűzni képes itáliai liga.

A korrupt VI. Sándort azzal kenyerelte le, hogy – némi pénz mellett – fiát, Cesare Borgiát francia hercegi címmel és birtokokkal jutalmazta. Cserébe az egyházfő beleegyezett Lajos válásába és újabb, elődjének özvegyével, Bretagne-i Annával létesítendő házasságába, valamint észak-itáliai törekvéseit is elfogadta.¹⁶

A magyar történelem szempontjából Velence esete az érdekesebb. A korábbi ellentéteket leküzdve, a Signoria 1498 őszén követet küldött Franciaországba, s a két ország közötti katonai-pénzügyi szövetség a következő év februárjában megkötött. A szerződésnek törökellenes éle is volt, s nem pusztán a látszat szintjén. Bár a fontosabb pontok a milánói ügyekre vonatkoztak,¹⁷ amikor 1499 nyarán a törökök ostrom alá vették a velencei fennhatóság alá tartozó Lepantó városát, a felmentésben – igaz sikertelenül – 22 francia gálya is részt vett. Két évvel később – a középkori történelem utolsó keresztesnek tekinthető akciójaként – a franciák újabb húsz egységből álló hajóhadat küldtek Keletre, amely a johannitákkal és a velenceiekkel egyesülve Mütülenét (Leszbosz) kívánta felszabadítani.¹⁸ Utóbbi vállalkozás is kudarcba fulladt, de magyar szempontból érdekes, hogy a francia haderő tagja, és az események megörökítője volt az a Pierre Choque herold is,¹⁹ aki a következő évben Foix-Candale-i Anna kíséreként Magyarországra érkezett, s hazánkról is hosszú leírást hagyományozott az utókorra.

Mire a franciák 1499 szeptemberére elfoglalták Milánót, Velencét már inkább a török háború foglalkoztatta. Diplomáciatörténeti érdekesség, hogy a Signoria ebben a hónapban küldött titkárt Magyarországra Francesco della Giudecca (a hazai szakirodalomban ismertebb nevén: Zuecha) személyében,²⁰ akit a következő évben rezidens követek váltottak fel. Vettor Soranzo és Sebastiano Giustiniani 1500. április 2-tól kezdődő jelenléte tekinthető az első állandó külügyi képviselőnek hazánk történetében.²¹

A velencei közeledést a francia követte: 1500. január 29-én XII. Lajos is követséget küldött Magyarországra Valerien de Sains és Mathieu Toustain tanácsosok személyében, akik szövetségi ajánlattal érkeztek. A franciák érdeklődését hadászati malőrjeik motiválhatták: a hónap elején, még a küldöttség elindulása

¹⁶ *Didier Le Fur*, 2001. 42–55.

¹⁷ Velence a szövetségért cserében a milánói hercegséghez tartozó Cremona térségét kérte, s foglalta el 1499 szeptemberében. *Horatio F. Brown*: Venice. An Historical Sketch of the Republic. London, 1895. 331. Cserében Franciaországnak 1500 nehézlovast és 4000 gyalogost ajánlott. *Baumgartner*, 1996. 108.

¹⁸ *Baumgartner*, 1996. 124–125.

¹⁹ *Dobosy Tibor*: Pierre Choque, Anna magyar királyné francia kíséreként. Bp., 1940. 12–13.

²⁰ *Jászay Magda*: Velence és Magyarország. Egy szomszédság küzdelmes története. Bp., 1990. 192.; *Balogh István*: Velencei diplomaták Magyarországról (1500–1526). Szeged, 1929. 16. és I–II.

²¹ *Wenzel Gusztáv*: Marino Sanuto Magyarországról 1496–1501-ben. Századok, 1871. 5. évf. 9.

előtt – az itáliai háborúk bonyolult forgatagának egyik állomásaként – lázadás tört ki hatalmuk ellen Lombardiában és átmenetileg kiszorultak a térségből. A Milánóból korábban elmenekülő Lodovico II Moro pedig éppen Miksa innsbrucki udvarában talált menedékre, majd császári pénzen fogadhatott fel svájci és német zsoldosokat a franciák ellen,²² így Lajos király fontosnak tarthatta a Habsburgokkal szemben ellenségesnek számító Jagellókhöz való közeledést.

A követek május 15-én értek a Budára, de a szerződést csak két hónappal később, július 14-ére sikerült tető alá hozni. Bár a kortárs francia krónikás, Jean d'Autun szívélyes hangulatról számol be („*elhagyom most a dicsőséges fogadtatás és a mondott követekkel való emberséges bánásmód részleteit*”),²³ C. Tóth Norbert szerint pedig „*gyorsan ment a megegyezés*”,²⁴ valójában két hónapig tartó kökemény és feszült tárgyalások képe tárul fel előttünk a velencei források alapján. Marino Sanuto naplója nyomán tudni lehet, hogy melyek voltak a nézeteltérések okai. A magyar udvarban úgy tűnik, – s ezt a logika is így diktálja – egy nagy, a pápa által vezetett összeurópai törökellenes összefogásban gondolkodtak. A franciák ezzel szemben korlátozott (magyar–francia, esetleg velencei) szövetségi szerződést kínáltak, amely más hatalmakat, és különösen a Német-Római Birodalmat nem foglalt volna magába. A bizalomhiány vagy a tárgyalóképtelenség miatt a követek érkezésük után szinte azonnal haza akartak utazni, csak a velencei követek győzték meg őket a maradásról – legalábbis hazaküldött jelentéseik szerint.²⁵ A másik problémát az jelentette, hogy Ulászló – a pápa és a Serenissima anyagi támogatásához hasonlóan – XII. Lajostól is pénzbeli segítséget várt, amit a török ügyek iránt csak mérsékelten érdeklődő Valois uralkodó nem akart felvállalni. A megbeszélések később sem haladtak előre, ezért a Signoria a nála tartózkodó francia követet, Accurse Mainier-t igyekezett lépésekre hangolni uralkodójánál.²⁶

Minden bizonnyal a tárgyalások ezen szakaszában került elő Ulászló házasságának ügye, amelyet a velencei források szerint a franciák május végén hoztak szóba, „*hogy más úton segítség elő az általános liga ügyét*”.²⁷ A dokumentumok nem szólnak arról, hogy voltak-e előzményei a kérdésnek. Ha igen, akkor XII. Lajos nagyon optimista lehetett, ugyanis januárban, követeinek elküldésekor a

²² Didier Le Fur, 2001. 65–67.

²³ „*Je lesse le triumphal recueil et humain trectement faictz la ausdits ambaxadeurs*” In: Chroniques de Louis XII par Jean d'Auton. Ed. René Maulde la Clavière, Paris 1891. II. 215. [a továbbiakban Chroniques de Louis XII].

²⁴ C. Tóth Norbert: Az 1501. évi tolnai országgyűlés. Adatok a királyi adminisztráció működéséhez. In: Századok, 2009/6. 143. évf. 1456.

²⁵ I diarii di Marino Sanuto. Pubblicati per cura di Rinaldo Fulin, Federico Stefani, Niccolò Barozzi, Guglielmo Berchet, Marco Allegri. Venezia 1879–1902. t. I–LVIII. [a továbbiakban Sanuto], III. 356. Az 1500. május 16–17–18-i titkosított velencei követjelentések összefoglalója.

²⁶ Sanuto, III. 367–368 és 370. 1500. június 1–2–3. Mainier egyébként később, 1506-ban magyarországi francia követ lesz.

²⁷ „*li oratori Francesi, qualli tirano a uno altro camino cha far liga general; pratichano maridar il re in una Francese...*” In: Sanuto, III. 381–382. 1500. május 25. és 26.

magyar király még formailag nem egyszerűen házas, hanem tulajdonképpen bigámista volt. Az is igaz ugyanakkor, hogy Velence mellett éppen a franciák szorgalmazták a római konzisztóriumban a válás(ok) kimondását,²⁸ s mire májusban a két francia tanácsos Budára ért – a koalícióhoz való közeledésünk egyik első kézzelfogható eredményeként – a pápa Ulászló korábbi házasságait már valóban annulálta (április 3-án Aragóniai Beatrix-szal és április 7-én Brandenburgi Borbálával).²⁹ A francia ajánlat azonban nem lehetett túl jól előkészítve, hiszen az ilyen esetekben szokatlan módon XII. Lajos több unokahúgát is felajánlotta házastársnak, akik közül a magyar király választhatott.

A többi kérdésben az álláspontok megmerevedni látszottak. Júniusban Bornemissza János kincstartó és Buzlai Mózes főudvarmester³⁰ – a király bizalmasai – is tárgyaltak a delegáltakkal a szövetségbe bevonandók köréről, s éppen Bornemissza révén nyilván a pénzügyekről is. A franciák tartották magukat ahhoz, hogy olyan szövetségre akarnak lépni, amelybe nem foglalják bele a birodalmat, s kinyilvánították azt is, hogy XII. Lajos nem tud többet áldozni a török elleni harcra, mint a pápa által a jövőben kirovando egyházi adót.³¹ A követek júliusi ismételt hazautazási szándéka jelzi, hogy a tárgyalások újra csak zátonyra futottak, de távozásukat a király nem engedélyezte, otthoni, franciaországi felhatalmazás hiányára hivatkozva.³²

Nem tudjuk biztosan mi történt az ezt követő napokban, de a hónap közepére megszületett a megállapodás. Talán a franciák kaptak otthonról újabb utasításokat Mainier útján,³³ talán a magyar diplomácia nem akarta tovább feszíteni a húrt, esetleg az időközben megérkező pápai legátus, Caspar Gulfi, Cagli püspöke járt közben. Mindenesetre július 13-án az uralkodó a szokások szerint ajándékokkal látta el a már küldetésüket befejező követeket: mindketten hermelinprémes, aranyhímzéses zubbonyt, aranyozott kupákat, lovakat kaptak. Az ajándékok talán Ulászló elégedetlenségét vagy inkább szegénységét mutatták, a velenceiek szerint ugyanis a ruhák ósdiak, a lovak inkább gebék (*ronzini*) voltak, az egyik követ fiának adott magyar szabású köpeny pedig „nem ért valami sokat” (*val pochi soldi*). Nagy tisztességszámba ment, viszont még ennyibe sem került, hogy a király a franciákat lovaggá ütötte.³⁴

Másnap, július 14-én aláírták a szerződést, amely a fenti viták ismeretében inkább kompromisszumot tükrözött. A formailag törökellenes egyezménybe

²⁸ Berzeviczy Albert: Beatrix királyné 1457–1508. Bp., 1908. 598–601. (Magyar Történeti Életrajzok)

²⁹ Fögel József: II. Ulászló udvartartása. Bp., 1913. 114.

³⁰ „con il thesorir, e con domino Moyses maestro di caxa dil re”. Sanuto, III. 400. 1500. június 4–5. Azonosításukra: Fögel, 1913. 55. és 59.

³¹ Sanuto III. 451–452. 1500. június 22–23. Francia követjelentés Lyonból. Itt egyébként a francia király maradásra szólítja fel követeit és pénzt is küld nekik. Az egyházi adót VI. Sándor 1500. július 26-án ajánlotta meg a keresztes háború céljaira. Kosáry, 1978. 87.

³² Sanuto, III. 512. 1500. július 5–6.

³³ Mainier francia követ június 19-én közölte a velencei tanáccsal, hogy levelet szeretne küldeni a magyar udvarban tartózkodó francia követekhez. Sanuto, III. 405.

³⁴ Sanuto, III. 566. 1500. július 13.

követek útján bevonták Lengyelországot is, valamint lehetőséget adtak Velencének a későbbi csatlakozásra.³⁵ A dokumentum szövege hosszan értekezik a pogányok elleni összefogásról, de arról is, hogy az aláíró felek bármilyen más ellenféllel szemben (*contra quoscunque*) is közösen lépnek fel, ha ez szükséges.

Magyar kérésre a potenciális ellenfelek sorából kivették a pápát és a birodalmat (*sacrum universum Romanum Imperium debite et rite congregatum*), s az Ulászlóval való korábbi barátságra és szövetségére tekintettel (ezen nyilván az 1491-es pozsonyi megállapodást értették³⁶) személyesen Miksa római királyt is (ekkor még nem koronázták meg császárrá). Mindezek ellenére a felek megállapodtak abban, hogy egyoldalú agresszió és az ilyenkor előírt békéltető tárgyalások kudarca után ellenük is lehetséges katonai akcióba bocsátkozni.³⁷ A török elleni francia beavatkozást a dokumentum nagyon általánosan érinti: gyakorlatilag XII. Lajos belátására bízta, hogy mikor és milyen lépéseket tesz.³⁸

Nehéz megítélni ennek a szerződésnek a valóságos hasznát. Ahogy láttuk, a franciák gyakorlatilag semmire nem kötelezték el magukat, törökellenes fellépésük két – korábban már említett – tengeri akcióra szorítkozott, amelyek egyébként sem Magyarországot, hanem Velencét szándékoztak segíteni. A pápa által felkínált, s a francia királyi büdzsét nem érintő egyházi tizedet nyugodt szívvel ajánlhatták fel, de ezen túl anyagilag sem vonódtak be a tervezett keresztes küzdelembe. Tegyük hozzá azonban azt is, hogy a magyar fél sem akart feltétlenül valós háborút II. Bajazid szultánnal, megelégedett látványos hadiszemlék tartásával, illetve kisebb határmenti akciókkal.³⁹

Kubinyi már említett álláspontja szerint Ulászló és testvére, János Albert lengyel király francia szövetsége egy Jagelló–Valois összefogást hivatott demonstrálni a Habsburgok ellen. Ha valóban így volt, akkor nagyon óvatosan demonstrálhatta, hiszen a szerződésben explicit módon jelentették meg Miksa személyét és a birodalmat, mint az ellenségek köréből kivont hatalmakat.

Mire a szerződés 1500 júliusában megkötetett, már a franciák is másképpen ítélték meg szövetségi politikájukat, s talán ez vezetett a fenti diplomáciai kompromisszumhoz. Az év tavaszára (április 17.) XII. Lajosnak sikerült levernie a milánói felkelést, Lodovico Sforzát elfogták, és vasketreben szállították Loches várába. Miután a francia király ismét Lombardia ura lett, érdekében állott a hercegség fölött investitúra joggal rendelkező Miksa kibékítése, sőt megnyerése.

³⁵ Arról, hogy tulajdonképpen egy Valois–Jagelló szerződés kötöttetett, érdemben csak Kubinyi emlékezik meg az általam ismert szakirodalomban, de ő a szerződést tévesen 1500 augusztusára datálja. *Kubinyi*, 2005. 336. Ennek helyességéről l. *Kropf*, 1895. 696.

³⁶ *Szabó Dezső*: A pozsonyi béke, 1491. nov. 7. In: *Századok*, 1914. 48. évf. 383–403.

³⁷ A szerződés kiadása: *Recueil des traitez de paix, de trêve, de neutralité (...) fait par les rois de France*. Ed. par *Frederic Leonard*. Paris, 1693. I. 436–443. és különösen 440. (A továbbiakban: *Recueil des traitez...*)

³⁸ „Qualiter tamen et quali quantoque subsidio sua Christianissima Majestas succurrere, et hanc sanctam expeditionem juvare pro rata et magnanimitate sua volet, libero Majestatis suae arbitrio et voluntatis relinquitur.” In: *Recueil des traitez ...*, 1693. I. 438.

³⁹ *Kosáry*, 1978. 87–89.

Ez már bizonynyal szerepet játszott a szerződés magyar feltételeinek – a korábbi merev elutasítás utáni – elfogadásában.

Bár a fentiek alapján úgy tűnhet, hogy észak-itáliai győzelmei után Lajosnak semmilyen érdeke nem fűződött egy törökellenes szövetséghez, valójában másként áll a dolog. Milánó legyőzése után ugyanis egy újabb „itáliai ábránd” megvalósítása került előtérbe: Nápoly megszerzése.

A dél-itáliai királyság már régóta a francia érdekek célpontjában állt. VIII. Károly az Anjou-örökségre hivatkozva próbálta meghódítani még 1494-ben. Ő a dinasztikus legitimáció mellett azzal támasztotta alá érvelését, hogy a nápolyi kikötők megszerzése alkalmas bázist teremtené egy újabb törökellenes keresztes háború elindítására. Utódja, XII. Lajos hasonló érvek mentén próbált európai támogatást vagy legalább semlegességet kialakítani törekvéseinek megvalósítása érdekében. Amikor 1500. november 11-én a granadai szerződésben megegyezett a dél-itáliai térségben szintén érdekelt spanyol Ferdinánddal a nápolyi királyság megosztása felől, a lehetséges törökellenes akció terve – vagy ürügye – ismét felvetült. Lajos ekkor már joggal hivatkozhatott arra, hogy a Bajezid ellen harcoló Velencével és Magyarországgal is szövetségben áll. Miután a szerződés értelmében 1501. július végére a francia–spanyol csapatok meghódították Nápolyt, a diplomáciai színtéren Miksa egyedül maradt. Viszonyát XII. Lajossal az október 13-án megkötött trentói béke rendezte, amelyben a francia uralkodó a lányát, Klaudiát ígerte feleségül az ekkor még csupán egy éves Habsburg Károlynak (a későbbi V. Károly császárnak), valamint a milánói hercegi címbe való beiktatásáért cserében 400 ezer livre „törökellenes” támogatást Miksának.⁴⁰ Érthető tehát, hogy nem tudott Magyarország számára hadisegélyt megajánlani.

II. Ulászló házassága

Visszatérve a magyar-francia kapcsolatokra, a kérdéssel foglalkozó szakirodalomban többször – és ellentmondásosan – vetült fel Ulászló menyasszonyának kiválasztása. Mivel XII. Lajosnak nem volt eladósorban levő lánya, unokahúgai közül Germaine de Foix és Foix-Candale-i Anna grófnőket ajánlotta fel.

Jean d’Autun azt írja, hogy a magyar uralkodó egy cseh alattvalóját küldte Franciaországba, hogy hozza el a jelöltek portréját. Erről a Besseni Györgyként (Jiří Bešín) ismert – Kropf Lajos és őt követően E. Kovács Péter kifejezésével élve – „cseh emberről” 120 éve nem tudunk többet, mint hogy Ulászló *cubiculariusa* volt.⁴¹ Az is bizonytalan, hogy miként történt a királyi ara kivá-

⁴⁰ Didier Le Fur, 2001. 68–74.

⁴¹ Kropf Lajos már 1895-ben felvetette ezt a problémát: „Avatottabb írónak hagyom a talány megfejtését, hogy ki volt a követ” (i. m. 697.). A kérdés azóta sem talált „avatottabb” szerzőt, sajnos a jelen tanulmányé sem tartozik közéjük.

lasztása. A francia krónikás szerint Besseni képeket hozott Magyarországra, amelyek közül a király csak nehezen tudott választani.⁴²

Wenzel Gusztáv,⁴³ majd nyomában Fógel⁴⁴ és Kulcsár⁴⁵ a korabeli Marino Sanuto egyik megjegyzését úgy értelmezték, hogy a követ egy olasz festőt vitt magával a hölgyek portréjának elkészítésére.⁴⁶ Fraknói Vilmos szerint viszont Besseni nem is láthatta a potenciális arákat, s egy harmadik jelöltet mutattak meg neki⁴⁷ – bár ezt a megjegyzést semmi nem támasztja alá. Kropf kételkedik az olasz festő létezésében,⁴⁸ Fógel és Dobosy szerint pedig a tényleges leánykézés egy bizonyos Petánci Félix nevű magyar követ nevéhez fűződik,⁴⁹ de ennek a dalmát származású humanistának⁵⁰ a közvetítő szerepére egyáltalán nem találunk rá a forrásokban.

Az sem teljesen világos, hogy Besseni György útjára mikor került sor. Jean d'Autun erről nem igazít el bennünket. E. Kovács szerint logikailag ez még a francia szerződés júliusi aláírása előtt történhetett,⁵¹ Fraknói viszont Sanuto alapján azt állítja, hogy a cseh követ csak 1500. július 30-a után indult útnak, s szeptember végén jutott el az akkor Blois-ban tartózkodó királyi udvarba. Decemberben ért haza Magyarországra, s ezután választotta Ulászló Annát arájául.⁵² Kétségtelen, hogy Jean d'Autun rendkívül plasztikusan mutatja be Ulászló hezitálását a két szépség festménye előtt.⁵³ Mi magunk a történet logikája – s a velleencei krónikás feljegyzései alapján – az egyébként másutt pontatlan Fraknói kronológiáját tartjuk elfogadhatónak.

A kiválasztott hölgy, Foix-Candale-i Anna a francia királyné, Bretagne-i Anna és a későbbi spanyol királyné, Germaine de Foix unokatestvére volt, mind-

⁴² „Georges Versepel, du Royaume de Boesme, lequel eut du Roy la seurté de confederé appointment, la veue desdites damoiselles, pourtraictures d'icelles prises sur le vif.” *Chroniques de Louis XII.* 215–216.

⁴³ *Wenzel*, 1877. 641.

⁴⁴ *Fógel*, 1913. 114.

⁴⁵ *Kulcsár*, 1981. 90.

⁴⁶ „esser venuto li uno orator dil re di Hongaria va in Franza (...) È ytaliano, et come intisi era pytor, andava a veder le done per il maritar dil re.” Sanuto III. 630. 1500. augusztus 14.

⁴⁷ *Fraknói*, 1889. 242.

⁴⁸ *Kropf*, 1895. 696.

⁴⁹ *Fógel*, 1913. 115. Dobosy, 1940. 20.

⁵⁰ Petánci Félix, vagy Feliks Petančić (Felix Petancius, 1455k–1517 után) Raguzában született humanista író, akinek elsősorban a török birodalommal kapcsolatos leíró munkáit tartja számon a szakirodalom. Ld. *Michael B. Petrovich: Croatian Humanists and the Writing of History in the Fifteenth and Sixteenth Centuries.* In: *Slavic Review*, 1978/4, 37. évf. 627.

⁵¹ *E. Kovács*, 2008. 172.

⁵² Idézi *Kropf*, 1895. 696–697.

⁵³ „La vue de ses yeulx pour cest affaire fut souvantesfoys et longuement embesoignée; a la foiz l'une luy duisoit, et puy s'arrestoit a l'autre, et, comme celuy qui de la vailleure des deux choses de tres excellent priz avoit le choix, en diverses pensées estoit, sans savoir a laquelle se devoit actacher. Toutesfoys, a la parfin, eslut Anne de Foix, fille de Candalle...” *Chroniques de Louis XII.* 216.

hármójuk nagyapja IV. Gaston de Foix gróf. Anna XII. Lajos oldalági rokonának is számított egyik nagybátyja, János révén. Apai nagyanyja, Margaret de la Pole által az angol York-ház is rokonságához tartozott, dédapja, II. Aragóniai János révén pedig a spanyol Ferdinánd királlyal, sőt Ulászló és Mátyás feleségével, Aragóniai Beatrix-szal is rokoni kapcsolatban állt. Magyarországon elterjedtebb Candale-i Anna elnevezését onnan kapta, hogy apja, II. Gaston viselte a Candale grófja címet is.⁵⁴ Mivel a hazai szakirodalom inkább így, a francia viszont Anne de Foix-ként említi, mi mindkét névvel együtt írunk róla Foix-Candale-i Annaként.

Amint láttuk, Ulászló ezzel a házassággal gyakorlatilag fél Európa uralkodóházaival került kapcsolatba, és az ebben rejlő hatalmas diplomáciai lehetőségek nyilván nem kerülték el a figyelmét. Éppen ezért nem teljesen világos, hogy miért késlekedett a házasság nyélbeütésével. Besseni hazatérte (1500. december) után ugyanis több mint másfél év telt el a valós esküvő megtartásáig (1502. szeptember 29.). Azt gondoljuk, hogy a török elleni szövetség hányattatott sorában rejlik a késlekedés oka.

Az 1500-as év második felében magyar részről ebben az ügyben annyi történt, hogy az esztendő őszére országgyűlést hívtak össze a dél-magyarországi Bácsra. A király november 9-én jelent meg, ami megkérdőjelezett bármilyen érdemi akciót abban az évben. A tetteket a látvány igyekezett kárpótolni: a velencei követek előtt 10 000 lovas vonult fel, mintegy demonstrálva, hogy az ország képes lenne jelentős haderő kiállítására, ha a Signoria végre kifizetné a korábban beígért hadisegélyt.⁵⁵ C. Tóth Norbert idézett munkájában ugyanakkor jogosan állítja, hogy a magyar katonai akciók később is (és tegyük hozzá, már a Mátyás korban is) mindig ősszel kezdődtek,⁵⁶ amikor a török főeregektől már nem kellett tartani, de ebben az esztendőben tényleg nem történt érdemi lépés. Láttuk azt is, hogy a franciákat még a megkötött szerződés alapján sem sürgette semmi, sőt ekkor éppen nem a pogány, hanem Nápoly kötötte le figyelmüket.

A törökellenes összefogás akkor kapott újabb lendületet, amikor a pápa és a valós háborúban álló Velence sürgetésére 1501. május 12-én sor került a három állam közötti szövetség megkötésére. Ezt a Signoria oldaláról 100 ezer, VI. Sándor részéről 40 ezer dukátnyi segéllyel,⁵⁷ s a meghirdetett általános búcsú bevételeinek felajánlásával⁵⁸ támasztották alá.

Az egyezmény értelmében Ulászló ismét táborba szállt, ezúttal Tolnára hívott össze országgyűlést ősszel. Itt került sor magyar részről a korábbi francia szövet-

⁵⁴ Wenzel, 1877. 641. Kropf, 1895. 689–694.

⁵⁵ Bár Giustiniani velencei követ malíciózusan jelentette, hogy csak 4 000 embernek volt valójában fegyvere. Balogh, 1929. III.

⁵⁶ C. Tóth, 2009. 1456–1457.

⁵⁷ Kosáry, 1978. 89–90.

⁵⁸ Borsa Gedeon: A törökök ellen Magyarországon hirdetett 1500. évi búcsú és az azzal kapcsolatos nyomtatványok. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1960. 241–279.

ség ratifikálására (szeptember 16.),⁵⁹ majd három nappal később franciaországi követség indítására Telegdy István királyi tanácsos, Bácskai (Bocskai) Miklós nyitrai püspök⁶⁰ és a már ismert-ismeretlen Besseni György személyében.

Céljuk az volt, hogy ratifikáltassák a francia oldallal is a dokumentumot, sőt még arra is felhatalmazást kaptak, hogy XII. Lajos minden esetleges módosítási javaslatát külön konzultáció nélkül elfogadják.⁶¹ Telegdy kapta azt a megtisztelő feladatot, hogy királya nevében, prokuráció útján elvegye Ulászló választottját. A követeknek mindemellett az angol uralkodóval is tárgyalásokat kellett folytatniuk a törökellenes szövetség kibővítéséről.⁶²

A sokrétű diplomáciai küldetés miatt érthető, hogy az Orléans-ba december 5-én megérkező követek csak fél évvel később, 1502. június 21-én indultak haza Annával és kíséretével. Nem tudjuk, mikor történt maga a *per procura* lebonyolított házasságkötés. Nyilván 1502. március 23-a után, a menyasszony házassági szerződését ugyanis ekkor állították ki.⁶³ Mindenesetre az esküvő híre május 18-ra már biztosan elért Ulászlóhoz, mert egy Budáról Miksához írt levelében már utalt a tényre.⁶⁴

A két magyar követ április-májusban pár hétre Angliába távozott, ahol VII. Henrikkel konzultáltak.⁶⁵ Ennek pontos időtartalmáról sincsenek adataink, de amikor Telegdy István május 24-én francia címet kapott, ennek szövege már utal korábbi angol tárgyalásaira.⁶⁶ A követek egyébként a francia uralkodó költéségén utaztak, s tartózkodtak a szigetországban.⁶⁷ A magyarok iránti jóindulat nem pusztán szövetségesi helyzetükből eredt: amikor 1502. április 2-án meghalt Arthur angol trónörökös, maga XII. Lajos is követet küldött a szigetországba

⁵⁹ C. Tóth, 2009. 1461.

⁶⁰ Jean d'Autun öt szerémi püspöknek (*evesque de Ceremye*) titulálja. Az ellentmondás azzal oldható fel, hogy Bácskai éppen 1501-ben nyerte el a nyitrai püspöki széket. Ld. Köblös József: Az egyházi közép- és a Jagellók korában. Bp., 1994. 327–328. A diplomaták karrierjéről részletesebben E. Kovács, 1990. 51.

⁶¹ René Maulde La Clavière: *Diplomatie au temps de Machiavel*. t. I–III. Paris, 1892–1893. II. 96–97.

⁶² E. Kovács, 1990. 49.

⁶³ Kropf, 1895. 699.

⁶⁴ MOL DL-DF 283538. A szakirodalomban eddig Ulászló június 14-i Kassának írt levelét (MOL DL-DF 270841) tartották a házasság legkorábbi magyarországi recepciójának. Kropf, 1895. 700.

⁶⁵ Az angol követség részleteiről ld. Bárány Attila – Györkös Attila: A Fehér Rózsa Magyarországon. Egy angol trónkövetelő viszontagságai és a Jagelló-kori diplomácia. In: Századok, 2012/2. 146. évf. 416–442.

⁶⁶ „Idcirco cum superioribus mensibus ab prefato rege consanguineo nostro orator ad nos et serenissimum Anglie regem pro maximis et arduis negotiis, que utriusque nostrorum statum, ac etiam christiane rei publice dignitatis conservationem concerebant, destinatus extiteris.”. Közli: Sváby Frigyes: XII. Lajos francia király czimer-adománya a Telegdiek részére. In: Turul, 1890. 63–65.

⁶⁷ Az erről szóló fizetési kötelezvényt (*mandat de paiement*) 1502. január 19-én állították ki. In: Chroniques de Louis XII... 217. 1. jegyz.

Jacques de Montbel, Entremont ura⁶⁸ személyében, hogy kifejezze királya részvételét.⁶⁹ A két követség kapcsolatára van is adatunk. Egy későbbi angol beszámoló szerint ugyanis: „...*miután megérkezett a mondott écuyer [Entremont], a királyhoz [VII. Henrikhez], más közeledés is történt felé úgy a spanyol, mint a magyar követek részéről...*”⁷⁰ Feltételezhető tehát, hogy Telegdy és Bácskai a francia követtel együtt ment Angliába. Ez megmagyarázná, miért fizette XII. Lajos a szigetországi tartózkodásukat. Ha így van, a magyarok angliai követségének időtartama még tovább szűkíthető: bizonyosan napokkal április 2-a után és május 24-e előtt történt, így Foix-Candale-i Anna házasságkötése valószínűleg még március végén lezajlott.

Anna és kísérete azért indult el viszonylag későn, júniusban Blois-ból Magyarországára, mert megvárták a Milánóba készülődő XII. Lajost.⁷¹ A két menet úgy tűnik, hogy az észak-itáliai Asti városáig haladt együtt, vagy legalábbis egymással párhuzamosan, s onnan a magyar királyné Crema irányában Velence felé vette útját. Erről az útvonalválasztásról Magyarországon egy ideig nem tudhattak, mert Ulászló korábban Miksától kért *salvus conductus*-t számukra.⁷² Anna végül a Velence–Zengg–Zágráb útvonalon 1502. szeptember 27-én, hosszú, s jól dokumentált utazás után érkezett Székesfehérvárra, ahol két nappal később házasságot kötött a magyar uralkodóval.

Az utazás részleteit a magyar szakirodalom szinte napra pontosan feltárta, ezzel nem kívánunk most részletesen foglalkozni. Annnyit jegyeznénk meg, hogy az útról, Anna magyarországi fogadásáról, az esküvői ünnepségekről, s általában hazánk korabeli viszonyairól a legfontosabb, s legtöbbet idézett forrás a már korábban említett Pierre Choque útinaplója. A szerző Bretagne-i Anna francia királyné heroldja volt, aki feladata szerint Magyarországon Ulászló új feleségének és a francia koronának a címereit viselte az ünnepségeken.

Az útinapló valójában két hosszú levél, amelyek közül az elsőt a herold a Crema–Velence közötti, a másikat pedig a Velencétől Budáig tartó útról készítette. Előbbit itthon nem kísérte nagy figyelem, a másodikat annál inkább. 1877-ben szövegét Marczali Henrik kiadta a Történelmi Tárbán, fordítását pedig

⁶⁸ Személyéről röviden: *Ulysse Chevalier*: Un tournoi à Romans. Romans, 1888. Ld: <http://www.gutenberg.org/files/10824/10824-h/10824-h.htm#fnr72> (letöltve: 2011. 08. 15.)

⁶⁹ De egyben azért is, hogy felajánlja rokona, a később Navarrai Margit néven ismertté vált mecénás és író, I. Ferenc leánytestvére, kezét az ifjabb Henriknek (a későbbi VIII. Henrik királynak). A kérdésről I. *Louis Sandret*: Marguerite d'Angoulême, soeur de François Ier. Projets de mariage et négociations. In: *Revue des questions historiques*, 1873. 14. évf. 207–209.

⁷⁰ „...et d'empuis la venue vers luy dudit sieur escuier, aucunes ouvertures luy en avoient esté faictes, tant par les ambassadeurs d'Espaigne et de Hongrie...” Mathieu Bacquier angol követ jelentése Grenoble-ból, 1502. június 28. In: *Lettres de Rois, Reines et autres personnages des cours de France et d'Angleterre depuis Louis VII. jusqu'à Henri IV.* Ed. *Jacques Joseph Champollion-Figeac*. t. I–II. Paris, 1839. II. 515. (Collection de documents inédites)

⁷¹ *Didier Le Fur*, 2001. 75.

⁷² *Maulde La Clavière*, 1892. II. 60. 3. jegyz.

Szamota István jelentette meg.⁷³ Egyik sem mentes a hibáktól. Marczali egyrészt nem ismerte a francia Le Roux de Lincy 1861-es – egyébként szintén pontatlan – kiadását,⁷⁴ másrészt szövegátírása hibáktól hemzseg. Szamota pedig erősen megvágta fordításában az eredeti, jóval hosszabb szöveget, így annak történeti elemzése csak részlegesen lehetséges. A dokumentumokat tanulmányozó szerzők arra panaszkodtak, hogy Choque magyarországi beszámolójához miniatúrákat is ígért, de ezek nem készültek el.⁷⁵ Szerencsére igen, s a londoni British Library-ben általunk nemrég felfedezett kéziratban a képek megtalálhatók.⁷⁶ Kiadásuk után bizonynyal értékes módon fogják kiegészíteni a korszak magyar művelődéstörténetével kapcsolatos ismereteinket.

Miután XII. Lajos követei az esküvő és az azt követő budai ünnepek után decemberben hazautaztak, a két udvar politikai kapcsolataira nincsenek adataink néhány évig. Személyesekről azonban igen. 1503 folyamán a francia királynő kérdezősködött rokonának az egészsége felől. Mivel Anna július 23-án adott életet első gyermekének (Jagelló Annának),⁷⁷ az érdeklődést mi ennek tulajdonítjuk.⁷⁸ Emellett a budai udvarban élő francia közösség tagjai is vihettek híreket.

A budai „francia kolónia”

Anna királyné 1502-es kíséretéből néhányan ugyanis Magyarországon maradtak. Részletes névsorukat nem ismerjük, néhányuk neve és feladatköre azonban fennmaradt a forrásokban. A magyar dokumentumok róluk szóló adatait Fögel Lajos igyekezett összeszedni. Nyomában tudjuk, hogy Anna két udvarhölgye is hazánkban talált férjet, de francia volt a kamarása is.⁷⁹ Jean Lartigaut helytörténész pedig az egyik legjelentősebb magyarországi karriert befutó francia családnak, a Gozon famíliának a történetét mutatta be több tanulmányában is.⁸⁰ A család feje, Jean de Gozon a délf francia Rouergue tartományból száрма-

⁷³ Marczali Henrik, 1877. 97–113. Szamota István, 1891. 131–146.

⁷⁴ Discours des cérémonies du mariage d'Anne de Foix, de la maison de France, avec Ladislas VI, roi de Bohême, de Pologne et de Hongrie. Ed. et comm. par Antoine Le Roux de Lincy. In: Bibliothèque de l'Ecole des Chartes, 1861, No. 22. 156–185. és 422–439.

⁷⁵ Le Roux de Lincy szerint: „... Pierre Choque indique le sujet de quelques miniatures qui sont restées en blanc dans le manuscrit. Il est regrettable à tous égards que ces miniatures n'aient pas été faites...” i.m. 164. Nyomában Dobosy szinte szó szerint: „Magyarországnak a leírásánál épúgy, mint az olaszországi útról való beszámolásakor megjelöli néhány miniatúrnek a tárgyát, melynek a helye üresen maradt a kéziratban. Nagyon sajnálatos, hogy ezek a miniatürök nem készültek el.” i.m. 22.

⁷⁶ British Library, MS Stowe 584. ff. 69–78v.

⁷⁷ Wenzel, 1877. 822.

⁷⁸ A levelezésből csak Ulászló november 23-i válaszát ismerjük. Kropf, 1895. 709.

⁷⁹ Fögel, 1913. 36–39.

⁸⁰ Jean Lartigaut: Un Français du Midi à la cour de Bude au temps de Vladislas II. In: Bulletin de la Société des Etudes du Lot. 1984/1. 105. évf. 14–22.; Uő.: La succession de Jean de Gozon, grand maître de la maison de Hongrie. In: Revue du Rouergue. 1965. No. 76., 19. évf. 369–397.

zott, és Anna királyné apjának, II. Gaston de Foix-nak a szolgálatában állt. Így került 1502-ben Anna kíséretébe, feleségével és legidősebb fiával egyetemben. Egy évvel később Ulászló már a királyné lovagjaként említi (*chevalier d'honneur*), majd Anna udvarmestere és jószágigazgatója lett. Hazánkban a Gozon mellett vagy helyett használta a *Meilac*, *Mylak*, *Mélac* előnevet is franciaországi vára nyomán. Rokonai egyházi karriert futottak be: fia Fehérváron, a család Pierre nevű, ismeretlen ági leszármazottja pedig a budai Szent Zsigmond-templomban lett kanonok.

1506 februárjában Jean de Gozon meghalt,⁸¹ miután testamentumában vagyónát felosztotta franciaországi és itthoni családtagjai között. A végrendelet hazajuttatásában a magyar udvar egy másik francia tisztviselője játszott szerepet, Bernard de Saint-Geniès, csepeli ispán (Csepel szigete ekkor királynéi birtoknak számított). Mivel ugyanez év szeptemberében Jean felesége, Isabelle is elhunyt, az ő végakarátának teljesítésére is küldöttség indult Franciaországba, ismét egy francia származású személy, bizonyos *Meliadech* vagy *Meryalech* vezetésével, aki azonban a francia udvarba sietett, s Ulászló XII. Lajoshoz címzett leveleit is magával vitte.

A budai francia közösség személyes ügyei mellett 1506-ban a diplomáciai kapcsolatok is felélénkültek a két udvar között, amikor XII. Lajos igyekezett felmérni az Ulászló és Habsburg Miksa között kialakult katonai-politikai feszültségek pontos méretét, valamint a magyar udvarba került angol trónkövetelő, Richard de la Pole iránt is érdeklődött. Ennek bemutatása meghaladja a jelen tanulmány kereteit, korábban viszont már írtunk róluk.⁸² A sors fintora, hogy a francia király követei éppen akkor érkeztek a magyar udvarba, amikor ugyan hírül vihették, hogy Anna királyné örököszt szült férjének (a későbbi II. Lajost), de egyben azt is, hogy az anya néhány hét múlva belehalt a szülésbe.

Összegzés

A fentiekben azt igyekeztünk bemutatni, hogy a magyar-francia kapcsolatok a 16. század legelején annak a bonyolult nemzetközi szövetségi rendszernek a részét képezték, amely a kor nagy kihívásai, az itáliai háborúk és a török veszély ügyében formálódtak. Megpróbáltuk láttatni, hogy a két fél más-más célokkal, de a kölcsönös előnyök reményében közelített a másikkhoz, illetve annak szövetségeseihez. A koalíció legmaradandóbb eredménye Ulászló király francia házassága lett, amely hozzájárult a Jagelló-ház cseh–magyar ágának dinasztikus folytonosságához, s egy aktív budai francia közösség kialakulásához.

Ezúton is köszönöm Jean-Luc Fray professzor segítségét (Université de Clermont II), aki eljuttatta számomra a két tanulmányt.

⁸¹ Kubinyi László budai udvarbíró levele. 1506. február 10. MOL DL-DF 25449

⁸² Ld. Bárány–Györkös, 2012.

Kaló Ferenc

NAGY IDŐK TANÚI: HERZEN ÉS VICTOR HUGO

Teljes mértékben helytálló, elfogadható a már sokak által – bár különböző formában, de azonos tartalommal, szándékkal – megfogalmazott gondolat: a múlt megismerése nagyon fontos, mert a múlt nélkül nincs jelen, jelen nélkül pedig nincs jövő!

A múltat faggató kutató számára (úgy vélem, hogy ez általánosabb értelemben kiterjeszthető az emberekre) különös jelentőséggel bír a saját korukban, mi több az utókorra is nagy hatást gyakorló történelmi személyiségek találkozása. A találkozás kifejezést igen széles értelemben használhatjuk: a korban írott, megjelent irodalmi művek, filozófiai tárgyú, publicisztikai írások ismerete, kölcsönös levélváltások, személyes ismeretség, találkozások, barátságok.

Még nagyobb érdeklődésre tarthat számot, ha az adott korban két, sok-sok vonatkozásban – földrajzi, társadalmi fejlettségi szint, politikai berendezkedés stb. – távoli, eltérő ország személyiségei között alakul ki a fentebb említett találkozás, az eltérő gondolkodásmód, politikai hitvallás megléte ellenére is.

Még fokozottabb figyelmet válthat ki, ha a szóban forgó személyek olyan korban éltek, ami az emberiség történelme szempontjából máig hatóan meghatározó volt, kitörölhetetlen hatással bírt. Tűnhet ugyan szubjektív megállapításnak, de a 19. század azon évtizedei, amelyekben Herzen és Victor Hugo élt, alkotott, tevékenykedett, kivételes, mozgalmas időszak volt. Elegendő az említettek születési, halálozási évszámaira tekintenünk és felidézni – ha csupán vázlatosan is – azt, ami ezen évszámok közrezárta korban zajlott Franciaországban, Oroszországban, tágabb értelmezésben Európában, illetve a nagyvilágban.

Alekszandr Ivanovics Herzen (Jakovlev családi néven, a Herzen német származású édesanyjától kapott név) 1812-ben született Moszkvában. Az 1812 szeptemberében bevonuló francia csapatok elől a Jakovlev-család az utolsó pillanatban kísérelte meg a menekülést. A szabad eltávozás áraként az apa Napóleon személyes béketárgyalásra felszólító üzenetét volt köteles elvinni az elmenekült I. Sándor cárhoz. A cár nem mutatott hajlandóságot a tárgyalásokra, így az üzenetközvetítőt fogolyként kezelte. A franciák kivonulása után a család visszatért Moszkvába, az 1812-es események, a Napóleon fölött aratott győzelem pedig évekig beszédtema a Jakovlev-házban.

Kamaszként, 13 évesen éli meg a dekabrista felkelést, a megtorlást, egyetemi hallgatóként az 1830-as francia, júliusi forradalmat. Időközben megismeri a francia utópista gondolkodók műveit, majd éppen ebből adódóan száműzik Moszkvából a távoli Vjatkába, majd Vlagyimirba. A száműzetésből visszatérte

után részese, meghatározó alakja, egyik szellemi vezére az Oroszország múltjáról, jelenéről, jövőjéről kibontakozó szlavofil-nyugatos vitának. 1847-ben elhagyja Oroszországot, tanúja az 1847 végi, 1848 eleji itáliai eseményeknek, az 1848-as francia forradalomnak, majd a június 23-26-i véres leszámolásnak, ami végkifejletben 1851. december 2-án Louis Napóleon államcsínyébe torkollott.

1849 elején dönt az emigrációban maradás mellett. Néhány évig tartó céltalan bolyongás után (Párizs, Svájc, Nizza), 1852 augusztusában érkezett Londonba, ahol létrehozta a cenzúramentes, szabad orosz nyomdát, 1855-től a Sarkcsillag (Poljarnaja Zvezda), majd 1857-től a Harang (Kolokol) folyóiratokat jelentette meg. A Kolokol külföldről is nyomon követte, a lehetőségekhez mérten befolyásolta az 1860-es évek oroszországi reformjait, nem egy esetben eszmei elindítója volt későbbi orosz mozgalmaknak (pl. népközélet).

A Londonban töltött emigrációs években kerül Herzen személyes kapcsolatba a lengyel, az itáliai, a magyar emigráció kiemelkedő képviselőivel, vezetőivel. Ennek eredményeképpen születnek meg az évtizedekig írt memoár, az *Emlékezések és elmélgedések* művesen megírt, megrajzolt – csupán néhányat említve – Worcell, Mazzini, Garibaldi, Kossuth, Victor Hugo portrék.

Victor Hugo 1802-ben született. Apja katonai pályafutása a nagy francia forradalom idején indult, majd Joseph Bonaparte tábornokká nevezte ki és grófi címet adományozott neki. Ennek következtében a család a nápolyi királyságban, majd Joseph Bonaparte spanyol királysága alatt Spanyolországban élt. Napóleon bukása után az ifjú Hugo a Bourbon- restauráció híve volt, majd üdvözölte az 1830-as júliusi forradalmat, támogatta a júliusi monarchiát. 1845-ben *pair* címet kapott, elfoglalta székét a *pairek* kamarájában.

Az 1848-as februári forradalom idején kezdetben a királyság oldalán állt, majd a köztársaságiakhoz csatlakozott. 1848 májusában képviselővé választották. A köztársaságielnök-választáskor Louis Napóleon támogatója volt, de az 1851. december 2-i államcsíny alkalmával nem csupán tiltakozott, de röpiratban fegyveres ellenállásra szólított fel. Az ismert események miatt Hugo emigrált. Előbb Belgiumban tartózkodott, majd az angliai Jersey szigetén élt rövid ideig, ahonnan kiutasították, mert kiállt egyik emigráns író, Felix Pias mellett, aki elmarasztaló írást jelentett meg Viktória királynőről, mert fogadta III. Napóleon császárt. Így Guernesey sziklás kis szigetén talált menedéket. Franciaországba csak a második császárság bukása után tért vissza, 1870 szeptemberében. Emigrációjának első hónapjaiban írta gúnyiratait III. Napóleon ellen (pl. *A kis Napóleon*, vagy csak az 1877-ben megjelentett *Egy gaztett története*).

A 19. századi francia irodalom máig hatást gyakorló legnagyobb egyénisége, Victor Hugo szinte egész életén át végigkísérte Herzent. A vjatkai, vlagyimiri száműzetés idején (1835-39) Zaharinához írt leveleiből (pl. 1835. augusztus 7., 1836. október 11.) kiderül, hogy Hugo híres történelmi regénye, *A párizsi Notre-Dame* (1831) mély nyomot hagyott az ifjú Herzenben. Igaz, miként erre a korábbiakban és későbbiekben is gyakran volt példa, most is a számára akkor legfontosabbnak tartott motívumot – Esmeralda szerelmét – emelte ki.

„Nagyon jól emlékszem a regény azon részletére, amelyikről írsz. Érdekes, mennyire közeli az ízlésünk, mennyire ugyanazon érzések, gondolatok ragadnak meg bennünket. Egyébként Esmeralda szerelme földi. Ha Schillert olvasol, nála találsz rá a mi szerelmünkre...”¹ Vagyis a „földi szerelmet” szembeállította a Schiller-művek megfoghatatlan, távoli szerelmeivel, amilyen ekkor kettejük (Herzen és Zaharina) kapcsolata is volt.

Igaz ugyan, hogy később egy Ketcserhez írt levélben (1839. február 7.) Victor Hugo-ból való kiábrándultságáról szólt, ez azonban nem egészében a művet, még kevésbé az író-t jelentette, hanem a romantikus szerelem eltűnésének konstatacióját.²

Említést érdemel az is, hogy különösen megragadták Herzent a mű azon fejezetei, amelyek a középkor művészetét idézték fel. Szintén Zaharinához írta 1832. december 12-i levelében a székesegyházról: „... megtudhatod, hogy ennek kövei élnek, beszélnek, titkokat közvetítenek.”³

A fentiek nem csupán a középkor történelme, művészete iránti vonzalmáról tanúskodnak, hanem azzal is kapcsolatosak, hogy Herzen a vjatkai, vlagyimiri száműzetés éveiben mutatott érdeklődést az építészet iránt, ekkor születtek a töredékekben fennmaradt *Cikkek az építészetről* írásai. Az építészethez vonzódás egyik fő okaként kell megemlítenünk azt a hatást, amelyet a vjatkai száműzetés napjait könnyítő, hozzá emberileg is közelálló, kegyvesztett, majd száműzött építész A. L. Vitberg tett Herzenre.

Az emigrációs években kölcsönös levelezés és személyes kapcsolat alakult ki Hugo és Herzen között. Herzen szimpátiával figyelte a nagy író politikai szereplését, s bár jól látta, hogy „Victor Hugo a szó szorosán vett értelmében sohasem volt politikus, ehhez túlságosan is erős volt benne a költői véna, a költő, túlságosan is fantáziájának hatása alatt állt. Természetesen ezt nem elítélőleg, nem negatívumként mondom róla.”⁴

Herzen helyesen mérte fel, értékelte azt az utat, amelyet Victor Hugo bejárt: az 1820-as években legitimista; majd üdvözölte a júliusi forradalmat. Támogatta a júliusi monarchiát. Az 1848-as februári forradalom idején kezdetben a királyság híve, majd a köztársaságiakhoz csatlakozott, a „szociáldemokrácia” védelmezője lett; szót emelt minden antidemokratikus intézkedés ellen. Louis Bonaparte 1851. december 2-i államcsínyre idején tiltakozott, majd harcra buzdított, emigrációba vonult, s verseiben, politikai satíráiban támadta III. Napóleont.

E kapcsán idézi az *Emlékezések és elmélkedések*ben Herzen Victor Hugo az *Ultima verba* című versében írt, híressé vált sorait: „Ha tíz francia marad szám-

¹ A. I. Herzen: Szobranijje szocsinyenij v tridcaty tomah. Moszkva, 1954–65. T. XXI. 107. (a továbbiakban: Szobr. szocs., a római szám a kötetet, az arab szám az oldalt jelöli).

² Szobr. szocs.: XXII. 10.

³ Szobr. szocs.: XXI. 128.

⁴ Szobr. szocs.: XI. 44.

üzetésben – én velük maradok; ha három – köztük leszek; ha egy marad, az a száműzött én leszek. Csakis a szabad Franciaországba fogok visszatérni.”⁵

Herzen és Hugo emberi közelségét – nézeteik különbözősége mellett – jól érzékelteti az a levél, amelyet Herzen Szása fiához írt 1851. június 12-én. Hugo fiát, Charles Hugo-t 1851. június 11-én a bíróság hat hónapra ítélte egy újságcikk miatt, amelyben a halálbüntetés ellen emelt szót. Maga Hugo védte a fiát, s mivel nyilvánvaló volt, hogy el fogják ítélni, védőbeszédét e szavakkal zárta: „Fiam, ma nagy megtiszteltetés ér: méltónak találunk arra, hogy szenvedj az igazságért... Büszke lehetsz, hogy fiatalon azon a padon ülsz, amelyen Béranger és mások ültek..., légy erős és megingathatatlan meggyőződésedben...”⁶

Herzen nagyra értékelte Victor Hugo azon levelét is, melyben elítélte Oroszország 1863-as támadását Lengyelország ellen. Hugo ezen esemény kapcsán levelet írt Herzennek, arra kérve – ha úgy látja jónak – közölje a Kolokolban. Az írás kezdő sora: „Katonák, legyetek emberek!” Hugo arra szólította fel az orosz katonákat, hogy ne harcoljanak a lengyelek ellen, hiszen „Lengyelország nem ellenség, hanem példa”.⁷ Herzen e levélben Hugo emberbarátságán, népbarátságán túl, méltán látta meg despotizmus-ellenességét is, a demokratikus eszme győzelmébe, minden nép felszabadításába vetett hitét.

A személyes barátság a 60-as évek végén is fennállt, közös ebédekről, színházlátogatásról számolt be Herzen Brüsszelből Ogarjovnak. (Levelek Ogarjovhoz: 1869. augusztus 16., 1869. szeptember 4.) „Nagyon kedves öregember..., kifejtette sajátos jövőelméletét – vitatkozni lehetetlen volt vele –, de a bakunyinizmus-ellenességében van valami igazság.”⁸

Ekkor már mindketten Brüsszelben éltek. Herzen azért hagyta el Angliát és élt az 1860-as évek végén Svájcban, Belgiumban, majd ismét Franciaországban, mert gyorsabban jutott információkhoz a Kolokolnak. Hugo pedig az 1869-ben, III. Napóleon amnesztiarendeletét követően telepedett le közelebb hazájához.

A fenti idézetből a „sajátos jövőelmélet” kifejezésnél érdemes néhány mondat erejéig elidőznünk. Victor Hugo Európai Egyesült Államok eszméjéről van ugyanis szó, amely gondolat a *Várgrófok* (Les Burgraves) egyébként 1843-ban hamar megbukott drámájának előszavában jelenik meg először. Magát a kifejezést az 1849-es Párizsban tartott nemzetközi békekonferencián – amelynek Hugo volt az elnöke – használta először. A kifejtett gondolatot sokan nem csupán sajátosnak és különösnek vélték, egyszersmind megvalósíthatatlannak is. ... megvalósíthatatlannak az európai békét, a nemzetek testvériesülését, hiszen köztudott, hogy ez időben, az 1860-as években a német egységre törekvés Bismarck-i gyakorlati megvalósítása éppen Európa szívében vívta háborúit Dánia, az osztrák császárság, majd – az Észak-német Szövetség létrehozása után – a déli német államokat is idecsatoló Franciaország elleni háború is küszöbön állt. Victor Hu-

⁵ Szobr. szocs.: XI. 44.

⁶ Szobr. szocs.: XXIV. 177.

⁷ Szobr. szocs.: XVII. 308.

⁸ Szobr. szocs.: XXX. 188–189.

go „védelmében” meg kell jegyeznünk, hogy ő maga ezen eszme testet öltését a 20. századra várta, ami a múlt század második felében nyert elfogadást (Európai Unió).⁹

A politikai tevékenység mellett kevesebb szó esett Hugo irodalmi munkásságáról, ami nem jelenti azt, hogy Herzen ezt nem kísérte figyelemmel. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy az 1862-ben megjelent *Nyomorultak* című regény központi alakja a Herzen által 1863-ban írt *Végek és kezdetek* cikksorozatban jelentős helyet foglal el.

Jean Valjean az említett, az orosz és a nyugat-európai kultúra perspektíváját taglaló cikkben a tragikum fogalma, értelmezése kapcsán jött szóba. Herzen szerint az igazi tragikum akkor jelentkezik, ha az ember szubjektív törekvése ellentmondásba kerül a történelem objektív menetével, vagyis az ideálok a valósággal. Ebben az értelmezésben a valódi tragikus típusok a Don Quijote-figurák, mert eszméik, nézeteik, ideáljuk nem felelnek meg a kor követelményeinek; hamis ideál lebeg előttük, ez pedig lehet bármilyen szép, sohasem járulhat hozzá a valóság megváltoztatásához.

Ilyen tragikus típusoknak látta Herzen a nagy francia forradalom eszméinek megmaradt hirdetőit a megváltozott korban, vagy Mazzinit és Garibaldit. Szerinte ezek az emberek „Titánok, akik a harc után, a vereség után a be nem teljesült remények, a valóra nem váltott vágyak képviselői maradnak, – minden gigantikus törekvésük ellenére –, nagy emberekből sajnálatra méltó, szomorú Don Quijote-figurákká válnak”.¹⁰

A tragikum herzeni kritériumának Victor Hugo hőse nem felel meg egészében. Herzen szerint Jean Valjean csupán a személyiség, a szubjektum tragikumát hordozza; a másik oldal, az objektív valósággal való összeütközés már nem egyértelműen következik jelleméből. Nem meggyőző a figura Herzen értelmezésében, mert benne „... a jóságos, az egész társadalom által üldözött, szerencsétlen vad külső harca érthető csupán számunkra, a belső harc azonban ismeretlen marad. Ez az erős testű, erős akaratú ember valójában nagyon gyenge... Hisz a testébe égetett jegyben, az ítéletben; hiszi, hogy kitaszított ember, mert harminc évvel ezelőtt kenyeret lopott, azt sem magának. Az erénye – beteges büntudat; szeretete – öreges féltékenység. Erőltetett létezése csupán a könyv végén emelkedik fel az igazán tragikus jelenségig, Cosette férjének lelketlen korlátoltsága és magának Cosette-nek határtalan hálátlansága következtében. És itt Jean Valjean valóban határos a mi nagy öregjeinkkel ...”¹¹; vagyis csak akkor lesz a tragikum hordozójává, amikor az őt követő nemzedék fölé emelkedik, ekkor mutat rokonságot a Don Quijote-figurákkal.

⁹ Victor Hugo: *Európa nemzet* (1849) és *A jövő* (1867). In: Németh István: *Európa-tervek 1300–1945*, ELTE Eötvös Kiadó, 2001. 138–139. és 145–146.

¹⁰ Szobr. szocs.: XVI. 151.

¹¹ Szobr. szocs.: XVI. 154.

Az 1860-as évek legvégén a személyes találkozások megszakadtak. Amint a korábbiakban erről már említés történt Herzen 1865–1869 között – részben családi okok miatt, másrészt egyéb okokból kifolyólag (példaként említhető, hogy 1867-ben Velencében részt vett a Garibaldi tiszteletére rendezett ünnepségen) – sokat utazgatott. Megfordult Genfben, Nizzában, Firenzében, Velencében, Milánóban, Zürichben, Brüsszelben, Párizsban. 1869 végén, a párizsi letelepedés mellett döntött, ahol 1870. január 12-én tüdőgyulladás következtében elhunyt. A Père-Lachaise-ben temették el, ahonnan később Nizzába vitték holttestét és a családi sírboltba helyezték.

Victor Hugo pedig híven a korábban tett fogadalmához csak III. Napóleon bukása után tért vissza Franciaországba. Élete végéig (1885. május 22.) ünnepelték hazájában a költő-író óriást. Ismert, hogy halála előtt négy évvel korábban írt végrendeletében rendkívül egyszerű gyászszertartást kért, s azt, hogy a Père-Lachaise-be temessék. Köztudott azonban, hogy a Diadalív alatt ravatalozták fel, majd franciák százezreinek gyásza közepette holttestét a Pantheonban helyezték örök nyugalomra.

Kiss László

ZSIDÓELLENESÉG AZ ÓKORBAN

Honnan veszi a bátorságot egy koraújkori-újkori egyetemes történelemmel foglalkozó oktató, hogy „belekontárkodjon” az ókortörténetbe? A kérdés nem teljesen alaptalan, de a válasz sem az. Az 1980-as évek óta rendszeresen tartunk előadásokat „Zsidókérdés, antiszemitizmus” címmel, amelyeket azóta is a hallgatók osztatlan érdeklődése kísér. A történeti áttekintést az ókori zsidóellenességgel kezdjük, hogy korszakonként haladva, eljussunk a tömeggyilkosságba torkolló 20. századi végkifejletig, a holocaustig. Egy-másfél évtizeddel ezelőtt néhány évig ókori Róma története szemináriumokat is tartottunk. Az utóbbi években pedig a kutatás szintjén is foglalkozni kezdtünk a zsidókérdéssel, annak főként koraújkori-újkori eszmetörténeti vonatkozásaival.¹ Innen vettük tehát a bátorságot, hogy „újkorász” létünkre az ókori zsidóellenességről írjunk, hogy méltóképpen köszönthessük a most 70 esztendő Kertész Istvánt.

A címet olvasva bárkiben felmerülhet az a jogos kérdés is, hogy miért nem antiszemitizmusról írunk zsidóellenesség helyett? Annál is inkább, mivel a hétköznapi és a tudományos szóhasználatban is elterjedt az univerzális, történelmi korszakoktól függetlenített antiszemitizmus kifejezés használata. Nem osztjuk ezt az álláspontot, még akkor sem, ha tudjuk, hogy az antiszemitizmusnak tágabb és szűkebb értelmezései egyaránt léteznek. Tágabb értelemben valóban a történelem során jelentkező zsidóellenességet jelenti, szűkebb értelemben viszont csupán a 19–20. századi zsidóellenes ideológiát, világnézetet és az ezekre támaszkodó sokszínű mozgalmat értik alatta. Egyetértés van abban, hogy a kifejezés legelőször az 1870-es évek végén jelent meg Wilhelm Marr német újságíró tollán és Németországból terjedt el Európában.² Ezért tehát az előző korszakok

¹ Kiss László: A modern antiszemitizmus kialakulásának eszmetörténeti háttere. In: Acta Academiae Agriensis, Nova Series, Tom XXXVII. Sectio Historiae. Redigit: Antal Miskei. Eger. 2010. 145–171. *Uő*: Korai fajelméletek – Kontinuitás vagy diszkontinuitás? In: Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tan-szék, Bp., 2010. 285–306.

² Erre vonatkozóan lásd például Reinhard Rürip: Emancipáció és antiszemitizmus. In: Zsidókér-dés Kelet- és Közép-Európában. Fejlődés-tanulmányok. ELTE, ÁJK, Bp., 1985. 46. Reinhard Rürip – Thomas Nipperdey: Antiszemitizmus. Egy fogalom keletkezése, funkciója és története. In Kovács András (szerk.): A modern antiszemitizmus. Új Mandátum, Bp., 1999. 37. (A továb-biakban: Modern antiszemitizmus)

zsidóellenességét antiszemitizmusnak minősíteni a legjobb esetben is csak valamilyen jelzős szerkezettel (ókori, középkori stb.) tanácsos.³

Az 1870-es években megjelenő modern zsidóellenesség, az antiszemitizmus évszázados előzményekre, gyökerekre, előképekre támaszkodott. A korszakokon átívelő folytonosságok ismeretében is hangsúlyozni kell azonban, hogy nincs „örök zsidó” és „örök zsidóellenesség”,⁴ mint ahogyan nincsenek „örök zsidó tulajdonságok” sem, hiszen – sok annyi máshoz hasonlóan – történelmi kategóriákról van szó. Ezt az állítást nem zárja ki az a tény, hogy a zsidóellenesség egyes ókori és középkori vonásai, előítéletei, sztereotípiái, vádjai tovább örökölték, beépültek a koraújkori-újkor zsidóellenes nézetekbe, miközben – a megváltozott feltételek hatására – újakkal is gazdagodtak. Ez esetben is a megőrizve megtartás és továbbfejlesztés történelmi kapcsolatáról van tehát szó.

Etnocentrizmus és idegenellenesség

A zsidókérdéshez tudományos igénnyel közelítő kutatónak a szóhasználatban is különbséget kell tennie a zsidóellenesség – történelmi korszakonként eltérő – változatai között. A zsidóktól való idegenkedés, a *judeofóbia*, az ókor nagy részében alapvetően a xenofóbiára, az ősi idegenellenességre, valamint az ezzel összefonódó etnocentrikus szemléletre és csoporttudatra épült. A judeofóbia a kereszténység megjelenésével vallásos, antijudaista töltetet is kapott. A judeofóbia több elemét átemelő *antijudaizmus* azután a középkor, koraújkor folyamán teljesedett ki, amikor a keresztény, vallásos szemlélet és gyakorlat – a maga zsidóellenes vádjával (Krisztusgyilkosok, vérvád, ostyavád stb.), korlátozó, kirekesztő intézkedéseivel – a zsidókat, bárhol éltek is, a keresztény társadalmak peremére szorította, egyfajta pária-helyzetbe kényszerítette. Ez az áldatlan „középkor” a zsidók számára egészen a 19. századig tartott,⁵ amikor elkezdődött a zsidóemancipáció ellentmondásokkal teli folyamata Európában, amelynek jótékony és hasznos voltát az 1870-es évektől útjára induló modern zsidóellenesség, az *antiszemitizmus* kezdte kétségbe vonni.

³ Paul Johnson kompromisszumos álláspontja szerint: „Ókori antiszemitizmusról beszélni nem volna szabatos, hiszen maga a kifejezést is csak 1879-ben találták ki. Mindazonáltal antiszemitizmus, ha nem nevezték is így, létezett, és jelentősége egyre nőtt”. *Paul Johnson: A zsidók története*. Európa, Bp., 2005. 165. (A továbbiakban: Johnson)

⁴ Ennek kapcsán Reinhard Rürup a következőket írta: „A kutatók egyetértének abban, hogy – a zsidók iránti ellenszenv látszólagos tér- és időbeli egyetemessége ellenére – nincs valamiféle a hellenizmus kora óta folytonos „örök” antiszemitizmus, s inkább arra van szükség, hogy világosan különbséget tegyünk a polgárosodás előtti nyugati-keresztény világ vallásilag és gazdaságilag motivált, a zsidók sajátos kisebbségi státusa által meghatározott zsidóellenessége és a XIX. és XX. század antiszemitizmusa között.” *Reinhard Rürup: A zsidókérdés a polgári társadalomban és a modern antiszemitizmus keletkezése*. In *Modern antiszemitizmus*, 152.

⁵ Rosemary R. Ruether kifejezését idéztük, aki szó szerint úgy fogalmazott, hogy: „A judaizmus számára a «középkor» magát a kereszténységet jelentette”. Úgyhogy: „A gettók kora a zsidók számára Nyugat-Európában a XIX., Kelet-Európában a XX. századig tartott”. Az antiszemitizmus teológiai gyökerei. In: Ugyanott, 111.

A nagy birodalmak keretei között vagy azok szorításában élő ókori népek mindegyike, beleértve a zsidókat is, etnocentrikus módon képezte le az őt körülvevő világot, határozta meg a barátait és az ellenségeit.⁶ Ez a szemlélet az ősi idegengyűlölettel (xenofóbiával), a saját csoport („mi-csoport”) értékeitől, szokásaitól, törekvéseitől eltérő másságoktól, az „ők-csoport” tulajdonságaitól való idegenkedéssel egészült ki. A saját csoporthoz származási, vérségi alapon tartozó egyén számára a csoport nyelve, vallása, kultúrája, étkezési, öltözködési, viselkedési, foglalkozási és egyéb szokásai természetesek voltak, illetve csak ezek voltak a természetesek. Más csoportok vagy az ezekhez tartozó egyének viszont a szemükben valóban „mások”, idegenek, gyanúsak voltak, amelyeket/akiket gyanakodva, idegenkedve, bizalmatlansággal vagy ellenséges érzülettel szemléltek és kezeltek.

A fenti állításokat néhány történelmi példán szemléltetve megállapítható, hogy az etnocentrikus csoporttudat és szemlélet már az i. e. 5. század közepén sem számított újdonságnak. Hérodotosz, a kiváló görög történetíró például a következőket írta az egyiptomiak görög „idegenek”-kel szembeni magatartásáról, akik az egyiptomiak által szentként tisztelt tehenet, bikát is elfogyasztották. Az „... egyiptomi ember vagy asszony nem csókolna meg görögöt a száján, sem görög embernek kését, nyársvasát vagy üstjét nem használná, sem nem ízlelné meg tiszta bikának a húsát sem, melyet görög késsel vágtak szét.”⁷ Mózes I. könyvében olvasható, hogy amikor az Egyiptomban élő Józsefet meglátogatták a testvérei, ennivalóval kínálta őket. „És elhozák néki külön, azoknak is külön, és az Égyiptombelieknek is, kik vele esznek vala, külön: Mert *nem ehettek az Égyiptombeliek együtt a héberekkel, mert utálatos az az Égyiptombeliek előtt*” (a kiemelés tőlem – K. L.).⁸ Bizonyos ételek elfogyasztásának a tilalmával az egyiptomi szolgásgéban tartózkodó zsidók feltehetően az egyiptomiak hatására ismerkedtek meg. Ennek a tilalomnak a kifejtett vallási változata a zsidók disznóhús evési tilalma lett, amelyet – sok más állathoz, húshoz hasonlóan – „tisztátalan”-nak tartottak.

Josephus Flavius (37–100) zsidó hadvezér és történetíró *A zsidók története* című művét bevallottan azoknak a görögöknek szánta, akik régebben nem gátolták a zsidók szabad vallásgyakorlását és istentiszteletét. „Egyébként gyakrabban emlegetem ezeket a dolgokat – írta, hogy az idegen népeket megbarátkoztassam intézményeinkkel és eloszlassam a(z) ... velünk szemben még mindig uralkodó idegenkedést és gyűlöletet.” Ezért tehát minden embertől jóindulatot és barátság-

⁶ Csepeli György szerint a szociálpszichológia `etnocentrizmus` alatt a saját csoport egyedülvalóságának és páratlan felmagasztalásának a hajlandóságát érti. *Csepeli György: Előítélet és antiszemitizmus. Jászóveg, Bp., 1998. 14. (A továbbiakban: Csepeli)*

⁷ Idézi *Kákossy László: Egyiptomiak és más népek. História, 1987/1. 5. (a továbbiakban: Kákossy) – Hérodotosz, aki az egyiptomiak szokásait a görögökével vetette össze, az egyiptomiakról még a következőket is fontosnak tartotta megemlíteni: „Hazai szokások szerint élnek és semmi más idegent át nem vesznek.” VIII. Egyiptomi szokások. In: Szemelvények *Hérodotosz* történeti műveiből. (Geréb József ford.) Franklin Társulat, Bp. 1911. 55.*

⁸ *Mózes I. Könyve, 43,32. In: Szent Biblia. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár. Bp., 1970. 47.*

gos érzületet kívánunk „a magunk számára, mert nem szabad azt gondolni, hogy szokásaink különbözősége elegendő ok az idegenkedésre...”⁹ Mózes V. könyvében az Úr világosan megszabta a monoteista zsidók „bálványimádókkal” szembeni bánásmódját. „Ha az Úr, a ti Istenetek elvezérel arra a földre, ahova most bevonulsz, hogy birtokba vedd, s ha kiűzi előled mind a népeket, ... – hét nálad népesebb és erősebb népet –, ha az Úr, a te Istened majd kiszolgáltatja neked s te legyőzöd őket, akkor töltsd be rajtuk az átkot, *ne köss velük szövetséget*, és ne könyörülj meg rajtuk. *Ne köss velük házasságot...* Mert fiad elidegenedik tőlem s *más isteneket fog imádni...* Inkább így bánjatok velük: *oltáraikat romboljátok össze, kőoszlopaikat döntsetek ki, szent fáikat vágjátok ki, bálványait pedig égessétek el.* Mert te az Úr, a te Istened *szent népe* vagy, *téged választott ki az Úr*, a te Istened a föld népei közül a maga népének.”¹⁰

Ezekből a kiragadott példákban az is kitűnik, hogy az etnocentrikus szemlélet a saját csoport iránti nagyfokú elfogultságra, a feltétlen érzelmi azonosulásra épült. A saját csoport feltétlenül pozitív értékek hordozója. Értékei bűvöletében a csoporthoz tartozó egyén számára minden idegen érték „más”, ellenszenves, megvetendő, legalábbis kevésbé pozitív. A tagadásban való önmeghatározás klasszikus ókori eseteiről van itt szó. A „mi-csoport” kohéziója és értékei az „ők-csoportok”-kal való állandó összehasonlítás, szembeállítás révén erősödnek, tudatosulnak.¹¹ A szociálpszichológusok szerint az etnocentrizmus az előítéletekkel, az általánosításokkal, a leegyszerűsítő sztereotípiákkal és a bűnbakképzéssel kapcsolódik össze.

Az előítélet – a legrovidebb értelmezésben – nem más, mint „rossz feltételezése másokról elegendő bizonyíték nélkül”.¹² A valóságos előítélet tehát, eltérően az egyszerű tévedésen alapulótól, erősen érzelmi színezetű ellenséges érzés, amely téves általánosításon alapul, és amelyet újonnan feltárt ismeretek, észérvek sem képesek megváltoztatni. Ennek következtében az előítélet célpontja, amely lehet egyén vagy csoport, hátrányos helyzetbe kerül, hiszen a csoport azonos tulajdonságú egyénekből áll, és viszont.¹³ Az etnikai előítélet ebből következően nem más, mint „... hibás és rugalmatlan általánosításon alapuló ellen-

⁹ *Josephus Flavius*: A zsidók története. Európa, Bp., 1980. 452–453. (A továbbiakban: Flavius)

¹⁰ A Deut. 7,1–6.-ból idézi Pais István: Bibliai érdekességek, történetek, aforizmak. Szerzői kiadás, Bp., 1992. 304–305. (A továbbiakban: Pais)

¹¹ G. W. Allport szerint a „saját csoportunkat... csak más csoportokkal összevetve tudjuk felismerni” és értékelni. G. W. Allport: Az előítélet. Osiris, Bp., 1999. 75. (A továbbiakban: Allport) – Az etnocentrikus csoporttudat lényegének összefoglalásánál alapvetően Csepeli György könyvének idevonatkozó részeire támaszkodtunk. Csepeli, 14–21. – Itt jegyezzük meg, hogy a tagadásban való önmeghatározás, mint az etnocentrizmus alapja, a modern nacionalizmusba is beépült. A nacionalizmus ugyanis olyan Janus-arcú ideológiának tekinthető, amelynek egyidejűleg van közösségteremtő, csoportidentitást erősítő, ún. integratív, valamint a saját csoportot másokkal szembeállító, megkülönböztető, ún. dezintegratív funkciója.

¹² Allport, 34. Az előítéletről, általánosításról, sztereotipizálásról és kategorizálásról lásd még Elliot Aronson: A társas lény c. könyvének 4. és különösen 7. fejezetét. KJK – KERSZÖV Kft, Bp., 2001. 123–185., 301–359.

¹³ Allport, 34–36.

szenv. Megmaradhat az érzések szintjén, de kifejezésre juthat a viselkedésben. Irányulhat egy-egy csoport egésze, de egyetlen egyén ellen is, azon az alapon, hogy az illető a szóban forgó csoport tagja”.¹⁴ Az előítéletességi skála, az ellenség- vagy bűnbakképzés terjedelme igen széles: a bizalmatlanságtól, a szóbeli előítéletességtől az elkerülésen, az ellenség hibáztatásán vagy negatív színben való feltüntetésén keresztül egészen a hátrányos megkülönböztetésig, a fenyegetésig, a testi erőszakig, végső soron pedig a fizikai megsemmisítésig terjedhet.¹⁵

A judeofóbia kiváltó okai

A zsidók nemcsak a zsidó történelem korai időszakaiban, hanem jó ideig még a zsidó honfoglalás után sem ríttak ki másságaikkal a „termékeny félhold” térségében, pontosabban a Közel-Keleten élő etnikumok, formálódó népek közül. Egyetértünk Lendvai L. Ferenc ama gondolatával, hogy az a nép, amely magát (és a környezetük őket) zsidónak kezdte nevezni, csak Kánaán, az „Ígéret földje” birtokba vétele után kezdett kialakulni.¹⁶

Ugyanolyan sémi eredetű nép volt ez is, mint a térség rokon kánaáni népei. Hosszú ideig a zsidók sem etnikailag, sem kulturálisan, sem vallásilag nem voltak egységesek. Két jellegadó, rokon csoportjuk volt. Az i. e. 14. század táján (vagy tán már korábban) Mezopotámia felől Ábrahám – akivel az Úr az első szövetséget kötötte – vezetésével érkezőket hébereknek nevezték. Ez nem etnikai vagy vallási megjelölés volt, hanem egy vándorló, pásztorkodó, nomád-félnomád életmódot folytató „jövevény” csoport neve. Egyiptom felől, az egyiptomi szolgaságból menekülve, sok évtizedes sivatagi vándorlás után az i. e. 13. század táján Mózes, „a Szabadító” vezetésével – akivel az Úr a második szövetséget kötötte – közelítették meg Kánaánt azok a (hébernek ugyancsak nevezhető) törzsek, amelyek magukat izraelitáknak, „Izrael fiai”-nak mondták (Jákok nyomán, akinek az Úr az Izrael nevet adta). A honfoglaló harcokat az i. e. 13. század végén – 12. század első felében a bibliai hagyomány szerint már Mózes tanítványa, Józsué vezette.¹⁷

Az i. e. 10. század csaknem egésze az államalapítás és a – Saul, Dávid, Salamon királyságával fémjelzett – egységes zsidó állam időszaka volt. Az első állandó köszenélyt is felépítették Jeruzsálemben, mígnem 933-ban a zsidó állam két részre szakadt és meggyengült. Izrael 722 táján asszír uralom alá jutott, a lakosság jó része Asszíriába került. 586-ban Júd(e)a is elveszítette nehezen őrzött függetlenségét. Az Asszír Birodalom romjain felemelkedő Újbabiloni Birodalom seregei elfoglalták, a köszenélyt lerombolták, lakosságának pedig min-

¹⁴ Uo. 38.

¹⁵ Csepeli, 30–32. – Lásd még Kurt R. Spillman – Kati Spillman: Ellenségkép és konfliktuscsuszamlás. Magyar Tudomány, 1992/1. 98–102.

¹⁶ Lendvai L. Ferenc: Bevezetés. Gondolatok a zsidókérdésről. In: Hét évtized a hazai zsidóság életében I. rész. MTA Filozófiai Intézet, Bp., 1990. 10. (A továbbiakban: Lendvai)

¹⁷ A fentiekre bővebben lásd: uo. 10–13.

tegy egyötödét több emberöltőnyi időre, i. e. 533-ig „babiloni fogság”-ba hurcolták.

I. e. 933 után tehát kezdetét vette a tartós szétszóródás, a diaszpóra-lét és az idegen elnyomás állandósuló időszaka. A babiloni fogságnak a perzsa győzelem vetett véget. Jeremiás vezetésével egy jelentékeny csoportjuk Egyiptomba költözött. A többiek perzsa segítséggel hazatértek és egy perzsa uralom alatt álló, főpapi vezetésű államot hoztak létre. A 2. kőszentély felépítése után, valamint Ezdra/Ezsdrás vallási reformjai nyomán a zsidók – akik már így kezdték hívni magukat – áttértek a szigorú egyistenhitre.¹⁸ A perzsa fennhatóságot (i. e. 538–332) a görög-macedón (i. e. 332–142) uralom követte, amit a rövid életű Hasmoneus zsidó királyság (i. e. 142–63) szakított meg. Ám az erősödő római nyomásnak nem sokáig tudtak ellenállni. I. e. 63–4 között római protektorátus alatt álltak, majd a római hatóságok megszervezték Júdea/Palesztina provinciát.

Az idegen uralomra a zsidók fegyveres felkelésekkel válaszoltak: i. e. 167–161-ben Júdás Makkabeus vezetésével; 66–70-ben (a zelóták eme felkelésében Josephus Flavius is részt vett), végül 132–135-ben Bár Kochba, a „Csillag Fia” vezetésével. Az ún. zsidó háború végén, 70-ben a győztes rómaiak lerombolták a második kőszentélyt is. Az utolsó nagy Róma-ellenes felkelést követően pedig Júdeát még a nevétől is megfosztották, s – nehogy a zsidókra emlékeztesen – hivatalosan Palesztinának nevezték el. A zsidók sorsa ettől kezdve a végleges szétszóródás lett. Az egykori zsidó állam területe már csak az egyik, s nem is a legfontosabb színhelye volt a zsidóság hányatott történetének.¹⁹ Az önálló államiság megszűnése után a szétszórt, idegen fennhatóság alatt élő zsidó közösségek számára a szinte egyedüli összekötő kapocs és identitásukat őrző tényező a monoteista vallás, a judaizmus lett.

Az első, korai időszakokban a zsidó nép foglalkozásilag, etnikailag, kulturálisan és vallásilag is sokszínű volt. Az i. e. 10. század végéig, amíg az önálló zsidó állam létezett, a foglalkozási szerkezetük nem különbözött a térségben élő népekétől. Közöttük is voltak félnomád pásztorok, földművesek, zsoldosok, kézművesek vagy kereskedők. A tartós szétszóródás (görögül: `diaszpóra`), héberül: `galuth`) időszakában viszont – az új, megváltozott viszonyoknak megfelelően – a zsidók foglalkozási struktúrájában jelentős átalakulások történtek. Jellegzete-

¹⁸ Hahn István írta: „Az újbabiloni birodalom megdöntése után Júdeába visszatért közösség – perzsa fennhatóság alatt – a jeruzsálemi főpapok közvetlen uralma alá került. Mivel a visszatértek többsége a régebbi Júda törzsből származtatta magát, magukat már nem izraelieknek, hanem júdabelieknek nevezték; innen származik a „zsidó” szó.” *Hahn István: Istenek és népek.* Minerva, Bp., 1980. 113. (A továbbiakban Hahn 1980.)

¹⁹ A korai zsidó történelem fenti eseményeire bővebben lásd például: *Johnson*, 59–176. *John Bright: Izrael története.* Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1990. 179–416. *Simon Dubnov: A zsidóság története.* Gondolat – Bethlen Gábor, Bp., 1991. 23–93. *Hahn István: A zsidó nép története.* Makkabi, Bp., 1996. 13–67. (A továbbiakban. Hahn 1996.) *J. Maxwell Miller – John H. Hayes: A history of ancient Israel and Judah.* Published by the Westminster John Knox Press, Louisville, Kentucky, 1986. 25–492. *John M. G. Barclay: Jews in the Mediterranean Diaspora: from Alexander to Trajan (323 BCE – 117 CE).* University of California Press Berkeley and Los Angeles, California, 1996. 544 p.

sen urbánus, városlakó közösségekké váltak, a társadalmi munkamegosztásban sajátos szerepet kezdtek betölteni. Megnőtt a (közvetítő) kereskedők, az árucserével és pénzügyletekkel foglalkozók aránya. Persze árnyaltabb a kép, hiszen például a Júdeában, illetve Palesztinában vagy Mezopotámiában élő népesség zöme továbbra is mezőgazdasággal és marhatenyésztéssel foglalkozott, miközben Egyiptomban utcai kereskedők, Itáliában takácsok, szabók, színészek, pékek és hajózási vállalkozók voltak. Alexandriában nagyobb létszámú és gazdagabb zsidó közösség élt, mint Jeruzsálemben. Nagyobb részt iparosok, arany- és ezüstművesek, szövőmesterek és szőnyegkészítők voltak, de nem volt jelentéktelen a kereskedők, hajózási vállalkozók és – mai kifejezéssel élve – a nagyiparosok száma sem.²⁰

Ami pedig a zsidóság becsült létszámát illeti, bizton állítható, hogy a Makka-beus felkelés után már csak a kisebbségük, alig 700 000 fő élt Palesztinában. A többségük, kb. a háromnegyedük, szétszóródott a Földközi-tenger medencéjében. Alexandriában, Kisázsia nyugati partvidékén ugyanúgy megtalálhatók voltak a zsidó diaszpórák, mint a görögök által lakott területeken vagy Észak-Afrikában, Itáliában, Hispániában és Galliában. S a szíriai, valamint mezopotámiai zsidókat még nem is említettük.²¹ Hahn István szerint a hellenizmus korában a Földközi-tenger keleti medencéjének minden ötödik lakosa zsidó volt. Az Alexandriában élő kb. 300 000 zsidó a lakosság csaknem egyharmadát alkotta! A kb. 50 millió lakosú római birodalomban pedig az 1–3. században a számuk 3–4,5 millió között mozoghatott. A perzsa fennhatóság alatt élőkkel együtt tehát az ókori zsidók száma 5 millió fő körül lehetett.²²

Az is megállapítható, hogy a szétszóródott zsidóság – a föníciaiak vagy a görögök mellett – az ókor egyik legdinamikusabb népének bizonyult, amely nagyfokú mozgékonytságot vitt az ókori keleti társadalmak statikus, viszonylag zárt világába. Önmagában már ez is elegendő ok lehetett a zsidóellenes érzelmek kiváltására, ami meghatványozódott azáltal, hogy – szétszórtságuk miatt, más népektől eltérően – a fent felsorolt államokban, térségekben, városokban mindenütt jelen voltak, így a nem zsidó lakosság mindenhol „beléjük ütközött”. Még akkor is, ha – a Kazár Kaganátus kivételével – mindenütt a lakosság idegen kisebbségét alkották. A lényeg az, hogy a nem zsidók minden nap szembesülhettek

²⁰ Sorrendben lásd: *Prepuk Anikó*: A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században. Csokonai, Debrecen, 1997. 15. *Martin Gilbert*: Zsidó történelmi atlasz. Gondolat, Bp., 1991. 16. (A továbbiakban: Gilbert) *Hahn* 1996. 58. *Makai György*: Fajelmélet – fajüldözés. Kozmosz, Bp., 1977. 20. (A továbbiakban: Makai)

²¹ Paul Johnsonnál olvashatjuk, hogy „a diaszpóra zsidóságának létszáma – mintegy 4,5:1 arányban – meghaladta a palesztinaiakét”. Egyiptomban pedig a „számuk talán az egymilliót is meghaladta”. *Paul Johnson*: A kereszténység története. Európa, Bp., 2005. 21. illetve 20.

²² A fenti, nem egységes számadatokra lásd *Makai György*: Izrael Állam és a cionizmus. Kossuth, Bp., 1973. 14–15. *Hahn* 1996, 58–60. *Gilbert*, 17. – A zsidó nép világtörténete szemléletes térképet közöl a zsidók és keresztények elterjedéséről a Római Birodalomban az I–III. században. *Élie Barnavi* (összeáll.): A zsidó nép világtörténete. Gemini, Budapest, h. n. 1995. 55. (A továbbiakban: A zsidó nép világtörténete)

az eltérő származású zsidók „különös” foglalkozásával, öltözködési, étkezési, vallási és egyéb szokásaival.

A közhiedelemtől eltérően kezdetben a formálódó zsidó nép vallása és kultúrája sem különbözött a környezetétől. Maga a nép eltérő etnikumok (kánaániak és egyéb meghódítottak, föníciaiak, pusztai eredetű népek stb.) keveredéséből alakult ki a honfoglalás után. Kezdetből fogva sokszínű (mezopotámiai, egyiptomi, kánaáni, föníciai, majd görög-római) kulturális, nyelvi és vallási hatások érték.²³ A „termékeny félhold övezetében” egyébként is régóta jellemző volt a kultúrák és vallások erőteljes keveredése, egymásra épülése, a szinkretizmus.

A zsidó vallás évszázadokig nem volt monoteista. Monolátriának vagy henoteizmusnak,²⁴ vagyis olyan sajátos sokistenhitnek tekinthető, amelyben egy istennek, Jahvénak kitüntetett szerepe volt. Jahve eredetileg sivatagi viharisten volt, ám az idők során más istenek egyre több vonását vonta magához, és egyre anyagtalanabbá, egyre hatalmasabbá vált. A hosszú folyamatnak a babiloni fogságból hazatért Ezdra (Ezra, Ezsdrás) vallási-egyházi-erkölcsi reformjai vetettek véget. Ezek a reformok, amelyeket a júdeai perzsa helytartó is támogatott, az i. e. 5. század közepétől/második felétől Jahvét egyedüli, személytelen Istenné tették, szemben más népek politeizmusával, az antropomorf „bálványok kultuszát”-val.²⁵ Erősítették a hazatért zsidók kiválasztottságát és idegen népektől való elzárkózását, szeparatizmusát. A „szent mag” és a „vér tisztaságá”-nak megőrzése céljából ugyanis megtiltották a nem zsidókkal kötött vegyes házasságokat, előírták az endogámiát, nem különben a szombat kötelező megünneplését és az újszülöttek körülmetélését, összességében a mózesi törvények szigorú megtartását.²⁶ Mindezek szigorú papi uralommal, teokratikus vezetéssel és zsinagóga centrikus életmóddal egészültek ki.

Ettől kezdve tehát a vallás parancsai, előírásai és tilalmai minden zsidó ember életét megszabták születésétől a haláláig.²⁷ Mindezek nyomán a zsidók, akik a

²³ *Lendvai*, 12–13.

²⁴ Hen: görögül `egy`. Egyetlen Isten kultusza hosszú ideig (Ezdra vallási reformjáig) nem zárta ki más istenek egyidejű létezését és kultuszát. Mózes hálaadó énekében olvasható: „Kicsoda az istenek közt olyan, mint te Uram”. Idézi: *A zsidó nép világtörténete*, 13.

²⁵ A szinkretizmusra, monolátriára, Jahvéra lásd: *Hahn* 1980, 100–107.

²⁶ A körülmetélésnek, vagyis az előbőr (fityma) éles (kő)késsel történő eltávolításának, többféle vallási és történelmi magyarázata létezik. Vallási értelemben az Úr Ábrahámmal kötött első szövetségének emlékét őrízte. Esetleg az ősi gyermekáldozatot kiváltó helyettesítési áldozatról volt szó. De az sem kizárt, hogy egészségügyi, higiéniai célokat szolgált, vagy ősi törzsi felavatási, illetve termékenységi szertartás lehetett. Céljuk minden bizonnyal a közösséghez tartozás külsődleges kifejeződése volt. Nem zsidó sajátosság volt ez, a Kánaánba érkezésig nem ismerték. Az ott élő népektől vették át ezt a – Hérodotosz szerint – egyiptomi eredetű szokást. Lásd: *Pais*, 160–166. *Gecse Gusztáv*: *Vallástörténet*. Kossuth, Bp., 1980. 47. (A továbbiakban: *Gecse*) *Bibliai kislexikon*. Kossuth, Bp. 1978. 9–10.

²⁷ A zsidó vallás lényegét, illetve, hogy mit kíván meg a híveitől, legrövidebben a *Mózes* 5. könyvében található Halljad Izrael imádság írja le, amely valóban végigkíséri a vallásos ember életét születésétől a haláláig. Bővebben lásd *Fernando Joannes*: *A zsidó vallás*. Gondolat, Bp., 1990. 16–26.

vallásuk, valamint a vallásukból következő öltözködési, étkezési tisztasági és egyéb szokásaik miatt most már valóban kirítottak a környezetükből, másakká, idegenekké váltak a xenofób szemléletű, etnocentrikus tudatú környezetük számára. Nemcsak a „gazdatársadalmak” tekintettek rájuk egyre nagyobb bizalmatlansággal. Vallási parancsaiknak engedelmeskedve, xenofób módon ők is elzárkóztak idegennek tartott környezetüktől. Befelé fordultak, zsinagóga központú életet éltek és saját – származási, vallási – közösségeikkel, valamint a jeruzsálemi kőszentéllyel, mint a szétszórt zsidóság centrumával, alakítottak ki vallási–származási alapokon nyugvó kapcsolatokat.

A judaizmus zsidó identitást őrző jellege tehát megerősödött, mi több, a legfontosabbá vált. Lendvai L. Ferenc szerint, amíg létezett az önálló államiség, elsősorban ez volt az identitás alapja, s csak másodsorban a vallás. Az egységes zsidó állam kettészakadása és az állami–politikai lét bizonytalanná válása, valamint az arámi, majd görög nyelv és kultúra rohamos térhódítása időszakában elsősorban már a vallás és csak másodsorban a politikai lét biztosította a zsidó önazonosságot. A babiloni fogságból hazatérők már vallási–etnikai közösségként kaptak autonómiát a perzsáktól. A későbbiekben pedig, amikor már sem az állam, sem a nyelv, sem a kultúra közössége nem kapcsolta össze a diaszpórák népét, az egyedüli összekötő kapocs a monoteista vallás és a mózesi törvényekhez való ragaszkodás lett.²⁸ Pais István még határozottabban fogalmazott, amikor megállapította, hogy a zsidó Biblia előírásai „valósággal *kényszerzubonyba* igyekeztek szorítani” az Ótestamentum népét, amikor igen komoly mértékben meghatározták a valláshoz, etnikumhoz tartozók életvitelét. „Ezsdrás és Nehémiás (perzsa helytartó – K. L.)... hogy a... *zsidóságot, mint etnikumot*, mint »szent faj«-t megőrizték, hatalmi eszközökkel arra kényszerítették népüket, hogy az idegenektől vallásilag és házassági szempontból radikálisan elkülönüljön. Maga ez a rögzült magatartás aztán később rengeteg bajt zúdított a Palesztinából szétszóródott zsidókra, mert sajátos elkülönülésük, idegengyűlöletük és *kiválasztottsági* álláspontjuk ellenük fordította az általuk megvetett népeket.”²⁹

Judeofóbia Egyiptomban és a Római Birodalomban

A diaszpórában, a Szeleukidák, Ptolemaioszok és Antigonidák (i. e. 4. század végén megszerveződő) hellenisztikus monarchiáiban, valamint a Római Birodalomban élő zsidóság jellegadó részét a „hellénizáltak” tették ki. Ezek az asszimilált zsidók etnikai és vallási hovatartozásukat illetően zsidónak, nyelvüket, kultúrájukat, viselkedésüket és gondolkodásukat tekintve viszont görögnek vagy – Josephus Flaviushoz hasonlóan – rómainak vallották magukat. A zsidó valláshoz mereven ragaszkodó zsidók szerint viszont ahhoz, hogy valaki zsidó lehessen, nem volt elegendő a zsidó kultúrával és műveltséggel való azonosulás. Az ille-

²⁸ Lendvai, 15–17. – A (lentebb említett) hellénizált zsidók, így Pál apostol „pogány keresztény” követői is, kevésbé ragaszkodtak a mózesi törvények szigorú megtartásához.

²⁹ Pais, 138., illetve 304.

tőnek zsidó vallásúnak is kellett lennie, s ily módon be kellett tartania a mózesi törvényeket. Vagyis – az emberi élet egészéhez hasonlóan – a zsidó kultúrát is a vallás határozta meg. Az emberek és népek között is vallási alapon tettek különbséget: „mi”, a judaizmus követői, Jahve kiválasztott népe és „ők”, a pogányok. A vallás által meghatározott zsidó kultúra tehát kevésbé volt befogadó, beolvasztó jellegű, mint a görög vagy a római. Ez a fontos összefüggés is szerepet játszott a zsidók más népektől és kultúráktól való önkéntes elzárkózásában, idegenellenességében, nem különben a nem zsidó környezet előítéletes, kirekesztő szemléletében és – akár erőszakig fajul – zsidópolitikájában. Az ókori zsidóellenesség gyökerét Paul Johnson nem véletlenül látta a zsidók „idegenségében”. Nemcsak bevándorlók voltak, hanem el is határolódtak a környezetüktől.³⁰

Ezeket előrebozsátva, az egyiptomi, majd görög és római irodalmi zsidóellenesség néhány példáját vizsgáljuk meg. Annál is inkább, mivel az egyiptomi zsidóellenesség megelőzte Egyiptom görög meghódítását. A Nílus mentén születtek meg az első zsidóellenes rágalmak, amelyeket különböző görög és római szerzők átvettek és továbbfejlesztettek.³¹

Abdériai Hekataios volt az első szerző, aki i. e. 315-ben részletesen foglalkozott az Egyiptomban idegen testet képező zsidókkal, akiknek úgymond isten haragja miatt kellett távozniuk az országból. Általánosságban megbecsüléssel szólt róluk, Mózesről és a judaizmusról. Nem ütközött meg az egyetlen, nem antropomorf isten tiszteletén, pozitívnak tartotta a gyermekek felnevelésének parancsát, de kifogásolta – barátságtalan és emberellenes életformának nevezett – rendellenes életmódjukat, minden más néptől különböző, elkülönülő kultikus házasságkötési és temetkezési szokásaikat. Vagyis már itt megjelent annak a később kiteljesedő zsidóellenes görög–római előítéletességének a gyökere, amely a zsidók „másságaira”, idegenektől való elkülönülésére, idegengyűlöletére épült.³² Hekataios Mózeset és népét bátorinak és nehézséget tűrőnek minősítette, miközben a „gyáva barbár” – „bátor egyiptomi”, meghódított–hódító szembeállítás az egyiptomi ábrázolásokban már régóta létezett. Kákosy László szerint az egyiptomiak, főleg az Újbirodalom (i. e. 16-8. század) idején, nyitottak voltak szomszédjaik és a meghódított, legyőzött népek (kultúrája, vallása, szolgáltatásai...) iránt.³³ Az idegenek, mint például a zsidó József is, ha átvették az egyip-

³⁰ Johnson, 165.

³¹ Egyetérthetünk azzal a megállapítással, hogy a zsidóellenes görög irodalom kezdetei „jórészt egyiptomi papi körökhöz köthetők: az innen kikerülő hellénizált szerzők műveiben egy ősi egyiptomi–zsidó vallási ellentétéről szóló hagyomány motívumai jelennek meg”. Kopeczky Rita: A görög antiszemita irodalom egyiptomi vonulatához. Antik Tanulmányok, XLIX (2005), 173. (A továbbiakban: Kopeczky) – Igaza van annak az állításnak is, miszerint: „A legszámottevőbb írásokat..., amelyek megformálják és fenntartják a zsidósággal szembeni hangulatot, a hellén szellem szülte”. Gábor György: Fejezetek az antik és középkori metafizikai antijudaizmus történetéből. PhD-disszertáció. Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Bp. 2005. (A továbbiakban: Gábor 2005.)

³² Uo. 173–175, 182. Johnson, 165.

³³ Kákosy Lászlótól eltérően Kopeczky Rita úgy látja, hogy az egyiptomiak általában nem voltak nyitottak az idegenek iránt. Kopeczky, 181. – Az egyiptomiak és a bevándorlók (különösen a gö-

tomi nyelvet és kultúrát, akár a legmagasabb vezető tisztségeket is betölthették. Ez nem mondott ellent az idegenek, a meghódítottak vagy a – „nyomorult”-nak, „legyőzött”-nek bemutatott, hátrakötött kézzel ábrázolt, jellegzetes vonásokat viselő – ellenség xenofób, konvencionális képi sémákban és szófordulatokban rögzült sajátos ábrázolásának. A késői, majd perzsa korban (i. e. 8–4. sz. vége) a külvilágtól és az idegenektől (perzsáktól, görögöktől, zsidóktól stb.) való elzárkózás erősödött, akárcsak a xenofóbia is.³⁴

Az egyiptomi zsidó jelenlét egy írott forrás szerint legkorábban i. e. 595–590-hez köthető, amikor az Etiópia elleni egyiptomi hadjáratban júd(e)ai zsoldosok is részt vettek. A Bibliából az is ismeretes, hogy az i. e. 6. század elején a júd(e)ai zsidó előkelők egy része, Jeremiás próféta vezetésével, Egyiptomba menekült. A perzsa korban, vagyis i. e. 525 után, Elephantinében már létezett egy zsidó katonai kolónia, amelyet lázadó egyiptomi őslakosok i. e. 410-ben megtámadtak és a szentélyüket lerombolták.³⁵ „Nem csoda – írja Kopeckzy Rita –: a kölcsönös ellenszenvhez már az is elég lehetett, hogy a zsidó helyőrség az idegen megszálló hatalom szolgálatában állt, nem beszélve a zsidó és egyiptomi vallás antagónisztikus ellentétéről, pl. az állatoknak a kultuszban betöltött szerepét tekintve: egy egyiptomi szemében éppúgy botránykő az állatáldozat, mint egy zsidó szemében az állatkultusz”.³⁶

Ezt leszámítva, a zsidók nagyobb számban valószínűleg az i. e. 4. század utolsó harmadától, Nagy Sándor hadjáratától éltek Egyiptomban. A makedón uralkodó segítségére voltak az ország meghódításában. Jutalmul a görögökkel, illetve „makedónokkal” azonos jogokat kaptak, többek között az ekkor megalapított városban, Alexandriában is, miközben – bizonyos autonóm jogok részeként – a Tórában rögzített ősi életmódjukat is megőrizhették.³⁷ Egyidejűleg lehettek vallásukat megőrző és/vagy a hellén kulturális identitást – a jobb előrejutás reményében – választó zsidók. A két komponens aránya egyénenként változhatott. Ugyanakkor az is kétségtelennek látszik, hogy az alexandriai népes és virágzó zsidó közösség I. Ptolemaiosz palesztinai hadjáratához (i. e. 301) köthető, amikor zsidó hadifoglyokat is az országba hurcoltak.³⁸

rögök kapcsolata) lásd *Láda Csaba*: Egyiptomiak és bevándorlók: a társadalmi és kulturális változások dinamikája a hellénisztikus Egyiptomban. *Antik Tanulmányok*. XLIX (2005), 155–171.

³⁴ *Kákossy*, 3–6.

³⁵ Az elephantinei és az alexandriai „antiszemizmusra” részletesen lásd: Two Key Historical Incidents. In *Peter Schäfer*: *Judeophobia: Attitudes Toward the Jews in the Ancient World*. First Harvard University Press paperback edition, 1998. 120–160.

³⁶ *Kopeckzy*, 178., illetve 177–178.

³⁷ Josephus Flavius erről a következőket írta: „Mikor pedig a főpap az kérte, hogy ősi törvényeik szerint élhessenek és minden hetedik évben mentesek legyenek a szolgáltatásoktól, Sándor ezt a kérést szívesen teljesítette. Mikor továbbá azt kérték, engedje meg a Babylonban és Médiában élő zsidóknak is, hogy törvényeik szerint éljenek, azt ugyancsak megengedte. Azután közölte a néppel, hogy ha vannak, akik hadseregében akarnak katonáskodni, szívesen magával viszi őket, és a hadseregben is megtarthatják ősi szokásaikat és azok szerint élhetnek. Ekkor sokan beálltak hadseregébe katonának.” *Flavius*, 281.

³⁸ *Kopeckzy*, 178–179. A zsidó nép világtörténete, 36–37.

A zsidók tehát most is, s láttuk, hogy már korábban is, kiszolgálták – katonaként, kereskedőként és másként – a hellénisztikus Egyiptom „görög” és egyéb hódítóit. A városokban polgárjogot szerezhettek, vagy ha nem, akkor is a hódító „hellének” közé számítottak, nem pedig a meghódított „egyiptomiak” közé.³⁹ Görögül (is) beszéltek és – az egyiptomi hellénség részeként – a görög–hellén kultúrkörbe tartoztak. Önmagában már ez is kiváltotta az egyiptomiak ellenérzését, zsidóellenességét.

Az irodalmi zsidóellenesség első képviselői tehát – hangsúlyozzuk még egyszer – nem a hódító görögök, hanem a meghódított egyiptomiak voltak. Nem csoda tehát, hogy az i. e. 3. században (I. és II. Ptolemaios alatt) alkotó, Egyiptom történetét a görögökkel megismertetni akaró Manetho/Manethón héliopolisi pap erősen támadta a hyksósokként említett zsidókat, ezt a keletről jött sehonnai népséget és a judaizmust. Támadta, mert minden bizonnyal az egyiptomiakra nézve sértőnek találta a zsidó biblia exodusról szóló részét. Az Egyiptomból való kivonulásban tehát nem csodálatos menekülést látott, hanem egy tisztátalan leprás csoport (és más fertőzött csoportok) – istenek haragja miatti – kiűzetését. Azt is helytelenítette, hogy Mózes, ez a renegát héliopolisi pap, elrendelte, hogy a zsidók csak saját szövetségük tagjaival tarthatnak kapcsolatot. Az egyiptomi szerzők zsidóellenességének mélyén tehát az egymással ütköző egyiptomi és zsidó kultusz tapasztalatai álltak. Paul Johnson szerint Manetho korában születek az első antiszemita rágalmak és kitalációk. Ezeket „különböző görög szerzők visszhangozták és fejlesztették tovább, azt állítva, hogy a... zsidók semmilyen néppel, de különösen a görögökkel szemben nem tanúsíthatnak jóindulatot.”⁴⁰

Az alexandriai–egyiptomi zsidóellenesség vezéralakjának minden bizonnyal a városban élő, származását megtagadó, kettős identitású „görög” tudós, Apion (1. sz. első fele) tekinthető, aki ugyancsak a hellén világot szerette volna megismertetni Egyiptommal, s lakóival. Az ő munkásságában fonódott össze a zsidóellenesség egyiptomi és görög szála. Nála az Egyiptomból – Mózes, a héliopolisi pap vezetésével – „kivonulók” között már nemcsak leprások, hanem vakok és sánták is voltak. Egyiptomi és görög, sőt római „antiszemita” írók (Poseidónios, Molón, Cicero, Varro, Seneca stb.) gondolatait is felhasználva, felhánytorgatta a zsidók kreativitásának hiányát, a körülmetélést, az Egyiptomban szentként tisztelt állatok feláldozását, az aranyszámár kultuszát, a (jeruzsálemi szentélyben fogva tartott, felhizlat, majd) megölt görög ember mítoszát, akinek nemcsak a

³⁹ Az egyiptomi társadalom „hellénekre” és „egyiptomiakra” történő felosztása, pontosabban a zsidók hellénekhez tartozása i. e. 24–23 tájáig tartott, amikor Augustus császár bevezette a fejadót, ami a görög származásúakon kívül mindenkre, egyiptomiakra és zsidókra egyaránt kötelező volt. Ezzel az alexandriai zsidók elveszítették kiváltságos helyzetüket és a legyőzött egyiptomi „barbárokkal” kerültek egy sorba. Ráadásul a római polgárjog megszerzésének az előfeltétele is az alexandriai polgárjog lett.

⁴⁰ Johnson, 166. Kopeczky, 181–184

vérét veszik, hanem a húsából is esznek, hogy így is kifejezzék a görögök iránti olthatatlan gyűlöletüket.⁴¹

Nemcsak az egyiptomiak és a zsidók között voltak tehát feszültségek, hanem a görögök és a zsidók között is, amelyek nem mindig maradtak meg irodalmi szinten vagy a szóbeli előítéletesség szintjén. A gyűlöletbeszédet többnyire gyűlölet-tettek követték Egyiptomban is, máshol is, ahol zsidók éltek. Az sem volt véletlen, hogy miért éppen Alexandria vált a zsidóellenesség egyik legelső görög színhelyévé.⁴² Alexandria virágzó kereskedő- és kikötőváros volt, ahol – amint már említettük – a görögökkel együtt több százezres zsidó közösség élt. A kereskedők és hajózási vállalkozók mellett voltak közöttük iparosok, arany- és ezüstművesek és más foglalkozást űzők is. A többnyire jómódú versenytársaikra féltékeny görögök különféle rágalmakkal illették őket, amelyek egy részében korábbi egyiptomi sztereotíp vádak csengtek vissza. A zsidókat nem Isten vezette ki Egyiptomból, hanem undorító betegségük miatt űzték ki őket. Ezért kerültek a leprára hajlamos disznókat. Egyébként pedig a szentélyükben, ahová nem zsidók nem léphetnek be, szamarat, pontosabban szamárfejet imádnak. A középkori vérvádat mintegy megelőlegezve, azt is a szemükre hányták, hogy évente egyszer megrendezett titkos szertartásaikon emberáldozatot mutatnak be, melynek során egy-egy görögöt rituálisan megölnék.⁴³

Ezeknek az i. e. 3–2. századig visszanyúló toposzoknak a jó része később a görög Plutarkhosznál (46 k.–116 vagy 125 után) vagy a római Tacitusnál (55 k.–120 k.) ugyanúgy visszaköszönt, mint már korábban a zsidóellenes görög értelmiség jellegadó képviselőinél (a hellénisztikus kultúrájú Poseidóniosnál vagy Apollónios Molónnál) is, vagy sokkal később – a formálódó keresztény zsidóellenesség, az antijudaizmus részeként – Szent Ágostonnál (354–430) vagy Arany-szájú Szent Jánosnál (354–407). Gábor György szerint a görögök (Apollónios, Molón, Lüsizmakhosz, Apión, Kelszosz és mások) a rómaiakhoz képest egyértelműen hangadók voltak. Masszív zsidóellenességük és kiterjedt irodalmi, politikai tevékenységük mellé a rómaiak „csak” Tacitus előítéletekkel teli gyűjtemé-

⁴¹ Apionra lásd: *Kopeczky*, 190–193. A zsidó vallásban az emberhús kósernek számított, ellenkező esetben az anya nem szoptathatta volna a gyermekeit.

⁴² Az alexandriai zsidóellenességre bővebben lásd pl. *Leo G. Perdue*: Greek and Barbarian: Anti-Judaism Greek and Roman Alexandria. In *Judaism and Crisis. Crisis as a Catalyst in Jewish Cultural History*. (edit.) Vandenhoeck and Ruprecht, Göttingen, 2011. 109–152. – A zsidók helyzetéről a hellénisztikus és római Egyiptomban jó áttekintést ad *Aryeh Kaser* 11 fejezetből álló könyve: *The Jews in Hellenistic and Roman Egypt*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1985. 29–355. Lásd még *Joseph Modrzejewski*: *The Jews of Egypt: from Rameses II to Emperor Hadrian*. Princeton University Press, 1997. 279.

⁴³ *Hahn*, 58–59. *Johnson*, 167. – A szamár, amely a zsidóknál nem kóser állat volt, az egyiptomi mitológiában Széth istenhez, a jó világrend ellenségéhez kapcsolódott, akit állatfejű emberként, általában szamárfejjel ábrázoltak. Széthnek két fia volt, az egyikük Iudaios. A zsidók tehát démoni népek, a rossz, a gonosz megtestesítőinek számítottak az egyiptomiak szemében. Szétről lásd pl.: *Antik lexikon*. Corvina, Bp., 1993. 529.

nyét tudták odaállítani. Hozzá képest a többiek, Cicero, Varro vagy Seneca sokkal kisebb hangsúllyal foglalkoztak a „zsidókérdéssel”.⁴⁴

Valóban, Tacitus szinte az összes egyiptomi és görög rágalmat, toposzt összesűrítette a *Korunk története* V. könyvében. Nem árt tehát kicsit bővebben idézni. Leírta, hogy „a testeket elcsúfitó ragály” miatt Bocchoris király úgy döntött, hogy megtisztítja országát, „és az effajta embereket, akik gyűlöletesek az istenek előtt”, más földekre viteti. A Mózes által vezetett, elcsigázott sivatagi vándorlók már-már elepedtek, amikor egy vadszamárcsorda nyomán bővizű forrásokra leltek. Mózes volt az is, aki, „hogypénét a jövőre magához láncolja, új s más halandók szokásaival ellentétes szokásokat vezetett be. Közöséges ott minden, ami nálunk szent, ám meg van engedve náluk, ami nekünk tisztátalan. Annak az állatnak a képmását, melynek útmutatásával bolyongásuknak, s szomjúságuknak véget vetettek, szentélyükben állították fel, és mintegy Hammon (Amon – K. L.) gyalázatára leöltek egy kost; birkát is áldoznak, mivel az egyiptomiak az Apist tisztelik. A sertéstől tartózkodnak, emlékeztére a csapásnak, mivel egykor őket is az a ragály csúfította el, amelyre ez az állat hajlamos.” De felhánytorgatta nekik a vallásukból következő gyakori böjtölést, a kovásztalan kenyér fogyasztását, a hetedik napi pihenőt, a tétlenségre és lustálkodásra csábító hetedik évet is. Ezeket a szokásaikat – folytatta Tacitus – „a régiség védi: egyéb fonák és rút intézményeik ocsmányságuk miatt kaptak erőre. Mert a leghitványabbak, megvetvén ősi vallásukat, adót és pénzadományokat szoktak odahordozni; ez gyarapította a zsidók hatalmát, valamint az, hogy egymáshoz megátalkodottan hűségesek és készségesen könyöröltesek, viszont mindenki mást ellenségesen gyűlölnék. Különnálnak étkezésnél, félrehúzódnak pihenéskor, és ez a kéjelgésre igencsak hajlandó nemzet az idegen nőkkel való érintkezéstől távol tartja magát; egymás közt semmi sem tilalmas. Nemi szervük körülmetélését azért vezették be, hogy a különbözőségről felismerhetők legyenek.” Halottaitkat eltemetik, s nem hamvasztják, az egyiptomiaktól (és tegyük hozzá: a rómaiaktól) eltérően csak egyetlen – emberi alakban nem ábrázolható, szoborba nem önthető – istent tisztelnek. Nem tisztelik sem a királyaikat, sem a Caesarokat.⁴⁵

Nem e rövid áttekintés feladata, hogy a szóbeli, irodalmi előítéletességen túl az ókori zsidóellenesség egyéb – fizikai erőszakig, tettlegességig fajuló vagy a római kormányzati politikában testet öltő konkrét – változataira is kitérjen.⁴⁶ Megemlítjük csupán, hogy az ókorban a zsidóellenesség különböző válfajai többnyire összefonódva jelentek meg Egyiptomtól Rómáig. Ennek egyik klaszszikus színhelyét Antiochia jelentette, ahol már a zsidó háborúk idején is követtek el erőszakot a zsidók ellen. Ebben a hellenisztikus városban prédikált Arany-szájú Szent János (347–407), akinek a prédikációi Rosemary R. Ruether szerint az antijudaista irodalom „valószínűleg legdurvább és legizléstelenebb darabjai”

⁴⁴ Gábor 2005. 31.

⁴⁵ Tacitus összes művei. Első kötet. Európa, Bp., 1980. 37–372. (A továbbiakban: Tacitus I.)

⁴⁶ Ez utóbbira újabbán lásd: A zsidóság a Római Birodalomban. In Gábor György: A diadalívén innen és túl. Akadémiai, Bp., 2009. 20–72.

voltak.⁴⁷ Nem hívott fel ugyan nyílt erőszakra, de ama kitételei, hogy a zsidókat az Isten, a próféták és a vértanúk egyaránt gyűlölik, hiszen sohasem voltak testvérek, de még emberi lények sem, s mint ördögök, megérték a pusztulásra, felszították a zsidóellenes kedélyeket. Nem csoda, ha ilyen pattanásig feszült/feszített hangulatban az 5. század elején erőszakhullámok söpörtek végig a városokon. Először itt rögzítették a zsidók rituális gyilkosságának keresztény vádját. Az 5. század első felében pedig Oszlopos Simeon, a híres szent javaslatára, lerombolták a nagy zsinagógát. Megkezdődött a tömeges áttérítés, majd a mészárlás és végleges elűzésük a városból.⁴⁸ Ez a példa egyúttal azt is mutatja, hogy a Krisztus halála utáni évszázadokban a zsidó vallásból kiváló és azzal szembe forduló kereszténység, átvéve a pogány judeofóbia számos elemét, kezdte kidolgozni a keresztény antijudaizmus évszázadokig meghatározó előítéleteit és vádjait.

Visszatérve a görög és a római zsidóellenességhez és üldözéshez, azt is érdemes megvizsgálni, hogy – a már ismerteken túl – milyen egyéb kiváltó okai voltak, s ezek milyen alapokon nyugodtak? A kiindulás – némi leegyszerűsítéssel – az lehet, hogy az olyan művelt, civilizált népek, mint amilyenek a görögök és a rómaiak voltak, az emberek, embercsoportok között alapvetően nem származási, etnikai, társadalmi vagy vallási alapon tettek különbséget, hanem műveltségi, civilizációs alapon. Aki ismerte és elfogadta a görög vagy a latin nyelvű kultúrát, az művelt görögnek vagy rómainak számított, még ha születését vagy vallását tekintve nem is volt az. „Tehát a művelt ember „görög”, még akkor is, ha barbár származású, míg a műveletlen ember „barbár”, még akkor is, ha görög földön látta meg a napvilágot!”⁴⁹

Az ókori görögök eredetileg két csoportra osztották fel az egységesnek vélt emberiséget, a maguk civilizált világát. Az oikumené, ahol az ő eszméik, nyelvük és kultúrájuk uralkodott, soketnikumú társadalom volt. Azok viszont, akik ezen a kulturált „görög” világon kívül álltak (mert például nem voltak hajlandók elfogadni azt), a káosz (chaos) világához, az emberiség ellenségeihez tartoztak, „barbároknak” számítottak.⁵⁰ A helyzet Kertész István szerint az i.e. 4 századtól

⁴⁷ Rosemary R. Ruether: *Az antiszemitizmus teológiai gyökerei*. In: *Modern antiszemitizmus*, 103. – Rövid részlet az egyházatya egyik prédikációjából: „A zsinagóga rosszabb, mint egy bordélyház..., gazemberek bünbarlangja, vadállatok találkahelye..., bálványimádó kultuszokban résztvevő démonok temploma..., brigantik és korhelyek menedékhelye, ördögök odúja, a zsidók bünszövetkezete..., Krisztus orgyilkosainak találkozóhelye..., olyan ház, mely rosszabb, mint egy kocsmá..., tolvajtanya; rossz hírű ház, a bűn fészke, ördögök menedékhelye, a kárhozat örvénylése és mélysége.” Idézi Michael L. Brown: *Kezeink vérrel mocskolva. Hit Gyülekezete*, Bp., 1993. 33.

⁴⁸ Rosemary R. Ruether: *id. mű*, 104.

⁴⁹ Makai, 24–25. – Ugyanő idézi Iszokratész kitűnő gondolatát: „A mi városunk olyannyira túlhaladta a többi embereket a gondolat és a szó terén, hogy a görögök nevét immár nem a faj megjelölésére használják, hanem a kultúrára, s hogy a görögöknek inkább azokat nevezik, akik részt vesznek a mi oktatásunkban, mintsem azokat, akiknek a miénkkel azonos az eredetük.” (26.)

⁵⁰ Démokritosz kortársa, a szofista Antiphón (480 k.–411) írta: „Tény az, hogy mi, görögök és barbárok, születésünktől fogva azonosak vagyunk; és megengedhetjük azt a megállapítást, hogy minden ember számára közősek a természetes szükségletek... Egyikünket sem jelölték ki ere-

megváltozott. A görög polisztársadalom válságának idején megjelent a vallási türelem hiánya, valamint a más népek iránti gyanakvás, lenézésük stb.⁵¹ A *Politeiában* Platón (i. e. 427–347) is szembeállította már a „tudományszerető” görögöket és az „indulatos” trákokat, a „haszonleső” föníciaiakat és az egyiptomiakat. A Glaukónnal beszélgető Szókratész szájába adta saját álláspontját: „Ál-lítom, hogy a „hellének” „sajátjai”, „rokonai” egymásnak, a barbároktól pedig „elütőek” és „idegenek”.⁵²

A hanyatló görög polisztársadalmaktól eltérően a sokszínű római birodalom – írja Havas László – hosszú időn át nyitottságot és türelmet tanúsított a meghódítottak és ezek vallásai iránt. Ezért szokás Róma asszimilációs, beolvasztó jellegű „kulturális olvasztótégely” szerepéről beszélni, mivel nem feltétlenül kényszerítette rá saját kultúráját másokra. Inkább ő tette magáévá a nem rómaiak kultúrájának átvehető értékeit (hellénizálódás, majd barbarizálódás).⁵³ Ez a magatartás azonban korántsem zárta ki a korai keresztények (akik ekkor még teljesen nem különültek el a zsidóktól) és a zsidók időnkénti üldözését, ellenkezőleg.

Ismeretes, hogy Rómában a vallás, illetve az istenek tisztelete közügy, sőt állami-politikai ügy volt. Másképpen fogalmazva, a „pax Romana” a „pax Deorum” függvénye volt. A korabeli felfogás szerint ugyanis az állam egységét és erejét az állam hivatalos ideológiájaként funkcionáló pogány államvallás, az istenek tisztelete biztosította. Bármennyire is türelmesek voltak tehát a legyőzött népek vallásai iránt, mégis elvárták, sőt megkövetelték, hogy időnként jelképes áldozatot mutassanak be a római istenek és a császár tiszteletére, ami a politikai hűség vagy lojalitás kifejezése volt. Ha ezt megtagadták, mint ahogyan ezt a monoteista keresztények és zsidók tették, üldözésben volt részük.⁵⁴ A keresztények egy ideig, a zsidók mindvégig elvetették a bálványimádás minden fajtáját, az állami istenek tiszteletét, a császárkultuszt, valamint az egész „romlott” államrendet, amely ellen a zsidók – amint már láttuk – több felkelést is kirobban-

dendően barbárnak vagy görögnek; mindannyian szájunkon és orrlikainkon át lélegzünk.” Idézi *Makai*, 21. Lásd még: *Johnson*, 166. – Ez az idézet egyrészt arra is rávilágít, hogy a barbár–görög szembeállításnak azért volt egy mögöttes, jól kitapintható születési/származási vetülete is. Periklész korában például még törvény (i. e. 451) szögezte le, hogy az athéni polgárnak athéni apától és anyától kell származnia. (*Makai*, 26.) Másrészt a görögök a „nem görögül beszélő”, darabosabb, durvább beszédű népekre is alkalmazták a „barbár” jelzőt. *Kertész István*: Görögök és idegenek. *História*, 1987/1. 6.

⁵¹ Uő. 7. – Gábor György a szemléletváltás lényegét abban látja, hogy: „a görög kultúra és társadalom régi fényének szertefoszlása óta saját kora politikai és kulturális értékeit és sérelmeit a környező népekkel összevetve már csak ezeknek a népeknek a leértékelése árán tudja felmutatni”. *Gábor* 2005. 31.

⁵² *Platón*: Az állam. Gondolat, Bp., 1989. 210.

⁵³ *Havas László* írását lásd: A soknépű római birodalom. *História*, 1991/5–6. 36–38.

⁵⁴ Ezt a sommás állítást finomításra szorul, mert igazság szerint a római zsidók saját vallási hagyományaik keretein belül igyekeztek megfelelni a római elvárásoknak. Nem látogatták ugyan a császár tiszteletére felállított templomokat, de a zsinagógáikban imát mondtak a császáráért. A hűségesküt is letették, sőt a császár trónra lépésének és születésnapjának az ünnepét is megünnepelelték. Lásd: *Gábor* 2005. 24.

tottak. Megtagadták a katonai szolgálatot, a hivatalvállalást, ráadásul – a keresztények tartós és aktív, a zsidók időleges és kisebb tömeghatású – hitleterjesztő tevékenységet is folytattak, ami tiltott volt. A bajt csak tetézte, hogy istentiszteleiken csak beavatottak vehettek részt, ami a keresztényekre is átsugározta a zsidók ellen már Egyiptomban megfogalmazott ismert rágalmakat és vádakokat a kultikus emberölésről és egyebekről.⁵⁵

A római valláspolitikának határozott alapelvei voltak, amelyek a legtöbb vallás számára korlátozott vallásszabadságot, a korai keresztények és zsidók számára viszont időnkénti üldözéseket eredményeztek, mert a vallásuk több ponton ütközött a római hatóságok elvárásaival. Eme alapelvek szerint ugyanis a birodalomban minden olyan vallási szertartás gyakorolható volt, amely: az ott élő népek ősi hagyományának számított; gyakorlása nem ütközött Róma politikai érdekeibe; nem akarták mások körében terjeszteni; nem titokzatos módon, idegeket kizáró összejöveleteken gyakorolták.⁵⁶ A Bacchus- misztériumokkal, a gall druida vallással vagy az Ízisz-kultusszal együtt tilalom és üldözés alá esett tehát a korai kereszténység is. Hozzájuk képest a zsidósággal szemben valamivel engedékenyebbek voltak ugyan, de őket is üldözték Róma-ellenes politikai ellenállásuk, vallásterjesztő kísérleteik, sajátos vallási rítusaik és szokásaik, a másvallásúaktól való merev elzárkózásuk vagy a caesarok tiszteletének megtagadása miatt.⁵⁷

A zsidóellenesség és üldözés politikai–hatalmi, vallási és gazdasági–szociális szempontjai a császárkorban a legtöbb esetben összefonódtak, egymást gerjesztve jelentek meg. A római politika ugyanis, más hatalmakhoz hasonlóan, a zsidóságot mindenekelőtt vallási téren próbálta megtörni. A zsidó vallás, illetve a zsidóság megtűrése vagy üldözése ugyanis a legfőbb politika–hatalmi szempontnak, az alávetett népek feletti uralomnak volt alárendelve. A zsidó államot meghódító hatalmak már korábban is nem egyszer tettek kísérletet a vallásgyakorlás akadályozására, a zsidók vallási megtörésére vagy annak kikényszerítésére, hogy idegen vallásokat és kultuszokat vegyenek át, minden esetben sikertele-

⁵⁵ Az elmondottakra lásd dr. Szántó Konrád: *A katolikus egyház története*. Ecclesia, Bp., 1983. 79. *Gecse*, 98. *Helmut von Glasenapp*: *Az öt világvallás*. Gondolat, Bp., 1975. 265.

⁵⁶ A császárok valláspolitikája nem volt egységes. Suetonius például azt írta Augustusról, hogy: „Az idegen vallások szertartásai közül egyeseket – elsősorban az ősi és Rómában régtől meg-honosodott szokásokat – őszintén tisztelte, másokat mélyen megvetett. Athénban beavatták a misztériumok titkos szertartásaiba.... De egyiptomi utazgatásai közben arra már nem érdemesítette Apis templomát, hogy kedvéért egy rövid kitérőt tegyen, sőt unokáját, Gaiust megdicsérte, amiért Iudea mellett elhaladva nem ájtatoskodott a jeruzsálemi templomban.” Tiberiusról viszont azt írta, hogy „az idegenektől behozott szertartásokat, az egyiptomi és zsidó vallás gyakorlását elnyomta...” Nero viszont: „Az istenek tiszteletét mindvégig megvetette, csak egy syriai istennővel tett kivételt. Később ezt is annyira semmibe vette, hogy szobrát levizelte...”. Sorrendben lásd. *Gaius Suetonius Tranquillus*: *A caesarok élete*. Magyar Helikon, Bp., 1975. 110, 143, 275. – Még egy ismert adalék. Caligula elrendelte, hogy a szobrát állítsák fel a jeruzsálemi templomban.

⁵⁷ *Hahn István*: *Vallás és etnikum. História*. 1983/5–6. 5.

nül.⁵⁸ A jeruzsálemi kőszentély lerombolása, a Néró- és Tacitus-féle rágalmak, üldözések, alexandriai pogromok stb. éppen az ellenkező hatást váltották ki. A hatalommal szembeni ellenálláshoz, Róma-ellenes felkelésekhez vezettek, amelyek újabb római megtorlásokat és vallási szankciókat eredményeztek. A kör ezzel bezárult. S itt még nem is szóltunk arról, hogy a római politikában az időnkénti zsidóüldözések, pogromok a *panem et circenses* egyik formáját jelentették. A gazdag zsidó templomok, házak, kereskedők, pénzkölcsönzők kifosztása a városok növekvő szociális feszültségeinek levezetését is szolgálták.

Befejezésül már csak megemlítiük, hogy az idő múltával az üldözött keresztény vallásból és egyházból a 4. század végére államvallás és egyedül uralkodó egyház lett. Ezzel a zsidóságnak új, még félelmetesebb ellensége támadt. Peter de Rosa, a volt jezsuita pap kissé elfogult szavaival élve: „A vallás, amely büszke volt arra, hogy szenvedéssel győzte le az üldözéseket, a legüldözöbb vallássá lesz, amelyet valaha is látott a világ. Azt a fajt is üldözi később, amelyből Péter és Jézus is származtak. Majd Krisztus nevében megparancsolják a kínzásokat és keresztre feszítik a másként gondolkodókat. Megkötik a szövetséget a trón és az oltár között...”⁵⁹ Ezzel az európai zsidók számára elkezdődött az emancipációig tartó „középkor”, az antijudaizmus sok évszázados, megpróbáltatásokkal és szenvedésekkel teli időszaka.

⁵⁸ Tacitusnál olvashatjuk például, hogy „... Antiochus király el akarta tőlük venni babonáságukat és görög szokásokat igyekezett köztük meghonosítani, de a parthus háború megakadályozta abban, hogy ezt az utálatos népet jobbá változtassa...” *Tacitus* I. 374. – A zsidó vallás megszüntetésére irányuló első hivatalos kezdeményezést Antiokhosz Epiphanész (i. e. 175–164) tette. Halálbüntetés terhe mellett tilos volt a körülmetélés, a szombat és egyéb zsidó ünnepek megünneplése. Jeruzsálemben pogány lakosokat költöztettek, a templom pogány áldozóhely lett. Lásd *Nagy Rita*: Teológia és antiszemitizmus. PhD értekezés. Irodalomtudományi Doktori Iskola, Miskolci Egyetem, Miskolc, 2007. 113.

⁵⁹ *Peter de Rosa*: Krisztus helytartói. A pápaság árnyoldalai. Panem, Bp., 1991. 60.

Kozári József – Vizi Sándor

A NOMÁD ÍJÁSZ ÉS A PÁNCÉLOS LOVAS (STRATÉGIA ÉS TAKTIKA A KÖZÉPKORBAN)

Mivel a fegyveres harc minden történelmi korban kiemelt szerepet kapott az emberek és az államok közötti kapcsolatokban, ezért nyugodtan állíthatjuk, hogy az emberiség történelme a hadviselés története is. Bár az ember gyorsan rájött, hogy csoportokba, közösségekbe egyesülve könnyebben elérheti céljait, a harc korai formái mégsem tekinthetők igazi háborúnak. A fegyveres harc módszerei és eszközei ugyanis nem tértek el jelentősen a vadászattól, és a hadsereg sem vált még intézménnyé, vagyis nem különült el a társadalom többi részétől. Az első fegyveres összecsapások emberek, vagy embercsoportok között zajlottak politikai szervezetek híján politikai célok nélkül, pusztán más egyének vagy csoportok tulajdonának elsajátítása, élelem, vagy egyéb készletek megszerzése, de legfőképpen egy jobb élőhely elfoglalása okán.

A későbbiek során, az emberi közösségek differenciálódása következtében létrejövő, egyre bonyolultabb társadalomszerkezet által törvényszerűen életre hívott államszervezet érdekérvényesítő funkciói között mindvégig megtalálható volt a fegyveres erőszak, melynek rövid időn belül kialakult szakosított szervezete, a háborúk megvívására szolgáló hadsereg.

A mások javainak megszerzésére, vagy a meglévő megvédésére irányuló törekvések, azaz a háborús igények jelentős fejlődést eredményeztek a fegyveres küzdelem megvívására szakosodott szervezet, a hadsereg szervezetében, valamint az alkalmazott harceljárásokban, és a harc eszközeiben. Kialakultak a csapategységek, a fegyvernemek, s állandóan javult, fejlődött a fegyverzet és a felszerelés. A fejlődés során különböző hadrendszerek alakultak ki, amelyeket az adott társadalom életkörülményei, fejlettsége, szokásai és civilizációs színvonala alakítottak. Fentiek következtében vizsgálatunk tárgya, a letelepedett társadalmak és a pusztai nomád népek hadviselése lényegesen eltért egymástól.

A kétféle hadsereg hatékonyságának megítélésében nagyon eltérőek a vélemények. Jó néhányan a fejlettebb társadalom által előállított, minőségileg lényegesen jobb fegyverzetet tartják döntőnek. Veszprémy László egyenesen arról ír a magyar államalapítás kapcsán, hogy „*A talpig vagy jórészt páncélingbe öltözött lovas nemcsak a másságot, hanem a fejlettebb és katonai fölényt biztosító hadszervezetet szimbolizál[va], a legyőzhetetlenség mítoszát teremtette meg.*”¹

¹ Veszprémy László: Korai hadtörténetünk. In: Nagy Képes Millennium Hadtörténet. Szerkesztő: Rácz Árpád. Rubicon–Aquila Könyvek, Bp., 2000. 23.

A nyugati nehézlovasság fölénye a keleti könnyűlovasság fölött, azonban soha nem volt egyértelmű. Kérdés, hogy amennyiben a vélelmezett jobb fegyver mindig döntő lett volna, akkor mivel magyarázható a pusztai népek oly gyakran előforduló katonai sikersorozata a civilizációk fölött? Véleményünk szerint a felszerelésnek jó alkalmazkodó képességgel, valamint rugalmas stratégiával és taktikával kell párosulnia. Ebben bizony a társadalmilag fejlettebb népek, köztük Európa nyugati államainak katonái nem mindig vették fel a versenyt a Kelet harcosaival.

1. A nomád hadseregek hadviselésének jellemző vonásai

Mikor a nomád hadviselés szóba kerül, sokaknak a hunok hadjáratai, esetleg őseink „kalandozásai”, vagy a tatárjárás jut eszébe. Valójában a háborúnak e típusa jóval korábban, már az ókorban is létezett, és valós fenyegetést jelentett minden a szomszédságukba került letelepedett társadalomra.

A Kr. u. Európában megjelenő lovas nomád népek (hunok, avarok, magyarok) katonai rendszere, harcmódora az ókori lótenyésztő népek hadviselésében gyökerezik. A nomád népek katonai szervezeteinek hatékonyságát vizsgálva azt lehet állítani, hogy sok esetben messze felülmúlta a letelepedett társadalmakét. Harckészségüket magas szinten tartották a sztyeppei élet kemény megpróbáltatásai, és a letelepedett népek elleni zsákmányszerző rajtaütések. A saját nyájak és legelők védelme, vagy éppen újabbak szerzése állandó katonai készenlétet követelt meg. A természettel való szoros kapcsolatuk, szívósságuk, szervezethez és a harcban való jártasságuk valamint sajátos harcmódoruk félelmetes ellenfelekké tette őket.² A fegyverek technikai fejlettsége egészen a XVI. századig nem jutott el arra a fokra, hogy az önmagában átütő különbséget jelentsen a harcoló felek között. Mivel a nomádok fizikai fölényét nem feltétlenül ellensúlyozhatta a modernebb fegyverzet és harcéljárás, a háborúk a civilizált és a barbár társadalmak között legalábbis kiegyenlítettek voltak azzal a megjegyzéssel, hogy gyakran az utóbbiak tettek szert elsőprő fölényre.

A törzsi társadalom hadszervezete nem napjaink tagolódását követte. Nem fegyvernemek szerint tagolódott, mint napjainkban, hanem családi, nemzetségi alapon épült fel. Hadseregeik figyelembe véve, hogy lényegében minden szabad férfi katona is volt, a kor fogalmai szerint igen nagy létszámúak lehettek. A szkíták, az avarok és a hunok, de őseink hadseregének is – lovas nomád népek lévén – alapfegyverneme a könnyűlovasság volt. A harcosok fegyverzete változó lehetett, de a leggyakoribbnak tekinthető a mellpáncél, a kard, az íj és a dárda.³ A közelharcfegyverek csoportjába tartozhattak még lándzsák és különféle bárdok.⁴ A vékony lemez (lamella) vagy bőrpáncél nem akadályozta a lovas mozgását és

² Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1995. 75.

³ Pseudo Maurikiosz: Sztratégikon. XI. Könyv, 3. fejezet. In: A hadművészet középkori és újkori klasszikusai. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1974. 98.

⁴ Kristó, 74.

legendő védelmet nyújtott a harcban. A Kr. u. V., illetve a VI. századtól a hajlított szablya és a kengyel megjelenése tökéletesítette a felszerelést.⁵

A közelharcfegyverek azonban másodlagos eszközöknek tekinthetők, mivel a lovas-nomád hadviselés a ló és az íj maximális kihasználására épült. Az ilyen módon hadakozó harcos közelharcot ritkán és csak kényszerből vívott, viszont mesterien megállta helyét a távolról végrehajtott nyilazásban. A lovaglásnak és a nyilazásnak minden lovas nomád nép nagy figyelmet szentelt. Elsajátítását egészen kicsi korban kezdték. Több forrásból is értesülhetünk például, hogy: „*Az ujugur férfiak élnek-halnak a nyilazásért...*”⁶

Az íj maga nem új találmány, az egyszerű íjat már a pattintott kőkorszak végén is ismerték, azonban ez az íj harcra még csak korlátozottan volt alkalmas.⁷ Az átütőerő fokozásához és a lóhátról történő alkalmazásához fejlődésre volt szükség.

Nem tudni mikor jelentek meg a reflexíjak különböző típusai, de mint a távolból vívott harc legfontosabb eszközei, már az ókori Mezopotámia harci kocsi használó népeinek a hadakozásában is fontos szerepet játszottak. A valószínűleg ázsiai eredetű reflexíj az egyiptomi XVIII. dinasztia fáraóinak sírjában is előfordult a Kr. e. XIV. században, de használták a hikszoszok, a hettiták és az asszírok is. A lovas nomád szkíták már a Kr. e. VI-III. században bizonyíthatóan rendelkeztek valódi reflexíjjal, és a Kr. e. I. évezred második felében kínai források is megemlékeznek a hunok íjásztudományáról.⁸

A reflexíj típusai az egyszerű és az összetett reflexíj.⁹ A lovas nomád népek legfontosabb harceszközének az utóbbi, az összetett reflexíj tekinthető. Az összetett reflexíjat több rétegből állították össze, karjait csontlemezekkel merevítették, felajzatlan állapotban ellentétes irányba görbült. Cs. Sebestyén Károly szerint: „*Az összetett reflexíjnak csak a kisebb része a fából való mag, mert a belső a /húr felé eső/ oldalát erős szaruréteg borítja, kívül pedig inkább van többszörös rétegben ráfeszítve. Az így elkészült íj elsőrendű fegyver, amely az egyszerű íjhoz úgy viszonylik, mint a kovás puska a modern ismétlő puskához*”¹⁰. A 30–40 dekagramm tömegű nyílvevőt reflexíjból 2–300 méter távolságra lehetett kilőni, és 50–100 méter távolságból erősen kilőve 25–30 milliméter mélyen fúródott bele a fába.¹¹

A rövid íjkarok lehetővé tették a lóhátról történő használatot, ami előfeltétele volt a gyorsan mozgó lovas hadseregek nyilazására épülő taktikájának, melyet minden lovas nomád had kedvelt. A közelharcot kerülő, a ló mozgékonyágát és

⁵ Uo. 74.

⁶ Wang-je-tő kínai krónikás a turáni ujugurokról. In: Kristó, 72.

⁷ Szöllősy Gábor: A kéziíj. Rubicon, 1997/7. 11.

⁸ Bakay Kornél: A lovasíjásztól a sarkantyús lovagig. In: Szombathy Viktor: Régészeti barangolások Magyarországon. Panoráma Kiadó, Bp., 1978. 260.

⁹ Bakay, 259.

¹⁰ Uo. 259.

¹¹ Uo. 263.

az új hatékonyságát kihasználó nomád lovas hadak a kor emberei számára megmagyarázhatatlan harci sikereket arattak ellenfeleik fölött.

A másik fontos újítás a ló katonai felhasználása volt. A ló az ember sebességét és menetteljesítményét megnégyszerezte, ami a gyalogos katona számára hihetetlen teljesítményekre tette képessé barbár támadóikat. (A gyorsaság fokozására szolgáló harci szekér nehézkessége, nagy helyigénye, nagy létszámú „legénysége” miatt zsákutca volt a hadviselésben.) A ló katonai felhasználásában az igazi áttörést a lovasság megjelenése és kifejlődése hozta meg. A nomád hadviselésben az átütőerőt a lovagló, nagy mennyiségű lovat alkalmazó lovas-íjász hadseregek jelentették. A masszív pusztai ló naponta megtehetett 100 kilométert, és az ilyen lóval harcoló hadsereg a hadműveleteket szokatlanul nagy távolságokra tudta kiterjeszteni. A hadjáratokra nagy mennyiségű lovat vittek magukkal, s ezzel több célt kívántak elérni:

1. A nagy tömeg azt az illúziót keltette ellenségeikben, hogy a tényleges létszámuknál jóval többen vannak.
2. Jelentősen növelhették a hadsereg mozgásának a sebességét.
3. Végül: a lovak táplálkozás céljára is szolgáltak.

A lovat használó hadseregek a korban addig ismeretlen távlatokat nyitottak a stratégiában és a taktikában. Az addigi birodalmak „törpe országocskákká” zsugorodtak és a lovas hadak hihetetlen gyorsasága megbénította hadseregeiket. A naponta gyorsan változó stratégiai helyzet, az ismeretlen taktika, a nyílzápor és tömeges lovasroham megbénította még az ókorban legyőzhetetlennek számító és addig kiválóan helytálló római védelmi rendszert is.

A gyorsan mozgó és energikusan támadó erők hadászati méretekben hajthatak végre bekerítéseket, gyorsan kijuthattak az ellenség hátába, és lehetővé tették a kíméletlen, megsemmisítő üldözést. Kortárs krónikások szerint: „...*nem elégszenek meg, mint a perzsák és a rómaiak és más népek a mértéktartó üldözéssel és a javak elrablásával, hanem minden eszközt igénybe véve a teljes megsemmisítésig hajszolják az ellenséget.*”¹²

A nomád hadseregek a rájuk akasztott „barbár” jelző ellenére nagyon szervezettek és begyakorlottak voltak. Jó irányítás és fegyelem, stratégiai előrelátás nélkül képtelenség lett volna megvalósítani a nagy távolságba végrehajtott hadjárataikat, míg az együttműködésen alapuló taktika megvalósításához szervezettség és fegyelem kellett a csatatéren.

A nomád hadseregek a létükből adódó edzettségen, fegyelmen, a fegyveres harcban való jártasságon túl gyakran a stratégiai tervezés tekintetében is fölényben voltak.¹³ A barbárnak nevezett hadvezérek hadászati elgondolásai – a földrajzi környezet tudatos kihasználása, azok következetes ötvözése hadseregük lehetőségeivel – a kor „civilizált” hadvezéreit is megdöbbenítették. A jól szervezett, keményen fegyelmezett törzsi hadseregek tömeges rohamai birodalmakat döntöttek meg, vagy építettek fel. Kürosz perzsa király hadjáraitak sikersoro-

¹² Pszeudo Maurikiosz, 99.

¹³ A „vad hunok”. Bóna István a hunokról és Attiláról. Hadházy Gábor interjúja. História, 1995/7. 6.

zatát éppen a masszagéta barbár törzsek ellenállása akasztotta meg, és maga a király a szkíták elleni hadjáratában esett el.

A nomád taktika kedvelt hadicselei közé tartozott a színlelt visszavonulás és az üldöző ellenség lesre csalása. Kortársak tudósítása szerint: „*Tartanak egy harci egységet a csatarenden kívül, attól nagyobb távolságra, melyet vagy lesből vetnek be támadásra azok ellen, akik nem kellő körültekintéssel bocsátkoznak harcba velük, vagy a szorongatott seregrészek támogatására tartanak fenn.*”¹⁴

Képesek voltak hadászati méretű portyázások végrehajtására és rutinnak számított a hadászati célú visszavonulás is. A kietlen térségekben több száz kilométert is hátráltak, miközben megsemmisítették az ellenség előtt a kutakat és a vízelőhelyeket. Az ilyen visszavonulások elhitették az ellenséggel, hogy a nomádok fejvesztetten menekülnek előlük és csak idő kérdése a végső győzelem kivívása. Ezzel szemben a nomád hadsereg tartalékaira hátrálva egyre erősebb lett, míg az ismeretlen terepen előrenyomuló és gyakran nélkülöző ellenség folyamatosan gyengült, s végül széttzilálódott. A végső összecsapás az e harcmodort nem ismerő katonák számára, szinte mindig katasztrófába torkollott. Gyakran a környezet nyújtotta természeti, földrajzi és időjárási adottságokat használták ki ellenségeik legyőzésére. A száraz pusztaságban könnyelműen előrenyomuló ellenséges hadseregek végzetesen elszakadtak ellátó bázisaiktól és megsemmisülésben végződő visszavonulásra kényszerültek.

A későbbiek során, az V-XII. századra a nomád hadszervezet, fegyverzet és taktika is sokat fejlődött. A nomád könnyűlovasság fő fegyverzetét a hajlított szablya, az íj, a nyíl és a pányva alkotta, míg védőfegyverül a bőrpáncélt, könnyű pajzsot és a sisakot használták.¹⁵ Gyakori volt még a fokos és a kopja használata is, de a legfontosabb és legnagyobb becsben tartott kézi vágófegyver a szablya volt. A szablya tipikus könnyűlovas közelharcfegyver, amelynek 80 centiméter hosszú, körülbelül 50 dekagramm tömegű, hajlított egyélű pengéjét a hegyétől visszaköszörülték. Az így kialakított „*fokél*” valódi funkciójáról nincs egyetértés a témával foglalkozó kutatók között.

A nomád népek harcmódjára jellemző, hogy ellenfelük harcrendjét sűrű nyílzáporral igyekeztek megbontani és csak az ellenség megingása után következett a kézitusája. Hadviselésük fontos eleme volt a megtámadott területek lakosságának megfélemlítése, amit fosztogatással, a települések felgyújtásával, valamint az emberek nagy tömegeinek fogságba hurcolásával és legyilkolásával értek el.

Mégsem gondoljuk, hogy a nomádok – közöttük a gyakran említett hunok – hadviselési módszerei kegyetlenebbek lettek volna más népek, így a civilizált népek hadviselési szokásainál. A letelepedett társadalmak háborúiban, többek között a keresztes háborúkban és a keresztes hadseregek napi gyakorlatában is gyakran előfordultak szükségtelen mészárlások.¹⁶ A különbség, már ha beszélhe-

¹⁴ Pszeudo Maurikiosz, 99.

¹⁵ Bakay, 269.

¹⁶ A keresztesek Antiochia elfoglalásakor (1098. június 2.) körülbelül 10 000 ember mészároltak le. Jeruzsálem bevétele (1099. július 14.) után ennél is nagyobb, napokig tartó mészárlás követ-

tünk ilyenről, inkább a céltudatosságban keresendő. Míg más népek esetében a kegyetlenség a vad bosszú eszköze esetleg az erre való hajlam megnyilvánulása, addig a nomádok esetében megfigyelhető a tudatos és tömeges félelemkeltés szándéka. A kiszámított kegyetlenség azt a célt szolgálta, hogy a megtámadott területek lakossága tömegesen meneküljön, és a vérengzés híre nagy területen elterjedjen. A támadók félelmetes híre okozta pánik és rettegés az ellenfelet gyakran még a tényleges összecsapás előtt a harc feladására kényszerítette. Ez a magatartás figyelhető meg a hettita, az asszír és a perzsa hadseregek háborúiban, de hasonlóan cselekedett Dzsingisz kán, vagy unokája Batu kán is.

A nomád népek esetében elméletileg megalapozott hadviselési rendszerről, minden hatékonysága ellenére sem beszélhetünk. Ez a fajta hadművészet úgy jellemezhető, hogy az életformához kötődően, a nomád élet minden területén megjelenő sajátos szokás és gondolkodásmód háborúra történő alkalmazása, amely vitathatatlan racionalitása ellenére sem tudományosan megalapozott rendszer. Sokkal inkább a tapasztalatokon, hagyományokon alapuló "szokásokról", a háborúkban tanúsított megszokott viselkedésmódokról van szó. E népek háborúiban alkalmazott harceljárásait a tapasztalat szülte, ezért összhangban voltak a rendelkezésre álló fegyverzet és a felszerelés nyújtotta lehetőségekkel.

Szokatlan harcmódjuk csaknem lehetetlenné tette a győzelmet, az azt nem ismerő hadsereg számára. Tudunk arról, hogy I. Dareiosz perzsa hadserege elől a szkíták napokon keresztül vonultak vissza kietlen pusztáikba, kiéheztetve, szomjazzatva a támadókat. A perzsa uralkodó csak az utolsó pillanatban vette észre a csapdát és rendelte el végzetes stratégiai helyzetéből a visszavonulást.

Az elméleti kidolgozottság hiánya ellenére nagyon sok nomád hadvezér alkalmazott néhány olyan hadművészeti alapelvet, mint a hadászati bekerítés, vagy az erőösszpontosítás. Mindez nem véletlen, hiszen az ellenfélnél sokkal gyorsabban mozgó, rugalmasan tevékenykedő könnyűlovasság teljes stratégiai és taktikai szabadságot élvezett. Kezében tartotta a kezdeményezést mindaddig, amíg nem kényszerült elhamarkodott közelharcra nehezebb fegyverzetű csapatokkal szemben.

A nomád létből fakadó harci képességek, a fáradalmak és a nélkülözés türése, a szervezettség, és fegyelem magas fokú taktikai–stratégiai intelligenciával párosult, amit bizonyítanak a hunok galliai és itáliai hadjáratai.¹⁷ E hadviselés rendkívüli hatékonyságát éppen természeti eredetével lehet magyarázni, mert mentes azoktól a mesterkélt szertartásoktól, amelyek például sokkal később a lovagi hadviselést jellemezték.

kezett, amelyben megölték a nem keresztény lakosság nagy részét, nem kegyelmezve a gyerekeknek és a nőknek sem: *Mika Sándor*: A hűbériség és a keresztes hadjáratok kora. In: Nagy Képes Világtörténet. Franklin Társulat Irodalmi Intézet és Könyvnyomda–Révay Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Babits Kiadó, Bp., 1999. 276–278.

¹⁷ A „vad hunok”, 6.

2. Európa nehézlovassága

A nehézlovasság megteremtését a Kaszpi-tenger vidékéről Iránba érkezett nomád népnek, a parthusoknak tulajdonítják. Miután Kr. e. 128-ig sikerült megszilárdítani pozícióikat az elfoglalt területeken, sok évszázadon át fennmaradó változást hoztak a hadviselésben. A legjobb lovaik egy részét nem szabadon legeltették, hanem istállóban, tartották és takarmányozták. Az újfajta lótarítás eredménye egy nagyobb testű, erősebb lófajta lett, amely elbírta a páncélt és a páncélba öltözött lovast, aminek eredményeként létrejött a lovasság új fegyverneme a nehézlovasság (kataphraktosz).¹⁸ Az új lovasság pikkelyszerűen kirakott vaslemezből készített vértet viselt és lándzsával harcolt, s hasonló módon védett lovaikon végrehajtott lovasrohammal zúzta szét ellensége harcrendjét. A nehézlovasság rohamát nehéz volt elhárítani, ezért a rájuk alapozott, de a könnyű íjászlovassággal kombinált taktika gyakorlatilag legyőzhetetlennek bizonyult. A kétféle harcászat ötvözése Kr. e. 53-ban, az ókori világban nagy visszhangot kiváltó katonai sikerhez vezetett. Ebben az évben a parthus hadsereg 1000 páncélos-lándzsás és 9000 íjász lovasa, Carrhae mellett, gyakorlatilag megsemmisítette Marcus Licinius Crassus 28 000 legionárusból, 4000 fő segédcsoportból, valamint 4000 lovasból álló seregét.¹⁹ Sokak szerint a parthus nehézlovasság tekinthető a középkori keresztény lovagok elődjének.

A nehéz páncélos lovasságra alapuló hadszervezet Nyugat-európában a frankok nevéhez fűződik. A frank hadművészet a germán hadviselési szokásokon alapult, mondhatni annak továbbfejlesztése volt.²⁰ A hadrendszer alapja kezdetben a gyalogság, amelynek védőfegyverzete a pajzs, a sisak és a páncéling. A lovasság, amely egyértelműen nehézlovasság, domináns szerepét csak később szerezte meg és fegyverzete a gyalogságéhoz hasonlított.²¹

A nehézpáncélos lovasságra alapozott hadszervezet, amely a frank haderő magját és fő ütőerejét képezte Martell Károly (714–741) idején kezdett kiépülni és Nagy Károly (768–814) hadseregében vált meghatározóvá.²² „Dadagó” Notker St. Gallen-i szerzetes tudósítása arra utal, hogy a 8. században, Európában végbement egy jelentős haditechnikai és hadügyi változás. A frank uralkodók seregében fokozatosan egyre jelentősebb szerephez jutott a teljes fegyverzettel rendelkező lovas vazallus, a páncélban harcoló lovas katona. Ezek a könnyűfegyverzetű, vagy kezdetleges fegyverekkel ellátott csapatokkal mind nehezebben megtámadható páncélos lovasok tekinthetők az első európai keresztény

¹⁸ T. A. Heathcohe: Napkeleti háborúk. In: A háborúk világtörténete. Corvina Kiadó, Bp., 1992. 58.

¹⁹ Uo. 58.

²⁰ Winkler Gusztáv: A hadviselés művészete a kezdetektől az államalapításig. Tinta Könyvkiadó, Bp., 1999. 160.

²¹ Uo. 160.

²² Matthew Bennett: Vasemberek. In: A háborúk világtörténete. Corvina Kiadó, Bp., 1992. 30.

lovagoknak.²³ Tömör zárt alakzatban harcoltak és fő harcmódjuk a kézitusája volt. Már a hadjárat kezdetén igyekeztek megszerezni a kezdeményezést és az elleneséget, számára kedvezőtlen körülmények között, harcra kényszeríteni. A hadmozdulatokat ekkor még fegyelmezetten és alakzatban hajtották végre. Ez a korszak még a király akaratának feltétlenül engedelmeskedő katonák kora.

A páncélos lovas – mint korábban említettük – nem európai „találmány”, de Európában vált a hadviselést évszázadokra egyedül meghatározó erővé. Alakját a kortárs a következőképpen tárja elénk: „...*És ekkor feltűnt maga a vasérből való Károly, fején vassisakkal, karján vaspántokkal, vaspáncélban, amely befedte vasérből való mellét és széles vállát, baljában magasra emelt vaslándzsa, mert jobbját mindig győzhetetlen kardján nyugtatta, vaspikkelyek oltalmazták combja külső oldalát, amely másoknál, hogy könnyebben szállhassanak lóra, páncél nélkül maradt. Szóljak-e még vas lábvértjeiről, amelyek az egész seregben vasból készültek? Pajzsán a vason kívül semmi más nem volt látható...*”²⁴

A lovas legfontosabb támadó fegyvere a lándzsa és kard volt, míg a vágó és ütő fegyverek csoportjába sorolható a bárd és a szekerce, a fokos és a buzogány. A védőfegyverzet részét képezte a nagyméretű lándzsa megtámasztására alkalmas ovális vagy téglalap alakú pajzs, a sisak és a páncélzat. A páncélzat az évszázadok során alapos fejlődésen ment keresztül. Kezdetben páncéling és sisak alkotta, de fokozatosan bonyolult, kifinomult védőeszközzé fejlődött.

Mint az alkalmazott fegyverzet fajtáiból is látható, a lovagi hadviselés fő eleme a közelharc volt, amelyben a jól védett nehézfegyverzetű harcosok fölényre, a könnyűfegyverzetűekkel szemben egyértelmű. Páncéljuk szinte áttörhetetlen, és nehéz kardjuk vágását egyetlen szablya sem háríthatja. „*A lovagkor egyetlen tisztességes küzdelmet ismert: a lándzsával, karddal, buzogánnyal vívott test test elleni közelharcot.*”²⁵ A lovagi harcászatban, az egyes harcos személyes tulajdonságai voltak döntőek, a katona bal kezével tartotta a pajzsot, jobbal emelte döfésre a lándzsát és lábát a kengyelbe megtámasztva, fokozatosan gyorsuló vágásban támadott és nagy erővel döfött. A lovagok összecsapása után az ütközet szinte kizárólag egyéni párbajok sorozatával dőlt el. A lovagi típusú hadseregnek nem volt külön hadszervezete és taktikája, pusztán a nehézlovasság csatadöntő első rohamára épült. Nagyon fontos volt egy kiemelkedő tapasztalt, mindenki által elismert vezér jelenléte. Bár léteztek harcalakzati formák, de az összecsapás után minden harcos önállóan harcolt tovább. A csataterekről eltűntek a nagyszabású manőverek és a csaták előre kitalált alakzatba való felfejlő-

²³ Nagy Károly Fulrad apáthoz írt leveléből valószínűsíthető, hogy a könnyűfegyverzetű csapatok is szerepet kaptak a seregében, mivel ebben tipikus könnyűlovas fegyverzetű felszerelt katonák kiállítását írja elő az apátnak: „*Katonailag jól légy ellátva; vagyis fegyverekkel és más hadi eszközökkel és szerszámokkal és ruhával. Minden egyes lovasnak pajzzsal, lándzsával, karddal, törrel, íjjal és nyilakkal kell rendelkeznie...*”

Nagy Károly császár levele Fulrad apáthoz (804–811). In: A hadművészet középkori és újkori klasszikusai, 115.

²⁴ Siegfried Epperlein: Nagy Károly. Gondolat Kiadó, Debrecen, 1982. 25.

²⁵ Töll István: A számszerij. Rubicon, 1997/7. 7.

désre, esetleg zárt tömegben való előremozgásra, de főleg a szembenálló lovagok párharcára korlátozódtak. Az ilyen típusú hadsereg harcászata egyszerű volt és eredménynek számított, ha a lovagok zárt rendben, többnyire ék alakban (disznófőben) sorakoztak fel.

A katonáskodás a páncélos vitéz számára hatalmas anyagi terhet jelentett, mert a teljes fegyverzet költsége egy 300 holdas földbirtok jövedelmét emésztette föl.²⁶ Mivel csak a gazdagabb nemesi rétegek engedhették meg maguknak a költségeket, a törzsi társadalmakra jellemző minden férfi katona elvet fokozatosan a minőségi harcos szemlélete váltotta fel. Kialakult egy szűk társadalmi réteg, amely fő foglalatossága és egyben kiváltsága a fegyveres harc volt.

A földrajzi terület csekély eltartó képessége és főleg a fegyverzet magas beszerzési költsége a kezdetektől fogva korlátozta a hadba szólítható katonák számát, ezért a középkori államok nem voltak képesek nagy létszámú hadseregeket kiállítani.²⁷ 1189-ben a birodalmi csapatokat vezető I. Frigyes császár hadai 12-15 000 főt tehetek ki legfeljebb 3000 lovaggal, míg ugyanebben az időben Oroszlánszívű Richárd serege 15 000 katonát, számlált, amiből csak 1200 fő lehetett lovag. Ugyanebben a hadjáratban Fülöp Ágost francia király csak 650 lovagot és 1300 könnyűfegyverzetűt tudott kiállítani, míg 1247-ben IX. Lajos 15 000 főnyi seregében, csak 2500 lovaggal indult útnak.²⁸

A lovag, aki egész gyermekkorától a fegyverforgatásra készült, az erőszak bűvöletében élt, amit a lovagi költészet egyik jeles képviselőjének, a francia lovagköltő Bertrand de Born A háború dicsérete című verse is jól szemléltet:²⁹

„...s nagy én örvendezésem,
ha szép sorokba gyűlve már
ló és lovag próbára vár.
...férfi hírért egy az ár:
ütést ha ad ütést ha áll.”

(Illyés Gyula fordítása)

Az előrszegezett lándzsával rohamozó lovag egyesítette az ember és a ló lendületét. A nyugati nehézlovasság rohama képes volt a csaták eldöntésére. Mindenén áthatolt és nagy félelmet váltott ki a Kelet harcosaiban. „Egy lovas frank akár Babilon falain is át tud hatolni” – írta Anna Komnéné bizánci her-

²⁶ Bennett, 30. .

²⁷ „A Karoling-korban egy sisak ára, 6 aranyolidus, egy páncélé 12, kardé és hüvelyé 7, lándzsáé és pajzsé 2, hadiméné 7, a kancáé 3 arany volt. Ezt a közel 40 aranyolidust nyugaton is csak az 50–200 háznépkel és nagyobb birtokkal rendelkező vazallusok tudták előteremteni.”: Györffy György: István király és műve. 2. kiadás, Gondolat kiadó, Bp., 1983. 314.

²⁸ Zombori István: Lovagok és lovagrendek. Kozmosz könyvek, Bp., 1988. 23.

²⁹ Zombori, 28.

cegnő.³⁰ A lovag magas egyéni katonai kiképzettsége ellenére sem érte el a szükséges katonai hatékonyságot. A probléma akkor kezdődött, amikor a harctéri állóképesség és a mozgás egységét a nehézlovasság túlhangsúlyozásával felbontották. A szervezett tömegroham elsőpró lehetett a könnyűfegyverzetű, de a közelharc szabályainak megfelelően harcoló ellenfelekkel szemben. A muszlim krónikások borzadályal írtak a keresztes lovagok, „*sötét fellegként száguldó vasfaláról.*”³¹ Alapos okuk volt elkerülni az ilyen típusú támadásokat, mivel 1177. november 27-én, Montgisard mellett 650 keresztes lovag és 3500 egyéb fegyveres „*szélesben, akár a farkasok, kutya módjára csaholva és mint a pusztító tűz*” támadva, tízszeres túlerőt söpört el.

Ez a fölény csak akkor érvényesülhetett, ha az ellenfél volt olyan óvatlan, hogy a roham elé álljon, vagy nem térhetett ki előle. A nehézlovasság rohamának nagy hátránya volt, hogy összhangot és fegyelmet igényelt a végrehajtóktól, valamint a lovak kifáradása miatt többnyire csak egyszer volt végrehajtható. Ha a roham nem sikerült, vagy rosszul időzítették, akkor a támogatás nyújtására képes könnyűfegyverzetű és íjász csapatok hiányában, a kimerült lovagi csapat könnyen megsemmisülhetett.

A nehézlovasság zárt harcrendjének a megbontása a könnyűlovasság legfőbb törekvése volt. Ha a nyílzápor, vagy hadicsel révén sikerült az alakzatot megbontani, akkor a csata az egyéni harcos és a tömegesen támadó könnyűlovasok harcává vált, amelyben a lovag többnyire az áldozat szerepét játszotta. A lovagi sereg leglényegesebb hátránya nomád ellenfelével szemben a gyenge mozgékonyosság. Az erős testű, de lassú futású lovak, nem versenyezhettek gyors és kitartó pusztai társaikkal. Márpedig mozgékony csapatok hiányában közelharcra kényszeríteni egy mozgékonyabb hadsereget csak igen szerencsés esetben lehet. Ezt maga Nagy Károly is megtapasztalta a 791-ben kezdődő avar hadjáratai során. Mivel az avarok kitértek a nyílt ütközetek elől, a frank nehézlovasságnak nem volt ki ellen rohamoznia, viszont a kiürített térségekben a frankok nem jutottak élelemhez és járvány tört ki a soraikban.³² Több kudarc után, végül 796-ban sikerült az ellenállást megtörnie, de az avar kagán csak 805-ben adta meg végleg magát. A győzelem európai szenzációnak számított, de legalább olyan mértékben volt köszönhető az avarok belső széthúzásának, mint Nagy Károly vezetői képességeinek.

A keresztyén lovagok a Szentföldön csak addig érthettek el sikereket, amíg a szemben álló muzulmán országok megosztottak voltak. A mozgékony muzulmán seregek gyakorlatilag uralták a hadszínteret. Amennyiben nem vállaltak nyílt csatát és taktikájukat a mozgásra és a természeti környezet kihasználására építették, gyakorlatilag megfoghatatlanok voltak a keresztesek számára.

A XIII. században a Szentföldön harcoló keresztes seregeknek is a sztyeppeiek népek harcmódorát követő muzulmán hadakkal kellett szembenézniük. A jobb

³⁰ Bennett, 34.

³¹ Rázsó Gyula: A lovagkor csatái. Tankönyvkiadó, Bp., 1987. 21.

³² Epperlein, 115.

alkalmazkodás érdekében javítani igyekeztek a taktikán és a harcszervezetükön. A mozgékonyság hiánya szükségesség tette más fegyvernemek, gyalogság, íjászok és könnyűlovasság alkalmazását. Az ilyen típusú csapatok jól kiegészítették a lovagi sereget, hatékonyan támogatták és szükség esetén szilárd bázist alkottak a csatatéren. Már a korabeli tapasztalatok is azt mutatták, hogy az íj és a páncélos lovasság párosa legyőz minden hadsereget. E taktikában az íjász könnyűlovasság biztosítja a mozgékonyt és a távolról történő pusztítás képességét, míg a nehézpáncélos lovasság rohama megtör minden ellenállást a csatatéren. A könnyebb fegyverzetű segédc csapatok alkalmazása lehetővé tette bizonyos fokú mozgékonyt megőrzését és a harc helyzetnek jobban megfelelő csatarend kialakítását.

Míg a Szentföldön győzött az ésszerűség, addig Európában kevés kivételtől eltekintve nem látszik törekvés a különböző rendeltetésű csapatok tevékenységének összehangolására. A gyalogság és a könnyű fegyverzetű csapatok leértékelődtek. A gyalogos katonát nemigen tartották katonának, amit bizonyít, hogy a miles, a katona szó eredeti jelentésében lovas vitézt jelentett.

A lovagi hadak mégsem kizárólag lovagokból álltak, és a hadra kelt seregeket a városi szegényekből és parasztokból kiállított könnyebb fegyverzetű csekély harcértékű lovas és gyalogos csapatokkal egészítették ki. A legkisebb kötelék a „lovag övéivel” (cum suis), azaz a lovagból és fegyverhordozóiból álló (legfeljebb 4–10 főből) csapat volt. Később 17–40 fő alkotott egy szakaszt, 200–400 fő egy bandériumot, és több bandérium egy csatasort.³³

A lovagkor háborúi többnyire egy-egy vár vagy tartomány megszerzéséért folytak. Az ellenfelek megelégedtek szerényebb sikerek kivívásával, magasabb szintű hadászati elgondolások nem voltak jellemzőek. A háború, legalábbis a lovagkor kezdeti szakaszában, sokkal inkább egy azonos kaszthoz tartozó emberek közötti halálos szertartás, mint a másik elpusztítására való törekvés volt. A felvonuló hadak nem törekedtek az összecsapásra, ezért a leggyakoribb háborús műveleteknek a fenyegető felvonulásokat és a várostromokat, illetve azok megvédését tartották. A konfliktusok gyakran elhúzódtak. Az angolok két 100 éves háborút is vívtak Franciaországban (1182–1285 és 1337–1453), a pápaság és a császárság háborúja 1070–1250 között zajlott, a keresztes hadjáratok közel kétszáz évig tartottak. A megvert ellenséget ritkán üldözték a teljes megsemmisítésig.

A hadseregek csatában nem képeztek tartalékot, mert a lovag nem tűrte, hogy ne ő rohanhasson elsőnek az ellenségre. Amennyiben valamelyik vezér mégis megpróbált valamiféle manővert, előfordult, hogy a nemesei otthagyták kijelölt helyüket és a saját belátásuk szerint cselekedtek. Így történt Nikápolynál 1396-ban, ahol a francia lovagok szította engedetlenség és vetélkedés következtében az európai hadsereg részenként lépett harcba és ezért súlyos vereséget szenvedett az egységes terv szerint harcoló török hadseregtől.

³³ Borosy András: Magyarország hadügye és háborúi a tatárjárástól (956–1240). In: Magyarország hadtörténete. I. Főszerkesztő: Liptai Ervin. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1985, 27.

Egy-egy nagy erejű tekintélyes vezérnek, mint például Oroszlánszívű Richárdnak sikerülhetett ideig óráig rendet tartania, de ez az általános tendencián alig változtatható. A vezérrel szemben nem az volt a követelmény, hogy jó taktikai érzéke legyen, sokkal inkább a fizikai erő, a személyes bátorság, valamint a közelharcban való jártasság számított. Természetesen ebben az időszakban is voltak magasabb stratégiai gondolkodásra kész hadvezérek, mint például Nagy Károly, Hódító Vilmos, III. Raimund tripoliszi gróf, Bertrand du Guesclin. Nagy Károly kitűnt hadjáratainak megszervezésében, azok gyors, céltudatos határozott végrehajtásában. Csapatai gyakran több irányból vonultak fel és támadták meg a kiválasztott célpontot. A megszerzett területeket támaszpontok kiépítésével igyekezett biztosítani. Az ütközetek helyett inkább a manővert részesítette előnyben, bár erre ellenfelei is inspirálták, mivel nem szívesen szálltak nyíltan szembe az erős frank lovassággal, ezért gyakran kitértek a nyílt ütközet elől. Idővel a szembenálló felek tanultak egymástól, és sok mindenben megváltozott az európai hadrendszer is. Bebizonyosodott, hogy míg a nehézlóvasság rohama a csataterén nem nélkülözhető, úgy a gyorsan mozgó, hatékony, íjjal felszerelt könnyűlovasság a menet biztosításában, az utánpótlás védelmében és a felderítésben nélkülözhetetlen.

Fontos szerepet játszottak az európai katonai rendszer fejlődésében a szerzetes lovagrendek. Az egyik ilyen szerzetes lovagrend, a Templomos Lovagrend eredetileg a zarándokok védelmére alakult a 12. században. Idővel azonban a középkor legütőképesebb katonai szervezetévé fejlődött a Szentföldön. Szigorú szervezeti szabályzatuk nem tűrt meg előjogokat, mindent alárendelt a katonai fegyelemnek. A templomos lovagok minden körülmények között kitartottak, ezért nélkülük alig indult keresztes hadjárat, így Oroszlánszívű Richárd seregének is a gerincét képezték. Döntő szerepük volt a III. keresztes hadjáratban. Saját hajóhadat építettek és hadjárataikat a tengerről is támogatták. A templomos lovagrend szabályzata arról tanúskodik, hogy a lovagrendeket a középkor leghatékonyabb katonai szervezeteinek tekinthetjük, amelyek messze túlhaladták a korabeli világi Európára jellemző elveket és gyakorlatot. A haderejük magvát alkotó lovagok sokoldalúan kiképzettek és fegyelmezettek voltak, ezért sokkal inkább katonáknak, mint szabad nemeseknek tekinthetjük őket.

A harci követelményekhez való jobb alkalmazkodást a szervezett szerzetes lovagrendek kezdték megvalósítani. Legfontosabb eredményük, hogy felismerték a sokoldalú hadseregszervezés szükségességét, s így a kemény harcfejelem bevezetése mellett nagyszámú könnyűlovas és gyalogos csapattal egészítették ki a páncélos lovagok nehézkes formációit. Náluk már megfigyelhető a bizánci tapasztalatok felhasználása, hiszen Bizánc már évszázadok óta alkalmazott hunokból, besenyőkből és bolgárokból, valamint más népekből kiállított könnyűlovas segédcsoportokat nehézlóvasságának kiegészítésére.

Az európai történetírásban gyakran megjelenik olyan állítás, amely a nyugati hadseregek fölényét hirdeti a keleti könnyűlovassággal szemben. Ennek a verzióknak az a hibája, hogy a gyakorlatban pontosan a fordítottja történt. A jól szervezett, keményen fegyelmezett, kötelékben harcoló mongol, török, vagy az arab

és a magyar könnyűlovasság mozgékonyásával, valamint tervszerű harcával, szinte minden alkalommal győzelmet aratott európai ellenfelei fölött.

Az Európában a XIII. század végére valamelyest megszaporodó hadtudományi munkák többnyire gyakorlati szabályzatok és törvények voltak. A háború ekkor még a tapasztalat, a hagyomány által meghatározott, gyakorlati tudást igényelt. Számunkra a VIII–XIII. századból nem annyira az elméleti munkák a legértékesebb források, mint inkább a gyakorlati szabályok, illetve a hadseregek megszervezését biztosító törvények, mint például a Karoling-kapitulárék, vagy Nagy Károly császár ilyen témájú levelei.

De természetesen korszakunkban is születtek olyan katonai gondolkodók, akik igyekeztek rendszert felfedezni a hadviselésben. Közöttük a legjelentősebbek Ramon Lull spanyol dominikánus szerzetes, vagy Henry de Lusignan ciprusi király. A korszak két legjelentősebb írott forrása a Templomos Rend szolgálati szabályzata és a kasztíliai „Las siete partidas”, ami a renddé szerveződő lovasság ideológiáját és életfelfogását tükrözi.

Összegzés:

A korai történelmi korszakoktól kezdve két nagy katonai kultúra ütközött egymással, a letelepedett társadalmak és a puszták lakói, a nomád társadalmak. A kétféle hadrendszer hatékonyságáról megoszlanak a vélemények. Míg Európa hadrendszere a korai szakasztól kezdve a nehézlovasság irányába fejlődött, addig kelet letelepedett társadalmában is a könnyű és esetleg a félnehéz lovasság dominált. Míg Európa a nehéz vértet és a nagy testű lovakat részesítette előnyben, addig Kelet katonái legfeljebb a könnyű pán célinget és a kistestű gyors paripákat alkalmazták. A kétféle felszerelés és fegyverzet eltérő harcmodort követelt meg. Nyugaton a közelharc, a nehézlovasság rohama lett a csatadöntő elem, keleten viszont az íjat, és a távolharcot alkalmazták. Míg nyugaton a szemtől szemben vívott, olykor szertartásos összecsapások döntöttek, addig Keleten a távolról íjjal vívott harc, valamint a háború közvetett eszközei a portyázás, az utánpótlás megszakítása, valamint az ellenség moráljának megtörése lett a fő eszköz. Mivel a nyílt csatatéren a keleti könnyűfegyverzetű harcos nem állta a nehézlovasság rohamát, ezért a nehézlovasság csatadöntő és bizonyára félelmetes látványnak számító rohama sokáig az európai hadviselés fölényének képzetét keltette az ezzel foglalkozó szakemberekben. Csakhogy amennyiben a hadviselés valós tényeit vizsgáljuk az igazság egészen más. A keresztes hadjáratok során az összefogott muzulmán seregek egyenrangú félként harcoltak nyugattal, nem is beszélve Batu kán jól szervezett félelmetes hatékonyságú seregeiről.

Az európai hadseregek vereségei a keleti könnyűlovasság ellenében nem tekinthetők véletlen balsikernek. Azok legfőbb oka a kétféle szemlélet és hadviselés különböző felfogásában keresendő. Európában a győzelem zálogát egyetlen eszközben, a nehézlovasság kellő időben történő kemény csapásában látták, és ehhez igazodott a hadsereg felépítése és taktikája is. Keleten ezzel szemben a kitérés a halogatás, a győzelem stratégiai előkészítése és a döntő pillanatban

történő lecsapás volt a fő elv. A könnyebb lovasság mozgékonyága lehetővé tette a kitérést a nehézlovasság elől és a későbbi harcot nyílzáporral, halogatással, kiéheztetéssel, már a csata előkészítésének az időszakában győzeleméretté tehették.

A pusztán lovagokból álló hadsereg elveszett gyorsan mozgó, megfoghatatlan keleti ellenfeleivel szemben. A halálos roham ugyanis csak akkor pusztító, ha van, aki elé álljon. Ennek hiányában a nagy áttörő erőt nem hasznosíthatták és a háború zavaró jellegű rajtaütések sorozatává alakult. Az ilyen háborúban a fő tevékenységi forma, az utánszállító szekerek elfogása, a vízlelő helyek elvágása. A lassú, kevésbé mozgékony lovas nem volt képes, gyors manővereket végrehajtani, vagy azokat elhárítani. Az ellenfél nomád elemekre épülő stratégiája így gyakran a lovagi sereg pusztulásához vezetett (1187, hattini csata).

Lovag vagy lovas íjász? Úgy hisszük, ez örök vita, örök kérdés a két tábor hívei között. E tanulmányban a kétféle harcmódor eredetére, létrejöttének okaira és hatékonyságuk okaira szeretnénk volna választ találni.

Felhasznált irodalom:

1. A „vad hunok”. Bóna István a hunokról és Attiláról. *Hadházy Gábor* interjúja. *História*, 1995/7.
2. *Bakay Kornél*: A lovas íjásztól a sarkantyús lovagig. In: Régészeti Barangolások Magyarországon. Panoráma Kiadó, Budapest, 1978.
3. *Kristó Gyula*: A magyar állam megszületése. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1995.
4. *Matthew Bennett*: Vasemberek. In: A háborúk világtörténete. (Katonai újítások, amelyek megváltoztatták a világtörténelem menetét.) 3. fejezet, Corvina Kiadó, Budapest, 1992.
5. *Mika Sándor*: A hűbériség és a keresztes hadjáratok kora. In: Nagy Képes Világtörténet, Franklin Társulat Irodalmi Intézet és Könyvnyomda–Révay Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Babits Kiadó, Budapest, 1999. (hasonmás kiadás)
6. *Rázsó Gyula*: A lovagkor csatái. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987.
7. Borosy András: Magyarország hadügye és háborúi a tatárjárásig (956–1240). In: Magyarország hadtörténete. I. Főszerkesztő: Liptai Ervin. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1985.
8. Strassbourg 1200. körüli városjogából. In: *Gunst Péter*: Történelmi olvasókönyv II. Forrásszemelvények. Budapest, 1962. 63–64.
9. Szimeon évkönyv. In: *Gunst Péter*: Történelmi olvasókönyv II. Forrásszemelvények. Budapest, 1962. 103.
10. *T. A. Heathcohe*: Napkeleti háborúk. In: A háborúk világtörténete. (Katonai újítások, amelyek megváltoztatták a világtörténelem menetét.) 5. fejezet. Corvina Kiadó, Budapest, 1992.
11. *Tölli István*: A számszeríj. Rubicon, 1997/7.

12. Válogatás a magyar hadügy íásaiból. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1986. / Zittai Péter: Die Königsaaer Geschichts – Quellen, Matteo Villani: Croniche/ 48–54.
13. Válogatás a magyar hadügy íásaiból. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1986. (Matteo Villani: Croniche) 54.
14. *Winkler Gusztáv*: A hadviselés művészete a kezdetektől az államalapításig. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 1999.
15. *Zombori István*: Lovagok és lovagrendek. Kozmosz Könyvek, Budapest, 1988.

Makai János

VSZEVOLOD FEJEDELEM „NAGY FÉSZKE”

Vszevolod Jurjevics vlagyimir–szuzdali fejedelem (1176–1212) saját korában a Kijevi Rusz egyik legjelentősebb politikai tényezőjének számított. Ezt bizonyítja többek között az a tény is, hogy a krónikások nagyfejedelmi címmel ruházták fel.¹ A magyar történettudomány azonban eddig keveset foglalkozott vele. Ha a tanulmányoktól eltekintünk, és csak a könyveket vesszük számba, megállapíthatjuk, hogy a tevékenységével kapcsolatos alapvető információk legfőképpen Font Márta munkáiban olvashatók.² A fejedelmet az orosz nyelvű szakirodalomban népes családja miatt a Bolsoje Gnyezdo, vagyis a Nagy Fészek ragadványnévvel illetik.³ Ez a tanulmány egyrészt azt kívánja kideríteni, hány fióka kelt ki a nagy fészekben, másrészt azt vizsgálja, milyen történelmi szerepet játszottak Vszevolod családjának tagjai és közeli rokonai.

A szakirodalomban a gyermekek számával kapcsolatban különböző adatokat találunk. Az egyik leghíresebb 19. századi orosz történetíró, Sz. M. Szolovjov genealógiai táblázata szerint Vszevolodnak nyolc fia született.⁴ A 20. századi történészek közül B. A. Ribakov az egyik leszármazási táblázatában a fejedelem nyolc fiát és egy lányát tüntetette fel,⁵ egy tanulmányában viszont nyolc fiút és négy lány szerepeltetett.⁶ M. V. Scsepkina öt fiút és négy lányt, G. M. Prohorov

¹ Polnoje szobranijje russzkih letopiszej (PSZRL). Tom I. Moszkva (M), 1962. 396–436.

² *Font Márta: A Rusz régiói.* In: *Font Márta–Krausz Tamás–Niederhauser Emil–Szvák Gyula: Oroszország története.* Szerk.: Szvák Gyula. Maecenas, 1997. 70. *Uő:* Oroszország, Ukrajna, Rusz. Balassi, Bp.,–University Press, Pécs, 1998. 65–66, 96. *Uő:* A régiókra bomlott Rusz, 1204–1389. In: „Kelet-Európa” és a „Balkán”, 1000–1800. Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók? Szerk.: Sashalmi Endre. Pécsi Tudományegyetem Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ. Pécs, 2007. 175, 177.

³ A magyar történeti irodalomban újabban a fejedelmet „Nagyfészkü”, ill. „Nagy Fészkü” Vszevolodként említették. Szili Sándor a kifejezést egybeírva és szétválasztva is használta: A középkori orosz történelem forrásai. Szerk.: Szili Sándor. Pannonica, 2005. 51, 71. Bótor Tímea az idézőjel nélküli egybeírást választotta: *Bótor Tímea: A tatár függéstől az önálló uralkodóig. A Moszkvai Fejedelemség története a nagyfejedelmi végrendeletek (1336–1462) tükrében.* Russica Pannonica, Bp., 2011. 41.

⁴ Sz. M. Szolovjov: *Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon.* Knyiga I. M., 1959. 740.

⁵ B. A. Ribakov: „Szlovo o polku Igoreve” i jevo szovremennyiki. M., 1971. (oldalszámozás nélküli genealógiai táblázat)

⁶ B. A. Ribakov: *Danyii Zatosnyik i vlagyimirszkoje letopiszanyije konca XII veka.* In: *Uő: Iz isztorii kulturny Drevnyej Ruszi.* Izdatyelsztvo Moszkovszkovo unyiverszityeta, 1984. 146.

pedig hat fiút és négy lányt nevezett meg.⁷ Font Márta nyolc fiú utódról írt.⁸ V. Petruhin szerint Vszevolodnak tíz fia és négy lánya volt.⁹ A probléma megoldásához leginkább az Északkelet-Ruszban keletkezett Lavrentyij (Lavrentyjev)-évkönyvhöz érdemes fordulni. A fontosabb források közül még a déli Ipatyij (Ipatyjev)-évkönyv és az északnyugati Első Novgorodi Évkönyv tartalmaz kiegészítő információkat.

Vszevolod fiai

A Lavrentyij-évkönyvben 1176–1212 között az alábbi Vszevolod-fiak neve szerepel: Konsztantyin, Borisz, Gleb, Jurij, Feodor, Dmitrij, Gavriilo, Ioann, Szvjatoszlav, Jaroszlav és Vlagyimir.¹⁰ A felsorolás alapján azonban sem a pontos létszám, sem a helyes születési sorrend nem adható meg. Ennek egyik oka az, hogy a korszak óorosz fejedelmei a nevük mellé kereszteléskor egy másikat is kaptak, a fennmaradt források viszont Vszevolod fiai esetében általában csak az egyiket tartalmazzák. Ha mindkettőt, az már bonyolítja a helyzetet. Néhány utód esetében pedig nem maradt fenn a születés dátuma.

A Lavrentyij-évkönyv adatai alapján Vszevolod fiainak születése 1185 májusa és 1197 augusztusa közé tehető.¹¹ Sorrendben először Konsztantyin, majd Borisz, Jurij, Feodor, Dmitrij, Gavriilo és Ioann látta meg a napvilágot.¹² Konsztantyin 1185-ben, míg Borisz 1186-ban született, de az utóbbi röviddel ezután meghalt.¹³ Gleb az egyetlen, akinek az északkeleti forrás csak az 1188-as halálhírért tartalmazza.¹⁴ Minden valószínűség szerint 1187-ben jött világra. Jurij (a Lavrentyij-évkönyv híradásában: Georgij) 1188-ban született.¹⁵ A déli forrás szerint Jurij a nagypapa nevét kapta,¹⁶ a nagyapa pedig a híres Jurij Dolgorukij

⁷ M. V. Scsepkina: O proiszhozhgyenyii Uszpenskovo szbornyika. In: Drevnyerusszkoje iszkussztvo. Rukopisznaja knyiga. Pedkollegija: V. Ny. Lazarev, O. I. Podobedova, Sz. O. Smidt. M., 1972. 71, 76. G. M. Prohorov: Radzivilovszkij szpizok Vlagyimirszkoj letopiszi po 6714 (1205/6) god. In: Radzivilovszkaja letopisz. Tyekszt, isszledovanyije, opiszanyije minyiatúr. Otv. ped. M. V. Kukuskina. Szankt–Petyerburg–M., 1994. 276.

⁸ Font, 1998. 66. Font, 2007. 177.

⁹ V. Petruhin: Drevnyaja Rusz, IX v.–1263 g. M., 2005. 150.

¹⁰ PSZRL. T. I. 397–437.

¹¹ PSZRL. T. I. 396–414.

¹² Uo. 396–397, 404, 408, 411–412, 414.

¹³ Konsztantyin születése: Uo. 396–397. Borisz születése: Uo. 404. Borisz halála: Uo. 406. PSZRL. T. II. 653.

¹⁴ PSZRL. T. I. 407. A vele kapcsolatos híradás pontosan így szól: „Ugyanabban az évben. Meghalt Gleb fejedelemfi («княжичъ») szeptember 29-én.” A krónikás ugyan nem pontosította az információt, de 1188-ban Vlagyimir–Szuzdalban csak Vszevolod fiatal fiának halála lehetett feljegyzésre érdemes.

¹⁵ PSZRL. T. I. 408.

¹⁶ PSZRL. T. II. 659.

szuzdali és kijevi fejedelem volt.¹⁷ Az 1190-es születésű¹⁸ Feodor valószínűleg azonos Jaroszlávval,¹⁹ Vszevolod egyik legaktívabb fiával. Dmitrijről az északkeleti forrásból mindössze annyit tudunk meg, hogy 1193-ban született.²⁰ A déli évkönyvből viszont az is kiderül, hogy Dmitrij a világi, vagyis a fejedelmi nevét («княжее имя»), a Vlagyimirt apja akaratából kapta.²¹ A legnagyobb problémát az 1195 márciusában született²² Gavriló azonosítása jelenti. Elképzelhető, de nem bizonyítható, hogy ez a keresztnév Szvjatoszlávra vonatkozik. Ioann (Iván) Vszevolodovics 1197 augusztusában látta meg a napvilágot.²³ Bár Ioann születését az Ipatyij-évkönyv részét képező Kijevi Évkönyv is hozza,²⁴ ő nem tartozott a politikai szempontból jelentős Vszevolod-utódok közé.

A fenti adatok alapján úgy tűnik, Vszevolod fejedelemnek nyolc fia volt az alábbi születési sorrendben: Konsztantyin, Borisz, Gleb, Jurij (Georgij), Jaroszlav (Feodor), Vlagyimir (Dmitrij), Szvjatoszlav (Gavriló), Ioann (Iván). Ha megvizsgáljuk a testvérekről szóló információkat, azt tapasztaljuk, hogy apjuk bevonta őket az ügyek intézésébe. A legtöbb megbízást Konsztantyin és Jaroszlav kapta. Konsztantyin tizenhárom éves korában már elkísérte Vszevolodot egy kunok ellen vezetett hadjáratra. 1205-ben, amikor már húszéves volt, az apja a szomszédos Novgorodba küldte fejedelemnek. Az eseménnyel kapcsolatban a krónikás olyan szavakat adott Vszevolod szájába, amelyek nyomatékosítják, hogy a fiverei körében Konsztantyiné volt a szeniori pozíció. Azonban ez a helyzet csak átmeneti lehetett, mivel egyrészt a novgorodiak igen gyakran váltogatták fejedelmeiket, másrészt a legidősebb fiúnak mint leendő örökösnek célszerű volt Vlagyimir–Szuzdalban tartózkodnia. Nem meglepő, hogy Konsztantyin már 1207 elején visszatért Vlagyimir városába.²⁵

A Jaroszlav szerepével kapcsolatos első említés az 1200-as évre vonatkozik. Ekkor az apja Perejaszlavl–Russzkij, tehát a Kijev közelében elhelyezkedő déli Perejaszlavl élére állította őt.²⁶ A település a Kijevi Rusz egyik déli volosz-

¹⁷ Jurij Dolgorukij szerepéhez: *Makai János*: Jurij Dolgorukij tevékenysége Északkelet-Oroszországban. Világtörténet, 1991. tavasz–nyár, 38–46. *Uő*: A Szuzdali Fejedelemség külpolitikája a 12. század 30–50-es éveiben. Aetas, 1995/3. 76–95.

¹⁸ Uo. 408.

¹⁹ *Scsepkina*, 71. *Ribakov*, 1984. 146.

²⁰ PSZRL. T. I. 411–412.

²¹ PSZRL. T. II. M., 1962. 674–675. A jelzett helyen a forrás azt is tartalmazza, hogy Vszevolod saját nagyapja, Vlagyimir Monomah nevét adta Dmitrijnek. (Vlagyimir Monomah a Kijevi Rusz egyik legjelentősebb nagyfejedelme volt. A kijevi trónt 1113–1125 között birtokolta.)

²² PSZRL. T. I. 412.

²³ Uo. 414.

²⁴ PSZRL. T. II. 707. A jelzett helyen a forrás azt is elárulja, hogy Ioann Keresztelő Szent János tiszteletére kapta a keresztnévét.

²⁵ A Konsztantyinnal kapcsolatos adatok: PSZRL. T. I. 414, 421–422, 428–429.

²⁶ PSZRL. T. I. 416.

tyának²⁷ központja volt, s már hosszú ideje Vszevolod rokonsága irányította. Ha helytálló az a feltételezés, miszerint Jaroszlav Feodorral azonosítható, akkor megállapíthatjuk, hogy a perejaszlavliak igen fiatal, mindössze tízéves fejedelmet kaptak. 1204–1205 telén Jaroszlav részt vett a legjelentősebb déli fejedelmek által vezetett kunellenes hadjáratban, melyből az óorosz csapatok sok fogollyal és zsákmányállattal tértek haza.²⁸ Jaroszlav első házasságkötésére 1205–1206 telén, tizenöt éves korában került sor: ekkor Koncsak kun kán unokáját vette feleségül.²⁹

Az 1206. év meglehetősen viharos volt Vszevolod fiának az életében: előbb II. András magyar király vette fel vele a kapcsolatot,³⁰ és Jaroszlav is megpróbált beavatkozni a halicsi ügyekbe, majd emiatt Vszevolod Csormnij³¹ kijevi fejedelem nyomására távoznia kellett Perejaszlavból. 1207-ben Jaroszlav a rjazanyi fejedelmi széket kapta apjától, azonban az is ingatagnak bizonyult. Mivel a rjazanyiak szembeszálltak a hozzájuk érkező vlagyimiriakkal, a nagyfejedelem a következő évben hadjáratot indított ellenük. Jaroszlav megkönnyebbülten üdvözölte apját, de rajta kívül keveseknek volt oka az örömrre. Vszevolod radikális eszközökhöz nyúlt, holott ezektől általában tartózkodott: Rjazany városát kiürítette, majd felgyújtatta, lakóit pedig fogságba vetette, és magával hurcolta. Még a püspököknek sem kegyelmezett. A leszámolás után Jaroszlav is visszatért Vlagyimirba.³²

Konsztantyinhoz és Jaroszlávhoz képest Szvjatoszlav és Jurij kevesebb megbízatást kapott. Szvjatoszlávot az apja két alkalommal juttatta a novgorodi fejedelmi székbe. Az első ciklus 1200 elejétől 1205-ig, míg a második 1207–1208 telétől 1208–1209 teléig tartott. Szvjatoszlav valószínűleg még 1209-ben is kiskorú volt, tehát az egyik periódusban sem játszhatott jelentős szerepet Novgorodban. Ilyen körülmények között szinte a csodával határos, hogy először legalább öt évig képviselhette apját, s ráadásul nem is kellett dicstelenül távoznia. Nem mondható el ugyanez második szerepléséről, amelynek végén a novgorodiak a vladika (érsek) udvarában tartották fogságban.³³ Bátyjának, Jurijnak ettől

²⁷ A voloszty területi egység elnevezése a Kijevi Rusz fennállásának időszakában. Helytartó által irányított területet és részfejedelemséget is jelent.

²⁸ PSZRL. T. I. 420.

²⁹ Uo. 426. Ribakov, 1984. 146. Koncsak kán neve az óorosz évkönyvekben az 1170-es évtől 1203-ig terjedő időszakig szerepel. Ez alatt a több mint három évtized alatt hol barátja, hol ellensége volt az óorosz fejedelmeknek. A Dnyeper és a Volga közti sztyeppéken élő kun törzsek fölött gyakorolt ellenőrzést. Hatalmának csúcspontja az 1184-es év volt. 1185-ben döntő szerepet játszott abban, hogy Igor Szvjatoszlavics novgorod-szeverszkiji fejedelem, az Igor-ének tragikus sorsú hőse vereséget szenvedett a kunoktól. Koncsakhoz ld: Ribakov, 1971. 100–102, 203.

³⁰ A II. András és Jaroszlav közti kapcsolatfelvétel körülményeihez: Font Márta: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2005. 101, 194.

³¹ Vszevolod Csormnij (Vörös): az Olgovicsok képviselője, többszörös kijevi fejedelem (1206, 1207, 1210–1212).

³² Az 1206–1208-as események: PSZRL. T. I. 427–428, 434.

³³ A Szvjatoszlávval kapcsolatos adatok: PSZRL. T. I. 415–416, 434–435. Novgorodszkaja pervaja letopisz sztarsevo i mladsevo izvodov (NPL). M.–Leningrád (L.), 1950. 44–45, 50–51.

sokkal fontosabb feladat jutott. 1209-ben az előző év során Vszevolod által meggyötört rjazanyi föld két fejedelme támadást indított a Moszkva környéki területek ellen, ő azonban szembeszállt a támadókkal, és legyőzte őket.³⁴ Jurij házasságkötéséről is rendelkezünk információkkal: 1211-ben Vszevolod Csormnij kijevi fejedelem lányát vette feleségül.³⁵ Erről az eseményről fennmaradt egy csaknem forrásértékű feljegyzés is a két nász (a kijevi és a vlagyimiri Vszevolod) által bőkezűen adott ajándékok felsorolásával.³⁶

A Lavrentijj-évkönyvben számos példát találunk a fivérek együttes megjelenésére, közös fellépésére. Ezek egy része ünnepélyes búcsúztatás vagy fogadás volt. 1199 végén, mikor a még gyermek Szvjatoszlav Novgorodba indult, négy testvére (Konsztantyin, Jurij, Jaroszlav és Vlagyimir) búcsúztatta, és a krónikás szerint „nagy volt az öröm Vlagyimir városában”. A következő év végén, amikor apjuk Jaroszlávot a déli Perejaszlavl élére állította, legidősebb fivérei személyesen köszöntek el tőle.³⁷ Az 1205-ben Novgorodba készülődő Konsztantyint jóval többen búcsúztatták, és kísérték el a Vlagyimir városához közeli Sedaska folyóig. Három testvére is megjelent az ünnepi eseményen.³⁸ 1207-ben, amikor Konsztantyin visszatért Novgorodból, még több ember várta a Sedaska folyónál, és mind az öt életben levő öccse kivonult a fogadására.³⁹

A Lavrentijj-évkönyv más jellegű események kapcsán is tartalmaz adatokat a „nagy fészkekben növekvő fiókák” együttes részvételéről. A fiúk anyja által alapított vlagyimiri kolostor Szent Istenszülő elszenderedése templomának felszentelésén például a nagyfejedelem mellett Konsztantyin, Jurij és Vlagyimir is jelen volt.⁴⁰ Úgy tűnik, hogy a temetés és az esküvő a 13. század elején is szinte kötelező programnak számított a legközelebbi hozzátartozók esetében. Ennek megfelelően a fivérek 1205-ben részt vettek anyjuk temetésén,⁴¹ 1211-ben pedig Jurij esküvőjén.⁴² 1207-ben Vszevolod támadást indított a csernyigovi Olgovicsok ellen, amely a rjazanyi fejedelmek állítólagos árulása miatt a rjazanyi föld elleni hadjáratát alakult át. A vétkesnek nyilvánított fejedelmeket részben elfogta, részben elérte a kiadatásukat. Rjazany városát a nagyfejedelem ugyan nem foglalta el, azonban a terület településeinek élére saját helytartóit állította. A hadjá-

³⁴ PSZRL. T. I. 434.

³⁵ Uo. 435.

³⁶ V. Ny. *Tatyiscsev*: Isztorija Rosszijszkaja. T. III. M., 1964. 185.

³⁷ Uo. 416. (Az évkönyv sorai ez esetben nehezen értelmezhetők. Úgy tűnik, hogy Vszevolod éppen az északkeleti Perejaszlavlban tartózkodott fiaival, és Jaroszlávot onnan küldte az azonos nevű déli településre. Konsztantyin és Jurij valószínűleg csak a hosszú út egy rövid szakaszán kísérték el öccsét.)

³⁸ Uo. 422.

³⁹ Uo. 428.

⁴⁰ Uo. 417.

⁴¹ Uo. 424–425. A nagyfejedelem feleségének halálhíre még az Első Novgorodi Évkönyvbe is bekerült: NPL. 50.

⁴² PSZRL. T. I. 435. A forrásból kiderül, hogy Jurij Vszevolod kijevi fejedelem lányát vette el, s az esküvőt Vlagyimirban tartották.

rat egyfajta családi vállalkozásként zajlott. Konsztantyin, aki akkor novgorodi fejedelem volt, az északnyugatról hozott harcosok élén Moszkvában találkozott apjával. Később a fivérek közül Jurij, Jaroszlav és Vlagyimir is csatlakozott a támadáshoz.⁴³ 1208–1209 telén a novgorodiak fogságba vetették Szvjatoszlav Vszevolodovicsot, és a dinasztia szmolenszki ágához tartozó Msztyiszlávot hívták meg fejedelemnek. Válaszul Vszevolod nagyfejedelem Konsztantyin vezetésével a fiait küldte a novgorodi–szuzdali határnál elhelyezkedő Torzsok (Novij Torg) ellen. Msztyiszlav kénytelen volt távozni Torzsokból, a novgorodiak pedig elengedték Szvjatoszlávot, s így a fivérek együtt vonulhattak az apjukhoz Vlagyimir városába.⁴⁴

A Vszevolod által építtetett vlagyimiri Dmitrijevszkij (Demeter)-székesegyház külső falán ma is megvan az a szoborkompozíció, amely akár az apa és a fiúk kapcsolatának szemléltetéseként is felfogható. Az északi homlokzat keleti oldalának felső részén egy trónon ülő, ölében gyermeket tartó férfi látható. Oldalt még két-két gyermek fordul felé hódolatteljes testtartásban, félig kinyújtott karral és félig behajlított térddel. Ny. Ny. Voronyin, Vlagyimir–Szuzdal történetének kiváló kutatója először arra az álláspontra helyezkedett, hogy a falon Vszevolodot ábrázolták az utódával – vagyis Konsztantjinnal – és térdet hajtó emberekkel. Később részben változtatott a véleményén, s ennek lényege az alábbiakban foglalható össze: a négy alak egyértelműen férfi. Ugyanúgy vannak öltözve, mint a fejedelem ölében ülő fiú. Ők nem egyszerűen a fejedelem előtt meghajló emberek, hanem szintén a fiai. Vszevolod nyolc fia közül kettő meghalt a Dmitrijevszkij-székesegyház felépítése előtt, a legfiatalabb pedig csak annak befejezése, 1196 után született. Vszevolodnak ekkor öt fia volt: Konsztantyin, Georgij, Jaroszlav, Vlagyimir és Szvjatoszlav. A reliefen öt férfi alakot látunk, akiknek száma megegyezik Vszevolod fiainak számával. Az apa Vlagyimirt tartja a karjaiban. Az évkönyv tanúsága szerint Vlagyimir Dmitrij, Vszevolod patrónusa ünnepének előestéjén született. Ehhez az utódhoz valószínűleg valamilyen sajátos dinasztikus elképzelések kapcsolódtak, ha ő a híres dédnagyapja tiszteletére kapta a nevét. Vlagyimir számára a „családi portré” központi helyét az is kijelölte, hogy az apja és ő is a keresztény Dmitrij nevet viselte.⁴⁵ Más szerzők művében szintén megtalálható az a nézet, mely szerint a Dmitrijevszkij-székesegyház homlokzatának fenti szobrai Vszevolodot és fiait ábrázolják.⁴⁶

⁴³ Uo. 429–433.

⁴⁴ PSZRL. T. I. 435. NPL. 51.

⁴⁵ Voronyin mindkét álláspontjának ismertetése: Ny. Ny. *Voronyin: Zodcsesztvo Szevero-Vosztocsnoj Ruszi XII–XV vekov*. T. I. M., 1961. 436. Voronyin álláspontja nem teljesen meggyőző. Könnyen lehet, hogy Vszevolod egyszerűen a legfiatalabb gyermekét, feltehetően Szvjatoszlávot tartja az ölében. Az nem vitatható, hogy a keresztségben Vszevolod is és Vlagyimir is a Dmitrij nevet kapta, az azonban kétséges, hogy Vlagyimir kapcsán dinasztikus tervek szöttek volna, hiszen a szeniorátus rendjében még négyen álltak előtte. (A Dmitrij nevű védőszent nem más, mint Szaloniki Szent Demeter.)

⁴⁶ G. K. Vagnyer–T. F. Vladisevszkaja: *Iszkussztvo Drevnyej Ruszi*. M., 1993. 88.

A fejedelem lányai és felesége

Vszevolod „nagy fészkében” nem csak a fiúknak jutott hely. A nagyfejedelemnek négy lánya született: Vszeszlava, Verhuszlava, Jelená és Szbiszlava. A velük kapcsolatos információk azonban igen hiányosak. Vszeszlavát az apja 1186-ban a csernyigovi Rosztyiszlávhoz, Szvjatoszlav kijevi fejedelem unokaöccséhez adta feleségül.⁴⁷ Nagyon fiatal feleség lett belőle, mivel ekkor még az apja is csak harminckét éves volt.⁴⁸ A másik vele kapcsolatos adat 1205-ből való. Ekkor Vszevolod beteg felesége kolostorba vonult, és a szomorú eseményre Vszeszlava is Vlagyimirba érkezett.⁴⁹

1188-ban Vszevolod családja még egy Rosztyiszlávval bővült. Mivel ez a Rosztyiszlav a Kijev környékét ellenőrző szmolenszki Rurik fia volt, a nagyfejedelem most már a Kijevi Fejedelemség mindkét jelentős politikai tényezőjének rokona lett. A Lavrentyij-évkönyv csak egy rövid hírt tartalmaz arról, hogy Vszevolod hozzáadta Verhuszlavát Rosztyiszlávhoz,⁵⁰ a Kijevi Évkönyvben azonban részletes, egy egész oszlopot (hasábot) kitevő tudósítás olvasható. Ennek lényege az alábbiakban foglalható össze: Rurik fejedelem küldöttséget mentesített Vszevolodhoz Szuzdalba Verhuszlaváért. Vszevolod odaadta a lányát, és rengeteg aranyat, ezüstöt küldött a nászának. Verhuszlava apja és anyja sírt, mert a lányuk kedves volt számukra, és csak nyolcéves volt. A küldöttség, melyhez szuzdaliak is csatlakoztak, a déli Belgorodba kísérte Verhuszlavát. A szertartást Makszim püspök tartotta egy fatemplomban, Rurik fejedelem pedig olyan nagy lakodalmat rendezett a fiának, Rosztyiszlávnak, amilyen még „nem volt Ruszban”. Az eseményt megtisztelő 20 fejedelem sok ajándékot vitt magával. A Verhuszlava kíséretében érkezett bojárokat nagy tisztelettel és sok ajándékkal engedték vissza Szuzdalba Vszevolodhoz.⁵¹ Rosztyiszlav néhány évvel később adományban részesült apósától. 1195-ben Vszevolod – kihasználva szeniori pozícióját – öt kisebb várost, pontosabban inkább erődöt szerzett délen, s ezek közül egynek az irányítását átruházta Rosztyiszlávra.⁵²

A nagyfejedelem harmadik lányáról, Jelenáról jóformán csak annyit tudunk, hogy 1204-ben halt meg, és az anyja által alapított kolostorban temették el.⁵³ Szbiszlava születését a Kijevi Évkönyv alapján 1180-ra tehetjük, s az erről szóló híradás azt is tartalmazza, hogy ő Vszevolod negyedik lánya volt.⁵⁴ Több fontos információval róla sem rendelkezünk.

⁴⁷ PSZRL. T. I. 405.

⁴⁸ Vszevolod 1154-ben született: PSZRL. T. XV. M., 1965. 221. T. XXIV. Petrograd, 1921. 77.

⁴⁹ PSZRL. T. I. 424.

⁵⁰ Uo. 407.

⁵¹ PSZRL. T. II. 658.

⁵² Uo. 685. A házasságkötéskor a vőlegény, Rosztyiszlav Rurikovics is csak tizenhat éves volt, mivel 1172-ben született: uo. 567.

⁵³ PSZRL. T. I. 421.

⁵⁴ PSZRL. T. II. 613.

A fenti adatok közül az egyik kronológiai szempontból igen fontos Vszevolod „nagy fészke” bemutatásához. Ha Verhuszlava 1188-ban nyolc éves volt, akkor 1180 körül születhetett. Az évszám inkább 1179, hiszen 1180-ban már a negyedik lány jött a világra. Mivel Vszeszlavát – mint láttuk – már két évvel korábban férjhez adták, vagy ő, vagy a szintén említett Jelena volt a legidősebb a nővérek között. Azonban valószínűleg Vszevolod legidősebb lánya sem született meg 1175 előtt. Ezt arra alapozzuk, hogy a fejedelem bátyja, Mihalko oldalán 1175-ben avatkozott be a vlagyimir–szuzdali belviszályba, s a neje még ebben az évben követte őt Csernyigovból északkeletre. A krónikás azt feljegyezte, hogy Vszevolod felesége a sógornőjével utazott,⁵⁵ de azt nem említette, hogy gyermeket is vitt volna magával.

Feltevésünknek ellentmondani látszik az a tény, hogy a Lavrentyij-évkönyvben az 1174-es év eseményeinek ismertetésénél már szó van Vszevolod gyermekeiről. A fenti forrásban jól elkülöníthető az Elbeszélés Andrej Bogoljubszkij meggyilkolásáról címet viselő alkotás. Ennek utolsó soraiban a szerző arra kéri Andrejt (nyilván a lelkét), imádkozzon Istenhez, hogy adjon testvérének, Vszevolodnak, ill. Vszevolod feleségének és gyermekeinek „sok évet”.⁵⁶ A Bogoljubszkijt imára kérő részletnek G. M. Prohorov három variációjára is felhívta a figyelmet. Megállapításai az alábbiakban foglalhatók össze: az Andrej Bogoljubszkijhoz intézett kérelem első változatát az Ipatyij-évkönyv őrzi. Ezt akkor írták, amikor a vlagyimir–szuzdali földön még mindkét testvére, Mihalko és Vszevolod uralkodott, vagyis 1176-ban. A Radziwill- és a Lavrentyij-évkönyvben egy második variáció található, amely nem lehet 1177-től korábbi. Akkorra már Vszevolodnak felesége és gyerekei voltak. Az imára való felhívás harmadik változatát a Perejaszlavlai Évkönyv tartalmazza, s az 1212–1219-es időszakhoz és Bogoljubszkij unokaöccséhez, Jaroszlav Vszevolodovicshoz kapcsolódik.⁵⁷ Mivel az első variációban még egyáltalán nincs szó gyermekekről,⁵⁸ 1176-ban valószínűleg még egyikük sem jött világra. A második változat alapján pedig arra lehet következtetni, hogy Vszevolod legidősebb gyermeke (lánya) 1177-ben születhetett.

A „nagy fészek” létrehozásában döntő szerepet játszott a nagyfejedelem felesége, aki bő 20 év alatt tizenkét utódot szült. Ahhoz képest, hogy a korszak krónikásai általában a férfiak cselekedeteit jegyezték fel, róla viszonylag sok információ maradt ránk. Az életének utolsó állomását megörökítő híradásból tudjuk, hogy a keresztségben a Marija nevet kapta.⁵⁹ M. V. Scsepkina szerint Marija világi neve Miloszlava volt, és feltételezhető, hogy morva hercegi családban született, majd rokoni kapcsolat révén lánytestvérével Volhíniában nevelkedett. Vszevoloddal valószínűleg az 1174 nyara és 1175 nyara közötti időszakban

⁵⁵ Uo. 600–602.

⁵⁶ PSZRL. T. I. 371.

⁵⁷ Prohorov, 276.

⁵⁸ PSZRL. T. II. 594–595.

⁵⁹ PSZRL. T. I. 424.

Csernyigovban kötött házasságot, nem sokkal később pedig sógornőjével és testvérével együtt Vlagyimir–Szuzdalba utazott.⁶⁰

Marijával kapcsolatban a Lavrentyij-évkönyv többször utal arra, hogy ő hozta létre a Knyaginyin (Fejedelemasszony, Fejedelemné)-kolostort, ott pedig felépítette az Uszpenszkij (Szent Istenszülő elszenderedése)-templomot. Már hét éve beteg volt, amikor 1205-ben családtagjai, Ioann püspök, igumenek, apácák, bojárok és feleségeik, valamint Vlagyimir városának lakói az általa alapított kolostorba kísérték, s ott belépett az apácák közé. Ezután csak 18 napig élt, és utolsó útjára szintén nagy tömeg kísérte el. Még a szmolenszki püspök is Vlagyimirba utazott a szomorú eseményre. Mariját természetesen az általa alapított kolostor általa emeltetett templomában temették el. A Lavrentyij-évkönyvben fennmaradt rövid nekrológja jóságát, mély vallásosságát és jótékonykodását emeli ki. Az utóbbi az egyháziak és rászoruló világiak felé egyaránt megnyilvánult.⁶¹ A nagyfejedelem élete végén ismét házasságot kötött. Vaszilko vityebszki fejedelem lányát vette feleségül,⁶² azonban ennek a családi eseménynek különösebb jelentősége nem volt.

Az oldalági rokonok

A „nagy fészek” szélén, ill. közelében elvileg a Rurik-dinasztia szuzdali ágának sok tagja elfért. Vszevolod az energikus Jurij Dolgorukij legfiatalabb fia volt, így születésekor neki volt a legkisebb az esélye arra, hogy az apai örökséget megszerezze. A természet rendje (alacsony átlagéletkor a 12. században), a körülmények szerencsés alakulása és saját tehetsége azonban lehetővé tette, hogy 1176-ban, huszonnégy éves korában elfoglalja a vlagyimir–szuzdali trónt. Ekkor már egyetlen bátyja sem volt életben, az unokaöccseit pedig kiszorította a hatalomból.⁶³ Az utóbbiak közül egyedül Gleb nevű testvérének fiai számíthattak a jóindulatára. Ennek az volt az oka, hogy ők a távoli Perejaszlavl–Russzkij fejedelmei voltak, és elismerték Vszevolod rangidősségét. Vlagyimir Glebovics 1177-ben, a vlagyimir belháború utolsó szakaszában segítséget nyújtott Vszevolodnak.⁶⁴ Testvére, Izjaszlav részt vett az 1183-as, volgai bolgárok elleni hadjáratban, amelynek során életét vesztette. A vlagyimiri Uszpenszkij-székesegy-

⁶⁰ *Scsepkina*, 71–73, 75, 78. Limonov szerint Vszevolod jáász nőt vett feleségül: *Ju. A. Limonov: Vlagyimiro–Szuzdalszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityiceszkoj isztorii. L., 1987. 98. Prohorov a nagyfejedelem feleségét alán, vagyis úgyszintén jáász származásának tartja: Prohorov, 276.*

⁶¹ A Vszevolod feleségével kapcsolatos információk: PSZRL. T. I. 417, 421, 424–425. Marija halálhírért az Első Novgorodi Évkönyv is tartalmazza: NPL. 50.

⁶² *Prohorov*, 278–279.

⁶³ A Vlagyimir–szuzdali Fejedelemség megszerzéséhez és az unokaöccsök hatalomból való kiszorításához: *Makai János: Zűrzavar Vlagyimir–Szuzdalban (1174–1177). In: Történeusként a katedrán. Tanulmányok Nagy József 80. születésnapjára. Eger, 2009. 319–335.*

⁶⁴ PSZRL. T. I. 383–384.

házban temették el.⁶⁵ Négy évvel később Vlagyimir is meghalt,⁶⁶ de Vszevolod csak ideiglenesen tudta ellenőrzése alá vonni a Perejaszlavli Fejedelemséget.⁶⁷

Úgy tűnik, hogy a nagyfejedelem a női rokonait nem tartotta veszélyesnek. Borisz nevű bátyja még 1159-ben távozott az élők sorából, de egy közeli női rokona még több mint négy évtizedig, egészen haláláig háborítatlanul élhetett a Szuzdal mellett, Kideksában található rezidencián.⁶⁸ Vszevolod közvetlen elődje, Mihalko (1175–1176) már betegen szerezte meg a hatalmat, és hamarosan meg is halt. Ezt követően özvegye, Fevronyija a fejedelemség egyik legjelentősebb központját, Szuzdalt kapta Vszevolodtól, és hátralévő éveit ott élte le. A nagyfejedelem Mihalko és Fevronyija lányának is politikai megfontolásból szerzett férjet: az unokahúgát 1180-ban a kijevi fejedelem fiával, Vlagyimir Szvjatoszlavicsal házassította össze.⁶⁹

Vszevolodnak női ágon is volt két sógornője. A felesége egyik testvére, Jaszinja 1183-ban Szvjatoszlav kijevi fejedelem fiatalabb fiával, Msztyiszlávval kötött házasságot.⁷⁰ A másik sógornőjének a neve nem ismeretes. Scsepkina szerint Jaszinjának, míg B. A. Ribakov szerint Jelenának hívták.⁷¹ (Az első feltételezés aligha lehet igaz, mivel – az Ipatyij-évkönyv fentebb ismertetett híradása alapján – Jaszinja Msztyiszlav Szvjatoszlavics neje lett.) Ez a sógornő Nagy Msztyiszlav kijevi nagyfejedelem (1125–1132) unokájához, Jaroszlav Vlagyimirovicshoz ment feleségül. Jaroszlav függő helyzetű fejedelemként háborúban és békében egyaránt Vszevolod megbízható támogatója, képviselője volt, de a nemzeti rangsorrendben elfoglalt helye miatt nem jelentett konkurenciát. 1185-ben és 1186-ban a rjazanyiak ellen harcolt,⁷² s az utóbbi évben Jaroszlav részt vett Vszeszlava esküvőjén is.⁷³ Vszevolod leginkább a Novgoroddal kapcsolatos tervei megvalósításában vette igénybe a sógora szolgálatait: háromszor juttatta az ottani fejedelmi székbe. Jaroszlav két alkalommal csak rövid ideig tudta megtartani tisztségét (1182–1184, 1197–1199), az egyik periódusa azonban viszonylag hosszú volt (1187–1196).⁷⁴ Vszevolod sógora a harmadik fejedelmi ciklusa idején, 1198-ban építtette Novgorod közelében a híres nyeregyciai

⁶⁵ Uo. 389–390.

⁶⁶ Uo. 406. PSZRL. T. II. 652–653.

⁶⁷ PSZRL. T. I. 416, 427–428.

⁶⁸ Uo. 349, 417. Ny. G. Berezkov szerint Kideksában Borisz Jurjevics felesége halt meg: Ny. G. Berezkov: *Hronologija russzkovo letopiszanyija*. M., 1963. 86. A szöveggörnyezet alapján azonban az elhunyt inkább Borisz lánya, vagyis Vszevolod unokahúga lehetett.

⁶⁹ A Mihalkóval és családjával kapcsolatos adatok: PSZRL. T. I. 375–379, 417. PSZRL. T. II. 612.

⁷⁰ PSZRL. T. II. 624–625.

⁷¹ *Scsepkina*, 71. *Ribakov*, 1984. 185.

⁷² PSZRL. T. I. 402, 406.

⁷³ Uo. 405.

⁷⁴ NPL. 37–44. PSZRL. T. I. 406. Jaroszlav Vlagyimirovics novgorodi fejedelemségéhez: *Makai János*: Szuzdal és Novgorod kapcsolatai a 12. században. Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Eger, 2011. 160–175.

Megváltó-templomot.⁷⁵ 1199-ben Jaroszlav és felesége végleg elhagyta a várost, és visszatért Vlagyimir–Szuzdalba, ahol a feleség hamarosan meghalt.⁷⁶ Jaroszlav ezután délen képviselte sógora, a nagyfejedelem érdekeit. Az utolsó vele kapcsolatos adat 1205-ből való. Ekkor Vszevolod veje, Rosztiziszlav elűzte őt a Kijev közeli Visgorodból.⁷⁷

Erkölcsei szempontból Vszevolod rokonságának legproblematisabb része a halicsi volt. Testvére, Olga Jaroszlav halicsi fejedelemhez ment feleségül, és egy Vlagyimir nevű fiút is szült neki. Azonban Jaroszlav Oszmomiszl (Nyolceszű, azaz Éleseszű) (1153–1187) nem bizonyult megbízható férjnek: szeretőt tartott, s tőle még fia is született. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy Olga és Vlagyimir 1170-ben Lengyelországba menekült. Ezután Halicsban zendülés tört ki, melynek során Jaroszlávot elfogták, a szeretőjét megégették, a törvénytelen fiút pedig börtönbe zárták. Jaroszlav kénytelen volt visszafogadni Olgát és Vlagyimirt.⁷⁸ Az utóbbiak 1173-ban ismét menekülésre kényszerültek. Ezúttal a Torcseszki élén álló Mihalko Jurjevics fogadta be őket.⁷⁹ Mint ismeretes Mihalko nem sokkal később a vlagyimiri trónra került. Halála után öccse, Vszevolod biztosított menedéket Olga számára. Az Ipatyij-évkönyv még annyit árul el Olgáról, hogy ő keresztelte meg Vszevolod negyedik lányát,⁸⁰ ill. a legfontosabb források hírt adnak a haláláról és a temetéséről.⁸¹

Halicsban a hatalomátvétel sem zajlott botránytól mentesen. Éleseszű Jaroszlav nem Vlagyimirra, hanem törvénytelen fiára akarta hagyni a fejedelemség központi részét. 1187-ben, Jaroszlav halála után azonban zavargás tört ki, melynek következtében Vszevolod unokaöccse ülhetett apja és nagyapja trónjára.⁸² Vlagyimir nem szeretett tanácskozni a bojárokkal, pedig ez a 12. században elvárás volt a fejedelmekkel szemben. Ráadásul az ő életvitele is támadható volt: nagyon sokat ivott, egy pap feleségétől két fia született, és ha valakinek a felesége vagy lánya megtetszett neki, elvette, vagyis erőszakkal magáévá tette őt. Ilyen okok miatt 1188-ban a halicsiak elűzték Vlagyimirt, aki Magyarországon talált menedéket. Ezután III. Béla magyar király (1172–1196) megpróbálta kihasználni a lehetőséget, és kísérletet tett Halics meghódítására. 1189-ben Vlagyimir Jaroszlavics Kázmér krakkói fejedelem segítségével tért vissza, de helyzete labilis volt, ezért tekintélyes szuzdali nagybátyjához fordult támogatásért: atyjának, ill. urának nevezte, és kérte, tartsa meg Halicsot az ő (Vlagyimir) hatalma alatt. Vszevolod elfogadta a felkérést, majd Vlagyimir érdekében követeket

⁷⁵ NPL. 44. A templom ma is a Nyeregyica-hegynek nevezett magaslaton áll.

⁷⁶ PSZRL. T. I. 416–417.

⁷⁷ PSZRL. T. I. 426.

⁷⁸ PSZRL. T. II. 564.

⁷⁹ PSZRL. T. II. 571.

⁸⁰ Uo. 613.

⁸¹ Uo. 624. T. I. 389.

⁸² PSZRL. T. II. 656–657.

küldött az óorosz fejedelmekhez, a magyar királyhoz és a lengyelekhez is.⁸³ Font Márta találó értékelése szerint Vlagyimir a Vszevolodtól kapott „garancia” mellett tudott megmaradni Halics élén egészen 1199-ben bekövetkezett haláláig.⁸⁴

Nézeteltérés a trónutódlás kérdésében

Vszevolodnak elvileg nem okozhatott gondot az utódlás, mivel nyolc fia közül hat még 1207-ben is életben volt. Ebben az évben a szeniorátus rendjének megfelelően a legidősebb volosztyhoz jutott: Konsztantyin hat település irányítását kapta meg apjától. Közülük a legjelentősebb a fejedelemség egyik legrégibb városa, Rosztov volt.⁸⁵ Ezek után azt várnánk, hogy a Lavrentij-évkönyv krónikása Vszevolod halálhíre után Konsztantyin vlagyimiri trónra lépésének hírért közli. A nagyfejedelelem 1212. április 13-án halt meg, a nekrológja után azonban szó sincs a méltóság átvételéről. Először arról olvashatunk, hogy Jurij hazaengedte a rjazanyiakat, majd arról, hogy Jurij öccsével, Jaroszlávval Rosztovhoz vonult, ott kibékültek Konsztantyinnal, és mindannyian hazatértek.⁸⁶ Az információk azt sugallják, hogy 1212-ben Jurij örökölte a nagyfejedelmi címet, míg bátyja továbbra is Rosztovban maradt.

Az 1480-as Moszkvai Évkönyvből (Szvodból)⁸⁷ kiderül, miért nem érvényesült a rangidősség Vlagyimirban: Vszevolod Konsztantyint szerette volna utódjának, ő azonban Vlagyimir városa helyett Rosztovot akarta első számú központtá tenni.⁸⁸ Úgy tűnik, Vszevolod ezt a megoldást nem tudta elfogadni, s ezért Jurijt jelölte első számú örökösének. A fenti forrás 1211. évi híradása rámutat, hogy a végakarátát a vecsével is el kellett fogadtatnia: „Vszevolod nagyfejedelelem összehívta az összes bojárját a városokból és a volosztyokból, [meghívta – M. J.] Ioan püspököt, a kolostorfőnököket, a papokat, a kereskedőket, a dvorjanyinokat és az összes embert, és fiának, Jurijnak adta Vlagyimirt... és mindenkiket a kereszthez vezetett, és minden ember megcsókolta [azt, vagyis felesküdt – M. J.] Jurijra”.⁸⁹ Tehát – amint az a legjobb családban is előfordul – Vszevolod élete végén a „nagy fészekben” nézeteltérés támadt. Mivel ezt csak a szeniorátus rendjének megsértésével lehetett elsimítani, várható volt, hogy a következő évtizedekben Vlagyimir–Szuzdalban szintén felüti a fejét a belviszály. Pedig 1177 és 2011 között itt nyugalom honolt.

⁸³ PSZRL. T. II. 659–667. Vszevolod az óorosz fejedelmeken és III. Béla magyar királyon kívül Kázmér kis-lengyelországi (1178–1194) és/vagy Mieszko nagy-lengyelországi (1138–1202) fejedelemehez küldhetett követeket.

⁸⁴ Font, 1998. 69.

⁸⁵ PSZRL. T. I. 434.

⁸⁶ Uo. 437.

⁸⁷ A szvod kifejezés olyan évkönyvet jelöl, amely önálló formában nem maradt fenn, de a szövegét más források alapján össze lehet állítani.

⁸⁸ PSZRL. T. XXV. M., 1949. 108.

⁸⁹ Uo. 108.

Vszevolod Jurjevics vlagyimir–szuzdali nagyfejedelmet népes családdal áldotta meg a sors, s gyermekeinek többsége elérte a felnőtt kort. Rajtuk kívül rövidebb-hosszabb ideig a húga, a sógora és több sógornője is a környezetéhez tartozott. Miután az 1170-es évek belháborúját arra is felhasználta, hogy eltávolítsa lehetséges ellenfeleit, évtizedeken keresztül, egészen haláláig nem akadt politikai vetélytársa északkeleten.⁹⁰ Később arra ügyelt, hogy a felesége és gyermekei együttesen vegyenek részt az ünnepélyes búcsúztatásokon és fogadásokon, a templomszenteléseken, ill. néhány családi rendezvényen. Egy stabil fejedelemség élén állva lehetősége volt arra, hogy a Rurik-dinasztián belül elfoglalt előkelő helyét elismertesse. Ennek érdekében kihasználta a „nagy fészkek” adta lehetőségeket. A polocki, volhíniai, csernyigovi és szmolenszki belső ügyekbe nem avatkozott, a kijevi helyzetet viszont figyelemmel kísérte. Fejedelemségének időszakában maga Kijev többnyire csernyigovi, míg a város környéke szmolenszki ellenőrzés alatt állt. Ilyen körülmények között érthető, hogy női rokonai segítségével a csernyigovi Szvjatoszlav Vszevolodics kijevi fejedelemmel többszörös kapcsolatos létesített, a Kijevi Fejedelemség számos városát, erődítményét irányító szmolenszki Rurik Rosztiszlavics pedig a násza lett. A Novgorod fölötti ellenőrzést sógorán és fiain keresztül próbálta megvalósítani. A legrosszabbul a szomszédos rjazanyi föld járt, mivel annak fejedelmét Vszevolod hol fenyegetéssel, hol katonai lépésekkel, hol pedig pusztítással igyekezett sakkbán tartani, s fiai segítségét a rjazanyi ügyekben is igénybe vette. Az pedig egyenesen hízelt számára, hogy a zűrös életvitelével magát és fejedelemségét rendkívül nehéz helyzetbe juttató unokaöccse Halicsot az ő védelmébe ajánlotta.

Vszevolod „nagy fészket” azért is érdemes alaposabban tanulmányozni, mert ebből kerültek ki a későbbi moszkvai fejedelmek, sőt az első cárok is. A vlagyimir–szuzdali nagyfejedelem néhány unokája már a nagyapa életében világra jött. Vszevolod vejének, Rosztiszlávnak 1198-ban délen lánya született.⁹¹ A forrás ugyan nem írja, hogy Verhuszlavától, de ez joggal feltételezhető. Az utódlás szempontjából azonban a fiúktól született fiú unokák számítottak. Közülük Vszevolod kettőnek a világra jöttét is megélte: a trón örökösének számító Konsztantyin első fia 1208-ban, a második pedig 1210-ben született.⁹²

A nagyfejedelemség székhelyével kapcsolatos viták következtében Vszevolod örökségét Jurij kapta meg, de azt csak négy évig (1212–1216) tudta megőrizni. Bár az 1216-os lipicai csata után Konsztantyin megszerezte a nagyfejedelmi címet, 1218-ban meghalt, és ismét öccse következett. Jurij ezt követően népes rokonsága élén húsz évig (1218–1238) irányította Vlagyimir–Szuzdalt. Mivel

⁹⁰ A hatalmi képlet két fontos elemét, a druzsinát és a vecsét természetesen ő sem mellőzhette, ld: *Makai János*: A vlagyimir–szuzdali államiság a 12. század utolsó harmadában és a 13. század elején. Világtörténet, 2008. tavasz–nyár, 34–44.

⁹¹ PSZRL. T. II. 708.

⁹² PSZRL. T. I. 434–435. Konsztantyin második fia a nagyapa nevét kapta.

1238-ban a Szity folyónál a tatárokkal vívott ütközetben életét veszítette, öccse Jaroszlav került a helyére (1238–1246).⁹³ A Rurik-dinasztia legfontosabb ágának képviselői Jaroszlav révén származtak Vszevolodtól. Közülük Alekszandr Nyevszkijt, Iván Kalitát, Dmitrij Donszkojt, III. és IV. (Rettegett, Félelmetes) Ivánt érdemes megemlíteni. Természetesen a dinasztia utolsó tagja, a beteg Fjodor is Nagyfészkü Vszevolod leszármazottja volt.⁹⁴

⁹³ A nagyfejedelmi trón 1212–1246 közötti sorsához: PSZRL. T. XXV. 108. PSZRL. T. I. 437–471.

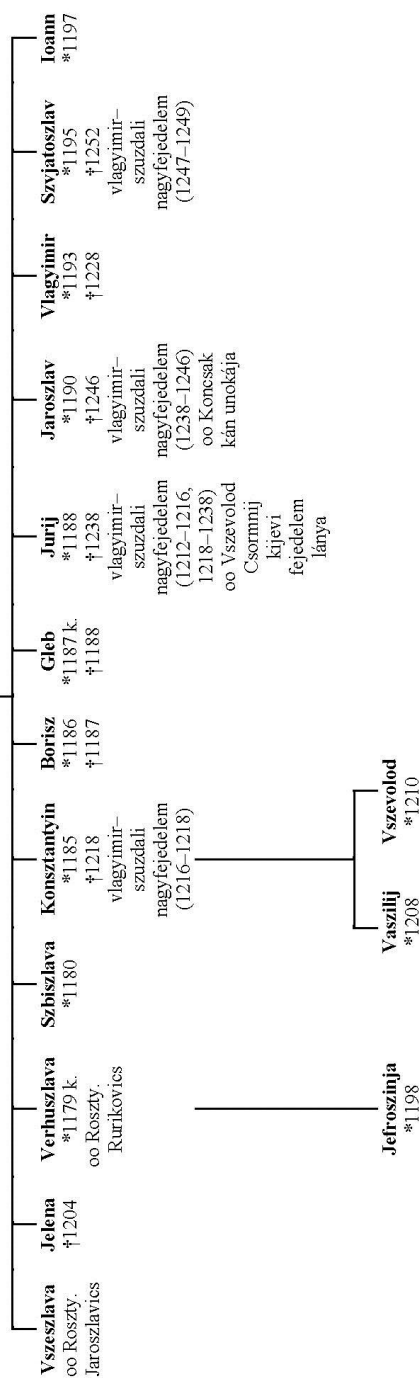
⁹⁴ Jaroszlav Vszevolodovics utódaihoz: *Font–Krausz–Niederhauser–Szvák*, 1997. 660–661. (genealógiai táblázatok)

Vszevolod Jurjevics családja

Vlagyimir Monomah
kijevi nagyfejedelem
(1113–1125)

Jurij Dolgorukij
szuzdali fejedelem
(1132 k.–1157)
kijevi fejedelem
(1155–1157)

Nagyfészkü Vszevolod
vlagyimir–szuzdali nagyfejedelem
(1176–1212)
oo Marija hercegnő

Megjegyzés: az unokák közül csak azokat tüntettük fel, akik 1212 előtt születtek.

Miskei Antal

RÁCKEVE, A KIRÁLYI MEZŐVÁROS (1440–1541)

Az al-dunai Keve városának szerb, vlach, görög, raguzai–dalmát és magyar származású polgárai 1440-ben érkeztek hajóikkal a Csepel-sziget délkeleti részére. A jövevények az új szállásterületet átmeneti lakóhelyüknek tekintették, ám az oszmán–törökök balkáni terjeszkedésének hatására az 1460-as évek végén – 1470-es évek elején megváltoztatták eredeti szándékukat, és végleg birtokba vették a környékét.¹ A magukkal hozott kiváltságleveleiket számos uralkodóval, így többek között V. Lászlóval (1440/1452–1457), Hunyadi Mátyással (1458–1490), II. Ulászlóval (1490–1516), II. Lajossal (1516–1526) és Szapolyai Jánossal (1526–1540) is megerősítették, hogy korábbi életmódjukat a királyi magánuradalomnak számított Nagyszigeten (*Insula magna*) is folytathassák.²

1. Gazdasági élet

I. Ulászló király (1440–1444) 1440. október 10-én kibocsátott oklevelében a „rácoknak” megengedte, hogy az új település határában révet állítsanak fel, „*azt hajókkal és vízi járművekkel fenntartsák, azon minden utazót ...ettől az időtől fogva holmijukkal és javaikkal hajón átvigyék, ugyanazt a révet mások révjogának megsértése nélkül örökre megtarthassák és birtokolhassák.*”³ A főként iparral és kereskedelemmel foglalkozó telepések nem a 13. század óta üresen álló Szent Ábrahám-monostort és környékét vették birtokukba, hanem a kedvezőbb földrajzi adottságokat nyújtó Szentábrahámtelek nevű falu helyén szálltak meg, ahol célszerűbbnek kínálkozott a kiselejtezett hajókból álló rév felállítás és üzemeltetése.⁴

¹ Miskei Antal: Egy királyi mezőváros születése a 15. század derekán (Adalékok Ráckeve középkori történetéhez). In: Történeiszkrént a katedrán. Tanulmányok Nagy József 80. születésnapjára. Szerk.: Bartók Béla – Gebei Sándor – Makai János. Eger, 2009. 11–21.

² Miskei Antal: Ráckeve középkori kiváltságai. In: Acta Academiae Agriensis. Sectio Historiae. Nova Series. Tom. XXXVII. Redigit: Antal Miskei. Eger, 2010. 3–12.

³ Székesfehérvári Püspöki és Káptalani Levéltár (a továbbiakban: SzfvPKL). Ltsz.: 1511. Magdics István irodalmi hagyatéka. Nr. 67. 1.; Magdics István: Diplomatarium Ráczeviense. Ráczevei Okmánytár. Székesfehérvár, 1888. 24–25. (a továbbiakban: Magdics, 1888.)

⁴ A Szent Ábrahám-monostorról és annak helyéről: Miskei Antal: Szent Ábrahám-monostor. In: A tudós tanár. Tanulmánykötet a 60 éves Gebei Sándor professzor tiszteletére. Szerk.: Besze Tibor, Miskei Antal. Eger, 2007. 23–38. (Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Sectio Historiae. Nova Series. Tom. XXXIV.)

A ránk maradt 15–16. századi iratok arról tanúskodnak, hogy a kevei „rácok” a Balkán-félszigetről hozott árukat részben az országos vásárokon és a hetipiacokon, boltokban értékesítették, részben Budán keresztül vízi úton szállították tovább Ausztriába, illetve a Német Birodalom tartományaiba. Mátyás király 1464. július 15-én Buda előljáróinak megparancsolta, hogy a Kevi mezővárosban lakó Rác Jovánnak (*quendam Johannem Rascianum, civem scilicet nostrum in opido [sic!] nostro Kewy residentem*) a mérlegelés során jogtalanul elkobzott portékáját azonnal adják vissza. Az uralkodó hozzátette: ha a vámszedők a szállítmány elvételével a mázsálási díjak beszedésére jogosult Margit-szigeti apácákat akarták megkárosítani, akkor az ügyet fel kell terjeszteni a tárnokmester ítélőszéke elé.⁵

Az 1470-es évektől Ráckeve kalmárjai feltűntek a Királyhágón túl is. Dengelegi Pongrác János erdélyi vajda 1472. október 30-án datált okleveléből megtudhatjuk, hogy Losonczi István fiai apjuk halála után visszakapták Régen mezővárosát, amelyet valamilyen oknál fogva hajdan a ráckeveiek miatt vesztettek el.⁶ A következő év Pünkösdjén, 1473. június 6-án Drágffy Bertalan *vlach* alattvalói három brassói (Koya, Marcus, Theodor) és egy kolozsvári (Szekeres Martino) kereskedő mellett feltartóztatták a kevei Martin bírót, Jovan Jánost, Miklós fia Györgyöt, Miklós deákot és Mihály fia Jánost. Mint Ernuszt János szlavón bán és királyi kincstartó 1474. január 5-i irata bizonyítja, Drágffy tisztázta a félreértést az érintettekkel, és birtokán a továbbiakban lehetővé tette számukra a szabad kereskedést.⁷

A 15. század második felében lezajlott váradi vámperben Ráckeve mezővárosa az ország legtekintélyesebb királyi szabad városaival vett részt, mégpedig Buda, Pest, Székesfehérvár, Kassa, Pozsony, Eperjes, Bártfa, Lőcse, Nagyszeben, Brassó, Kolozsvár, Beszterce, Segesvár, Torda, Nagyenyed, Gyulafehérvár, Szászváros és Medgyes oldalán. A váradi káptalan ellen folyó per első szakasza 1476-ban kezdődött, és 1478-ban ért véget Guti Ország Mihály nádor ítéletével, amely megerősítette az érintett városok polgárainak vámmentes kereskedését. Mátyás király halála után a viszály ismét kiújult, de a személynöki bíróság 1492-ben másodszor is elmarasztalta a káptalant.⁸

⁵ Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: MOL DL.). 16 034. Buda, 1464. július 15.; Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum. Magyarország és melléktartományainak oklevéltára 2. A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. Szerk.: Thallóczy Lajos – Áldásy Antal. Bp., 1907. 256–257. (Monumenta Hungariae Historica I. 33.) (a továbbiakban: Thallóczy – Áldásy, 1907.)

⁶ MOL DL. 97 345. Buda, 1472. október 30.; Thallóczy – Áldásy, 1907. 262–263.; Iványi Béla: A Tomaj nemzetségbeli Losonczi Bánffy család története. II. kötet. 1458–1526. Bp., 1928. 159. Nr. 128.

⁷ MOL DL. 88 549. Buda, 1474. január 5.

⁸ MOL DL. 24 438. Buda, 1477. május 20.; Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon. XII. kötet. Pest, 1862. 15–16. és 53–55.; Pesty Frigyes: Az eltűnt régi vármegyék. I. kötet. Bp., 1880. 385. (a továbbiakban: Pesty, I. 1880.); Kubinyi András: A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. század végén. In: Tanulmányok Budapest múltjából XV. Bp., 1963. 189–193. (a továbbiakban: Kubinyi, 1963.); Pach Zsigmond Pál: A Levante-

A keleti országrészben megforduló kevei „rácok” szarvasmarhával, posztóval és fűszerrel (borssal) kereskedtek, s részben saját portékáikat, részben mások termékeit forgalmazták. Ez derül ki Macskási Tárnok Jánosnak, a váradi püspökség udvarbírájának és két Bihar megyei alispánnak 1481. augusztus 1-én írt bizonyoságleveléből, amely szerint Tordai András, Bolcs vámhely birtokosa és Nikola ráckevei bíró megegyeztek egymással, hogy a jelzett útvonalon a keveiek nem szállítanak idegen árut, csak a sajátjukat, amely után már nem kellett vámot fizetniük.⁹

A csoportosan közlekedő ráckeveiek 1482–1483-ban Felsőlindvai Szécsi Miklóssal kerültek összetűzésbe, amikor Muraszombaton teljesen vagy félig megrakott – ún. bálázott – szekerekkel, lovakkal, ökrökkel és juhokkal haladtak át. A vámtételekből ítélve textíliákat hoztak be és élőállatokat vihettek ki az országból.¹⁰

A távolsági kereskedők erdélyi és balkáni üzletkötéseit az ortodox vallás is megkönnyítette. Legalábbis erről tanúskodik az a beszélgetés, amely a (nagy)szebeni Johannes Agatha kolozsvári házában folyt le 1481. augusztus 13-án. Ennek során a ráckevei Keresztes Rascianus a szintén pravoszláv hitű tirgovistyei (havasalföldi) kalmár, Nicolaus Graecus kérésére elmondta, hogy a nürnbergi származású Haller őt küldte el a fogságban tartott Olasz (raguzai?) Tamás kiszabadításáért. Túl azon, hogy a felsorolt személyek kivétel nélkül a levantei kereskedelembe voltak érdekelték, az eset azért is érdekes, mert Keresztes az egyik leggazdagabb budai üzletember, Haller megbízottjaként – vagy ahogy a források nevezik: *famulus*aként – szerepelt benne.¹¹

II. Lajos magyar király 1516 tavaszán igencsak különös ügyben váltott levelet az alsó-ausztriai kormányzóval. A ráckevei Malthas Márton ugyanis azt állította, hogy társának, Szabó Jánosnak az áruit és pénzét Schwampeck Szilveszter stájer földön törvénytelenül lefoglalta. A stájer prefektus nem hitt a felperes vallomásának, ezért meghallgatta a vádlottakat és az általuk kiállított tanúkat, átnézte a rendelkezésére álló dokumentumokat, majd döntéséről értesítette a kormányzót, aki 1516. április 24-én tudatta II. Lajos királlyal: Szabó János való-

kereskedelem erdélyi útvonala a 15–16. század fordulóján. In: Századok, 1978. 112. évf. 6. sz. 1030–1031.

⁹ MOL DL. 26 643. Várad, 1481. augusztus 1.; Kubinyi András: A középkori Magyarország középkeleti része városfejlődésének kérdéséhez. In: Borsodi Levéltári Évkönyv V. Szerk.: Csorba Csaba. Miskolc, 1985. 53. (a továbbiakban: Kubinyi, 1985.)

¹⁰ MOL DL. 100 989.; Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp., 1963. 61.; *Domanovszky Sándor*: Mázsaszekér. In: Domanovszky Sándor: Gazdaság és társadalom a középkorban. Tanulmányok. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Glatz Ferenc. Bp., 1979. 110. (Történetírók Társasága); Kubinyi, 1985. 53.

¹¹ MOL DL. 36 398.; Magyar-zsidó Oklevéltár. V. kötet. 1. rész. 1096–1700. Szerk.: *Grünwald Fülöp* és *Scheiber Sándor*. Bp., 1959. 73–74.; *Kubinyi*, 1985. 54.; A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). II. kötet. Közzéteszi és a bevezető tanulmányt írta *Jakó Zsigmond*. Bp., 1990. 81. Nr. 2750. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok) (a továbbiakban: *Jakó*, II. 1990.)

ban megfordult Stájerországban, de sem Schwampeck Szilveszter, sem annak örökösei nem károsították meg.¹²

Az 1520. november 30-án a ceglédi András-napi országos vásáron a portékákat áruló rác kalmárookra rátört négy kóbor diák és felgyújtotta sátraikat. A sértettek a bíróhoz fordultak panaszaikkal, aki István tisztartóval és néhány megbízható emberével Búzás Simon házánál megbüntette a gyűjtogatókat.¹³

A felsorolt példák meggyőzően bizonyítják, hogy Ráckeve a 15. század második felében az ország legjelentősebb mezővárosai közé tartozott. Kereskedői feltűntek Erdélyben, a Dunántúlon, a Balkán-félsziget északi részén és Alsó-Ausztriában, állandó összeköttetésben álltak magyar, német, zsidó, görög, szerb, havasalföldi és oszmán–török üzletemberekkel. Ez utóbbiakkal való kapcsolatukat Szerémi György – a Jagelló-korra vonatkoztatva – nemes egyszerűséggel hazaárulásnak minősítette: „*Negyedik árulást a kevei rácok követték el, mert ezek is nagyon kereskednek. Mindig bőven voltak áruik, elhozták Magyarországra, és sátraikban mindig volt egy-két török, s így folyton híven szolgáltak a töröknek.*”¹⁴

II. Lajos király 1523. augusztus 6-án Keve mezővárosában (*in oppido Kewy*) tartózkodott, midőn a helybéli harmincadosoknak megtiltotta, hogy a szegediek-től vámot szedjenek.¹⁵ Könnyen lehetséges, hogy a kevei vámhely már a 15. század derekán létrejött, mint a budai fiókállomása. A feltevésre Hunyadi János országos főkapitány 1453. április 24-i oklevele ad alapot, amelynek értelmében Buda kikerült Pozsony hatásköréből és önálló harmincad helyévé vált. Aligha tekinthető véletlennek, hogy Hunyadi mindezt éppen a Csepel-sziget „fővárosában” rendelte el.¹⁶

A délvidéki telepések által életre hívott település gazdasági életében a középkorban fontos szerepet töltött be a kézműipari termelés is. Az ötvösök, a szűcsök, a mészárosok, a molnárok, a szabók és az építőmesterek nagy társadalmi tekintélynek örvendtek, közülük többen bekerültek a mezőváros önkormányzatába. Az esküdt előljárók között találjuk 1514-ben Szűcs Pétert,¹⁷ 1536-ban Kő-

¹² Egyetemi Könyvtár Kézirattára. Kaprinai gyűjtemény. In. fol. LI. t. Nr. 8–11. és 15–21.

¹³ MOL DL. 23 567.; *Oppel Jenő*: Cegléd múltja. In: Cegléd. Szerk.: Kolofont József városi főjegyző. Bp., 1931. 38–39. (Magyar Városok Monográfiája X.)

¹⁴ *Szerémi György*: Magyarország romlásáról. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László. A bevezetést és a szövegmagyarázatokat írta: Székely György. Bp., 1979. 65. (Olcso Könyvtár)

¹⁵ *Pesty*, I. 1880. 385.

¹⁶ Budapesti Történeti Múzeum. Középkori gyűjtemény. Mályusz Elemér oklevélregesztái Budapest történetéhez. (1453. évi dosszié); Inventár stredovekých listín, listov a iných príbuzných písomností. I. Vypracovali: D. Lehotská, D. Handzová, V. Horváth, Z. Hrabuššay, N. Herglová. Praha, 1956. 392. Nr. 2851. (Archív Mesta Bratislavy)

¹⁷ MOL DL. 106 083. Protocollum Budense, 1514. március 22.

műves Pétert és Ötvös Pétert.¹⁸ 1525-ben a város bíróját Dinko Sartornak (Szabónak) hívták. Reneszánsz címerpajzzsal díszített vörösmárvány sírlapja megtekinthető az Istenanya Elszenderedése szerb ortodox templom pronaoszában. Latin nyelvű felirata így hangzik: PRUDENS AC CIRCUMSPECTUS ... SARTOR ANNO I D 525. Feltehetően ugyanaz a Johannes Fiorentinus faragta, aki Sóvágó Miklós (*Nicolaus Sóvágó*) ráckevei polgár sírkövét készítette, s aki-ről tudjuk, hogy az esztergomi Bakócz-kápolna építésénél is dolgozott.¹⁹

A jómódú Ötvös család egyik tagját, Ötvös Istvánt 1508-ban kereskedőnek (*mercator*) nevezik a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei.²⁰ Valószínűleg rokona volt Ötvös Miklósnak, akit 1516-ban a megtisztelő *circumspectus* (körültekintő) címmel illették.²¹ Ötvös Péter jelenléte az előjárók között az ötvösség tekintélyére enged következtetni. A szakma, akárcsak a kőművesmesterség, nem falusi iparág. Mesterei a jobb értékesítési lehetőségek miatt inkább a népesebb városokban telepedtek meg, mint a szerényebb keresletet nyújtó vidéki településeken. Az igényesebb megrendelők között a (fő)nemesség foglalta el az első helyet, de nem lebecsülendő az előkelő polgárok száma sem.²²

Az 1470-es évekből származó bírósági határozat a ráckevei mészárszékek és a helyi élelmiszeripar helyzetét szabályozta. A rendelet kimondta, hogy a mészárosok a közterületen létesített mészárszékeket nem adhatják el idegeneknek (*macella ...in terra communi constructa personis extraneis vendere minime possint*), csakis a bírának vagy a mezőváros közösségének. Ha ökröket, juhokat vagy bárányokat akarnak vágni, előtte kötelesek azokat délig a Dunánál lévő szobornál kifüggesztve tartani. Marhahúst a bírák által megszabott áron lehetett eladniuk. Idegen mészárosok kizárólag szombatonként árulhattak húst, bőrt és füleket, más napokon nem.²³

Nyilvánvaló, hogy a mezővárosi tanács a magánkézbe került mészárszékeket köztulajdonba kívánta venni, s a húsellátás biztosítása érdekében csupán szom-

¹⁸ Árpád Muzeális Gyűjtemény, Ráckeve. Dokumentációs gyűjtemény, 69. 33. és 69. 34. (a továbbiakban: ÁM Dok. gyűjt.); *Magdics*, 1888. 68. és 70.

¹⁹ *Balogh Jolán*: Az esztergomi Bakócz kápolna. Bp., 1955. 40.; *Entz Géza*: Ráckeve. In: Pest megye műemlékei. II. kötet. Szerk.: Dercsényi Dezső. Bp., 1958. 25. (Magyarország műemléki topográfiája V.) (a továbbiakban: *Entz*, 1958.); *Balogh Jolán*: A reneszánsz kor művészete. In: A magyarországi művészet története. Főszerk.: *Fülep Lajos*. Szerk.: Dercsényi Dezső és Zádor Anna. Bp., 1970. 208. és 211. (a továbbiakban: *Balogh*, 1970.); *Feuerné Tóth Rózsa*: Reneszánsz építészet Magyarországon. Bp., 1977. 22.; *Nagybákay Péter*: Beriszló Péter veszprémi püspök címeres sírköve. In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 13. Szerk.: Kralovánszky Alán és Palágyi Sylvia. Veszprém, 1978. 125.; *Fenyvesi László*: A budai szandzsák görögkeleti központjainak görög diaszpórája a 16. században. In: Századok, 1986. 120. évf. 1. sz. 141. 82. jegyzet és 149–150. (a továbbiakban: *Fenyvesi*, 1986.); *Sasvári László*: Görögajkú ortodoxia Magyarországon a 16–20. században. In: Magyar Egyháztörténeti Évkönyv. Regnum. Bp., 1994. 6. évf. 3–4. sz. 117.

²⁰ MOL DL. 36 399.; *Jakó*, II. 1990. 284. Nr. 3477.

²¹ MOL DL. 106 083. Protocollum Budense, 1516. július 26.

²² ÁM Dok. gyűjt. 69. 34.; *Magdics*, 1888. 70.

²³ *Kovachich Martinus Georgius*: Formulae solennes styli. Pesthini, 1799. 224–225.

batonként engedélyezte az idegen mészárosoknak történő eladást. A mészárszék tulajdonosok közül egy festő (Képiró Demeter), két halász (Halász Péter és Halász Pál) és egy szintén nem Mészáros vezetéknevet viselő személy (István Péter) jelent meg a tárgyaláson. Ráckeven tehát a 15. században – mintként a legtöbb magyarországi városias településen – a mészárszékek szabad adásvétel tárgyát képezték.²⁴

2. Társadalmi és etnikai viszonyok

A lakosság etnikai összetételét a források szűkszávúsága miatt meglehetősen nehéz meghatározni. Az 1440 és 1536 között kiadott oklevelek általánosságban „rác polgárok”-at (*cives Rasciani*), „Keviben tartózkodó rácok”-at (*Rasciani in Kewy commorantes*) említene. Oláh Miklós szintén „rácok által lakott” városként jellemezte a települést.²⁵

Konkrét személyek esetében a legfőbb gondot az okozza, hogy – leszámítva egy-egy esetet – általában keresztnévükkel fordulnak elő a korabeli iratokban. Márpedig a 15. század második felétől a királyi kancellária hivatalnokai az előttük megjelentek nevét latinos formában jegyezték fel, így a dokumentumokban előforduló személynevek nem utalnak az illető személy nemzetiségére. A latin *Petrus* jelenthet Pétert, de jelenthet Petrét is. Ugyanígy a *Johannes* is fordítható Jánosként, illetve Jovánként.²⁶

Ráckeve társadalmának vezető rétegét a „rác”, azaz délvidéki (szerb, raguzai–dalmát stb.), a vlach, a görög és – kisebb részben – a magyar távolsági kereskedők alkották. Nekik a *circumspectus* (körültekintő) és a *prudens* (okos) címzés járt, mint például Keresztes Rascianusnak (1481), Ötvös Istvánnak (1508), Ötvös Miklósnak, Székely Márknak (1516), Sóvágó Miklósnak és Bogdány Györgynek (1536).

A tehetős középpolgárság közé a kevésbé gazdag kereskedők és a fent említett iparosmesterek tartoztak. Őket *providus*-nak (előrelátó) titulálták. A két társadalmi csoport között nem húzódott éles határvonal, hiszen felváltva adták a bírákat és az esküdteket. A tekintélyes vagyonnal rendelkező távolsági kereskedők azonban Ráckeven is kisajátították maguknak a vezető pozíciókat, amint azt Péter (Petro), Márton (Martin) vagy Karácsony János (Jovan Božić) példáján láthatjuk.²⁷

A tárgyalott időszakban az alábbi bírák (*iudices*) irányították a mezőváros lakóinak életét: Péter (1428–1440), Márton (1455–1458), Márton (1474), Rác Miklós (1481), Karácsony János (1514), Bíró Mátyás (1517 előtt), Szabó Dinkó

²⁴ Kubinyi, 1985. 54.

²⁵ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. kötet. Bp., 1897. 314.; Oláh Miklós: Hungaria. Fordította: Németh Béla. Előszó, jegyzetek: Szigethy Gábor. Bp., 1985. 23. (Gondolkodó magyarok)

²⁶ Mályusz Elemér: Középkori bolgár település Buda közelében. In: Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből. Szerk.: Csavdar Dobrev, Juhász Péter, Petăr Mijatev. Bp., 1981. 279.

²⁷ Draskóczy István: A tizenötödik század története. Bp., 2000. 83. (Magyar Századok)

(1525), Karácsony János főbíró (1536) és Bogdány György kisbíró (1536). Munkájukat az esküdt előjárók (*iurati cives*) segítették: György (1455), Barrabás (1455), Barnabás (1458), Márton (1458), Bavair Miklós (1465), Szelesfy Márton (1465), Szűcs Péter (1514), Kőműves Péter (1536), Sóvágó Lukács (1536) és Ötvös Péter (1536).²⁸

Pillanatnyilag nem könnyű megválaszolni, mi az oka annak, hogy 1536-ban elkülönült egymástól a főbíró (*supremus iudex*) és a kisbíró (*minor iudex*) hivatala. Ebben a megoszlásban nyilván közrejátszott a népesség számának a növekedése és az ezzel járó adminisztratív feladatok sokrétűvé válása, de elképzelhető az is, hogy a magyar lakosság beköltözése indokolta az etnikai–vallási megkülönböztetést. Nem zárható ki persze az a lehetőség sem, hogy a kisbírói (pénzbírói) tisztség a budai jog hatására jelent meg, bár erre egyelőre semmiféle bizonyíték nem áll rendelkezésünkre.

Horváth Lajos Bogdány György (*Georgius Bogdany*) kisbíró magyarnak tartja, abból a megfontolásból, hogy a Bogdány család a 16. század második felében a két református lelkész, Szegedi Kis István és Skarica Máté ismerősi köréhez tartozott.²⁹ A szerző érvelése nem feltétlenül helyes, mivel a baráti kapcsolatok legtöbbször nem etnikai alapon szerveződtek. Bogdány György minden bizonnyal pravoszláv felekezetű, délszláv származású polgár volt, akárcsak a híres óbudai kereskedőnek, Halupa Jánosnak az üzlettársa, Karácsony János (*Joannes Karachon*), akinek a neve szerbül Jovan Božićnak (Jován Bozsitynak) hangzott.³⁰ Éppen ezért nem meglepő, hogy Radič Božić (Radics Bozsity) királyi naszádos kapitány 1525. március 14-től június 21-ig Ráckeven toborozta legénységét. Abban a mezővárosban, amelynek az egyik legtiszteletreméltóbb familiáját a Božić (magyarul: Karácsony) család alkotta.³¹

Az esküdt előjárók közül Bavair Miklós (*Nicolaus Bavair*) bajor, Szelesfy vagy Szöllősfy Márton (*Martinus Zelesfy*) magyar, Sóvágó Lukács (*Lucas Sóvágó*) és Szabó Dinkó (*Dinko Sartor*) görög származású lehetett. Rác Mátyás,³² Keresztes *Rascianus* és Rác Miklós szerbnek vallhatta magát. Szabó Jánost 1517-ben szerzetesnek (*frater*) nevezték az oklevelek. Mivel Ráckeven a 16. században csak ortodox szerzetesek (*kalugyerek*) éltek, Szabó János magyar-

²⁸ MOL DL. 106 083. Protocolum Budense, 1514. március 22.; MOL DL. 106 083. Protocolum Budense, 1517. augusztus 5.; ÁM Dok. gyűjt. 69. 9–34.; *Magdics*, 1888. 23–71.

²⁹ Horváth Lajos: Ráckeve és Skarica Máté históriás verse. In: Tanulmányok Ráckeve múltjából. Ráckeve–Szentendre, 1986. 20. (a továbbiakban: Horváth, 1986.); Horváth Lajos: Az aldunai Kevétől a Csepel-szigeti Ráckevéig. In: Vera (nemcsak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Debrecen, 1995. 72. (Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum. Szerk.: Á. Varga László.) (a továbbiakban: Horváth, 1995.)

³⁰ Középkori leveleink (1541-ig). Szerk.: Hegedűs Attila és Papp Lajos. Bp., 1991. 480. Nr. 198. (Régi Magyar Levéltár 1.)

³¹ Fenyvesi, 1986. 140–142.

³² MOL DL. 82 649 – 82 651.; Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Ediderunt: Victor Kenéz – Ladislaus Solymosi – Geisa Érszegi. Bp., 1979. 524. Nr. 398., 525. Nr. 399. és 526. Nr. 400. (Publicationes archivi nationalis Hungarici II. Fontes 12.)

sága is kétségbe vonható. Nem úgy Székely Márk, Garay Lőrinc és Markos Péter kereskedőké.³³ Ötvös István, Ötvös Péter, Ötvös Miklós, Kőműves Péter és Szűcs Péter származása bizonytalan, de esetükben sem zárható ki az idegen eredet.

A 16. század első évtizedében a Csepel-szigeti kalmárvárosban is megindult a délszláv népesség lassú asszimilációja. Többségük a török uralom alatt is megőrizte eredeti nevét, ám elmagyarosodásuk feltartóztathatlannak bizonyult. Ács Zoltán, a hazai nemzetiségek szakavatott kutatója így jellemezte őket: „*A szerbek szívesen szállták meg a folyók, elsősorban a Duna mellett levő, a tranzitkereskedelem szempontjából fontos városokat. Szerbek éltek Tolnán, Dunaföldváron, Ráckeven, Budán, Pesten, Vácon és Szentendrén. A Ráckeve a 15. század közepén beköltözött szerb polgárok távolsági és helyi kereskedelemmel és vízi áruszállítással foglalkoztak. Szép számmal találunk köztük iparosokat is, akik ha tehették, mesterségük űzése mellett szőlő- és gyümölcsstermészéssel foglalkoztak. A görög és szerb távolsági kereskedők szinte monopolizálták a balkáni, erdélyi és hódoltsági távolsági kereskedelmet. A Balkánról különböző posztókat és kelméket, Erdélyből sót, a Délvidékről és a Dunántúlról bort, az Alföldről szarvasmarhát és állatbort, nyugatról pedig különféle árucikkeket szállítottak. A ráckevei szerbekről jegyzeték fel, hogy társaságokba tömörültek és úgy járták a Dunát a bolgár kikötőtől a délnémet kereskedővárosokig.*”³⁴

Thuz Osvát királyi kincstárnok 1492-ben készített jegyzéke az átalányösszegben adózó királyi szabad városok között mindössze két mezővárost tüntetett fel: Szebent (*Oppidum Sceben*) és Jagelló-korban virágkorát élő Kevit (*Oppidum Kewy*). Az előbbi 100, az utóbbi 300 aranyforintot fizetett az államkincstárba. Ugyanakkor Buda, Besztercebánya és Körmöcbánya 3000, Pest, Kassa, Szeged 2000, Székesfehérvár 1000, Bártfa 700, Eperjes 500, Pozsony, Nagyszombat. Esztergom és Sopron 400, Zágráb 130 forinttal rótták le tartozásait.³⁵

Tekintettel arra, hogy a ráckevei polgárok elméletileg teljes adómentességet élveztek, a 300 aranyforintnyi átalányösszeg fizetése nemcsak a mezőváros anyagi erejét jelzi, hanem utal arra a szomorú tényre is, hogy a kiváltságokat – különösen az 1514. évi parasztháború leverése után – a gyakorlatban nem mindig sikerült érvényre juttatni. Gondoljunk csak a kereskedők gyakori megvámoltatására és feltartóztatására. Bár az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a privilégiumok olyan vámhelyekre nem vonatkoztak, amelyeknek tulajdonosa korábban szerezte meg a vámjogot, mint Ráckeve a vámmentességet.³⁶

³³ MOL DL. 106 083. Protocollum Budense, 1516. július 26.; MOL DL. 36 399. Buda, 1508. október 17.; *Jakó*, II. 1990. 284. Nr. 3477.

³⁴ Ács Zoltán: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Bp., 1984. 111–112.

³⁵ II. Ulászló jövedelmeinek jegyzéke. Közli: *Fejérpataki László*. In: *Történelmi Tár*, 1880. 168.; *Pesty*, I. 1880. 395.; *Barta Gábor – Fekete Nagy Antal*: *Parasztháború 1514-ben*. Bp., 1973. 293.

³⁶ *Kubinyi*, 1963. 200–201.; *Érszegi Géza – Kenéz Győző – Solymosi László*: Az 1514-es magyarországi parasztháborúra vonatkozó források a Zichy-család levéltárából. In: *Századok*, 1972. 106. évf. 4–5. sz. 1040–1042.; *Miskei Antal*: Ráckeve és az 1514. évi parasztháború. In: *A hon ismerete. Tanulmánykötet a 70 éves Misóczki Lajos tiszteletére*. Szerk.: Gebei Sándor. Eger,

Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a települést nem övezte kőfal, miként a királyi szabad városok többségét, s polgárai nem rendelkezhetek szabadon javaikkal. Földjeiket, házukat és egyéb ingatlanaikat csak úgy bocsáthatták áruba, ha földesuruk, a mindenkori magyar király erre külön feljogosította őket. Mindemellett a királyi udvar főtisztviselőinek beszállásolása (*descensus*) alól sem vonhatták ki magukat.³⁷ II. Ulászló király 1515-ben,³⁸ II. Lajos király 1521. április 8-án³⁹ és 1523. augusztus 6-án járt udvartartásával Ráckevén.⁴⁰ Az uralkodó kíséretének ellátása jelentős anyagi megterhelést rótt a mezőváros lakóira, ezért a kereskedelemben felhalmozódott tőke további gyarapodása igencsak megnehezült.

A jogi helyzet tehát lényeges, de nem egyedüli jellemzője az urbanizációnak. Ahhoz, hogy egy adott település helyét ki lehessen jelölni a középkori magyarországi városhálózatban, más szempontokat is figyelembe kell venni. Erre a centrális funkciók vizsgálata tűnik a legalkalmasabb módszernek. A jelenlegi forrásadottságok alapján annyit mondhatunk, hogy Ráckeve egy kései alapítású, részleges városfunkciót betöltő alföldi kereskedő település, jogállására nézve királyi – a Csepel-sziget hitbérbbe kerülésekor: királynéi – mezőváros, amelynek gazdasági szerkezetére és közigazgatási berendezkedésére erősen kihatott Buda és Pest közelsége.⁴¹

3. Településkép

A kevei rácok, akik Skarica szerint „*pénzessek valának*”, nem sokkal a letelepedés után nekiláttak „*sok ház fundálásnak*”. Anyagi erejük birtokában értékes lakóépületeket emeltek maguknak. Az elhagyott Szentábrahámtelek helyén megszülető város idővel újabb és újabb délszláv menekülteknek adott otthont:

2006. 33–44. (Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Sectio Historiae. Nova Series. Tom. XXXIII.) (a továbbiakban: *Miskei*, 2006.)

³⁷ Horváth, 1986. 31.; Horváth, 1995. 77–78.; Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp., 1995. 132. (Humanizmus és reformáció 23.) (a továbbiakban: *Szakály*, 1995.)

³⁸ Iványi Béla: Trencsén vármegye levéltárai a vármegye múltjára vonatkozó főleg középkori oklevelek szempontjából (Második közlemény). In: Levéltári Közlemények, 1937. XV. évf. 225.

³⁹ A Héderváry-család oklevéltára. Közli: Radvánszky Béla – Závodszyky Levente. I. kötet. Bp., 1909. 571–572.

⁴⁰ Pesty, I. 1880. 385.

⁴¹ Kubinyi András: Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szeged, 2000. 7–49. és 144–157. (Dél-Alföldi Évszázadok 14.). Ráckeve első száz évének történetével kapcsolatban Horváth Lajos úgy foglalt állást, hogy „a város [Ráckeve] fejlődése jogi kiváltságok időnkénti megszerzésének összefüggő sorozatán át vezetett, melynek során a királyi város elérkezett a szabad királyi várossá válás küszöbére.” (Horváth, 1986. 31.) Szakály Ferenc pedig úgy fogalmazott: ha Ráckevének „városfalai is lettek volna, hamisítatlan nyugati kalmárváros képét idézte volna.” (Szakály, 1995. 132.)

„És hamar keő házakat szerzének
Gazdagsággal mert bővelkedének
Többen is az után érkezének.”⁴²

A tűzvésztől való félelem miatt kőből épült polgárházak többszortatú, boltíves, utcára merőleges hossztengetyű, általában fésűs beépítésű, alul dongaboltozatos pincével ellátott helyiségek voltak. Két építészeti korszak nyomai lelhetők fel rajtuk: egy 15. századi késő gótikus és egy 16. század eleji kora reneszánsz periódusé. Ezenkívül ismeretesek vályogházak is, jobbára a mezőváros központjának a szélén vagy azon kívül.⁴³

A nagyobb, kereskedők által lakott kőházak értéke 80 aranyforint körül mozgott. Ez az összeg a tököli nemesi udvarházak kétszeresét is elérhette.⁴⁴ Csupán a számok érzékeltetése kedvéért: Koczka – helyesen: Kosztka – Szaniszló királyi étékfogó (*dapifer*) tököli háza 1512-ben 40 aranyforintba került.⁴⁵ Telegdi Mihály tököli lakos 1513-ban nemesi kúriáját 50 forintért adta el Sándor Pálnak és leányának, Katának.⁴⁶ A ráckevei Bíró Mátyás feleségének, Szentmártoni Magdolnának Szúnyog pusztai birtokrésze 1517-ben 60 forintot tett ki.⁴⁷

Ráckevén a legnevezetesebb 15–16. századi – de azóta már alaposan átalakított – lakóházak a következők: Kossuth Lajos utca 1, 2, 3, 5, 8, 10, 13, 16, 18, 20, 25, 26, 28, 35, 37, 49, 51, 63, 89, valamint az István tér 23. és 25. számú ingatlanok.

Kossuth Lajos utca 1. A mai, elhanyagolt állapotban lévő Fekete Holló étterem. Háromszortatú, két önálló szárnyból álló ház, középen nyitott kapubejáróval. A szoba mögött a konyha, hátul a kamra helyezkedett el. A késő gótikus és a kora reneszánsz elemeket ötvöző felső szint alatt késő gótikus, utcára néző dongaboltozatos pince húzódott. Áruellátása az utcáról történt. 1500 körül épülhetett, a Marsigli-térkép fogadóként (*Wirts Haus*) említi. Gótikus nyílásokkal megvilágított délnyugati sarokhelyiségének boltozata utólag készült. Az ablakok és az ülőfülkék szintén középkori hangulatot árasztanak.

Kossuth Lajos utca 2. Saroktelken álló épület, főhomlokzati fala a jelenleginél nyugatabbra, a főutca területén húzódott. A művészettörténeti kutatások a

⁴² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSzKK). Fol. Hung. 2904. 4. fol. 1–2.; *Magdics*, 1888. 89.

⁴³ *Gergelyffy András*: Középkori lakóházak Ráckevén. In: *Építés- Építészettudomány*, 1973. V. évf. 405. (a továbbiakban: *Gergelyffy*, 1973.); *Kubinyi András*: Gondolatok a középkor végi alföldi és Alföld-széli mezővárosaink alaprajzi és építészeti fejlődéséről. In: *Építés- Építészettudomány*, 1983. XV. kötet. 1–4. sz. 289–290.; *Bárányné Oberschall Magda*: Nemes és polgár a török időkben. In: *Magyar Művelődéstörténet III. A kereszténység védőbástyája*. Szerk.: Domanovszky Sándor. Bp., 1991. (Reprint) 327.; *Engel Pál*: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Bp., 2001. 270. (História Könyvtár. Monográfiák 17.)

⁴⁴ MOL DL. 106 083. Protocollum Budense, 1516. július 26.

⁴⁵ MOL DL. 106 083. Protocollum Budense, 1512. november 13.

⁴⁶ MOL DL. 106 083. Protocollum Budense, 1513. május 9.

⁴⁷ MOL DL. 106 083. Protocollum Budense, 1517. augusztus 5.

Kossuth Lajos utcából a Duna felé haladva egy félkörös záródású keskenyebb és egy egyenes záródású szélesebb ablakot valószínűsítettek. A ház alaprajzi rendszerét egyelőre nem sikerült tisztázni.

Kossuth Lajos utca 3. A Kossuth Lajos utca 1. számú házához hasonlóan fésűs beépítésű, háromosztatú lakóház. Déli falán egy középkori ajtónyílás két élszedésszerű gótikus szárkövére bukkantak. Az ajtó a hátsó helyiségbe nyílt. Pincéjébe széles, kétszárnyú, kőkeretes ajtó vezetett.

Kossuth Lajos utca 49. A mai Keve Galéria. Fésűs beépítésű, két ablakával és reneszánsz ablakkeretével utcára néző épület. Hátsó helyiségének nyugati falán gótikus, déli és keleti oldalán reneszánsz ajtónyílást találtak. Gótikus pincéjébe vezető lépcső az utca és a déli homlokzat szegletében helyezkedett el.

Kossuth Lajos utca 51. A mai Ács Károly Művelődési Ház, a régi Fekete Sas vendéglő. Földszintes, kéttengelyes, dongaboltozatos szobákkal és pincékkel ellátott késő gótikus lakóépület, melynek építését Genthon István az 1550-es évekre teszi. A Rosenfelt-térkép (1728) a város északi részén ábrázolja. Az utcai oldalon található maszkos-tulipános faragással díszített kőkeretes ablaka napjainkban is szemet gyönyörködtet.⁴⁸

Az 1970-es években az István tér 23. számú telek helyén egy középkori vályogház maradványait tárták fel. Az épület négy helyiségre oszlott: középen állt a konyha (2,8×4 m), jobbra (3,2×4 m) és balra (3,2×4 m) egy-egy szoba, hátul pedig a kamra (2,6×4 m) helyezkedett el. Az ásatás során ekecsoroszlya, akasztókampóban végződő vaslánc, szekerce, halászszigony, lópatkó, fenőkö, számos cserépedény és kályhaszem, két darab vasszeg, két darab II. Lajos korabeli (1516–1526) és egy darab Ferdinánd-kori (1526–1564) ezüstdénár került elő. A romokat 8–10 centiméter vastag rétegben aránylag egyenletes elosztásban megsemmisedett gabonaszemek takarták be. Mindez a gabona padláson való tárolására vall, amely a földem beomlásakor került a talajra. Mivel ez a jelenség közel sem általános a 15–16. században, nagy a valószínűsége annak, hogy a ház gazdája felvásárolta a gabonát, és ideiglenesen a padláson tárolta. A szóban forgó háztulajdonos kereskedő lehetett, aki a város megbízásából járt el, s akiről gyanítható, hogy alkalmanként halászzattal és földműveléssel is foglalkozott.⁴⁹

⁴⁸ Dagobert, Frey: Csepel-sziget térképe 1728-ból. In: Archaeológiai Értesítő, 1928. XLII. évf. 161.; Entz, 1958. 34–38.; Genthon István: Magyarország művészeti emlékei 2. Duna–Tisza közze, Tiszántúl, Felső vidék. Bp., 1961. 240. (a továbbiakban: Genthon, 1961.); Gergelyffy András: Rövid hírek. In: Műemlékvédelem, 1967. IX. évf. 4. sz. 250.; Dercsényi Dezső: Műemlékvédelem és művészettörténet. In: Műemlékvédelem, 1972. XVI. évf. 2. sz. 62–65.; Cz. Wilhelm Gizella: Ráckeve látképe és a Csepel-sziget térképe a XVII. század végétől. In: Studia Comitatus 1. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. Szerk.: Ikvai Nándor. Szentendre, 1972. 130–131.; Gergelyffy, 1973. 405–410. p.; Borkayné Kállay Ilona: Régi házak Ráckeve kialakuló képében. In: Műemlékvédelem, 1974. XVIII. évf. 3. sz. 165–169.; Mentényi Klára: Építéstörténet a történeti adatok és a falkutatás alapján. Ráckeve, 1987. 1–19. In: Kézirat a ráckevei Árpád Muzeális Gyűjteményben. Adattár. Ltsz: 699/2002. 1987. 1–19.

⁴⁹ Fegyő János: Későközépkori lakóház leletmentése Ráckeven. In: Studia Comitatus 2. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. Szerk.: Ikvai Nándor. Szentendre, 1973. 93–105.; Kubinyi, 1985. 52–53.

Ráckeve jómódú iparosai és kereskedői a kezükön felhalmozott pénzösszeget nemcsak kőházak építésére fordították. A település központjában három templom állt, közülük az Istenanya Elszenderedése-templomot – a magyar hagyomány Nagyboldogasszony-egyházát – és a Szent Kereszt-templomot biztosan a késő-középkorban emelték:

*„A nagy Boldog Asszony kápolnáját,
Rácok meg építik mint sajátját,
Tud kilenczvennégy esztendő számát,
Hogy mind véghez vivék eő munkáját.*

*Még azután mást is építenek,
Az kit eők szent keresztnek neveznek,
Hatvan négy esztendeje már ennek,
Hogy abban is véget érhetének.*

*Borbás nemzet jött valaha utomban,
Az kérkedék egy lakodalomban,
Hogy mit nyerne egy esztendő tájban
Költséget, ad templom fundálásban.*

*Oly nagy gazdag vala árossága,
Hogy csak egyik járások mit hozna,
Elég lőn a Szent körösz rakásra,
Más ára lőn torony csinálásra.”⁵⁰*

A széles látókörű evangélikus tudós, Bél Mátyás 1737-ben lényegében ugyanazt írta, mint Skarica Máté: „Templom állítólag három volt. Ábrahámnak egy, amely a magyaroké maradt, Sarlós Boldogasszonyé a másik, amelyet 1510-ben kezdtek építeni a magyarok és a rácok fejezték be, s a harmadik Szent Kereszt temploma, ezt 1536-ban Barrabas, egyik itteni lakos alapította abból a nyereségből, amelyet egy kereskedőútja alkalmából szerzett.” Néhány sorral lejjebb hozzászeli: „Ezek voltak Skarica idején a templomok. Ma hasonlóképpen három van, azokról most nem szólunk.”⁵¹

A Szent Kereszt-templomot 1517 táján építették fel a Borbás család egyetlen kereskedelmi útjának a nyereségéből. Elképzelhető, hogy Ráckeve középkori

⁵⁰ OSzKK Fol. Hung. 2904. 4. fol. 1.; *Magdics*, 1888. 89–91.

⁵¹ *Bél Mátyás: Notitia Hungariae novae geographico historica partis primae. Cis-Danubianae. Tomus tertius. Vienna, 1737. 523.*; Bél Mátyás Pest megyéről. Ford.: Szabó Béla. Szentendre, 1977. 142. (Pest Megyei Múzeumi Füzetek X.)

toronyórája ezen az épületen – vagy a Nagyboldogasszony-templom melletti tornyon – jelezte az idő múlását.⁵²

A ráckevei Istenanya Elszenderedése-templom Magyarország egyetlen ortodox liturgiájú, késő gótikus stílusú, hálóboltozattal fedett egyházi épülete. A Mátyás-korabeli templomnak először a sokszögben záródó főhajója készült el, amelyet 1487-ben szenteltek fel. Az adat hihetőnek tűnik, mivel a hálóboltozat szerkezete és a bordák profilozása nagy hasonlóságot mutat a budai kőfaragó műhely egyéb munkáival, mint például a visegrádi királyi palota kerengőjének (1484), a Margit-szigeti domonkos apácakolostor étkezőjének és a pannonhalmi bencés apátság kerengőjének boltozatával (1486).

A második periódusban épült a közeli harangtorony alsó szintje és a templom déli oldalához csatlakozó két oldalkápolna, amelyek közül a keletinek Keresztelő Szent János, a nyugatinak Szent Kozma és Szent Damján a védőszentje. A kápolnák boltozata és csúcsíves ablakai gótikus stílusúak, míg a különálló torony alsó szintje és a Keresztelő Szent János-kápolna ajtóbejárata, amelynek faragása az 1510-es évekre tehető, a kora reneszánsz ízlés jegyeit viseli magán. II. Ulászló király uralkodása alatt itáliai mesterek jelentek meg Ráckeven, akik jelentős mértékben hozzájárultak a település középkori arculatának kialakításához.⁵³

⁵² *Hans Dernschwam*: Erdély – Besztercebánya – Törökországi útinapló. Közreadja: Tardy Lajos. Bp., 1984.; *Csukovits Enikő*: Órahasználat a középkori Magyarországon. In: *Történelmi Szemle*, 1992. XXXIV. évf. 3–4. sz. 162.

⁵³ *Henszlman Imre*: A görög nem-egyesültek temploma Ráczkeven. In: *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek*, 1865. III. kötet. 291–293.; *Rómer Flóris*: A görög-keletiek temploma Ráczkeven. In: *Archaeologiai Értesítő*, 1870. III. évf. 12. sz. 245–250. (a továbbiakban: *Rómer*, 1870); *Károly János*: Ráckeve. In: *Vasárnapi Újság*, 1897. 39. sz. 643.; *Bóna Imre*: Csepelsziget. In: *Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Franciscus–Josephinae*. Tom. IV. Fasc. 1. Szeged, 1937. 23.; *Csányi Károly* – *Lux Géza*: Ráckeve. Görög kel. szerb templom. In: *Technika*, 1939. XX. évf. 5. sz. 202. és 234.; *Entz*, 1958. 18.; *Somogyi Árpád*: Későbizánci hagyományok a magyarországi pravoszlávok építőművészetében. In: *Építés- Közlekedéstudományi Közlemények*, 1960. IV. kötet. 1–2. sz. 65. és 70. (a továbbiakban: *Somogyi*, 1960.); *Genthon*, 1961. 239.; *Gerőné Krámer Márta*: A ráckevei görögkeleti templom. Bp., 1964. 3–4.; *Balogh*, 1970. 209.; *Somogyi Árpád*: Kunstdenkmäler der Griechischen Diaspora in Ungarn. Thassaloniki, 1971. 11–12. (Etaireia Makedonikón szpoidón idrima meletón Herszonészoi toi aimoi 121) (a továbbiakban: *Somogyi*, 1971.); *Entz Géza*: Gótikus építészet Magyarországon. Bp., 1974. 213.; *Bérci László*: Ráckeve. Szerb templom. Bp., 1991. 2. (Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 402.); *Vujicsics Sztóján*: A Duna menti szerbek művészeti emlékei Magyarországon. In: *Vujicsics Sztóján*: Magyarok és szerbek. Újvidék, 1997. 13. Nincs bizonyíték arra, hogy az Istenanya Elszenderedése-templom helyén egy 12. századi kápolna állt volna, miként azt Urosevics Daniló és Mészáros László vélte (*Urosevics Daniló*: A magyarországi délszlávok története. Bp., 1969. 29.; *Mészáros László*: A középkori ráckevei templomok története (XII–XV. század). In: *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Diákköreibek Kiadványai* 1974. Szerk.: Kóbor Jenő, Nagy István, Sipos József. Szeged, 1974. 72. és 75. [a továbbiakban: *Mészáros*, 1974.]). Az sem valószínű, hogy a szerb templom helyén valaha ciszterci egyházi épület állt volna. Ez a változat kedvelt téma a szerb szakirodalomban. Erről: *Petković, Sreten*: Živopis crkve uspenja u Srpskom Kovinu (Raczeve-u). In: *Zbornik za društvene nauke Matice sprske* 23. Novi Sad, 1959. 46. (a továbbiakban: *Petković*, 1959.). A szerb templómépítészetről jó áttekintést nyújt Foerk Ernő tanulmánya: *Foerk Ernő*: A szerb–

A templom téglalap alaprajzú belső tere a bizánci hagyományoknak megfelelően három részre tagolódik: a szentélyre vagy oltárra, a hajóra (*naosz*) és az előcsarnokra (*pronaosz*). Az előbbi a férfiak, az utóbbi az asszonyok helye. A szentély keletre néz, és ikonosztáz választja el a hajótól. „*Perczig sem lehet két-kedni, hogy itt önálló templomról van szó, mely fen volt-e még 1440-ben, vagy újra épült-e 1480 körül? – pusztán régészetileg alig lesz eldönthető.*” – vélekedett az építményről 1870-ben Rómer Flóris.⁵⁴

Sokan és sokféleképpen próbáltak választ adni arra a kérdésre, hogy a szerb templom felépítése milyen országos eseménnyel függött össze. A kutatók egy része Mátyás király Aragóniai Beatrixszal kötött házasságára (1476. december 22.) gondolt, másik fele az uralkodó művészetpártoló politikájával magyarázta a jelenséget. Valószínűbb azonban, hogy az 1440-ben megérkezett „*rác*”, görög és vlach telepesek azért vártak húsz–harminc esztendő, mert az oszmán hatalom terjeszkedése miatt az al-dunai Kevére való visszatérésük okafogyottá vált. A városatyák az 1460-as évek végén – 1470-es évek elején dönthettek az önálló kolostortemplom felépítéséről, és ami ehhez elengedhetetlenül szükségeltetett, az uralkodói engedély megszerzéséről.⁵⁵

Az Istenanya Elszenderedése-templom belsejét először – a kolostor apátjának (*igumen*) tudtával és beleegyezésével – a 16. század elején festették ki, de sem a művész személye, sem a munkálatok kivitelezőjének a neve nem ismeretes.⁵⁶ Csupán érdekességgént jegyezzük meg, hogy 1631-ig valószínűleg ebben az egyházi intézményben őrizték a Dózsa György-féle parasztháború zászlaját, illetve 1737-ig a középkori iratokat is. Azáltal, hogy az 1514. évi jobbágylázadás egyetlen épségben fennmaradt tárgyi emlékét a Boldogságos Szűz Mária védnöksége alá helyezték, Dózsa György féltve őrzött hadilobogója egyházi oltalomban részesült.⁵⁷

ortodox templomtípus fejlődése. In: A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönyének havi füzetek, 1927. IV. évf. 9–10. sz. 91–109.

⁵⁴ Rómer, 1870. 247. p.

⁵⁵ Losonci Miklós: A ráckevei szerb templom. In: Kovács József László – Losonci Miklós: Ráckevei műemlékek. Ráckeve, 1968. 12–13. (Ráckevei Járási Füzetek 3.); Somogyi Árpád: Későbizánci hagyományok a magyarországi pravoszlávok építőművészetében. In: Építés- Közlekedéstudományi Közlemények, 1960. IV. kötet. 1–2. sz. 65. és 73.; Mészáros, 1974. 68–69. p.; Balogh Jolán: Mátyás király és a művészet. Bp., 1985. 186.

⁵⁶ Ludaics Miksa: A történeti emlékü ráckevei görög vallású szerb templom (I–III. közlemény). In: Sörgöny, 1861. 49. sz. 2. p.; Kereskényi Gyula: Érd (Hamzsabég) és Batta (Százhalom) községek történeti vázlata. Székesfejérvár, 1874. 35–36.; Margalits Ede: Szerb történelmi repertórium I. Bp., 1918. 68–69.; Petković, 1959. 46–48. p.; Genthon, 1961. 239. p.; Somogyi, 1971. 13. p.; Fenyvesi, 1986. 150.; Davidov, Dinko: Spomenici Budimske Eparhije. Beograd, 1990. 51.

⁵⁷ Makkai László: A felsőtiszavidéki parasztfelkelés 1631–1632. Bp., 1954. 39. (Magyar Történelmi Társulat); Makkai László: A kuruc nemzeti összefogás előzményei (Népi felkelések Felső-Magyarországon 1630–1632-ben.) Bp., 1956. 183. és 253.; Szűcs Jenő: Dózsa parasztháborújának ideológiája. In: Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Bp., 1984. 654. (Társadalomtudományi Könyvtár); Miskei, 2006. 37.

Reinhold Lubenau német gyógyszerész, amikor Bécsből Konstantinápolyba hajózott, 1587. február 24-én megpihent a Csepel-sziget „fővárosában”, s naplójába a következőket írta: „*Amint megérkeztünk, a janicsárok közvetítésével be-mentünk két templomba, amelyeket az orosz és görög templomokhoz hasonlóan szentek, különösen Szent Miklós képeivel festettek tele. Három görög könyvet is találtunk bennük, amelyek többsége görög vallást terjesztett.*”⁵⁸

Egy másik német utazó, Stephan Gerlach 1573-ban ugyancsak fontos észrevételeket tett a ráckevei ortodox templommal kapcsolatban. Feljegyezte róla, hogy benne „*sok a gyertya és sok a kép, köztük az apostolok, és Mária a kis Jézussal a karján. Az oltáron kis feszületek fekszenek. Ezen ráczok görög hitvallásúak ugyan, de az isteni tiszteletet pápista módra végzik.*”⁵⁹

A protestáns szerző itt nyilván a szertartásra figyelt fel, ami az ő szemében nagyon hasonlított a római katolikus liturgiához. Mindez persze csupán feltételezés, amit – kellő források hiányában – egyelőre roppant nehéz igazolni. Mint ahogy komoly nehézségbe ütközik annak a kérdésnek az eldöntése is, hogy az 1450–1500 között gazdagon hímzett miseruha,⁶⁰ vagy az 1480–1490-es évekből származó 75 cm magas, gótikus stílusú Madonna-szobor melyik felekezet tulajdonát képezte.⁶¹

A ráckevei Istenanya Elszenderedése-templom búcsúja napjainkban augusztus 28-ára esik. Ezen a napon a pravoszláv hívek Maurikiosz császár uralkodása (582–602) óta a Szentséges Istenanya földi elszenderedését ünneplik. A római katolikusoknál ez az ünnep – mint Nagyboldogasszony – a Gergely-naptár használatára miatt augusztus 15-e. A tizenhárom nap különbség abból adódik, hogy az ortodoxok ünnepeik során a Julianus-naptárt használják, míg a római katolikusok és a protestánsok az 1582. október 4-én életbe léptetett Gergely-naptárt.⁶²

A keleti hagyomány úgy tartja, hogy az 5. század derekán két előkelő testvér, Galvin és Kandid Galileában megtalálta a Szentséges Istenszülő fátylát (*omophorion*), s azt titokban Konstantinápolyba vitte. A fővárosba érkezve a fivérek a szent ruhadarabot átadták I. Leó császárnak (457–474), aki 474-ben a Blakhernai-templomhoz egy relikviakápolnát építtetett, s ott helyeztette el a felbecsülhetetlen értékű ereklyét. Erről az eseményről évszázadokon keresztül július 2-án – a római katolikusok Sarlós Boldogasszony napján – emlékezett meg az Ortodox Egyház.

⁵⁸ Wilhelm Sahn: Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau. I. Teil. Königsberg, 1912. 87. (Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königsberg i. Pr. IV.)

⁵⁹ Szalay László: Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században. Pest, 1859. 220. és 225.

⁶⁰ SzfvPKL Kuthy István plébániatörténeti kéziratai. 2. doboz (Ráckeve); Archaeologiai Értesítő, 1873. VII. kötet. 15. sz. 281.

⁶¹ Radocsay Dénes: A középkori Magyarország faszobrai. Bp., 1967. 207.; A Madonna-szobor elkészítését Kovács József László 1563-ra datálta (Kovács József László: Ráckeve története. Séták Ráckevén. In: Ráckeve és vidéke. Bp., 1987. 73.).

⁶² Szőgi László: Kronológia. In: A történelem segéd tudományai. Szerk.: Bertényi Iván. Bp., 1998. 99–101.; Michael Angold: Bizánc. Híd az ókor és a középkor között. Bp., 2001. 61. (a továbbiakban: Angold, 2001.)

Amikor 626-ban az avarok és a perzsák megostromolták Konstantinápolyt, szorult helyzetében a város népe Szűz Máriához fordult oltalomért. Hogy kérésének nagyobb nyomatékot adjon, Szergiosz pátriárka Mária-képeket festett a város kapuira, védelemül a támadások ellen. Miután az ellenség rohamait ilyen módon sikerült visszaverni, a védők az Akathisztosz-himnusz énekelve ünnepi istentiszteleten adtak hálát az égi segítségért.⁶³

Hasonló eset játszódott le 860 táján is, amikor Aszkold és Dir varég hadvezérek támadták meg a császárvárost. A hadműveleteket irányító Photiosz pátriárka (858–868, 877–886) ekkor a Blakhernai-templomból előhozatta az omophóriot, közszemlére bocsátotta, majd levitte az Aranyszarv-öbölhöz, ahol a ruha szegélyét belemártotta az öböl vizébe. Ezután állítólag hatalmas vihar támadt, amely elsüllyesztette a normann hajóhadat. A csodálatos megmenekülés emlékére a főpap hálaéneket írt az Istenanya tiszteletére, és pecsétjére Mária arcképét vésette.⁶⁴

Az ortodox tradíció nemcsak művelődéstörténeti szempontból érdekes, hanem bizonyos egyháztörténeti összefüggésekre is rávilágít. Ráckevén a 15–18. században minden év július 2-án, vagyis a régi templombúcsú napján kezdődtek el az országos vásárok. Ilyenkor nagy létszámú árusnép sereglett össze az országhatáron innen – olykor azon túlról is –, hogy portékáit értékesítse.⁶⁵

A településen az áruk adás-vételére nyolc piacon nyílt lehetőség:

„*Tágas Piacz, malom Piacz egyik,
Széna piacz, Fa piacz negyedik,
Vagyon bennem kép piacz ötödik,
Áros piacz, Rácz piacz hetedik.*
...
*El alá eredvén ugyan onnan,
Oldal piacz jön elődbe ottan.
Ruhás oldal szabókrul mondatván,
Boros oldal jó borokrul osztán.*”⁶⁶

Skarica Máté 1581. évi históriás költeménye szerint a 16. század végén külön piaca volt a helyi termékeknek, a gabonának, a szénának, a fának, az ikonoknak,

⁶³ Angold, 2001. 52. és 61. Az omoforion keresztekkel vagy szentképekkel díszített széles szalag, amelyet az ortodox püspök a szakkosz felett, a két vállán visel. Erről: Az orthodox kereszténység. Szerk.: Berki Feriz. Bp., 1975. 280.

⁶⁴ Pravoslavnij Kalendar’ 1996. Kosztroma, 1996. július 2./15. és augusztus 15./28.; Magyar Katolikus Lexikon. VIII. kötet. Lone–Meszl. Főszerk.: Diós István. Szerk.: Viczián János. Bp., 2003. 636.

⁶⁵ ÁM Dokumentációs gyűjtemény. 69.1.; *Magdics*, 1888. 1–2. Nr. I.

⁶⁶ OSzKK Fol. Hung. 2904. 5. fol. 1. p.; *Magdics*, 1888. 91–92. A Kép piac megléte még nem jelenti azt, hogy ikonfestő iskola működött volna Ráckevén, illetve, hogy az ikonok helyben készültek, miként azt Kovács József László gondolja (*Kovács József László: A ráckevei görögkeleti templom*. In: Dunakanyar. A Közép-Dunamelléki Intéző Bizottság Tájékoztatója, 1983. 3. sz. 33.). Valószínűleg arról van szó, hogy a településen a 16. században külön piacon árulták a kegyképeket. Ezt a gondolatot először Ács Pál vetette fel: *Ács Pál: Volt-e ikonfestő-iskola a XVI. századi Ráckevén? Egy félreolvasás utóélete*. In: Csonka Ferenc 80. születésnapjára. Bp., 1996. 5.

továbbá a balkáni és az erdélyi árucikkeknek (posztó, só, fűszer, déli gyümölcs). Aligha szükséges bizonygatni, hogy a templom körül kínált szentképek és kegytárgyak a legfőbb pravoszláv ünnepen sokkal nagyobb példányszámban keltek el, mint az év többi napján.

Erős a gyanúnk, hogy az Istenanya elszenderedéséről és a köréje fonódó vallási hagyományt a Julianus-naptárt használó szerbek hozták magukkal az al-dunai Kevéből,⁶⁷ és nem a velük együtt 1440-ben áttelepült római katolikus felekezetű raguzai–dalmátok, akiknek a hatása inkább a címer latin nyelvű leoninus hexameteres feliratán tükröződik. Ez a feltételezés egyúttal azt is valószínűsíti, hogy a Csepel-sziget déli részére érkezett balkáni népesség többségét a 15. században a szerbek alkották.⁶⁸

⁶⁷ A szerb templom történetéről és a szerbek kulturális (vallási–egyházi) hagyatékáról legújabban: Miskei Antal: A ráckevei Istenanya Elszenderedése-templom rövid története. In: *Historia Ecclesiastica*, 2011. Ročník II. číslo 1. 185–212.

⁶⁸ E sorok szerzője Ráckeve középkori címerével kétszer is foglalkozott: *Miskei Antal*: Ráckeve középkori pecsétje és címere. In: Fons, 1996. 3. évf. 1. sz. 31–49.; *Miskei Antal*: Ráckeve története I. Ráckeve története a kezdetektől 1848-ig. Ráckeve, 2003. 81–84.

Misóczki Lajos

UTAZÓK EGERBEN ÉS KÖRNYÉKÉN A 18. SZÁZADTÓL A REFORMKORIG

A honfoglalás óta létező és I. Szent István által püspöki székhellyé emelt, a mongol pusztítás és a középkori főúri villongások ellenére fennmaradt Eger vára és városa 1596. október 13-tól a Török Birodalom része lett.¹ Noha már a török időkben is voltak hazai és külföldi utazók, akik Egerbe látogattak, igazából a várra kíváncsiak és a városon átutazók száma a hódoltság alóli, 1687. december 17-i felszabadulása után gyarapodott.²

Út és utazás

A török kiverése után megélénkült hazai utasforgalom immár országosan, az útvonalak országrészeket átfogó hálózatán zajlott le. A török előtti fő útvonalak egyrészt megújultak, másrészt a volt hódoltsági utak is betagozódtak a magyarországi és erdélyi utakba, harmadrészt új, a Magyar Szent Korona Országait *össze-fűző utak* létesültek. A fő útvonalak egyben fontos kereskedelmi és postavonalak lettek. Az úthálózat alakulásának folyamatát és az utasforgalmat az 1703–1711 közötti Rákóczi-szabadságharc változó hadmozdulatai nem mindig vetették vissza. Sőt, a fejedelem több útvonalra megszervezte, és alkalmazta a „kuruc posta- (és utas)szolgálatot”.³ Rákóczi postaszervezete hadi és közigazgatási tevékenységet szolgált, segítette a személy- és levélszállítást, esetenként a polgári utasok magánügyi céljai elérését, a frontvonalaktól, hadi vonulásoktól függően, kereskedők vagy kereskedői karavánok szabad (útlevéllel történő) utazását. Így a kereskedői utasforgalom, általában az utazás, nem állt le. A zavartalan utazás az útvonalak folytonos javításának volt köszönhető. A biztonságos közlekedés érdekében II. Rákóczi Ferenc többször is intézkedett. Egyik alkalommal, 1704. június 24-én, a solti táborában keltezett levelében a Gyöngyösön tartózkodó

¹ Benda Kálmán (főszerk.): Magyarország történeti kronológiája. II. kötet, 1526–1848. Budapest, 1982. 417. (A továbbiakban Benda, 1982.) Bertényi Iván–Gyapay Gábor: Magyarország rövid története. Debrecen, 1995. 222.

² Eger felszabadulására: Benda, 1982. 511. Nagy József: Eger története. Budapest, 1978. 160. (A továbbiakban Nagy, 1978.)

³ Kamody Miklós: II. Rákóczi Ferenc postaszervezete. In: Bodó Sándor–Szabadfalvy József (szerk.): A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 15. Miskolc, 1976. 2. (A továbbiakban Kamody, 1976.)

kettős vármegyének⁴ előírta a postaállomások további fenntartását, amelyek költségeinek folyósítása „az ország kasszájából” történt.⁵ Az utakat hol a vonuló seregek, hol az utasforgalom áthelyezése folytán kellett sürgősen javítani. Megtörtént, hogy a vármegye meg sem várta a fejedelmi udvar vagy Rákóczi felszólítását, és kijavíttatta az utakat vagy hidakat, meg még újakat is építtetett. Ezt tette 1704-ben a közeli Sirok–Pétervására, 1705-ben az Eger–Verpelét közötti útrésszel és ugyanakkor az egyik egri hiddal.⁶ Rákóczi idejéből négy út vagy fő(posta)vonat ismert. A középső fővonal vezetett át a kettős vármegyén, a következő helyekkel összefűzve: Nagyszombat–Szered–Mocsonok–Nagykér–Verébely–Léva–Ipolyság–Vadkert–Acsa–Hatvan–Gyöngyös–Verpelét–Eger–Apátfalva–Daróc–Ónod–Szerencs–Tokaj–Erdély. Ebből 1706-ban új vonal nyílt Egerből Mezőkövesd–Emőd–Ónod–Lúc–Nánás–Bátor–Nagykároly–Szatmár–Erdély irányába.⁷

A Rákóczi-szabadságharc után Eger tovább is az egyik *főútvonal* állomása maradt; Pozsony–Komárom–Nyergesújfalú–Dorog–Buda–Pest–Kerepes–Aszód–Hatvan–Gyöngyös–Verpelét–Eger–Daróc–Ónod–Szerencs–Tokaj–Tállya–Vilmány–Szina–Kassa.⁸ Az ország fokozatos, török alóli felszabadulása után a főbb kormányservek Pozsonyba, az új fő- és koronázó városba kerültek. (A királyok koronázása és az országgyűlés ülésezése 1563–1830-ig ott történt.)⁹ Mivel Egert a vázoltak szerint is jól meg lehetett közelíteni, vagy úti célul választották, vagy átutaztak rajta.

Az 1830-as években postakocsijárat, azaz delizsánsz közlekedett a következő útvonalon, hetenként, Egeren keresztül: Buda–Kerepes–Bag–Hatvan–Gyöngyös–Kápolna–Eger–Mezőkövesd–Harsány–Miskolc–Szikszó–Forró–Hidasnémeti–Kassa–Eperjes–Bártfa–Dukla–Galícia.¹⁰

Amíg az 1700-as évek elejétől kialakul az Angliától Franciaországon át Itáliáig a „*grand tour*” túrvonal, és a francia háborúk után ismét „divatba jön”, Magyarország – földrajzi helyzeténél fogva ebből kimarad. Ennek ellenére is

⁴ A török terjeszkedésével hódoltsági területté vált Heves és Külső-Szolnok vármegyét II. Miksa király az 1569. évi II. decretumával, az 1569: LII. tc. 1. §-a szerint törvényesen egyesítette. *Kolozsvári Sándor–Óvári Kelemen* (szerk.): *Corpus Juris Hungarici/Magyar Törvénytár*, 1526–1608. évi törvények. Budapest, 1899. 611. Heves és Külső-Szolnok vármegye az 1876: XXXIII. tc. értelmében Heves vármegyére (székhelye Eger) és Jász-Nagykun-Szolnok vármegyére (székhelye Szolnok) vált szét. *Borovszky Samu* (szerk.): *Heves vármegye*. In: *Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest, 1909.

⁵ Heves Megyei Levéltár IV. 1.b.18.d.3. Vármegyei intézkedés. Gyöngyös, 1704. júl. 15. (A továbbiakban HML.)

⁶ *Sugár István*: *Adatok Heves és Külső-Szolnok vármegye postatörténetéhez (1679–1874)* Kézirat, Eger, 1985. 11. Forráshelyet nem jelöl. (A továbbiakban *Sugár*; 1985)

⁷ *Kamody*, 1976. 5.

⁸ *Antalffy Gyula*: *A honi utazás története*. Budapest, 1943. XIX. (A továbbiakban *Antalffy*, 1943.)

⁹ A kormányservekre: *ifj. Barta János*: *A tizenkilencedik század története*. Szekszárd, 2000. 106–107. Pozsonyra: *Holčík, Štefan*: *Pozsonyi koronázási ünnepségek 1563–1830*. Fordította Nagy Judit, Mayer Judit. Banská Bystrica, 2005.

¹⁰ *Antalffy*, 1943. 171.

voltak utazók, akik hozzánk és Egerbe is eljutottak.¹¹ A számos utas között akadtak, akik hosszabb-rövidebb ideig tartózkodtak ott, és *leírták* úti élményeiket, a városban látottakat, az emberek életét-szokásait, vendéglátásukat. Vizsgálódásunk 1687–1830-ig terjed, a külföldi utazók feljegyzései alapján.

Az utazás nagyobb távolságon többnyire még mindig lóháton történt, az évszázad közepétől a lóvontatta szekereken és utazókocsikon. A tehetősök vagy rangosak már hintón is utaztak. Az Egerbe utazók biztonságára a vármegye ügyelt.¹² Erre szükség is volt, mert még a 18–19. század fordulóján is megesett, hogy az Egerbe utazót útonállóak zaklatták. Az egyik hírlap ekként tudósított: „Most sok Haramiák lappanganak a Mátrában... Halljuk, hogy az Utazókat megtámadják, s megfosztják” (kifosztják – M. L.).¹³ A biztonságos utazást szolgálta az Egerbe vezető utak mentén nyitott néhány *csárda* is, ahol az utasok megpihenhettek, és legalább kenyérhez és „egyszerűbb” ételhez jutottak.¹⁴ Az Egerbe vagy Egeren átutazók érdekében álltak a vármegye hevesi részén, mezővárosokban vagy „fontosabb” településen már létező fogadó- vagy szálláshelyek. Még II. Rákóczi Ferenc ösztönözte a vendégfogadó helyek kialakítását vagy azok építését. Pásztón, Hatvanban, Verpeléten és Egerben volt is ilyen kezdeményezés. Az 1700-as évek elejétől az Egerbe tartók egy része a gyöngyöspüspöki Arany Angyal fogadó (1757-től vendéglő és szállóhely)¹⁵ vendéglátásában részesülhettek.¹⁶

Egerben az utazók a 18. században több *fogadó* közül válogathattak. A Fekete Sas már az évszázad első évtizedében megvolt.¹⁷ A Zöld Fa káptalani kocsmából alakult át szállóvá. Az Arany Szolga 1776–1860-ig tartozott a fogadók közé; az Angyal, a Szarvas és az Oroszlán előkelő fogadóként volt ismert. Az utóbbi azáltal vált híressé, hogy 1784 októberében II. József uralkodó abban szállt meg.¹⁸ A Pest–Miskolc között Egeren át közlekedő, polgári személyeket szállító postakocsi és gyorskocsi állomás a Fekete Sas lebontása után a Szarvas fogadó előtt volt.¹⁹ (A Korona Vendéglő 18. századi megléte máig vitatott.)

Hazai és külföldi utazók már az előző évszázadokban, sőt a török hódoltság idején is ellátogattak Egerbe. Úti céljaik között vonzotta őket a város egyre is-

¹¹ Markos Béla–Kolacsek András: Idegenforgalom. Budapest, 1961. 21, 24.

¹² Sugár, 1985. 6.

¹³ Hazai Tudósítások, 1806. aug. 6. 98. (Mátra mellől)

¹⁴ Sugár István: Eger fejlesztése és a vármegye fejlődése a XVIII–XIX. században. Kézirat. Eger, 1991. 6. Forrást nem jelöl. (A továbbiakban Sugár, 1991.)

¹⁵ Ma a gyöngyösi Pesti út 2. sz. épülete. A jelzett évszám jelenleg is látható.

¹⁶ Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc. II. kötet, 1707–1708. Budapest, 1909. 344. Molnár József: Adalékok Gyöngyös történetéből. Kézirat. Budapest, 1969. 16.

¹⁷ 1750–1754-ben lebontották, és a helyén felépítették a ma is meglévő vármegyeházat (Kossuth Lajos u. 9.). Sugár, 1991. 10. Nagy, 1978. 251, 262.

¹⁸ Breznay Imre: Eger a XVIII. században. Második kötet. Eger, 1934. 187. Nagy, 1978. 229. Sugár, 1991. Jegyzet.

¹⁹ Sugár, 1991. 15. Az 1820-as évekbeli Posta Hivatalra Gorové László, Gattáji: Eger városának történetei. Pest, 1828, Eger, 1876. 286.

mertebb *bora* és a török korból fennmaradt, megújított *fürdőinek* híre. Az utóbbiak első, kiváló török ismerője, a „világjáró” Evlia Cselebi volt.²⁰ Jelentős tényezővé vált a „barokk Eger” életében-idejében, azaz a 18. században, hogy ismét katolikus püspöki és vármegyei *székhely* lett. Amíg az előbbivel az egyházi élet és rendezvények, valamint a zarándok- és búcsújárások, addig az utóbbival a vármegyei, járási és városi hivatalok ügyintézése vezette az embereket Egerbe. A város máig figyelemre méltó *barokk* külsőt kapott. Szellemiségét példássá az tette, hogy *iskolavárossá, tudományos központtá* emelkedett. Már ebben az évszázadban körvonalazódott nemzeti múltunk dicső emlékének, Dobó István és hős társainak hazaszerető bizonyossága, amely a 19. és főleg a 20. századra tiszteltté tette az egri nevet. A barokk tárgyi és szellemi arculat kialakításának meghatározó személye Telekessy István (1699–1715), Erdődy Gábor (1715–1744), Barkóczy Ferenc (1745–1761) és Eszterházy Károly (1761–1799) római katolikus püspök volt,²¹ akiknek emlékét ma is őrzi a város.

Egyéni céllal és *hivatalos* ügyintézással megbízott utazókkal találkozunk, akik Eger akkori nevezetes helyei, személyei és egyéb jellegzetességei közül csak néhányat említenek, azonban minket mindegyik érdekel. Ugyanis számunkra valamennyi teljesebbé teszi Eger 18–19. századi képét.

Láttak, tapasztaltak, leírták

Közvetlenül a törökök távozásával azonos időben érkezett a Kassai Kamara (KK) rendelkezésére *Franz Georg Edelsbacher*, aki Egerben mindent, a városban és a várban fellelhető ingóságot és ingatlant összeírt, leltározott.²² Edelsbacher vélhetően 1690-ig ténykedett Egerben, de a körületekintően összeállított leltártételeiből csupán a kezdődő vendéglátásra vonatkozó szűkszavú megjegyzéseit említjük. A 17–18. század fordulóján *5 kocsmaház* és *1 használható fürdőépület* maradt, amit a felszabadító harcok megkíméltek.²³ Fischer Mihály, a KK adminisztrátora, még 1687. december 29-én 15 pontos írásbeli utasításában Domonkos Jakab harmincadosnak előírta a kilencedik pontban, hogy „a kijelölt fogadóknak (kocsmaházakban – M. L.) a bort, sört és pálinkát az uralkodói rendeletek szerint mérjék. Ha a kocsmáros képes szállást és ételmet is adni, az ebből származó haszon őt illeti meg.”²⁴ A tizenegyedik pont: „A fürdőházat a jelen

²⁰ *Evlia Cselebi: Török világutazó magyarországi utazásai 1664–1666. II. kötet. Fordította Dr. Karácson Imre.* Budapest, 1908. Török-magyarkori Történelmi Emlékek. Második Osztály: Írók

²¹ Nagy, 1978. 250.

²² A nagyon gondosan összeállított, több kötetnyi anyagot Eger történetének egyik kiváló ismerője, *Kovács Béla* önálló könyvben közölte: *Agria recuperata. A Heves Megyei Levéltár Forráskiadványai* 13. Eger, 2006. Forrása: I. összeírás HML XII-3/a. 58. kötet; II. összeírás Magyar Országos Levéltár (MOL) Magyar Kamara Archivuma (MKA) E 210, E 156. (A továbbiakban *Kovács*, 2006)

²³ *Kovács*, 2006. 29.

²⁴ Uo. 15.

állapotában kell fenntartani.”²⁵ Íme, ez volt a vendéglátás egyik kiinduló alapja a 18. századi Egernek.

A 18. század eleji utazók, az angol *Edmund Chishull* (1671–1733), anglikán teológus és főrangú útítársa, *William Paget* (1637–1713) fő úti célul nem Eger választották, csak átutaztak mellette. Noha Paget diplomatának, törökországi angol követnek 1702-ben szervezett útjáról volt szó (török területről Erdélyen, majd királyi magyar területen, osztrák és német birodalmi úton hagyták el a kontinentet, és 1703 áprilisában érkeztek Londonba), mégis a változatos útjukról Chishull írt útikönyvet.²⁶ Igaz, Egerről és környékéről vajmi keveset jegyzett le.

Edmund Chishull: „... (1702.) junius 8. Másfél magyar mérföldet haladtunk [(Mező)csátról] Poroszloig, amely egy nagy és messzire kiterjedő tó mellett terül el; ezt a Tisza táplálja, amely belefolyik. Erre jöttünkben jobb felől elmaradt mellettünk Eger városa, amiről a környező hegységek is a nevüket kapták...”²⁷

A Rákóczi-szabadságharc idején XIV. Lajos francia király katonákkal, diplomatákkal, mérnökökkel és pénzzel segítette II. Rákóczi Ferencet. *Pierre Puchet Des Alleurs* (1643–1715) tábornagy rendkívüli követként és katonai tanácsadóként 1710-ig tartózkodott a fejedelem környezetében. Des Alleurs titkára, *De l'Hommeau Chamillard* nemcsak kísérte urát hazánkban és más országokban, hanem leírta a vele közös és egyéni útjának eseményeit, úti tapasztalatait is.²⁸

1705. február 14-én Chamillard megbetegedett, és Kolozsvárott maradt, így Des Alleurs két tiszt kíséretében utazott tovább Magyarországra. Március 13-án érkezett Egerbe. Leírta, hogy déli 11 és 12 óra között már találkozott is a fejedelemmel, akinek a hintóján, fényes kísérettel körülvéve vonult Telekessy István püspök palotája előtt, ahol Rákóczi lakott. Des Alleurs este titkos kihallgatásra ment hozzá. Az ünnepélyes fogadása másnap volt: A francia rendkívüli követ hintóba szállt, amelyet díszes lovak húztak, hajdúk kísérték a püspöki palotához. Ott a fejedelem udvari embereinek hármas sorfala közt járult Rákóczi elé. A következő napon [15-én] Des Alleurs Rákóczi asztalának vendége volt.²⁹ Titkára, Chamillard, még mindig betegen, otthagytá Kolozsvárt, és Debrecenbe utazott, ahol a bíró felajánlotta neki, hogy a város Rákóczihoz induló küldöttségével elviszik kocsin Egerbe. Chamillard május 23-án meg is érkezett Egerbe. Még láthatta a kurucok 1703. évi várostromának nyomait; „A vár, amely bevehetetlen hírben állt, teljesen le van rombolva, csak föld alatti részei vannak használható állapotban.”³⁰ Május 24-én már a fejedelemnél tisztelgett. Végignézte a gránátosai felett tartott fejedelmi szemlét is. Chamillard még egy hónapig dolgozott a

²⁵ Uo.

²⁶ *Gömöri György*: Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737). Budapest, 1994. 82.

²⁷ Uo. 93.

²⁸ *Birkás Géza*: Francia utazók Magyarországon. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Philologica. Series nova T. II. Tomus XVI. Szeged, 1948. 66–67. (A továbbiakban *Birkás*, 1948.)

²⁹ Uo. 68.

³⁰ Uo. 69.

tábornok mellett, aztán kilépett a szolgálatából. Des Alleurstól szolgálati bizonyítványt kapott, Rákóczi meg az egri táborában, fejedelmi udvarában búcsúkihallgatáson fogadta. Rákóczi „megszokott jóságával” szerencsés utat és jó egészséget kívánt neki. Egy magyar tisztet,³¹ „a világ legbecsületesebb emberét” jelölte mellé útítársul a magyar–lengyel határig.³²

Chamillard jó megfigyelő volt. Nemcsak utazásait örökítette meg emlékiratában, hanem az emberek viselkedését, szokásait, a nők és férfiak megjelenését is. Egi tartózkodásakor II. Rákóczi Ferencet közelebről is megismerve szinte arcképet rajzolta meg.³³ A legnagyobb tisztelettel és elismeréssel szólt róla: „Rákóczi fejedelem nemzetségére magyar, katolikus vallású; magas és nagyon jó alakú, körülbelül 34 éves; haja gesztenyebarna, arca telt, szemei elevenek, szép ember és jó lovas; nagyon szellemes, éles esze és ítélőképessége van, amelyet úgy látszik, azok a szerencsétlenségek fejlesztettek ki benne, amelyeken átment; első látásra megnyeri azokat, akik vele összeköttetésbe kerülnek, több nyelvet beszél, elég jól tud franciául is; mivel... egyébként is nagyon okos és nagyon sokat tud, Magyarország ügyeiben össze tudja hangolni az ottani különböző vallásfelekezeteket. Általában szereti és becsüli őt minden magyar, különösen hadvezérei, akiket testvéreinek tekint és akik úgy tisztelik, mintha királyuk volna... Széliden parancsol, szigorúan büntet, ellensége az iszákosságnak, józan és nem tűr semmi pazarlást asztalánál, amelyhez hétfői napokon nem ül le, hanem böjtöl annak emlékére, hogy ezen a napon szabadult ki Bécsből; mindennap nagyon korán kel, 4-5 órát dolgozik, azután megtekinti csapatainak gyakorlatait, és azokat arra a vitézségre és nemeslelkűségre buzdítja, amely az ő természetes tulajdonsága.”³⁴

Vaszipilij Grigorovics Barszkij ukrán zarándok 1724. április 23-án indult társával Lvov/Lembergől, és a Kárpátokon átkelve érkezett Magyarországra. A Felvidéken át, Kassa–Miskolc útvonalon, Tard után jutott Egerbe, amely városról kedves úti emléket őrzött meg: „Egernek nevezett hírneves város kapui elé értem. Itt, ugyanúgy, mint Kassán, addig nem bocsátották be bennünket a városba, ...amíg a város parancsnoka meg nem tekintette úti okmányainkat... Ennek megtörténte után sem bocsátottak be, hanem felszólítottak bennünket, hogy várjunk reggelig. Mi... az elővárosba [külvárosba – M. L.] mentünk, és ott aludtunk... Másnap a nap keltével... akadálytalanul bemehettünk a városba... Egy pravoszláv hitű, görögül beszélő rácnál voltam.”³⁵ Meglepődött, sőt rossz néven

³¹ Okolicsányi Kristóf Turóc vármegyei alispánt, akit az ónodi országgyűlésen, 1707. június 6-án lekaszáboltak.

³² Uo.

³³ Uo. 70.

³⁴ *De l' Hommeau*: Emlékirat egy magyarországi utazásról 1704-ben és 1705-ben. Fordította Szávai Nándor. In: *Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes*: Rákóczi Tükör II. Naplók, jelentések, emlékiratok a Rákóczi-szabadságharcról. Milleniumi magyar történelem. Források. Győr, 2004. 93.

³⁵ *Tardy Lajos*: Régi feljegyzések Magyarországról. Budapest, 1982. 109. (A továbbiakban *Tardy*, 1982.)

vette, amikor az ortodox szerb templomba nem engedte belépni az ajtóban álló őt, hiába bizonygatta, hogy ő is pravoszláv. Áttért Eger további ismertetésére: „Eger városát is kőfal övezi. A város nagyon szép, ha nem is annyira, mint Kassa. Kőháza annál kevesebb, de annál több a faház. Finom művességgel összerakott török tornyok, minaretek is láthatók; innen hirdették az ő fertelmes tanait, amikor még ők voltak a város urai. Latin retorikai iskolák is működnek itt, és ez a város a katolikus püspök rezidenciája. Fölkerestük a püspököt avégből, hogy úti okmányokat kérjünk tőle, s ő nemhogy elzárkózott volna ez elől, hanem inkább megparancsolta, hogy azon nyomban lássanak el bennünket ezekkel... Isten segítségéért fohászkodva, hogy óvjon meg engem minden rossztól, hamarosan eljutottam egy Domoszló nevű faluig, ahol egy vendégszerető ember házában töltöttem az éjszakát...”³⁶ Barszkij további útja az osztrák határig szintén bővelkedett élményekben, átutazva-átgyalogolva a következő helységeken: Gyöngyös–Hatvan–Gödöllő–Pest–Buda–Szöny–Győr–Királyhida–Bécs, végső úti célul Róma.

Ismét diplomatával, a francia *Marqui l' Hôpital*l, Franciaország szentpétervári nagykövetével van dolgunk, aki „a XVIII. század derekán Magyarországon keresztül utazott állomáshelyére”.³⁷ Titkára Vázlat Magyarországról, jelentés az ország helyzetéről címmel írt feljegyzést, amelynek második része foglalkozik egri útjukkal.³⁸ Bécs–Győr–Buda–Gödöllő–Aszód–Hatvan–Gyöngyös útvonalon értek Egerbe. „A vidék – amelyen átutaztak – Gyöngyöstől Egerig, csodálatos, kissé lankás, ám ezek inkább nagyon szép erdőkkel és szőlővel borított földhal-mok. Az alacsonyabban fekvő területeken termékenyebbek, mint Flandria...”³⁹ A szállásuk Egerben a püspök-főispánnál, Barkóczy Ferencnél volt. A követ titkára feljegyezte, hogy a püspöknek „fejedelmi testőrsége van, amely városának helyőrsége, háznépe pedig épp oly számos, mint Orleans hercegéé. Mindezt százötvenezer forint jövedelem biztosítja. Övé Európa egyik legnagyobb pincéje, amelyben ottjártunkkor 10 ezer üveg magyar bor volt, ám kétszer ennyi is beleférne. A pincét teljes egészében a sziklafalba vájták.”⁴⁰ Egerből az útjuk a Felvidéken át tovább vezetett az országhatárig.

A következő utazó belga jezsuiták közül való, *Francois-Xavier de Feller* volt. Négy évig (1765–1769) tartózkodott Magyarországon, és járt a környező országokban is. Nagyon bőségesen írt a lakosságról, életviteléről, szokásairól. Egerről szűk szavú volt, mert csak átutazott, rövid ideig tartózkodott ott. Meglátogatta Eszterházy Károly római katolikus püspököt, aki megmutatta neki az

³⁶ Uo. 110.

³⁷ *Kövér Lajos*: A XVIII. század magyarságképe elfeledett francia források tükrében. Szeged, 2006. 84. (A továbbiakban *Kövér*, 2006.)

³⁸ *Kövér Lajos* a nagykövet titkárának nevét nem említi.

³⁹ *Kövér*, 2006. 88.

⁴⁰ Uo. 87. Hivatkozik *Kecskeméti Károly* Marqui l' Hôpital titkárának irására.

épülő líceumot. Még néhány török házat, egy templommá átalakított mecsetet és minaretet is látott.⁴¹

Robert Townson (1758–1822) angol természettudóst és geológust a tudományos kíváncsiság hajtotta Magyarországra. 1793-ban Bécs–Sopron–Tata–Kömör–Pest–Visegrád–Esztergom–Eger–Gyöngyös–Nagy-Alföld–Debrecen–Nagyvárad–Felső-Magyarország útvonalon járva tapasztalatait és élményeit *Travels in Hungary* (Utazások Magyarországon) című könyvében, Londonban, 1797-ben közölte.⁴²

„Június 8-án útra keltem Gyöngyös felé – írta Townson, aztán folytatta – útközben [Gödöllőn] Grassalkovich herceg szép palotáját és Hatvan városát láttam.”⁴³ Gyöngyös után Parádra, onnan Felsőtárkányba, aztán Egerbe vezetett az útja.⁴⁴ Írását ezzel folytatta: „Felsőtárkány csinos, romantikus hely, csobogó patakok, mohos sziklák, árnyékos erdők, zöldellő rétek között. Nagyon alkalmas vidék faunok és szirének tanyájának, tündéréknek és remetéknek, szerelmeseknek és botanikusoknak. Az előző püspök [gróf Barkóczy Ferenc – H.S.–P.T.], valóban jóízű ember, fényűző villát épített itt, ahová gyakran vonult vissza pihenni, ahogy mondják, inkább szórakozni, mintsem imádkozni. A mostani püspök [gróf Eszterházy Károly – H.S.–P.T.] komor, bigott ember, irtózik a természet szépségeitől, s elpusztította ezt a kastélyt. Mint a vízigótok, nekitámadt a szép építménynek, és földig lerombolta, olyannyira, hogy még azt sem lehet megállapítani, hol állt egykor a kastély. A földet felszántatta. A jóízűség és elegancia egykori fészkeiből semmi sem maradt.”⁴⁵

Egyike a külföldi utazóknak, aki az egri, általában a magyarországi vendégfogadókról bírálóan írt. Nálunk a vendégfogadók tulajdonosai vagy a városok vagy a falvak, vagy azok birtokosai. Ők aztán azáltal, hogy a kocsmáros csak az ő boraikat, söreiket mérhetik, nagy jövedelemhez jutnak. Townson olyan esetről is hallott, amikor a tulajdonos a kocsmárost alkalmazottként tartotta, azért fizette, és a gazdáé maradt a nyereség. Mindezért a kocsmáros nem érdekelt abban, hogy jó bort vagy sört mérjen. Sőt, ha két fajta van, a fogyasztó általában a gyengébbiket kapja, természetesen a jobbik áráért, vagy összevegyítve a két fajtát. Ennek következtében a rossz bor még rosszabb lesz. E kiváltság következménye, hogy Magyarországon, a borairól híres országban, az utas sehol sem jut pohár jó borhoz, legfeljebb, ha vendég valamely háznál. A vendéglőkben gyakran annyit fizet a silány italokért, mint Bécsben a valóban jó borért. Holott, még adó is terheli az ott fogyasztott bor árát. Nyíltan említi Townson, hogy min-

⁴¹ Birkás, 1948. 85.

⁴² Haraszti Sándor–Pethő Tibor: Útikalandok a régi Magyarországon. Budapest, 1963. 200. (A továbbiakban Haraszti–Pethő, 1963.)

⁴³ Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054–1717. Budapest, 1891. 483.

⁴⁴ Új Magyar Múzeum, Kassa, 1942. III. kötet. 298–306. Makay Attila: Egy angol utazó a Felvidéken 1793-ban. 299.

⁴⁵ Haraszti–Pethő, 1963. 209.

dezt egri tartózkodásakor tapasztalta, az egri bor fogyasztása közben.⁴⁶ Mennyire nagyobb elismeréssel írta volna a véleményét a kiváló egri borról. Arról a borról, amely bő félévszázad múlva az egri vendégforgalomnak, visszavonhatatlanul a mai napig, az egyik legfőbb vonzó ereje:

„Az egri bor teljes joggal örvend nagy hírnek. Igazán jó, hasonlatos a burgundihoz, talán valamivel gyengébb. Sokáig tápláltam magamban a reményt, hogy ihatom majd egy igazán jó flaskával, és alighogy a városba érkeztem, meg is rendeltem a bort. A pincér kijelentette, hogy nekem »püspöki bort« kell innom. E közlés még inkább felcsigázta várakozásomat, mert arra gondoltam, hogy a püspök számára szüretelt borból ihatom. Nagy kíváncsian kóstoltam meg az élém állított palack tartalmát, de meglepetésemre tapasztalnom kellett, hogy legalább olyan rossz volt, mint a bogdányi. Kifaggattam a pincért, és ő vállát vonogatva, szomorúan mondta, hogy ez a püspöki bor. A szegény ember ezen csupán azt értette, hogy a püspöki uradalom borából hoz, és hogy ez az egyetlen fajta, amelyet árusíthat. Ezután elküldtem szolgámat a városba, hogy szerezzen nekem egy vagy két üveg igazi egri bort, de ez a kísérlet is kudarcot vallott. A püspöknek van ugyanis kizárólagos joga kicsiben bort kimérni. Így mindaddig, amíg meg nem ismerkedtem dr. D-vel, kénytelen voltam ezt a szánalmas valamit inni, olyan vidéken, ahol a legjobb bor terem. Még kólikát (hasmenést – M. L.) is kaptam tőle, amit természetesen a püspöknek tulajdonítottam, és elhatároztam, hogy a sérelmet megtorlom.»⁴⁷

Mindezek után, amint Eger pompás intézményének, a líceumnak (a mai főiskolát Townson egyetemként említi – M. L.) ismertetéséhez fog, megváltozik a püspökről a véleménye:

„Milyen különös is az emberi jellem. Ki hinné, hogy az az ember, aki a legszigorúbban él jogaival és akit nem a nyáj atyjának és pásztorának, hanem kemény és igazságtalan kényúrnak tartanak, aki elriasztja magától barátait, és csak azzal a néhány egyházi személlyel érintkezik, akit ő nevezett ki, hogy ez az ember olyan épületet emelt itt, amely dicsőségére válnék akár melyik koronás főnek is. Az egyetemre gondolok, arra a nagy és előkelő épületre, amelyet a püspök saját költségén építtetett. Azt mondják, hogy berendezésével együtt kétszázezer fontjába került. A világ nem lehet olyan hálátlan, hogy feltételezze, ezt a hatalmas összeget teljesen a bor-monopóliumból szerezte a püspök úr. Az sem valószínű, hogy érdemeit jutalmazta ilyen módon az ég és csoda történt volna vele. Nem. A püspök az Eszterházy-család tagja, és családi birtoka tízezret hoz egy esztendőben, amellet az egri püspöki szék egyike a leggazdagabbaknak a magyar királyságban, olyannyira, hogy néhány századdal korábban Magyarország uralkodói éppen az óriási jövedelmek miatt negyedik gyermeküknek tartották fenn ezt a püspökséget. A nemesi inszurrekció idején az egri püspök ugyanannyi embert köteles kiállítani, mint az esztergomi érsek. Bevételeit húszezer font sterlingre becsülik évente. Húszezer meg tízezer, az összesen harmincezer, és

⁴⁶ Uo. 210.

⁴⁷ Uo. 209–210.

mindez egyetlen emberé, aki amellet állandóan böjtöl.”⁴⁸ Townson anglikán hitű lévén elítéli a püspök katolikus vallásos buzgalmát a protestánsokkal szemben.

„De visszatérve az egyetemre, ez valóban fejedelmi épület, és megvan minde, ami az egyetemnek kell. A professzorokat jól szállásolták el, az előadótermek tágasak, a kápolna, a könyvtár, a közös viták terme (ma az első emeleti díszterem – M. L.) mind nagyon szép és elegáns. A mennyezeti freskók az utóbbiakban véleményem szerint elsőrangúak. Festőjük (Franz Sigríst, 1727–1803 – H.S.–P.T.)... Bécsben tanult. Az egyetemhez tartozik egy csillagvizsgáló is, amelynek berendezéseit Londonból szállították.”⁴⁹ Townson ismét bírál: „Vajon ez az ember, akit a király a protestánsok irányában tanúsított keménysége miatt megfedett,⁵⁰ érez-e lelkiismeret furdalást, hogy ezek az instrumentumok Angliából, azaz az eretnekektől származnak? Beszélük, hogy előbb Rómához fordult, és megkérdezte, mi a helyes teendő. Az épületből végül mégsem lett egyetem, mert József császár (II. József, a „kalapos” magyar király – M. L.), aki sehogy sem szívlelhette az ilyen embereket, sohasem értett egyet a püspökkel, és az építmény jelenleg nem egyéb, mint egyházi kollégium.”⁵¹

Befejezésül Townson búcsúzik Egertől: „Egyébként Egerben nincs más, ami az idegent érdekelhetné. Általában silányan épült város, jó házak csak a kanonokoké. A török korból származó torony (minaret – M. L.) nagyon jó állapotban van. Egerben már nem volt maradásom, de ahelyett, hogy egyenesen Tokajba utaztam volna, ami eredeti tervem volt, azt tanácsolták, hogy változtassam meg útirányomat, és látogassam meg Magyarországnak a Tisza túlsó partján elterülő részét, amely a legvadabb, a legnyersebb része a királyságnak, ott tanulmányozhatom a magyarokat a magyarok érintetlenségében...”⁵²

A napóleoni háborúk éveiben az errefelé elég ritkán látogató orosz utazók is (a fentebb említett Barszkij ukrán volt) elő-előfordultak; 1810-ben nem a magyar tájak szépsége, vagy a gyógyfürdők, műemlékek vonzották egyik csoportjukat, hanem zárt katonai egység lévén, Magyarországon keresztül rendelték haza őket.⁵³

Vlagyimir Bogdanovics Bronyevszkij orosz tengerésztiszt a földközi tengeri hajóegység tisztje előbb a franciák, aztán a törökök ellen harcolt. Triesztben értesült, hogy tengerészeivel mielőbb a kronstadti hadihajó-állomásra kell indulnia. Az utat 1810-ben 3601 tengerésszel és 682 tiszttel Ausztrián, aztán Magyarországon át tette meg, Csáktornya, Nagykanizsa, Marcali, Siófok, Lepsény, Székesfehérvár, Martonvásár, Buda, Pest, Cinkota, Hatvan, Árokszállás, Kál,

⁴⁸ Uo. 211.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Életrajzírója erről nem tud: *Sugár István*: Az egri püspökök története. Budapest, 1984. 425–447.

⁵¹ *Haraszi-Pethő*, 1963. 211. Townson közlése téves, mert idejében liceumként létezett, azaz felsőfokú oktatási intézmény volt.

⁵² Uo. 212.

⁵³ *Tardy*, 1982. 150.

Eger, (Mező)kövesd, Miskolc, Bártfa, Dukla útvonalon.⁵⁴ Bronyevszkij az élményeit *Utazás Magyarországon* című, 1810-ben megjelent könyvében tette közzé.⁵⁵ Egerről és környékéről:

„Kál háromszáz udvarból álló község, egyenes utcán épült. A tóból eredő kis folyócska dúslakodik halakban; a matrózok fogtak egy jókora halat, hasonlót a harcsához; sok a ponty és a csuka is. A lakosság szegény; szennyes, kívül szőrös subájukkal, kibontott, ápolatlan hajukkal inkább cigányokra hasonlítanak, mintsem magyarokra. Hol vannak vajon a magyarok, kérdezed bizonyára, akikről nem tudom, miért, mindenki úgy tudja, hogy a legtisztább, tetőtől talpig díszbe öltözött és felfegyverzett nemzet? Sok utazó úgy írja le őket, hogy a parasztok csáköval, szablyával vagy karddal felékesítve szántanak, vetnek, aratnak. Ez azonban annyi, mint a bolhát elefántnak nézni. A magyarok öltözete a legkevésebbé sem huszáros, a parasztoké éppenséggel esetlen, zsákszerű, és mit sem árul el a katonai rátermettségből. De mint katonák, gyorsan elsajátítják a katonai ismereteket. Íme a szokványos paraszti öltözék: törökös szabású nadrág, amely alul szoknya formán kiszélesedik⁵⁶, gallér nélküli ing, úgy, hogy a nyak és a mell mindig fedetlen; a lábbeli kapca, amelyet lábukra tekernek; a sapka báránybőrből készül. Ünnepeken sárgarézzel kivert csizmát, olykor sarkantyúsat viselnek; hajukat fölös bősséggel mázolja be disznózsírral. Hajviseletük kerekre nyírt, olykor repdeső fonatokkal, amelyeket a homlokon csattal fognak össze. A szokásos, kicifrázott félszabát és dolmányt télen-nyáron vállra vetve viselik... Kardot csakis nemesember hordhat. Az asszonyok valamivel csinosabban öltözködnek a férfiaknál; szolgálatkész munkakedvelők és jóindulatúak; mind a házi, mind a mezei munka jórészt az ő vállukra nehezedik. Rövid szoknya, bő ujjú ing a szokásos nyári öltözetük; a férjezettek főkötőt viselnek, a lányok hajfürtjei fedetlenek.”⁵⁷

A káli lakosok bemutatásakor Bronyevszkij általánosítva „a magyar” ember jellemzésére tér: „Nemzetiségi különbség nélkül, egész Magyarországon azonos a paraszti viselet. A magyarok általában csendes, hallgató, alázkodó emberek, de ha sértés éri őket, tekintetük nyers és kemény és ilyenkor fékezhetetlenek. Hibáztatni őket csak lustaságukért és szélsőséges gondatlanságukért lehet, mint általában minden rabot, akinek semmi sajátja nincsen. Nagylelkűek és valóban határtalanul bátrak; nem dicsekedők, mivel nem ismerik saját képességeiket. De még nem feledték el, hogy azoktól a hősöktől származnak, akik a keresztény Európát védelmezték védőbástyaként a nagyszámú török seregek ellen.”⁵⁸

Kálban elhatározta, hogy katona társaival nemcsak betér Egerbe, hanem ott alaposan körül is néz: „Ahelyett, hogy lustálkodtam volna Kál faluban, ahol menetrendünk szerint néhány pihenőnapot töltöttünk, meglátogattam Eger váro-

⁵⁴ Uo. 151.

⁵⁵ Uo. 204.

⁵⁶ A jellegzetes magyar paraszti férfi viseletről, a „bő gatyáról” ír itt Bronyevszkij.

⁵⁷ *Haraszi-Pethő*, 1963. 231–232.

⁵⁸ Uo. 232.

sát, amely mindössze harminc versztnyire esik a falutól. A rázós, göröngyös úton haladva hamarosan beérkeztünk a városba, és megálltunk a piszkos fogadó előtt, amely a püspök tulajdona.⁵⁹ A nem túlságosan magas, szőlővel borított, barátságos hegyek kellemes változatosságot nyújtottak ahhoz a szomorú, egyhangú rónasághoz képest, amely Magyarországra érkezésünktől fogva csaknem szakadatlanul szemünk előtt elvonult. Eger a püspök birtoka, aki az esztergomi érsek után... az első helyet foglalja el... Körülbelül kétszázezer rubelnek megfelelő évi jövedelemmel rendelkezik. Háború idején két ezredet vagy zászlóaljat tartozik kiállítani, minden egyikben ezer harcossal.⁶⁰ Böjti ebéd után, minthogy ma péntek van, és a városban senki sem merészeli megsérteni a püspök húsfogyasztási tilalmát,⁶¹ elindultam megsemmisíteni a várost. A szétrombolt vár romjaival kezdtem. Eger sokáig ellenállt a törököknek, akik miután az ostromban nagyon sok harcosuk elveszett, végül mégiscsak elfoglalták a várat. Ezután csaknem ellenállás nélkül nyomultak előre, egészen Bécsig. A romok elárulják, hogy valaha kazamaták voltak itt és külső erődítések, amelyek azokban az időkben, különösen a törökök szemében csaknem bevehetetlennek számítottak. József császár nem akarta a főpapság és a nemesség kezén hagyni az erősséget, megparancsolta tehát a vár lerombolását. A mostani püspök elődje a lebontott építőanyagból építette fel a gyönyörű papnevelde, és köveztetett ki néhány utcát. Csak egyetlen bástyát, amelyet már a muzulmánok építettek, hagytak épségben.”⁶²

Először Eger vonzó tényezői közül (a várat még nem tartotta annak) a barokk építészet értékeit mutatja be. A cári tiszt témát váltva a líceum szépségeire tér: „A szeminárium gyönyörű épülete négymillió rubelbe került. Ízléses díszítéssel, nyugodt, rendeltetéséhez illő stílusban épült. A konferenciaterem és a könyvtárterem egészen nagyszerű. Az elsőnek mennyezetképe a tridenti zsinatot ábrázolja, ahol az egyik püspök – valószínűleg az egri – hatalmas kézzel mennyköveket szór eretnek iratokra; a második allegorikus módon ábrázolja a tudományt és a kilenc műzsát. A gyönyörű festmények nyugodtan hasonlíthatók össze a legjobb itáliai művészek alkotásaival...”⁶³ „Az asztronómiai műszerek, amelyeket az obszervatóriumban láttam, nagy összegekbe kerültek. A természettudományos múzeum is meglehetősen gazdag; kár, hogy a gyönyörű madárgyűjteményt erősen kikezdték már a molyok.”⁶⁴

⁵⁹ Bronyevszkij helytelenül beszél püspökről, mert abban az évben már érsek volt, Fischer István: Nagy, 1978. 268–271. Az egri püspökséget bullájával 1804. augusztus 9-én VII. Pius pápa emelte római katolikus érsekségre. Bronyevszkij mindvégig püspökökről ír.

⁶⁰ Nem tudni, kitől tudta meg ezt a furcsa hírt Bronyevszkij.

⁶¹ A pénteki húsfogyasztás tilalma vagy a pénteki böjt a római katolikus egyház előírása, nem az egri érsek intézkedése, különben sem vonatkozott a protestáns és más vallású lakosokra.

⁶² Haraszi–Pethő, 1963. 233.

⁶³ Tardy, 1982. 156.

⁶⁴ Uo. 233.

Amíg Barszkij az egyházi építményeket csodálattal figyelte, és ő nevezte el Egert „*kis Rómának*”, a papságot ismét keményen bírálta: „A templomok, amint azt várni lehetett, különlegesen gazdagok és különösen faragványaik [szobraik – M. L.] szépek. A püspöki palota és néhány más, a püspök tulajdonában lévő lakóház ugyancsak gyönyörű szép; a többi lakóház alacsony, szennyes, omladozó. A jelenlegi püspök... a legszigorúbb életmódot éli, és alattvalói közül senki sem dicséri jótékonyságát. Találkoztam Őeminenciájával a Fő utcán, és megfigyeltem, hogy az őt körülvevő élőlények közül csakis a lovak látszottak jóllakottaknak. Minden hivatalt a városban és a hozzá tartozó falvakban papok látnak el; katonák itt legfeljebb vendégeskedhetnek. Mondhatom, Eger, ez a kis Róma, nem dicsekedhet valamiféle elsőrendű közigazgatással. A kormányhatóságok szüntelen harcban állnak a püspöki hatalommal, és minden adódó alkalommal azon vannak, hogy legalább egy kis könnyítést szerezzenek a népnek.”⁶⁵

Bronyevszkij abbahagyja a 'papi' témát, és a szeme előtt zajló katonatoborzással folytatja tapasztalását: „... Újoncszedés szemtanúja voltam Egerben. Tizenkét, félig ittas huszár gazdagon sujtazott atillában, zeneszóval haladt végig az utcákon, némelyek táncoltak, mások nótázva lépdeltek. A nóták mindenféle csalogató ígéretet tartalmaztak. Ezek szerint a szabad magyarok közül az, aki életét a haza védelmének szenteli, halála után a paradicsom örömeit élvezheti majd, a csatatéren elhaltak pedig mártírkoszorút kapnak. Aki felcsap, az első év leteltével káplár, a második után őrmester, végül pedig generális és nemesember lesz. Csábító szavak a köznép számára, amely jól tudja, hogy a nemesember lustálkodik, és tehet azt, amit akar, senki sem vonhatja felelősségre. Végül az őrmester megrázza a pénzzel telt kosarat, és a szegény nép, amely torkig van földesuraival, fejébe csapja a csákót, megkapja előre egy évi zsoldját, és nyomban felesküszik. Íme, bizonyos törvényes eszköz, amellyel a császár megbüntetheti a rossz földesurakat. A toborzók élnek is ezzel az eszközzel, még hozzá nagyon ötletesen. Csakhogy a legfurfangosabb és legügyesebb toborzó őrmester is csak aránylag kevés újoncot foghat, hasonlóan ahhoz a halászhoz, aki a parton ülve furulyázik, és azt várja, hogy a zeneszóra a hal a partra ugrik. Amellett ez a toborzási módszer káros a szolgálat szempontjából is: a rászédett rekruta az első alkalommal igyekszik elszökni és becsapni azokat, akik előzőleg – őt csapták be.”⁶⁶

Eger *másik*, látogatókat vonzó tényezőjeként *a fürdőkről* szól: „A fürdők nagyon jól építettek, tágasak és tiszták; a vízvezeték a szobák egész során keresztülhalad. Azokban a fürdőkamrákban, amelyekben a padló ritkásan összeillesztett deszkákból áll, a vizet leengedik a vízvezetékből, és a szoba csaknem embermagasságban megtelik. Nincs kénes illata, és a sajátságai majdnem ugyanolyanok, mint a budai vizeké, csak nem hat olyan erősen. A kiütést ugyancsak elmulasztja, gyógyító hatása azonban lassabban jelentkezik. Két fürdőt vettem, egy forintot fizettem érte összesen.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo. 234–235.

A fürdőből átsétáltam a püspöki parkba [ma az Érsek-kert – M. L.]. A parkot két patak szeli keresztül, amelyek közül az egyik ásványvizes, a másik, Eger nevezetű, a Tiszába folyik. A folyók partját szép, fiatal fák szegélyezik, amelyek dúsan borulnak a víz fölé. A kert nagy, legszebb díszé a nyírott hársfasor. Egyik része, amelyet az ásványvizes patak határol, bárki részére nyitva áll, a másik rész a hidegvízű forráson túl, kizárólag Öminenciája magányos sétáira van fenntartva. Az előbbiben az árnyas fasoron kívül semmi ékesség; az utóbbiban lombos fák, szökőkutak, virágágyások, kis hidak, mesterséges apró hegyek, különféle fából készített kis házacsok, amelyek nagyszerű összhangban állnak a környező tájjal... A főkertész, egyébként szintén papi személy, véletlenül összetalálkozott velünk, és kíváncsiságból megkérdezte: kik vagyunk. Amikor megtudta, hogy oroszok vagyunk, tiszteletből körülvezetett bennünket a kertben. A kiterjedt orangerie-ban [narancsházban, melegházban – M. L.] több ezer narancs- és citromfát láttunk érett gyümölcsrel terhesen; ritka amerikai növények között rábukkantam a birsalmának egy ritka fajára is. Sok spanyol eper és főzelékfajta terem itt. A kertet hatvan évvel ezelőtt tervezte, és teremtetette meg egy egészen kiváló kertész. A püspök mint vadász és műértő nem sajnál semminő kiadást, hogy a kertet a legtökéletesebb rendben tartsa. Közöséges gyümölcsfát nem láttam; ezek a park végében vannak, ahova már nem látogattunk el, nehogy találkozzunk a püspökkel vagy túllépni kényszerüljünk a megengedett időt.”⁶⁷

Egri tartózkodását befejezve Bronyevszkij ekként összegezte ottani tapasztalatait: „A lovak készen vártak, és mi minden sajnálkozás nélkül hagytuk el a várost, amelyre gőg, fennhéjázás és lealacsonyító ellentétek jellemzők. A püspök és néhány kanonok önelégült embernek látszik; a többiek nem olyan érdekesek, hogy megemlékezzem róluk...”⁶⁸

Vajon mit írt volna Bronyevszkij az otthon, Oroszországban tapasztaltakról? Helyette megírták a kortárs költő- és írónemzedék orosz tagjai.

Az utazásra tudatosan felkészült utazók egyike a francia *Francois-Sulpice Beudant*, a párizsi királyi ásványtár igazgatója 1818-ban járt Magyarországon. A tudományos ismereteinek bővítése ösztönözte föld- és ásványtani célú tanulmányi útjára. Járt a Dunántúlon, Felvidéken. Tapasztalatait és megfigyeléseit 4 kötetben foglalta össze.⁶⁹ Egri tartózkodásáról is írt benne. Találkozott Tittel Pállal, a liceumi csillagvizsgáló csillagászával, akit nagyra becsült. Ellenben a Gellért-hegyi csillagvizsgáló felszereltségéhez képest az egrit „jelentéktelennek” találta. Beudant a város *harmadik* vendégvonzó tényezőjét, a *borát*, a leghíresebb magyarországi borok közé sorolta: „Magyarország borainak változatosságával... még Franciaországot is felülmúlja, és egyes magyar borfajtákkal, mint a tokaji, ménesi, egri... a burgundiai borok sem vehetik fel a versenyt.”⁷⁰

⁶⁷ Uo. 236.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ *Birkás*, 1948. 91. Hivatkozik: *Francois-Sulpice Beudant: Voyage minéralogique et géologique en Hongrie...* Paris, 1822.

⁷⁰ Uo. 99.

Az Egert és vidékét felkereső reformkori utazók sorát *Joseph Krickel* bécsi polgár 1827. évi emlékezéseivel zárjuk.⁷¹ Eredetileg Jeruzsálembe akart záródni, de helyette Magyarországra módosította útját. Bécs–Győr–Komárom–Visegrád–Buda–Pest–Székes-fehérvár–Gödöllő–Aszód–Hatvan–Gyöngyös útvonal után érkezett Egerbe. Utána elment még Kassára, Tokajba, Debrecenbe, Erdélybe, Bukarestbe, Horvátországba és Tirolon át Bécsbe, azaz hazaérkezett. Hol gyalogolt, hol kocsizott.

„[Apátfalváról] végre, öt órai gyaloglás után egy magaslaton, a régvárt Eger tornyai köszöntöttek. Még két óra járásnyi utat tettem meg, amíg beértem a városba, ahol is nyomban nyugovóra tértem, mivel tizenegy óra hosszat gyalogoltam egyfolytában. Másnap megnéztem az egri tűzvész [1827] szomorú maradványait. A város legszebb és legnagyobb épületei égtek le. Nem csekély a leégett házak száma. Sokan háromszázra becsülik. A lángok martaléka lett a minorita templom a gyönyörű freskóival, a Teleki gróf által épített nagy templom, a nagypiac és a Minorita tér valamennyi épülete...”⁷²

Városi barangolása közben több helyre is betér: „Ma abban a szerencsében részesültem, hogy megismerkedtem a magas klérus egyik szeretetre méltó képviselőjével, Durcsák János egri kanonokkal. Azt ajánlotta, maradjak a városban a kegyelmes érsek bevonulásáig, s lakjam nála. E szerencse folytán sok líceumi és gimnáziumi professzort ismertem meg. Módom adódott továbbá a könyvtár látogatására, néhány jegyzet összegyűjtésére, a város környékének megtekintésére... Egy délután elsétáltam az érseki kertbe. Némelyek azt állítják, hogy ez a kert a legnagyobb és legszebb kert Magyarországon. Ámbár a kert valóban kellemes, semmiképp sem tartanám a legszebbnek és legnagyobbinak. Egyébként ezen a délutánon a város derék polgárai díszmenetet gyakoroltak az érseki bevonuláshoz. Jót mulattam láttukon. Mint ahogy mindenütt, ezek a derék kézművesek is nehezen tanulják meg az »exercitium militaret«.⁷³ Szemtanúja voltam néhány mulatságos esetnek. Amikor például a parancsnok »állj«-t vezényelt, ők tovább masíroztak; vagy amikor »balra nézz«-t, a fele balra, a másik fele jobbra nézett. Megtörtént, hogy a »fegyvert lábhoz« vezényszóra a fegyver egyik-másik mesternek a lábujjához ütődött. A pórul járt hangosan felszisszent, és nyugodtan lehajolt, hogy kissé megtapogassa a fájós lábát... Emellett a két csoport egyre szidalmazta egymást. A lövészeket vörös hajtókájuk miatt »stiglicek«-nek csúfolták, a másik csoportot »csízkompaniá«-nak, sárga nadrágjuk miatt... Az ég nem rontotta a jó egriek örömét. A közeli nagy ünnepély előkészületei mind gyorsabb ütemben folynak. A megyeháza és a líceum előtt már felállították a díszkapukat, amelyen át a nagyúr bevonul. Mindenfelé a munkások százai nyüzsgőnek. Az utcákat felsöpörték, a házakat kicsinosították, minden a lehető leg-

⁷¹ *Haraszti-Pethő*, 1963. 252. Hivatkozik: *Joseph Krickel: Fussreise durh den grössten Theil der österreichischen Staaten in den Jahren 1827, 1828 bis Ende Mai 1829.* (Gyalogszerrel végig az Osztrák Államok nagyobb részén, az 1827-es, 1828-as években 1829 május végéig)

⁷² Uo. 260.

⁷³ Katonai gyakorlatot

mutatósbab állapobban. Az érsek úr ő kegyelmessé debated a Hatvani kapun át kellett volna bevonulnia a városba, de mivel itt a tűz súlyos károkat okozott s az érzékeny lelkipásztor szívet nem akarták megkeseríteni e látvánnyal, a másik oldalon, a Maklári kapunál üdvözlik, azon a részen, amelyet a tűz megkímélt.”⁷⁴

Krickel megvárta Pyrker János László érsek bevonulását, a díszmenetet, amelyet a nemesi bandérium nyitott meg, és az ünnepség után gyalog Miskolcot vette úti célul...

* * *

Magyar utazókról, akik bőséggel emlékeztek meg leveleikben, útinaplóikban Egerről és környékéről, nem szóltunk. Ők szintén „önálló” írásban kaphatnak helyet.

⁷⁴ Uo. 200–201.

Németh István

KÜLPOLITIKAI ÚTKERESÉS MAGYARORSZÁGON 1918–1921-BEN

1918 végétől a kialakulatlan európai helyzetben Magyarországon olasz, angol és francia érdekcsoportok igyekeztek megvetni lábukat. A magyar külügyi vezetés már egészen korán pontosan tudta, mely országoktól várható rövid és hosszabb távú törekvéseinek támogatása, majd a trianoni békeszerződés határozatainak enyhítése, illetve az ország mozgáslehetőségeinek bővítése. Azzal is tisztában voltak, milyen hatással lesz egyik vagy másik szövetség a másikra. Tudták, hogy a Franciaországgal kialakított kapcsolatok óhatatlanul befolyásolhatják a magyar–német és magyar–olasz kapcsolatokat, hiszen előbbtől a Csehszlovákia, utóbbtól a Jugoszlávia elleni területi követeléseik támogatását remélték. Reálpolitikusként pedig azt is felismerték, hogy nem Magyarország választ nagyhatalmi partnert, hanem azok Magyarországot.

Ezekben az években Magyarország a külpolitikai partnerkeresés széles skáláját járta végig. 1918 végétől az olasz, a Tanácsköztársaság idején párhuzamosan az olasz és az inkább virtuális bolsevik, majd francia orientáció után 1921-től a titkos német kapcsolatok mellett kötött ki, amely – visszaesésekkel terhelt – végül az 1930-as években a trianoni békeszerződés revíziója érdekében az ország meghatározó külpolitikai iránya lett.

Olasz–magyar érdekközösség 1918–1919-ben

1918 őszen az első világháborúban ellenséggént szembenálló Olaszország és Magyarország viszonya változni kezdett. A Vittorio Orlando vezette olasz kormány külpolitikája – Sidney Sonnino külügyminiszterségével – az ország nagyhatalmi pozícióinak megerősítését tűzte ki célul, s ebben a vezető katonai személyiségek támogatására is számíthatott. Olaszország az Osztrák–Magyar Monarchia katonai veresége és felbomlása után Fiume megszerzését tervezte: adriai, balkáni és a Duna-medence térségére irányuló befolyását a kikötő révén igyekezett kiterjeszteni. Utóbbi vonatkozásában azonban Franciaország éles ellenállásába ütközött, s rivalizálásuk a közép-kelet-európai térség súlyos tehertételét jelentette.¹

¹ L. Nagy Zsuzsa: Az olasz érdekek és Magyarország 1918–1919-ben. Történelmi Szemle, 1965/2–3. 256–257.

Olaszország 1918 őszi Duna-medencei partnerkeresésében gazdasági-politikai befolyási területként és Jugoszlávia szomszédjaként Magyarország is fontossá vált. Olasz részről az antant misszió keretében, „a közeledés elősegítésére” szívesen küldtek volna csapatokat Budapestre. Magyar részről pedig a külpolitikai kapcsolatokkal nem rendelkező Károlyi-kormány a nyugati nagyhatalmakkal kiépítendő kapcsolatok érdekében szívesen fogadott minden kezdeményezést. Fülep Lajos magyar kormány megbízott decemberben Fiumében megkezdődött tárgyalásai azonban 1919. januárban ideiglenesen megszakadtak, főleg azért, mert a magyar kormány „nem akarta véglegesen Olaszország mellett lekötöni magát”.² Károlyi Mihály miniszterelnök célja ugyanis elsősorban az Egyesült Államok megnyerése volt, amelyet nem kívánt veszélyeztetni a nyílt olasz orientációval. Zavarólag hatott ráadásul, hogy a jugoszláv politikusok is ekkor kezdtek érdeklődni Magyarország iránt. Ezért a magyar külpolitika az olasz és a jugoszláv orientáció között ingadozott, amely az antant-barátságon és a wilsonizmuson túlmenően egyébként sem rendelkezett kidolgozott külpolitikai programmal.

A bécsi tárgyalásokon olasz részről Fiume Olaszországhoz csatolását kérték, amelynek fejében magyar vámterülettel rendelkező külön magyar szabad kikötő felállítását, s esetleg a magyar lobogónak a tengereken való elismerését ígérték. Magyar részről azonban a kikötő nemzetközi területté nyilvánítását kérték, hiszen azt Magyarországról csak Jugoszlávián keresztül lehetett megközelíteni, amelyet azonban Olaszország nem biztosíthatott.³

A Tanácsköztársaság kikiáltása után a francia és angol megbízottak elhagyták Budapestet, az olasz katonai misszió azonban továbbra is itt maradt, sőt csatlakozott hozzá Borghese herceg, aki szeretne volna elérni, hogy a szövetségesek hivatalos megbízottjaként maradjon Budapesten. Terve ugyan megdőlt, de az olaszok már korábban megismerkedtek a Kormányzótanács néhány majdani tagjával, akik közül Ágoston Péter később elmondta, hogy a rövid idejű szovjet-orosz szövetség helyébe az olasz orientációt szerették volna állítani.⁴

A katonai intervenció megindulása paradox módon megélénkítette az olasz-magyar viszonyt, s Magyarország számára előnyökkel járt. Az olaszok egyidejűleg kapcsolatban álltak az ellenforradalmi körökkel, de ők szervezték a Kormányzótanács számára fontos gazdasági ügyleteket is. 1919. május 12-én olasz misszióvezetőként Budapestre érkezett Guido Romanelli ezredes, s irányítása alatt a misszió tevékenysége sokoldalúvá vált. Nyomban levették a napirendről az aktualitását veszített olasz katonai megszállás ügyét, s felajánlották segítségüket a fegyver-, lőszer- és élelmiszerellátásban, s a blokád kijátszásában.⁵ Kereskedelmi egyezmények megkötését ajánlották, s hajlottak arra, hogy Fiumét a Tanácsköztársaság védelme alá helyezték. A bécsi olasz misszió is fontosnak

² Uo. 260.

³ Uo. 262.

⁴ Uo. 264.

⁵ Uo. 265–266.

tartotta a Magyarországgal kiépítendő kapcsolatokat, s azt tanácsolta Romanellinek, tanulmányozza, miként lehetne egyedülálló budapesti pozícióikat gazdasági behatolásra felhasználni. Május közepén az olasz szindikátus és a Kormányzótanács tárgyalásait követően 25–35 millió Kr. értékű fegyver-, lőszer- és élelmiszer-szállítmányra kötöttek szerződést, amelyet júliusban újabb, kb. 20 millió Korona értékű textiláru-szerződés követett.⁶ A szállítmányok zöme az Adriánál felhalmozott készletekből érkezett, s Brucknál jutott magyar területre. A lőszerszállítmányokat olasz katonák biztosították.

Csehszlovákiában a magyar Vörös Hadsereg sikeres előrenyomulását nagyrészt az olaszok nyakába varrták, s az újságok több cikkben tárgyalták az olasz szállítmányok ügyét, s tiltakozásaik nyomán a párizsi békekonferencia is több alkalommal tárgyalta az ügyet. A legfelső olasz hadvezetés azonban tagadta a szállításokat, de magánvállalatok közreműködését nem tartotta lehetetlennek.⁷

Végül is Olaszországnak a Tanácsköztársasággal kiépített kapcsolata nem hozta meg a remélt eredményt. A kereskedelmi behatolással maga Romanelli sem volt elégedett, és súlyos hibának tartotta, hogy veszni hagyták „elsőbbségi jogukat”. Ennek felelősségét felsőbb hatóságaikra hárította. A budapesti olasz misszió ugyan rendszeres kapcsolatban állt a Kormányzótanács ellenzékével és az ellenforradalmi csoportokkal is, de azok inkább a befolyásosabb franciák és angolszászok támogatását keresték, mintsem a Kun Bélával kapcsolatban álló olaszokét. Júniusban az olasz politikusok figyelmét ismét belpolitikai problémák kötötték le. Orlando és Sonnino nem fogadta el a fiumei kikötőre vonatkozó kompromisszumos javaslatot és a kormány lemondott. Az új miniszterelnök a belpolitikai helyzetre figyelő Nitti, külügyminisztere pedig Tittoni lett. Így Magyarország átmenetileg háttérbe szorult az olasz politikában.

A párizsi békekonferencián Tittoni is támogatta a magyarországi „rendteremtést”, a Tanácsköztársaság leverését, de nem adott katonát a tervezett intervencióhoz. A nyílt intervenció helyett a szegedi ellenforradalmi kormány támogatásával való megdöntést ajánlotta, de a nagyhatalmak nem hajlottak a szegediekkel való együttműködésre, a franciák pedig meg voltak győződve arról, hogy Olaszországnak semmi keresnivalója nincs Közép-Európában, azon belül Magyarországon.⁸

Átmeneti francia orientáció (1920)

Az első világháború után Franciaország külpolitikája az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamait olyan blokkba igyekezett megszervezni, amely hatékony egyensúlyt jelenthetett Németországgal, illetve a Szovjetunióval szemben. Az új, független országok francia vezetésű táborának terve a Duna-medence természetes gazdasági egységén alapult. Francia részről már a párizsi békekonfe-

⁶ Uo. 267.

⁷ Uo. 268–269.

⁸ Uo. 272.

rencián kísérletet tettek ilyen föderációs terv elfogadására, amelyet azonban kisebb szövetségeik azonnal meghiúsítottak.⁹

A francia vezetésű politikai blokk kialakításának újabb kísérletét a francia gazdasági befolyás jelentette. A háborús szövetségi politika és a háborús bűnösség elvi nehézségein viszonylag gyorsan túltették magukat, mert felismerték, hogy Közép-Európa egyensúlya Magyarországon nyugszik, s „egyedül csak az új Magyarország csatlakozása keltheti életre az új Közép-Európát, amely a gazdasági szerződések és a nemzeti függetlenség rendszerére épül, s amely kidolgozás alatt áll Prága, Belgrád és Bécs között a szövetségesek, vagy legalábbis Franciaország védnöksége alatt.”¹⁰ Törekvésük találkozott a magyar politikusok szándékaival is, akik mindenkivel tárgyaltak, aki bármit is ígért gazdasági vagy területi vonatkozásban. 1920-ban a francia orientációt az első helyre tették.¹¹

1920. január 15-én a francia külügyminisztérium (Quai d'Orsay) vörös szalonnájában átnyújtották a magyar küldöttségnek a szövetséges hatalmak súlyos feltételeket tartalmazó békeszerződés-tervezetét. A delegáció politikai munkájának irányát fődelegátusként meghatározó Bethlen István már január 22-én azt javasolta, hogy a magyar kormány a budapesti lengyel követség révén tegyen ajánlatot a szövetséges hatalmaknak a magyar hadsereg lengyelországi bevetésére „a fenyegető bolsevista veszély leküzdésére...”, s a magyar kormány ajánljon fel munkaerőt Észak-Franciaország elpusztított területeinek újjáépítéséhez.”¹²

Január végén a békedelegáció tevékenységétől függetlenül Ullman Adolf báró, a Hitelbank vezérigazgatója tárgyalt Loucheur ipari újjáépítési miniszterrel. Utóbbi kijelentette, hogy területi kérdések nem jöhetnek szóba, mert azok eldöntött ügyek, de jelentős francia–magyar gazdasági együttműködésre kínálkozik lehetőség, amelynek során francia részről 10–15 millió frankot ruháznának be a magyar iparba.

További nem hivatalos külpolitikai érintkezésként Semsey Andor Abaúj-megyei földbirtokos Halmos Károly kassai földbirtokos és ügyvéd közvetítésével még 1919 decemberében tárgyalt Dr. Eckkel, a kassai francia misszió politikai osztályának vezetőjével. Somssich külügyminiszternek megküldött jelentése szerint gyökeres változás várható a francia kormány Magyarországgal szembeni politikájában. Ha a magyar kormánynak sikerülne gazdasági és politikai szövetségre lépnie a Franciaországhoz szoros szálakkal kötődő Csehszlovákiával, akkor megváltozna a francia külpolitikai irányvonal, és súlypontja eltolódna Romániáról nyugatabbra. Az elképzelés megnyerte az illetékes magyar kormány-szervek tetszését, s ezután Semsey és Halmos ezután a Teleki Pál vezette Béke-

⁹ Ormos Mária: Francia–magyar tárgyalások 1920-ban. Századok, 1975/5–6. 907.

¹⁰ Uo. 908.

¹¹ Uo. 900.

¹² Karsai Elek: Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek. Táncsics Könyvkiadó, Budapest, 1969. 16–17.

előkészítő Iroda utasításai szerint tárgyaltak. 1920. január első napjaiban mindketten hamis csehszlovák útlevéllel Franciaországba utaztak.¹³

1920. március közepén Halmosnak és Semseynek sikerült bejutnia Maurice George Paléologue-hoz, a francia külügyminisztérium főtitkárához, akinek felajánlották „Magyarország szoros csatlakozását Franciaországhoz és a Franciaországgal baráti államokhoz, mind gazdasági, mind pedig politikai vonatkozásban és azt, hogy Magyarország nyíltan kifejezett franciabarát politikát fog folytatni és megadja a kívánt garanciákat ezen irányzat tartósságára”.¹⁴ Ennek fejében csak azt kérte, hogy francia részről engedjék meg és segítsék elő a közvetlen tanácskozásokat a szomszédos államokkal.

Paléologue-ot a magyar–román és a magyar–lengyel közeledés támogatásával szovjetellenes lengyel–magyar–román blokk létrehozása vezérelte. A francia gazdasági érdekeltségek kilátásba helyezett magyarországi akciójától pedig a Duna-medence feletti – szovjetellenes irányultságú – francia politikai befolyás megszerzését, valamint az angol–olasz–amerikai politika ellensúlyozását remélték. A magyar minisztertanács hozzájárult a francia–magyar tárgyalásokhoz, s felkérték a Creusot mérnökét, terjesszen elő tervezetet egy budapesti kikötő építésére. A magyar szervek pedig egy sor konkrét pénzügyi és gazdasági tervet dolgoztak ki. Horthy jóváhagyta a magyar külpolitika francia orientációját.¹⁵

1920. március 29-én Csáky Imre gróf – aki átvette a franciákkal folyó bizalmas tárgyalások vezetését – Paléologue-gal reggelizett Halmos és a Schneider-Creusot konszernt képviselő Saint-Sauveur gróf jelenlétében. A francia főtitkár a Magyarországnak nyújtandó politikai támogatást az országnak a francia gazdasági érdekszférába való bevonásától tette függővé. Saint-Sauveur javasolta, hogy a magyar fél készítsen részletes memorandumot a francia ipari és pénzügyi köröknek feltehetően értékes gazdasági erőforrásairól, s Budapest lehetne a Schneider-Creusot konszern délkelet-európai központja.¹⁶

Mivel február elejétől egy angol tőkeérdekeltség is tárgyalt a Duna-medence vasúti közlekedésének ellenőrzéséről (Ausztria, Magyarország és Szerbia vasútvonalainak egyesítéséről), illetve a dunai hajózási társaságokkal való együttműködésről,¹⁷ a magyar minisztertanács az angolok érzékenységeire hivatkozva még elutasította a francia konszern „ajánlatát és érdeklődését a Budapesten építendő hajókikötő és a Duna-Tisza között építendő csatorna tárgyában”. A franciák pozíciója azonban folyamatosan erősödött.¹⁸ Április elején Budapestre érkezett M. Daudet mérnök, a francia konszern megbízottja, s a minisztertanács hozzájárult ahhoz, hogy a helyszínen tájékozódjon és méréseket végezzen.¹⁹

¹³ Uo. 17–18.

¹⁴ *Ormos Mária*: Francia–magyar tárgyalások 1920-ban... i. m. 909.

¹⁵ Uo. 910–911, illetve 914.

¹⁶ *Karsai Elek*: Számjeltávirat... i. m. 22–23.

¹⁷ Uo. 20.

¹⁸ Uo. 23.

¹⁹ Uo. 24.

Az 1920. április 6-i minisztertanácson Emich Gusztáv kereskedelemügyi miniszter azt is bejelentette, hogy a M. kir. Folyam- és Tengerhajózási Rt. (MFTR) előzetes megállapodást kötött egy angol érdekcsoporttal 142 000 részvény kibocsátásáról és átvételéről. Mivel az angolok még Bulgáriában, Romániában és Csehszlovákiában is megszerezték a hajózási társaságok részvényeinek nagy részét, a dunai hajózás szinte teljesen angol ellenőrzés alá került.²⁰

A külügyminisztériumban 1920. április 23-án „irányelveket” készítettek a Paléologue-gal folytatandó tárgyalásokhoz. Az irat arról tanúskodik, hogy a külpolitikások felismerték: a francia orientáció azzal a veszéllyel jár, hogy „ezen politika által ellentétbe kerülünk Németországgal és Olaszországgal, márpedig a nemzeti politikánk végcélját képező területiális integritásunk visszaszerzése minden valószínűség szerint Jugoszláviával szemben csak olasz, Csehszlovákiával szemben német segítséggel lesz elérhető”.²¹ Úgy vélték: Erdély visszaszerzésében nem számíthatnak Franciaországra, Olaszországra vagy Németországra; „e tekintetben legkívánatosabb szövetséges, egy majdan új életre kelt Orosz Birodalom, illetőleg hogy Ukrajna hogyan fog orientálódni, egyelőre még a jövő titka”.²² Pontosan érzékelték, hogy a francia közvetítéssel létesítendő megegyezés a szomszédokkal súlyos erkölcsi áldozattal jár, mivel a területi integritásról való közvetlen lemondásként értelmezhető. Aggályaik ellenére a Franciaországgal folytatandó tárgyalások mellett voksoltak a Halmos által kezdeményezett bázison, mivel Franciaország a békeszerződések nyomán a kontinens legerősebb hatalma lett. Még ha a tárgyalások nem is lesznek eredményesek, rendkívül fontos Franciaország jóindulatának biztosítása. A tárgyalások során az *adok, hogy adj* elvének kell érvényesülnie, s „a nekünk nyújtandó területiális, politikai, gazdasági és esetleg katonai előnyöknek arányban kell állnia az általunk hozandó áldozatokkal”.²³

Végül a francia kormánynak 1920. áprilisban átnyújtott magyar jegyzék az ország szinte valamennyi jelentősebb állami és magánvállalatát felsorolta a francia vállalatok gazdasági tevékenysége számára, amely azt jelentette, hogy „az egész magyar gazdasági élet legfőbb irányítását a francia tőke kezébe kívánták letenni”. A nagyüzemekben való érdemleges részesedés mértékét Halmos kétmilliárd frankban határozta meg, „amely a francia csoportnak biztosítani fogja az abszolút ellenőrzést ezek fölött a vállalatok fölött”.²⁴

A gazdasági üzlet fejében a magyar kormány valamivel határozottabban megfogalmazta politikai elvárásait. Apponyi gróf a francia és angol főbiztostól még a békeszerződés aláírása előtt hozzájárulást kért kisebb, teljes egészében ma-

²⁰ Uo. 25.

²¹ Uo.

²² Uo. 26.

²³ Uo.

²⁴ Ormos Mária: Francia–magyar tárgyalások 1920-ban... i. m. 915.

gyarlakta területek, mindenekelőtt Pozsony megtartásához. Cserében egy vasútvonalat vagy egy dunai kikötőt ajánlott fel.²⁵

Halmos, a kormányzó képviselőjeként megegyezést sürgetett a francia kormánynál. A lengyel–román–magyar blokk gondolata értelmében Kárpát-Ukrajna megszerzését (1 722 000 lakossal) és ezáltal a lengyel–magyar határ megerősítését tűzte ki célul, másutt kisebb határkiigazításokat kért, s lényegében mellőzte az erdélyi kérdést.²⁶ Paléologue május 5-én voltaképpen üres politikai ígérettel válaszolt: a francia kormány hosszú távú ügynek tekinti a francia–magyar közeledést, amely előbb vagy utóbb elvezet a Magyarország által kívánt eredményhez. A francia kormány keleti politikáját Magyarországra alapozza, „pillanatnyilag azonban közvetlenül nem tud befolyást gyakorolni szomszédjaira”.²⁷

A francia csoport négy céget (Schneider et Creusot, La Banque de Paris des Pays-Bas, La Banque de l'Union Parisienne, Jacques Gunzburg et Cie) tömörített, s a magyar államtól 90 évre elővételi jogot kért a Magyar Államvasutakra és a hozzá tartozó állami üzemek használatára, a budapesti kereskedelmi és ipari kikötő munkálataira, a Duna szabályozására és csatornázásra, egy hidroelektromikai üzem létesítésére, kikötő építésére a Csepel szigeten és a Duna-Tisza csatorna megépítésére. A nagyvállalatok helyett csak egyetlen magánérdekeltség-nél, a Magyar Általános Hitelbanknál kértek elővételi jogot, amely Magyarország legfontosabb pénzügyi intézményeként 230 iparvállalatot ellenőrzött.²⁸

Paléologue és a magyar megbízottak (Csáky, Bethlen) 1920. május 4-i tárgyalásán a francia politikus kijelentette, hogy országának eltökélt szándéka Magyarországot kelet-európai politikájának bázisává tenni, s megígérte, hogy a francia kormány elősegíti a kölcsönös megegyezést Magyarország és szomszédjai között. Cserében azt kérte, hogy a magyar kormány járuljon hozzá a MÁV-tranzakcióhoz, vagyis francia többségű francia részvénytársaság alapításához, amely a MÁV, a magyar magánvasutak, illetve a budapesti és diósgyőri állami vasgyárak 90 éves kézbevitelére és kihasználására irányult.²⁹ A francia–magyar közeledést hosszú lejáratú üzletnek tekintve Csáky és Bethlen szerint „az alku lekötendő volna”.³⁰

Alexandre Millerand, a békekonferencia elnöke a Szövetséges és Társult Hatalmak nevében 1920. május 6-án válaszolt a magyar delegáció békefeltételi jegyzékére. Ebben és az irat kísérelésében leszögezték, hogy nem kerülhet sor a békefeltételekben megállapított határok megváltoztatására. Az „ezeréves integritás” elvével szemben kijelentették: „A dolgok meglévő rendje, még ha ezeréves is, nem jogosult a jövőre nézve, ha igazságtalannak találtatott”.³¹ Ugyanak-

²⁵ Uo.

²⁶ Uo. 916.

²⁷ Uo. 917.

²⁸ Uo.

²⁹ *Karsai Elek*: Számjeltávirat... i. m. 27.

³⁰ Uo. 28.

³¹ Uo.

kor bekerült a dokumentumba a később sok szenvedélyt kavarázó megállapítás, hogy „a Szövetséges és Társult Hatalmak hozzájárulnak, hogy ha az egyik érdekelt fél kéri, a Szövetség Tanácsa felajánlhassa jószolgálatait abból a célból, hogy az eredeti határt, ugyanazon feltételek mellett, békés úton megváltoztassa ott, ahol annak megváltoztatását valamelyik határbizottság kívánatosnak mondja”.³²

A magyar kormány növekvő aggodalmainak eloszlatására Maurice Fouchet, budapesti francia főmegbízott május 18-án nyilatkozatot tett Horthy előtt. Az ünnepélyes aktuson jelen volt Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök, Teleki Pál külügy-, Haller István közoktatásügyi, Rubinek Gyula földművelésügyi miniszter, Rakovszky István, a nemzetgyűlés elnöke és a kormány politikai tanácsadói: Andrássy Gyula, Apponyi Albert, Bethlen István és Csáky Imre. A deklaráció kifejezte a francia kormány meggyőződését, hogy a közép-európai prosperitás gyors helyreállítása csak az érdekelt államok kölcsönös együttműködésével valósítható meg. Ezért támogat minden tanácskozást a bizalmas kapcsolatok érdekében, s felajánlotta jószolgálatait Magyarország és szomszédjai „minden barátságos egyezménykísérletéhez”. A kísérletek célja „az esetleges gazdasági vagy etnikai igazságtalanság korrigálása, illetve a kisebbségek védelmének biztosítására már hozott előírások kiegészítése lenne”.³³ A francia főbiztos rövid beszédében még hangsúlyozta Franciaország kötelezettségeit, a végleges béke biztosításának szükségességét, valamint a független és erős Magyarország hasznosságát a térség tartós egyensúlya szempontjából, majd gyorsan elhagyta a helyiséget.

A békedelegációt vezető Apponyi helyeselte a francia orientációt, s elfogadta Paléologue álláspontját, miszerint Magyarország szerepe a térségben megfelelő gazdasági áldozatok árán megnövekedhet. Paléologue a francia külpolitikában a dunai föderáció gondolatát képviselte, s a gazdasági együttműködésben a francia tőkének biztosította az első helyet. A gazdaságilag és technikailag előbbre járó Magyarországgal igyekezett kiegyezni, hogy a megszervezett közép-európai térséggel megakadályozza a német gazdasági és politikai expanziót. A francia vezényletű közép-európai politikai csoportosulás magját alkotó lengyel–román–magyar blokkot pedig a szovjetellenesség tartaná össze.³⁴ Fouchet budapesti francia főbiztos ugyanakkor magyarbarát álláspontot képviselve engedményeket sürgetett. A határok komoly kiigazítását helyenként a jó érzés követeli – írta. Elsősorban a csehszlovák határmegvonást tartotta elhibázottnak. Kárpát-Ukrajnában népszavazást javasolt, amely így Magyarországhoz kerülne, s önmagától kialakulna egy franciabarát lengyel–magyar blokk, amely Romániával kibővülve gátat alkothatna Németország útjában.³⁵

³² Uo. 29.

³³ *Ormos Mária*: Francia–magyar tárgyalások 1920-ban... i. m. 918.

³⁴ Uo. 920.

³⁵ Uo. 920–921.

A francia–magyar együttműködés azonban nehezen indult meg. Az elővételi jog iratát és kísérőlevelét Horthy aláírása nélkül küldték el Párizsba, s nem kezdődött meg a Hitelbank ügyletének tárgyalása sem. Annak elnökgazgatója, Ullmann Adolf ugyanis kormánygaranciát kért, attól tartva, hogy a francia ügylet veszélyezteti a bank angol kapcsolatait. A francia főbiztos a magyar megtorpanás okát a békeszerződés aláírásával járó kormányválsággal magyarázta, s akcióba kezdett Teleki Pál megmentése érdekében. Megtudta azt is, hogy Hohler budapesti angol főmegbízott megkísérelte lebeszélni Horthyt a francia orientációról. Felmerült az is, hogy Teleki megtorpanását esetleg a bajor szeparatistákkal megkezdett titkos tárgyalások okozhatták, amelyek folytatását Horthy 1920. május 30-án engedélyezte.³⁶

A magyar gazdasági objektumok közül a franciákat a Duna–Tisza csatorna építésének koncessziója és a MÁV bérbeadása érdekelte. A május 25-i minisztertanácsban Emich Gusztáv kereskedelemügyi miniszter ellenezte a MÁV „idegeneknek való bérbeadását”. Korányi Frigyes pénzügyminiszter pénzügyileg elfogadhatatlannak minősítette a szerződést, de „a nagy nemzeti szempontokat tekintve” mégis úgy vélte, hogy „alá lehet írni az opciós levelet”. Végül Emich is az aláírás mellett foglalt állást, jóllehet elismerte, hogy a bérleti szerződés „terhes és valójában szűgyenletes”.³⁷

A brit és az olasz kormány nem nézte jó szemmel a francia tőke magyarországi előrenyomulását és a Dunával kapcsolatos terveit. A MÁV bérbeadása kapcsán rámutattak arra, hogy az ellentétes a trianoni békeszerződés 180. cikkével, amely az állami vagyont jóvátételi fedezetként, zálogként lefoglalja. Teleki külügyminiszter az ország külpolitikai lehetőségeinek korlátairól kifejtette: nem Magyarországon áll, melyik nagyhatalmat válassza. Arról van szó, hogy melyik nagyhatalom akar az országon segíteni. Úgy vélte: „ha mi a franciáknak adjuk vasutjainkat, viszont az angoloknak adjuk a dunai hajózást, ennek az lesz az előnye, hogy bizonyos konkurencia fejlődik ki a két nagyhatalom között. Az olasz barátságnak sem hiszi, hogy ártani fog, miután a külügyi orientáció tekintetében az olaszok ugyanazt propagálják, mint a franciák: a magyar–lengyel–román barátságot”.³⁸

A kormány 1920. május 29-én kiállította a francia csoportnak szóló opciós (elővételi jogról szóló) levelet, jóllehet a külügyminisztériumban – főleg Kánya Kálmán miniszterhelyettes és Khun-Héderváry Sándor, a politikai osztály főnöke vezetésével – a szaktárcákra hivatkozva aggályokat fogalmaztak meg. Kifejtették, hogy az opció súlyos gazdasági és pénzügyi kötelezettségeket róna az országra, s nemzetgyűlési elfogadását csak politikai ellentételezéssel – vagyis területi engedményekkel – lehetne biztosítani. Mivel a francia fél ilyeneket soha-

³⁶ *Ormos Mária*: Francia–magyar tárgyalások 1920-ban... i. m. 923.

³⁷ *Karsai Elek*: Számjeltávirat... i. m. 33.

³⁸ Uo. 33–34.

sem ígért, felvetésük egyértelmű lett volna a párizsi tárgyalások megszakításával. A feljegyzést azonban nem küldték el Párizsba.³⁹

Június 2-án azonban a nemzetgyűlésben Sándor Pál képviselő váratlanul szóvá tette, hogy információi szerint a kormány egy külföldi konzorciumnak kívánja bérbe adni a Magyar Államvasutat. Ha a nemzetgyűlés ezt eltűri, akkor nem érdemli meg, hogy a helyén maradjon – mondta –, hiszen „a Magyar Államvasutak egyik élet ere ennek az országnak, és ha ehhez hozzányúlnak, akkor teljesen szabadjára eresztik a külföldet a mi közgazdasági érdekeink tekintetében”.⁴⁰ Az interpellációval – nyilvánvaló indiszkrécio folytán – napvilágra került a franciákkal folytatott titkos tárgyalások ügye, de a franciáktól kapott ígéret még nem.

1920. június elején a Schneider-csoport megküldte a magyar miniszterelnöknek elővételi szándékait, majd megkezdődtek a gazdasági és pénzügyi kérdések részleteinek megbeszélései. Teleki június 5-én a MÁV-ról a Párizsban tárgyaló delegációnak azonban azt táviratozta, hogy a franciák fő célja a vasutak révén összekapcsolt dunai föderáció, „így gazdaságilag nagy áldozatokra hajlandók lesznek... Ezért legmesszebbmenő és teljesen biztosított politikai concessiók nélkül ügylet egyenesen veszedelmes”.⁴¹ Távirata súlyos zavart okozott a magyar delegáció körében, hiszen az elérhető politikai előnyök már a delegáció elutazásakor ismertek voltak, ezért Csáky gróf veszedelmesnek tartotta a kormány megváltozott politikáját. Arra is gondolt, hogy a franciák és angolok megállapodtak a Magyarországgal szemben követendő politikáról. A francia–magyar tárgyalások ügye a nyilvánosságra hozás felé haladt, de a franciák fenntartották maguknak a jogot, hogy erről ők értesítsék az angolokat és olaszokat.⁴²

Június közepén kiderült, hogy a franciák a MÁV-ügyletet össze akarják kötni a Hitelbank alaptőkéjének felemelésével: a kibocsátandó 300 000 részvényből 200 000-et kívánnak átvenni, s 25 igazgatósági helyből ötöt kérnek. Ennek fejében kötelezettséget vállalnának, hogy üzleti vállalkozásaikat Közép-Európában és a Balkánon a Magyar Hitelbank révén bonyolítják. A Minisztertanács 1920. június 14-i határozata kimondta, hogy „a kormány a francia orientáció mellett foglal állást; a Hitelbank-transzakció kedvező ügylet Magyarországnak, s az első pozitívum, amelyet a franciáktól kapunk és előnyösnek is ígérkezik. Eddig tűrtük a Hitelbanknál a Rothschild-házat, most eltűrhetjük a franciákat!”⁴³

Június 22-én Csáky gróf külügyminiszter átnyújtotta a minimális magyar kívánságokat: Franciaország segítsége ahhoz, hogy a hadseregben engedélyezzék a sorozás visszaállítását a létszám növelése nélkül; a nyugati megyék átadásának elhalasztása a határok végleges kijelöléséig; a nemzetközi Duna-bizottság székhelye Budapesten legyen; a Jóvátételi Bizottság rendelkezzen a fővárosban egy albizottsággal; a szomszédos országokban tevékenykedő francia katonai misszi-

³⁹ Uo. 37.

⁴⁰ Uo. 38.

⁴¹ Uo. 40.

⁴² Uo. 41–42.

⁴³ Uo. 45.

ők foglalkozzanak a magyar kisebbségek helyzetével; francia segítség ahhoz, hogy a jugoszlávok ürítsék ki a békeszerződésben kijelölt vonalon túl (Pécs és környéke) megszállva tartott területeket.⁴⁴

A francia külpolitikai vezetés a magyarok értésére adta, hogy a katonai kérdésben a versailles-i szerződés miatt nem módosíthatja a magyar békeszerződés katonai előírásait, mert akkor Németország is revíziót követelhetne s esetleg más szövetségesek támogatnák követelését. A nyugati megyék átadásának elhalasztását francia részről jogi megfontolásokból csak a békeszerződés ratifikációjáig támogathatják és nem várhatják meg a határkijelölést. Igyekeztek megértetni a magyar küldöttekkel, hogy nem szabad olyasmit kérniük, amely ellentétes a békeszerződés kötelezettségeivel és a többi kormány a franciák magatartásváltozásaként értelmezhetné. A Duna-bizottság és a jóvátételi albizottság ügyében francia részről azonban közeledést mutattak, megértve, hogy a magyar kormány-nak is eredményt kell felmutatnia.⁴⁵

1920 júliusában fordulat történt a lengyel–szovjet-orosz háborúban; a Tuhacsevszkij vezette erők Varsó közelébe jutottak. A magyar kormány felismerve a kivételes helyzetben rejlő lehetőségeket, hajlandó lett volna az antant oldalán a „rend” öreként fellépni, ha cserében elérheti a magyar hadsereg felállítást. A békeszerződés ilyen értelmű tiltó rendelkezéseinek feloldása esetén 7 gyalogos és 1 lovas hadosztályt felállítását és Lengyelországba küldését tervezték.⁴⁶ A katonai segítségnyújtással váratlanul aktuálissá vált lengyel–magyar közös határ ügye. Kárpát-Ukrajna Magyarországhoz csatlakozása azonban beke-
rítette volna Romániát, amely Csehszlovákiától elzárva kiszolgáltatva érezte volna magát a magyar revíziós követeléseknek. Ezért a román külügyminiszter kijelentette a francia követnek, hogy Románia nem járul hozzá Kárpát-Ukrajna átengedéséhez. Teleki Pál miniszterelnök 1920. július 26-án az angol, a francia és olasz főmegbízottól Magyarország felhatalmazását kérte „a Kárpátok fegyveres megvédelmezésére”.⁴⁷ Beneš külügyminiszter ezért nem is tagadta, hogy diplomáciai tevékenysége magyarellenessé szövettségi rendszer létrehozására irányul.⁴⁸

A magyar–francia üzlet tárgyalásaira július 22-én francia delegáció élén Budapestre érkezett – a Creusot-cég szakembere, Daudet után – Saint-Sauveur gróf a Schneider-cégtől, akit Horthy Gödöllőn látott vendégül. A gróf elégedett volt az ügyek technikai részével, az ország belpolitikai helyzetét, gazdasági-pénzügyi helyzetét azonban nyugtalanítónak találta. A francia kormány ekkora ugyan már elejtette a magyarok bevonását a lengyel hadműveletekbe, a bolsevizmus veszélye címén azonban a magyar hadsereg felállításának ügye nem került le teljesen

⁴⁴ *Ormos Mária*: Francia–magyar tárgyalások 1920-ban... i. m. 933.

⁴⁵ Uo. 934.

⁴⁶ Uo. 934–935.

⁴⁷ Uo. 936.

⁴⁸ Uo. 938.

a napirendről. Az 1920. augusztus közepén indult lengyel ellentámadás azonban elhárította a bolsevizmus veszélyét, s vele a magyar fegyverkezés reményeit is.⁴⁹

A francia–magyar kapcsolatok erősödését a másik két győztes európai nagyhatalom, Anglia és Olaszország sem nézte tétlenül. Utóbbi balkáni pozícióit féltette, előbbi pedig a dunai hajózásban igyekezett érdekeltségeket szerezni. Olaszország a közép-európai erőegyensúly megőrzése érdekében is sürgette, hogy Magyarország mondjon le a szorosabb francia–magyar kapcsolatokról. Magyar részről az MFTR angol kézbe kerülésétől nemzetközi kapcsolataik bővülését remélték, azt, hogy angol védelemmel kiterjeszthetik forgalmukat az egész Dunára – így az Al-Dunára is –, s a társaság nemcsak régi kereteit nyerné vissza, hanem további fejlődés lehetősége nyílna számára, mivel ezen angol körök osztrák és szerb vállalatokkal is kapcsolatban állnak.⁵⁰ Az angol diplomácia az aláírt békeszerződésre hivatkozva tiltakozott a franciáknak nyújtott koncessziók miatt, álláspontja azonban összességében tartózkodó volt. Az olaszok is nyugtalanok voltak a MÁV francia koncessziója miatt, amelyben az ország szuverenitásának bizonyos mérvű feladását látták Franciaország javára.⁵¹

A MÁV ügyében július elején amerikai ajánlat is érkezett. Ők azt kérdezték, nem venne-e fel Magyarország inkább amerikai beruházási kölcsönt, s akkor a MÁV felett továbbra is a magyar kormány rendelkezne.⁵²

Az olasz és amerikai lépés nyugtalanította a külügyminisztériumot, ezért Gratz Gusztáv bécsi magyar követ 1920. július 9-én felkereste Lindley angol főmegbízottat, akinek a francia orientációról kifejtette, hogy kénytelenek voltak a francia részről feléjük nyújtott segítő kezet megragadni. „Magyarországon talán mindenki jobban szeretne volna, ha ez a kéz az angol lett volna, de az volt az érzésünk, hogy Anglia sem politikai, sem gazdasági tekintetben nem érdeklődik annyira Magyarország iránt... legfeljebb a Duna iránt van érdeklődés”. Franciaország úgyszólván vetélytárs nélkül állt. Lindley nem hitte, hogy a franciákkal folytatott tárgyalások komoly eredménnyel zárulnának. Politikailag nincsenek abban a helyzetben, hogy a határok dolgában bármiféle ígéretet beváltassanak, gazdaságilag pedig azért nem, mert a vasutak bérbeadásába a jóvátételi bizottságnak is beleszólása van. Biancheri olasz ügyvivő a szocialistáknak (Magyarországi Szociáldemokrata Párt) a politikai életbe való bekapcsolását sürgette. Gratz a két beszélgetésből nem szűrte le a magyar külpolitikára értékelhető pozitív gondolatot, s nyitva hagyta a más értelmű támogatás lehetőségét, amely az ún. francia orientációt más irányban is kiegészítené.⁵³

Nyilvánvaló, hogy 1920 nyarán az angol, az olasz és az amerikai diplomáciát nem annyira Magyarország sorsa, hanem főleg a közép-európai francia hegemonia terve készítette tiltakozásra. Ha a franciáknak sikerül megszerezni a magyar

⁴⁹ Uo. 943–944.

⁵⁰ *Karsai Elek*: Számjeltávirat... i. m. 47.

⁵¹ Uo. 51–52.

⁵² Uo. 52.

⁵³ Uo. 53–55.

vasutak bérletét 90 évre, s megkapják a csepeli szabad kikötő megépítésének monopóliumát, illetve megszerzik az újonnan kibocsájtandó Hitelbank-részvényeket, akkor e hármas üzleti tranzakcióval lerakják a francia hegemonia alapjait a Duna-medencében.⁵⁴

Franciaországban az 1920. szeptemberi belpolitikai átrendeződéssel (a köztársasági elnök A. Millerand, a miniszterelnök G. Leygues lett) azonban a külpolitikai elképzelések is megváltoztak. A Paléologue helyébe lépett Berthelot az új közép-európai területi rendezés híve volt. Ennek nyomán megváltozott Franciaország viszonya a kisantanthoz, s ennek alárendelve magyarországi és közép-európai politikája is. A korábbi lengyel–magyar–román tengely helyett a francia külpolitika a kisantanttra támaszkodott, s e változás miatt meghíúsultak a Magyarországnak tett korábbi ígérek (a Duna-bizottság székhelye Budapesten lesz, magyar jóvátételi albizottság felállítása, katonai tárgyalások). Lejárt a MÁV opciója is, ezért a franciák hat hónapos hosszabbítást kértek. Halmos Károly és Praznovszky Iván nagykövet október–novemberben még kísérletet tett a politikai tárgyalások felújítására. Memorandumaikban kifejtették, hogy az opciók biztosítanak a MÁV ellenőrzését és így a Balkánra és a Kis-Ázsia felé irányuló német közlekedési útvonal felügyeletét, s megtörnék az angol folyami hegemoniát. Praznovszky az opciókat azonban „a politikai program megvalósításához” kötötte, s ebben Magyarország felfegyverzése kapta a legnagyobb hangsúlyt. „Ha Európa általános nagy kérdései vagy inkább helyi jelentőségű, de őt közelről érintő kérdései felmerülnek... Magyarországnak annak az oldalán lesz, aki rendelkezik felszerelésének lehetőségével.”⁵⁵ November közepén azonban a francia vezérkar elutasította a hadsereg felszerelésére vonatkozó magyar katonai ajánlatot, mert visszariadt attól, hogy a katonai kérdésben példát teremtsen a németek számára.⁵⁶ Válaszul a magyar kormány nem hosszabbította meg a MÁV opcióját. A Schneider–Creusot csoport később felépítette a dunai szabad kikötőt, s a francia Union Européenne bank magánüzlet keretében – más külföldi pénzüzetekkel együtt – az Általános Hitelbank egyik nagyrészvényese lett.⁵⁷

A francia külpolitika 1920 végére felismerte, hogy a kisantant nem irányul Franciaország ellen, „csupán kölcsönös biztosítékot jelent azon országokkal szemben, amelyek esetleg kísértésbe jönnek, hogy a békeszerződéseket megzavarják”. Francia részről attól is tartottak, hogy a kisantant megalakulása miatt Magyarország „kétségbeesett állapotba jut”. Lengyelország katonai megsegítése fejében pedig Magyarország Kárpátalja átadását kérte volna, amely elvágna a közvetlen lengyel–román érintkezést. Végül Magyarország is tudomásul vette, hogy Franciaország nem cselekedhet szövetségesei ellenére, s francia kapcsolata visszafogottabb lett.⁵⁸

⁵⁴ Uo. 55.

⁵⁵ *Ormos Mária*: Francia–magyar tárgyalások 1920-ban... i. m. 945.

⁵⁶ Uo. 946.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo. 947.

Az 1921. januárban Aristide Briand miniszterelnök és külügyminiszter által megfogalmazott új francia Közép-Európa-politikában Magyarországnak – a korábbi Millerand–Paléologue tervvel szemben – lényegében már nem jutott szerep. Briand szerint Franciaország nem vállalhat olyan kombinációt, amelyet a magyarok egy francia-barát csoport hatalomra jutása érdekében ajánlanak. Franciaország szövetségeseire való tekintettel nem támogathat egyetlen Habsburgot sem. Franciaország érdeke a vezetésükkel megvalósuló csehszlovák–lengyel, illetve lengyel–román közeledés. Ezzel lezárult a francia külpolitika rövid kísérleti időszaka, amelynek középpontjában 1920 márciusától decemberig a dunai–balkáni övezet gazdasági egységének megteremtése, politikailag pedig a német- és szovjetellenes előjelű lengyel–román–magyar blokk gondolata állt. A francia befolyás alatt álló – s ebben Magyarországnak meghatározó szerepet tulajdonító – Közép-Európa-politika helyébe azonban fokozatosan a kényszerből született kisantant-politika került, amelyben a magyaroknak tett minden engedmény a kisantant országok rosszállását váltotta volna ki. Így megkezdődött a régió két táborra szakadása.

Magyar részről pedig szintén lezárult a kísérlet, hogy valamelyik nyugati szövetséggel (Olaszország, Franciaország) gazdasági és politikai szövetségre lépjen, amelytől egy jelentősebb erőt képviselő magyar hadsereg felállítását, a szomszédos államokkal való közvetlen tárgyalások révén pedig revíziós eredményeket remélt. A hadsereget illetően a bolsevizmus veszélyére hivatkozva a Trianonban engedélyezett keretek némi növelését, a zsoldoshadsereg helyett a sorozott hadsereg visszaállítását, s annak franciák általi felszerelését szerették volna elérni.

Bethlen később fokozatosan kialakított külpolitikai programja is lényegesen eltért az 1920. évi elképzelésektől. Eszerint Magyarország csak a Párizs környéki békékben hozzá hasonlóan kifosztott, vagy a békével elégedetlen államoktól várhat támogatást, s erről nem tárgyalhat a szomszédos országokkal. Míg a kormány 1920-ban kizárólag a zömében magyarlakta területekre tartott igényt, később az optimális revíziót egy szakaszban, illetve határonként egy-egy szakaszban kívánta megvalósítani.⁵⁹

Az olasz–magyar–román együttműködés terve (1918–1921)

A háborús vereséget és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követően a dunai térség a nagyhatalmi beavatkozások és rivalizálások, valamint bonyolult szerződéskötési próbálkozások színtere volt. A délszláv egységtörekvésekkel szembeni olasz–magyar platformkeresés már a háború első hónapjaiban elkezdődött, majd 1918–1919 fordulóján a Károlyi-kormány alatt ismét felmerült, sőt az olasz–magyar konzultációk a Tanácsköztársaság alatt is folytatódtak. Bizonyítván, hogy valamely geopolitikai helyzet (esetünkben Magyarországé) különböző politikai rendszereket is azonos külpolitikai pályára kényszeríthet.

⁵⁹ Uo. 948.

Olaszország előbb egy magyar–román szövetséggel, majd e blokkal kötött szövetségi szerződéssel igyekezett bekerítő támogatást szerezni az 1915. április 26-i londoni titkos egyezményben neki ígért Trieszt, Isztria, a dalmát partvidék és szigetvilág megszerzéséhez a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságtól, amellyel erősítené Duna-medencei pozícióit is. 1919 elején Károlyi pedig szerette volna megtartani Szlovákiát, Erdélyt és a Délvidéket; majd föderalizálná az országot és szövetségre lépne Romániával.⁶⁰

1919 júniusától tájékozódó jellegű román–magyar megbeszélések kezdődtek, de a román feltételek súlyosak voltak. A magyar minisztertanács augusztus közepén tárgyalta a román ajánlatokat, és a miniszterek többsége a formális tárgyalások megkezdése mellett foglalt állást. Augusztus végén tárgyaló bizottságot is létrehozott. Jugoszlávia sakkban tartása érdekében Olaszország továbbra is támogatta a román–magyar szövetség gondolatát, amelyet Franciaország sem akadályozott. Anglia azonban határozottan ellenezte a perszonálunió tervét, s „tragikus ostobaságnak” nevezte. Nem örült riválisai térnyerésének a térségben – ahol ő is befolyást igyekezett szerezni –, s a román olajipar tervezett államosításának és az Angliának nyújtott koncesszió felmondásának sem. A perszonáluniós tervet az Osztrák–Magyar Monarchia módosult határok közötti újjászületésének tartotta, amely a jövőben bizonyosan Németországra támaszkodna. A brit tiltakozás azonban nem akadályozta meg a további román–magyar megegyezés tervezését.⁶¹

Magyar részről az olasz–magyar szövetséget illetően hajlandók voltak titkos katonai szerződést kötni Olaszországgal és összehangolni a két ország külpolitikáját, cserében viszont sokat kértek: Olaszország támogassa Magyarországot a békekonferencián és mondjon le háborús jóvátételi igényeiről, kössön vele kereskedelmi egyezményt, nyújtson gazdasági és pénzügyi támogatást, valamint áruhitelt. A békekötés után szállítson hadianyagot, adjon koncessziót a fiumei kikötő használatára, s ne akadályozza, hogy Horvátország és Magyarország külön egyezményt kössön, illetve adott esetben egyesüljön.⁶²

A román–magyar megegyezés útjában Erdély államjogi státusza, illetve a magyar kisebbség jogvédelme állt. A román fél a román–magyar együttműködést Bukarest hegemoniája alatt, s Erdély teljes mérvű betagolásával képzelte el.

Többszöri próbálkozás ellenére a román–magyar tárgyalások 1919 végére a szövetségesek 1919. október 11-i éles hangú jegyzéke miatt megrekedtek. Ebben figyelmeztették Romániát, hogy nem támaszthat Magyarországgal szemben a békekonferencia döntését meghaladó területi igényeket, alá kell írnia a békeszerződést és a hozzájuk csatolt kisebbségvédelmi egyezményt, haladéktalanul le kell állítani a rekvirálásokat s Magyarország megszállása nem hosszabbítható

⁶⁰ Romsics Ignác: Olaszország és a román–magyar megegyezés tervei, 1918–1938. Valóság, 1993/6. 61–64.

⁶¹ Uo. 65–68.

⁶² Uo. 70.

meg. A folyamatok koordinálására pedig Budapestre küldte Sir George Clerket.⁶³

A román–magyar párbeszéd 1920 áprilisától Grazban történő újjáéledését az ukrainai szovjet-orosz hadműveletek váltották ki, mert feltételezni lehetett, hogy Moszkva Besszarábiáért is harcot indít. A magyar békedelegáció már korábban jelezte, hogy Magyarország hajlandó „az orosz vörös hadsereg elleni küzdelemben” Románia és Lengyelország mellé állni.⁶⁴

Ezzel párhuzamosan olasz–magyar megbeszélések is folytak Ausztriában, s az első nagyobb méretű hadianyag-szállítás már meg is érkezett Magyarországra. A békekonferencia zárt fórumain Olaszország támogatta Magyarországot, sőt az angolokkal együtt a békeszerződés tervezetének felülvizsgálata és etnikailag igazságosabb magyar határok kijelöléséért lépett fel.⁶⁵

A francia kormány szorgalmazására 1920. szeptember elején Magyarország és Románia képviselői Gödöllőn ismét tárgyalni kezdtek, de a román külpolitika azonnal reagált a lengyel–szovjet-orosz háború fordulatára, a Vörös Hadsereg visszaszorítására. Önbizalmát növelte, hogy a szövetségesek az 1920. októberi, párizsi szerződésben elismerték Besszarábia 1918. évi annexióját. 1920–1921 fordulóján az olasz, majd francia közvetítés után Lengyelország vállalta magára a két ország megbékítésének reménytelen gondolatát.⁶⁶ Eközben Románia pedig Lengyelországot igyekezett eltéríteni magyarbarát irányától, s a jugoszláv–csehszlovák tengelyhez közelíteni. De egyikük elképzelése sem valósult meg teljes mértékben. 1921-ben a lengyel–román, a román–csehszlovák, a román–jugoszláv, a jugoszláv–csehszlovák védelmi szövetségek⁶⁷ kölcsönös segítségnyújtást írtak elő magyar támadás esetén, s a Magyarországgal kapcsolatos általános politikájuk összehangolására kötelezték őket. Így bezárult a gyűrű Magyarország körül.

Olaszország a kisantant formálódásával és Magyarország elszigetelődésének jeleire azonnal változtatott külpolitikájának irányán, s a korábban ellenségként kezelt Albániához és Jugoszláviához közeledett. Elismerte a Párizs-környéki békék területi határozatait a Balkánon és a Duna-medencében, elfordult Magyarországtól, s így a magyar revizionizmus elveszítette legfőbb támogatóját. Jugoszlávia bekerítése céljából majd csak az 1927. április 5-i olasz–magyar barátsági szerződésben⁶⁸ közeledett ismét Magyarországhoz.⁶⁹

⁶³ Uo. 71.

⁶⁴ Uo. 72–73.

⁶⁵ Uo. 73.

⁶⁶ Uo. 74–75.

⁶⁷ A kisantant-szerződéseket lásd *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések 1918–1945. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1983. 154–163, illetve 171–172.

⁶⁸ *Halmosy Dénes*: Nemzetközi szerződések 1918–1945... i. m. 266–271.

⁶⁹ *Romsics Ignác*: Olaszország és a román–magyar megegyezés tervei... i. m. 76.

Magyarország külpolitikai fordulata Németország irányába (1920–1921)

1920 elejétől Egon Franz von Fürstenberg–Stammheim gróf,⁷⁰ budapesti német főkonzul Berlinbe küldött jelentéseiben a Magyarország iránti német érdekeltség feloldásán munkálkodott. Célját főleg a magyarországi francia, angol és olasz érdekeltségek részletes ismertetésével, a magyar gazdasági körök elégedettségére való hivatkozással és a magyarországi német gazdasági részvétel lehetőségeinek körvonalazásával igyekezett elérni.

A Tanácsköztársaság bukása utáni nagyobb tranzakciókban első helyen az olasz Banca Commerciale Italiana állt, amely a Magyar Agrár és Nyugdíjbankkal lépett élénk üzleti kapcsolatba.⁷¹ Néhány hónap múlva arról számolt be, hogy Franciaország és Anglia megállapodott magyarországi érdekeik elosztásában. Eszerint Anglia a Dunát és az azzal összefüggő hajózási, kereskedelmi és kikötőügyet, Franciaország pedig az ország egyéb részeit, elsősorban a magyar ipar, vasút stb. ellenőrzését kapja.⁷² Információját a bécsi német követség részben megerősítette, mert Rosenberg követ megszerezte a Karl Renner osztrák kancellárnak 1920. június 25-én átnyújtott francia szóbeli jegyzéket. Eszerint a Creusot-csoport megkapja a MÁV üzemének opcióját, a budapesti kereskedelmi és ipari kikötő kiépítésének, a Duna szabályozásának és csatornázásának, a Duna-Tisza csatorna építésének lehetőségét és az Általános Magyar Hitelbank részvényeinek nagyobb részét. A lépés megfelel annak a francia politikának, amely „valamennyi utódállam gazdasági fellendülését, baráti együttműködését és szolidaritását sürgeti”. A bécsi német követ szerint „Franciaország összeurópai politikája kezd eltávolodni Ausztriától és Magyarország felé fordul”.⁷³

Az osztrák kancellár a Rosenberggel tartott újabb találkozájukon visszatért a magyarországi francia törekvésekre. Az olasz missziótól szerzett információira hivatkozva kifejtette, hogy a Franciaországhoz való közeledés hajtóereje Magyarországon Teleki Pál gróf, akinek Franciaország az államvasutak bérletét és további egymilliárd frankos koncessziót és politikai szövetséget ajánlott. Továb-

⁷⁰ Egon Franz von Fürstenberg–Stammheim gróf (1869–1925): 1912–1920-ig magyarországi német főkonzul, majd a konzulátus követséggé alakítása után 1922. novemberig a Német Birodalom követe Magyarországon. Mivel a magyar–német kapcsolatok teljes diplomáciai iratanyagát Budapestről 1945-ben hadizsákmányként a Szovjetunióba szállították és sorsáról ma sem tudunk semmit, a magyar–német kapcsolatok két világháború közötti történetének levéltári iratanyagon alapuló rekonstruálása csak az NSZK-nak az amerikaiak által rendezett s 1955-ben visszaadott iratanyaga, s közvetett magyar források alapján történhet. Az NSZK külügyminisztériumának politikai archívuma korrekt és kitűnő kutatási feltételeket biztosított, amelyet ezúttal is köszönök.

⁷¹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn – PA AA (B), R 90055. Fürstenberg budapesti német főkonzul jelentése a Külügyi Hivatal (Auswärtiges Amt – AA) külgazdasági részlegének a Pénzvilág 1920. január 14-i száma alapján (1920. január 14.)

⁷² Uo. R 90209. Fürstenberg jelentése a Külügyi Hivatalnak (1920. június 11.)

⁷³ Uo. R 90209. A Külügyi Hivatal távirata a budapesti főkonzulnak a bécsi német követség jelentése alapján (1920. július 3.)

bá azt, hogy Magyarországot – Csehszlovákia rovására – hozzásegíti a Lengyelországgal közös határhoz.⁷⁴

1920 közepén az antant országok magyarországi befolyásának részleges el-lensúlyozására Fürstenberg két lehetőséget ajánlott. A Magyar Nemzeti Gazdasági Bank megalakulásakor német tőkerésztvételt ajánlott fel. A bank legfőbb feladata a Zichy Béla gróf tulajdonában lévő Veszprém megyei Úrkút mangán-érc-mezejének feltárása volt. A bánya ércmennyisége kb. 1,3 millió tonna, s a napi termelést 150 tonnára lehet emelni. A feldolgozás az érc kétfelé osztályozását jelentette, s a bánya 14–15 hónapon belül teljesen üzemképesé tehető. 1920 júliusában pedig megalakult az Universum Kereskedelmi Rt, amelynek elnöke Wekerle Sándor egykori kereskedelmi miniszter, alelnöke pedig Sztéryni József báró lett. Fürstenberg „politikai okokból” ebben is kíváncsúnak tekintette a német tőkerésztvételt, megelőzendő, hogy „az antant többé-kevésbé valamennyi itteni bankban és gazdasági újjáalakulásban megvesse a lábát”. Ugyanis a Magyar Hitelbank a franciák kezébe került, a Magyar Bank pedig Angol–Magyar Bankká alakult. Sztéryni József, szintén egykori kereskedelmi miniszter⁷⁵ – aki időközben az Universum Rt. elnöke lett – Berlinbe készült, hogy hamburgi ke-

⁷⁴ Uo. R 90209. Rosenberg bécsi német követ jelentése a Külügyi Hivatalnak (1920. július 7.)

⁷⁵ Báró Sztéryni József (1861–1941) a lengyeltóti (Somogy megye) rabbi családjában született. Tanulmányai után újságíró lett Budapesten, majd 1883-ban Brassóban Brassó címmel lapot alapított, amelyet hat évig szerkesztett. 1885-ben megalapította az erdélyrészi ipari és kereskedelmi egyesületet, amelynek 1889-ig főtitkára volt. Ebben az évben Baross Gábor erdélyrészi iparfelügyelővé nevezte ki. 1895-ben országos iparoktatási főigazgató, az ipari oktatásfejlesztés motorja. 1901-ben miniszteri tanácsosként megbízták az állami ipartámogatás megszervezésével. 1905-ben a kereskedelmi minisztérium adminisztratív államtitkára, majd 1906–1918 között politikai államtitkár s brassói alkotmánypárti országgyűlési képviselő. Legjelentősebb munkája az ipartörvény revíziója és a munkásbiztosítási törvény. 1918-ban IV. Károly bizalmi embereként a Wekerle-kormány kereskedelmi minisztere. Érdemeiért bárósították. 1918. május 7-én magyar részről ő írta alá a bukaresti békét. 1918-ban néhány napig kijelölt miniszterelnök. Kikereszkedett. A simulékony, liberális Sztérynit a Károlyi-rendszer internálta, s a Tanácsköztársaság idején végig fogságban tartották. 1920-ban Budapesten (VIII. kerület) nemzetgyűlési képviselő, pártönkívüli legitimista politikus. 1927-ben felsőházi tag. Öt éven keresztül Magyarország képviselője a Népszövetségben. Sokat foglalkozott a kisipar és a nagyipar viszonyával, amelyet egymás kiegészítőjének tekintett. A kisipar stabilizációjában a szövetkezeteket tartotta hatékony megoldásnak. Állami inas-otthonokat s jó ipariskolákat képzelt el, önkormányzati jellegű (kötelező) ipartestületekkel. Egyértelműen állást foglalt a sztrájkjog mellett. Mindig a munkaadók és a munkavállalók közvetlen tárgyalásának híve volt. Paritásos iparbírásgot kívánt, békeltetési kötelezettséggel. Egyaránt helytelenítette a kizárást és a bojkottot. A felülről való, bürokratikus állami modernizáció elvét olyan technokratasággal képviselte, amely mindig igyekezett szem előtt tartani az értékelvi célokat is.

A szoros magyar–német kapcsolat kiépítésének legfáradhatatlanabb képviselője Wekerle Sándor halála után Sztéryni József lett, aki a parlamentben, a sajtóban és minden kínálkozó alkalommal a német–magyar együttműködést szorgalmazta. Nélküle nem alakulhatott meg Magyarországon semmiféle magyar–német gazdasági szervezet. Magánszemélyként fontos szerepet kapott a két kormány közvetlen, titkos kapcsolattartásában; kormány megbízottként gyakran utazott Németországba, ahol a budapesti német követ előzetes kérésére fogadta őt a mindenkorai külügyminiszter vagy a kancellár. Sztéryni a magyarországi német lobby vezéralakjaként „Mester” (Meister) ügynöki fedőnéven szerepelt a budapesti német követség nyilvántartásában.

reskedőkkel és bankárokkal tárgyaljon, de a Külügyi Hivatalt is felkeresné. Mivel Sztéryi „jól tájékozott a magyar politikai és gazdasági viszonyokról és nekünk igen gyakran hasznos felvilágosításokat ad”, Fürstenberg kérte Sztéryi fogadását a német külügyminisztériumban (AA). Sztéryi egyébként már 1919. november-decemberben német–magyar export-import társaság alakítását javasolta. Fürstenbergnek a magyarországi német gazdasági részvételt sürgető jelentéseit akkor az AA válasz nélkül hagyta.⁷⁶

A budapesti német főkonzul magyar politikus szájába adta saját véleményét, amikor azt jelentette Berlinbe: a nyilatkozó nem értette, Németország miért nem közeledik gazdaságilag Magyarországhoz, és miért engedi át e területet harc nélkül az antant hatalmaknak. A német külpolitika főleg Oroszország felé orientálódik, s ebben a konstellációban a kicsi és gyenge Magyarország nem játszik szerepet Németország számára.⁷⁷

1920. augusztus végére megnövekedett a magyar lakosság csalódottsága a franciabarát politikával szemben. A terület-visszaadások elmaradása teljesen megváltoztatta a hangulatot. „Akkor pedig elérkezik számunkra az aktív beavatkozás ideje” – táviratozta Fürstenberg az AA-nak, s utasítást kért a tervezett intézkedésekről, hogy a kedvező időpontban elindíthassa azokat.⁷⁸

Berlinbe a hivatalos út megkerülésével is érkeztek szigorúan bizalmas jelentések a magyarországi politikai helyzetről. A budapesti német bizalmi emberek korábbi kapcsolataira támaszkodó, fedőnévvel ellátott 17 oldalas, feltehetően az AA magyar referense által összeállított, 1920. augusztus 31-i jelentés szerint Teleki Pál miniszterelnök frankofil politikájával mélyen gyökerezik a magyar lakosság rétegeiben. Legfontosabb politikai célja a trianoni szerződéssel elvesztett területek bizonyos részeinek mielőbbi visszaszerzése. Teleki kifejezetten ellenséges Csehszlovákiával szemben; Romániával tűrhető viszony helyreállításán fáradozik, amely az északi szomszéd elleni esetleges akciókhoz kínál támogatást. Jugoszláviával baráti viszonyra törekszik, de fáradozásai még nem vezettek eredményre. A közvélemény a területi integritás ügyében zártan mögötte áll, de az egységes cselekvést bénítja a királykérdés eltérő felfogása. A legitimisták – Károly pártiak (karlisták) – fő blokkját a főnemesség, a magas katolikus klérus és a zsidó nagytőke alkotta. Az exkirály királyságát ezzel szemben kifejezetten ellenezte a legnagyobbbrészt protestánsokból álló párt (?), és különösen az egykori frontisztékből álló MOVE, Gömbös Gyula képviselő, egykori vezérkari századossal az élen, aki egy katonai puccsban döntő szerepet kapna. A jelentés szerint a magyar–francia vasúti szerződésben nagy kenőpénzek mozdultak meg. A katonák nyomására azonban jelentős változás történt az eredeti javaslatához képest, amely lehetővé tette a mozgósítást Magyarország számára.

1920. május végén Lers báró, a magyar külügyminisztérium egykori gazdasági államtitkára – akkor az Externa exporttársaság elnöke – tárgyalta a Külügyi

⁷⁶ Uo. R 90055. Fürstenberg jelentése a Külügyi Hivatalnak (1921. április 12.)

⁷⁷ Uo. R 74144. Fürstenberg jelentése a Külügyi Hivatalnak (1920. augusztus 11.)

⁷⁸ Uo. R 74144. Fürstenberg távirata a Külügyi Hivatalnak (1920. augusztus 22.)

Hivatalban a két ország gazdasági egyezményéről. Visszatérése után azonban – a háta mögött javasolt francia kurzus miatt – benyújtotta lemondását. Lers szerint a franciabarát magyar külpolitika kezdeményezői Praznovszky Iván miniszteri tanácsos és Csáky Imre gróf, a gazdaság részéről pedig Halmos Károly nagykereskedő, háta mögött a Magyar Hitelbankkal.

1920 július közepén azonban Teleki Pál külügyminiszter Berlinbe küldte bizalmi emberét, Balogh Elemért, a Hangya fogyasztási szövetkezet vezérigazgatóját, hogy a Külügyi Hivatalban biztosítsa a német vezetést: a franciákkal folytatott tárgyalások ellenére „a nép nagy tömegei és a kormány együttes célja, hogy Németországgal kéz a kézben haladjon”. Balogh elmondta Boyé külügyi államtitkárnak, hogy a kormány jelenlegi tehetetlenségi állapotában néhány koncesszióra kényszerül az antanttal, elsősorban Franciaországgal szemben. Mindezekelőtt egy megbízható, ugyan kisebb katonai erő létrehozásán, majd a gazdasági élet lassú erősödésén munkálkodnak, amely azonban az antant ellenére nem valósítható meg. Ezért a magyar kormány a bank- és vasútügy területén tett koncessziókkal igyekszik megnyerni a franciákat és eddig jó eredményeket ért el. Ugyanakkor attól tart, hogy a tárgyalások miatt Németországban félreértés keletkezhet, ezért Teleki külügyminiszter fontosnak tartotta ennek tisztázását.

Magyarországon meg vannak győződve arról – fejtegette tovább Balogh –, hogy a jövőben csak Németország segíthet Magyarországnak. Németország az ország általános szimpátiáját élvezi, s annak megerősödésétől várhatja saját megmentését is. Teleki kérte ennek tudomásul vételét, s azt, hogy semmi, a magyar kormány semmilyen tárgyalásai ne tévesszék meg a német kormányt és keltsenek olyan benyomást, mintha átállt volna az antanthoz. Magyarország tántoríthatatlan célja a jövőbeni együttműködés Németországgal.⁷⁹

Teleki Pál 1920. augusztus 18-án a Nemzeti Kaszinóban Emich Gusztáv berlini magyar követ⁸⁰ jelenlétében a magyar külpolitika irányáról kifejtette az AA

⁷⁹ Akten der Deutschen Auswärtigen Politik (ADAP), Serie A: 1918–1945. Band III. 1 Januar bis 30. September 1920. Boyé külügyi államtitkár feljegyzése (1920. július 12). Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1985. 416–417.

⁸⁰ Emich Gusztáv egykori kereskedelmi miniszter berlini nagyköveti kinevezése kapcsán Fürstenberg az alábbi jellemzést adta róla: régóta németbarát, a kereskedelmi minisztérium alkalmazottja, majd a Simonyi–Semadam kormányban miniszter. Részt vett számos törvényalkotó munkában és jó nevet szerzett magának, pedig nem különösebben aktív. Nagyon képzett, nyugodt, objektívan gondolkodik, liberális meggyőződésű, megbízható jellem. Felesége az ismert Harris-bazár alapítójának lánya, jó anyagi körülmények között él. Lásd: PA AA (B), R 74184. Diplomatische und konsularische Vertretungen Ungarns in Deutschland 1920–1936. Fürstenberg jelentése a Külügyi Hivatalnak Emichről (1920. augusztus 9.)

1920. november 20-án „a magyar követtel szoros kapcsolatban álló bizalmi ember” névtelenül azt jelentette az AA-nak Emichről, hogy a nagykövet házat vesz a berlini Corneliusstr. 8. szám alatt; Emich liberális, s nem ért egyet kormánya belpolitikájával. Berlinben élénk tevékenységet fejt ki, s a birodalmi belügyminiszterrel szeretne kapcsolatba kerülni. Lelkesen nyilatkozott Ebert birodalmi elnökkel folytatott találkozásáról. Budapestre küldött jelentésében arra utalt, hogy az AA-ban egy erdélyi német a magyar referens, s Berlinben még mindig a bécsi híryananyagokra támaszkodnak, s a magyar viszonyokat a bécsi szemüvegen szemlélik. A németországi magyar kereskedőkkel tárgyalva pedig szerinte arra kellene törekedni, hogy közvetlen

magyar referensének, hogy Magyarország közeledését valamelyik antant nagyhatalomhoz a rendkívül nehéz kül- és belpolitikai helyzet követelte meg. Támogatást remélve Teleki előbb az olasz orientációt kereste, várakozásai azonban Rómában nem találtak megfelelő visszhangra. Ezután az angol kormánnyal próbálkozott, de itt is kevés közeledést mutattak a magyar kívánságok iránt. A magyar kormány számára ezután már csak a Franciaországhoz való közeledés lehetősége maradt. Teleki azonban nem tartozott azon optimisták közé, aki lehetségesnek tartották a francia ígéretek teljes megvalósulását. A vasútszerződéssel kapcsolatos tárgyalások kiinduló pontja a francia hitelnyújtás szükségessége volt Magyarország számára. Mivel Teleki az 1920. májusi német–magyar tárgyalásokat csak mellékesen említette, s a tervezetben parafált gazdasági egyezmény ratifikálásáról semmit sem mondott, a német külügyi tisztviselő arra következtetett, hogy „Magyarország jelenlegi hivatalos politikája messzemenően Franciaország sodrásában vitorlázik. A kormány sürgős törekvése, hogy a Franciaországgal elindított vasútbérleti szerződést mielőbb ratifikálja s a közvélemény előtt eltitkolt politikai szerződést is keresztülvigye.”⁸¹

Egy másik csatornán Büdingen gróf tájékoztatta magánlevélben a Külügyi Hivatalban lévő barátját a magyarországi francia befolyásról. Kifejtette, hogy a MÁV-al még nem írták alá a francia szerződést. A franciák politikai célra akarták megszerezni a vasutat, Romániához hasonlóan. Magyarországnak ugyan szüksége volt a pénzre, de végül is elutasította a francia terveket. Kétséges, hogy ezután érkezik-e francia hitel, s a franciák elfogadják-e, hogy semmiféle befolyásuk nem lesz a vasútra, vámokra és a szállításokra. Egyébként a francia befolyás csökkenőben van – folytatta –, s „ismét jobb idők jönnek számunkra, ami azt jelenti, hogy cselekedni kell”. Kérte a német sajtó olyan értelmű befolyásolását, hogy az végre a helyszínről, Budapestről, és ne Bécsből tudósítson, mert „a gazdasági és politikai Balkán-kérdés központja itt van.”⁸²

A rövidesen megérkező válaszlevél már Stockhammern miniszteriumi főosztályvezető (a német szóhasználatban: miniszteriumi igazgató) véleményét is tükrözte: Magyarországon a frankofil kurzus átlépte kulminációs pontját; „változó kapcsolatainkat intenzívebbé tehetjük, és szorosabb érdekközösséget állíthatunk helyre.”⁸³

A francia vasútbérleti szerződést végül is a legnagyobb kedvezményt nyújtó 1920. évi német–magyar gazdasági egyezmény hiúsította meg. A kormány utób-

tranzitforgalom jöjjön létre Németország és Magyarország között. A csehek minden kérést elutasítanak, ezért a német kormánynak kellene nyomást gyakorolni rájuk, az Oderberg-Kaschau irányban. A magyar gabona exportja siker lenne, mert a német-osztrákok is feltartóztatják a magyar szállítmányokat. Emich Gusztáv budapesti jelentéseinek azonnali átadása a német félnek azt jelzi, hogy a németek informátora a nagykövet közvetlen közelében dolgozott.

⁸¹ PA AA (B), R 30531 K, Geheimakten 1920–1934. Ungarn, Pol. 2. Politische Beziehungen Ungarn–Deutschland. Szigorúan bizalmas jelentés a magyarországi politikai helyzetről (1920. augusztus 31.)

⁸² Uo. R 744144. Gróf Büdingen magánlevele a Külügyi Hivatalhoz (1920. augusztus 25.)

⁸³ Uo. Stockhammern válasza (1920. szeptember 17.)

bit igyekezett titokban tartani és a ratifikálás határidejét kitolni, hogy a magyar kiskgazdák kihasználhassák a megállapodás előnyeit. Fordulat következett be Franciaország politikai vonalában is, s a francia lapok mindinkább csak kereskedelmi szerződésről cikkeztek.

Magyarország a legjobb úton halad a bekerítés felé, már csak a románok folytatnak kettős játékot – állapította meg Fürstenberg. Ha nem sikerül velük (csehellenes) szövetségre lépni – és a kilátások nem különösebben jók –, akkor Magyarország Ausztria felé fordul és ezen keresztül ismét a hozzánk való közeledésre lesz utalva. S akkor elérkezik majd az idő, hogy döntsünk a Magyarország iránti politikánkról.

Fürstenberg egyértelműen a magyar biztonságpolitika igényéből vezette le a magyar külpolitika irányultságát, s kimutatta, hogy ha a kisantant gyűrűje teljesen bezárul és semmi menekülés nem marad Magyarország számára, akkor majd nagy erőfeszítéseket tesz a német barátság visszaszerzésére. Mivel a magyar kül- és belpolitika barométerének az orosz veszélyt és a kisantant sikereit tekintette, e kérdésekről információt kért Berlinből.⁸⁴

1920. október végén Fürstenberg szerint „az itteni francia orientáció teljesen talajt veszített”, mivel elmaradt a nagyobb mérvben remélt hadsereg-támogatás és terület-visszaadás. A francia sajtó a Magyarországtól való eltávolodást és korábbi szövetségeseik támogatását követelte. Ennek következménye a Németországhoz való közeledési kísérlet lett. A német befolyáshoz a politikai akciót szorosabb gazdasági kapcsolatokkal igyekeztek megalapozni.⁸⁵ Ezért a budapesti német követség fontosnak tekintette a német befolyás alatt álló bankvállalkozás alapítását, amelyet Sztérényi József szorgalmazott Budapesten több kisebb bank összevonásával.⁸⁶

A magyar külpolitikában 1920 októberére talajt veszített francia orientációt mindinkább a Németország felé fordulás váltotta fel, amelynek jelei politikai nyilatkozatokban, illetve gazdasági ajánlatokban és gesztusokban egyaránt megmutatkoztak. A franciabarát körök ugyanakkor válaszlépésként 1921. január-februárban a sajtóban és a parlamentben élesen támadták Rubinek korábbi kereskedelmi minisztert, mert a magyar kormánynak a rajnai Biedermann-Wolff konszernnel 100 millió birodalmi márka értékben kötött szerződését – különböző olajok, stb. szállítása a MÁV-nak – nem előzte meg nyilvános kiírás (mai fogalmunkkal: közbeszerzési pályázat), így a magyar ipar szerintük súlyosan károsodott.⁸⁷

A Németországgal megvalósítandó politikai és gazdasági együttműködés szükségességéről Bethlen István miniszterelnök 1921. március 1-én, a Nemzeti Kaszinóban erdélyiek bevonásával rendezett politikai vacsorán hirdette meg: „miként a háborúban hűséges fegyverbarátságban, vállvetve harcoltunk, a jövő-

⁸⁴ Uo. R 74144. Fürstenberg jelentése a Külügyi Hivatalnak (1920. szeptember 7.)

⁸⁵ Uo. R 74144. Fürstenberg távirata a Külügyi Hivatalnak (1920. október 25.)

⁸⁶ Uo. R 90209. A budapesti német követség a Külügyi Hivatalnak (1920. november 22.)

⁸⁷ Uo. R 90048. Fürstenberg jelentése a Külügyi Hivatalnak (1921. január 13.)

ben is egymásra vagyunk utalva, s ezért már most törekedni kell arra, hogy a gazdasági kapcsolatokat minél szorosabbra fonjuk”. Az erdélyi szászoknak fontos összekötő szerepet szánt a magyarság és a német nép között. Bethlen az erdélyi szászokkal üzent – fűzte hozzá Fürstenberg.⁸⁸

Német vélemény szerint a magyar kormány viszonylag állandó külpolitikai vonalát csak a trianoni békeszerződés végrehajtásának megkezdésekor, vagyis az antant budapesti jóvátételi bizottságának felállításakor rögzítik. Német részről azonban messzemenően támogatták a magyar–német gazdasági és kereskedelempolitikai kapcsolatok intenzív kiépítését. A Külügyi Hivatal korábban sem hanyagolta el a szorosabb gazdasági együttműködésre irányuló magyar kezdeményezések kiköszvetítését a német ipari- és kereskedelmi köröknek. Ezekről azonban korábban állandóan azt a választ kapták, hogy Magyarország elégtelen gazdasági konszolidációja miatt még kockázatos a jelentősebb német tőkerészvétel a magyar vállalkozásokban.⁸⁹

A német orientáció magyar diplomáciai és sajtótámogatása sem késett sokáig. A német jóvátételekről folyó londoni tárgyalások kapcsán valamennyi jelentősebb magyar államférfi – közöttük Andrássy Gyula, Teleki Pál, Gratz Gusztáv – „különleges szimpátiájukat fejezték ki Németország iránt”. A válságos éveket Franciaország nyomásával magyarázták, amely az összeurópai következményekre való tekintet nélkül Németország ártalmatlanná tételére törekedett. Különösen azt üdvözltek, hogy Németország megőrizte stabilitását.⁹⁰ Az egész magyar sajtó élesen elítélte az antant Németország-ellenes londoni fellépését. Emiatt Fürstenberg tartózkodást kért a gyűlölködő, magyarellenes sajtónyilatkozatokban.

Az antant országok iránti magyar szimpátia gyors csökkenéséhez a nyugat-magyarországi kérdés kezelése is nagyban hozzájárult. Magyarország minden reménye az amerikai segítség volt, amely azonban az osztrákok lobbizásának köszönhetően tévesnek bizonyult. A burgenlandi rendezés ügyében a magyar kormány német támogatásban is reménykedett, de végül itt is kudarcot vallott. Masirevich Szilárd bécsi magyar követ 1921. augusztus közepén felkereste von Scharfenberget, a bécsi német követség tanácsosát, akinek emelt hangon beszélt Ausztria magatartásáról a nyugat-magyarországi kérdésben és kérte, közölje Berlinnel az alábbiakat: „Magyarország valamennyi kísérlete a nyugat-magyarországi kérdés megoldására megghiúsul az osztrák kormány és a pártok önfejűségén, jóllehet az antant állandóan elhalasztotta az átadás időpontját a két ország jóindulatú megegyezését várva. Sopron elvesztésekor elkerülhetetlen lenne Ausztria és Magyarország tartós szakítása, s ekkor Magyarországnak kényszerből a kisantanthoz való csatlakozást kellene keresnie. Németországnak is érdeke, hogy a magyar álláshoz közlekedő értelemben hasson Ausztriára, különösen Sopron Magyarországnál maradása érdekében”. Masirevich német állásfoglalást

⁸⁸ Uo. R 74144. Fürstenberg jelentése a Külügyi Hivatalnak (1921. március 1.)

⁸⁹ ADAP, Serie A: 1918–1925. Band V. 1. Mai 1921 bis 28. Februar 1922. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1987. 117. A Külügyi Hivatal a budapesti német követségnek (1921. június 25.)

⁹⁰ PA AA (B), R 74144. Fürstenberg távirata a Külügyi Hivatalnak (1921. március 11.)

kért az ügyben. Mivel Scharfenberg megítélése szerint az osztrák kormány befo-lyásolása – eltekintve egyéb kedvezőtlen következményeitől – károsítaná a né-met–osztrák viszonyt, utasítást kért hazulról: válaszolhatja-e azt, hogy a nyugat-magyarországi kérdésről a békeszerződés döntött és Ausztria álláspontja esetle-ges határkérdésekben teljesen osztrák ügy. Rosen államtitkár egyetértett a vá-lással, amely egyértelművé tette, hogy Burgenland ügyében nem várható német támogatás.⁹¹

Gratz Gusztáv, a németbarát orientáció híve is ellenezte a gyakran változó magyar külpolitikai vonalat, de úgy vélte, hogy „Magyarország jelenleg semmi lármás németbarát politikát nem folytathat, mert az Németországnak nem hasz-nál, Magyarországon pedig a franciák miatt biztosan ártana.”⁹²

A királypuccs miatt Szerényi csak 1921. november 14-én számolt be Bethlen István miniszterelnöknek és Bánffy Miklós külügyminiszternek szeptemberi berlini útjáról. Jelentéstételére Fürstenberget is meghívták. A birodalmi kormány gazdasági közeledési szándékának jegyében a magyar kormány elhatározta, hogy nagyobb gazdasági vállalkozásokra irányuló javaslatot terjeszt elő. Bethlen is egyetértett azzal, hogy a közeledés ügyében a német és magyar sajtóra is has-sanak. Szerényi bejelentette, hogy beszél a *Berliner Tageblatt* és a *Vossische Zeitung* ismerős főszerkesztőivel, ha ehhez megkapja az AA támogatását.⁹³

Másnap részletes jelentésében Fürstenberg leírta, hogy Bethlen köszönettel tudomásul vette a birodalmi kormány állásfoglalását Németország és Magyaror-szág szorosabb közeledéséről. Politikailag Bethlen és Bánffy bensőséges vi-szonyt óhajtott a két kormány között valamennyi külpolitikai kérdésben, párhuzamosan haladva, egymást kiegészítve és kölcsönösen tájékoztatva a Berlinben megbeszélte módon. A magyar politikusok teljes egyetértésüket fejezték ki Né-metország kilátásba helyezett külpolitikai orientációjáról. Különösen az Angliá-hoz való közeledésnek és az Olaszországgal, s rajta keresztül a Romániával való jó viszony törekvésének örültek. Bethlen is ilyen értelemben tájékoztatta a ve-lencei konferencián Tomasi della Toretta olasz külügyminisztert.

Fürstenberg közbevigólag megjegyezte, hogy a birodalmi kormány nemcsak kíváncsún tartja Magyarország és Románia jó viszonyát, hanem mindez meg-könnyíti Magyarország szorosabb közeledését Németországhoz. Bethlen szerint Magyarország mindent elkövet a Romániával való jó viszony érdekében. Román részről ellenállás főleg Take Ionescu és Bratianunál tapasztalható, bár előbbinél közel sem olyan erős, mint korábban. A két ország jó viszonyát I. Ferdinánd királyon kívül Mihsu, Avarescu és Marghiloman szorgalmazzák.

A környező országokhoz fűződő magyar viszony áttekintésekor Bethlen el-mondta, hogy Csehszlovákiával a helyzet a királypuccs és következményei miatt

⁹¹ ADAP, Serie A: 1918–1925. Band V. 1. Mai 1921 bis 28. Februar 1922. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1987. 238–239. Scharfenberg bécsi német követtanácsos jelentése a Kül-lyügi Hivatalnak (1921. augusztus 16.)

⁹² PA AA (B), R 74144. Fürstenberg jelentése a Külügyi Hivatalnak (1921. augusztus 19.)

⁹³ Uo. R 74144. Fürstenberg távirata a Külügyi Hivatalnak (1921. november 14.)

jelenleg felhős, a magyar kormány mégis arra törekszik, hogy elsődlegesen legalább gazdaságilag jó viszonyt alakítson ki a csehszlovák kormánnyal. A Lengyelországgal korábban fennálló barátság megszűnt, Budapesten pontosan látják az irányokat. A cseh–lengyel szerződés nagy csalódást okozott Magyarországon, mert Németország- és Magyarország-ellenes éle van. Az osztrák kérdést illetően Bethlen köszönettel tudomásul vette Szerényi közlését, hogy a nyugat-magyarországi kérdés megoldódása után a birodalmi kormány Magyarország és Ausztria jó viszonyában érdekelt. A magyar politikusok élénken érdeklődtek az orosz kérdés megoldásáról, s üdvözölték Oroszország együttműködését Németországgal, illetve Angliával is.

Bethlen és Bánffy egybehangozva kijelentették, hogy Magyarország számára egyedüli megoldás a Németországgal való együttműködés. A magyar külpolitika eddigi és további kényszerlépései az antant nyomására történnek.

A megbeszélésen nem érintették Csáky egykori külügyminiszter személyes korszakát és a gödöllői megállapodásokat. De meggyőződéseim – írta Fürstenberg –, hogy a magyar külpolitika, ha már a nagy- és kisantanttal az összes kombinációt kipróbálta, bűnbánóan visszahozza Magyarországot a német orientációhoz. Ez a pillanat most érkezett. Magyarország földrajzi helyzeténél fogva a Kelet felé vezető utunkon fekszik, s e fordulatot csak üdvözölhetjük és ezért számunkra nem mindegy, ha a Balkán már az osztrák–magyar határnál kezdődik.

A magyar miniszterelnök és a külügyminiszter is kérte, hogy a további tárgyalások a várható indiszkréciók elkerülése érdekében a Berlinben rögzített módon történjenek. Berlinben nem szabad elfeledni, hogy Magyarország még a lefegyverzés és jóvátételek előtt áll és egy kis ország kormánya ellenségekkel és kémekkel körülvéve óvatosan cselekedhet, s mindent el kell kerülnie, hogy a nagy- és különösen a kisantantot ne izgassa. Fürstenberg biztosította őket, hogy ezt a birodalmi kormány tökéletesen érti és az esetleges kardcsörtetés itt különösen izgatná a kisantantot.

A megbeszélés gazdasági részénél Bethlen örömmel nyugtázta Szerényi közlését, hogy a német kormány magyarországi gazdasági és kereskedelempolitikai tevékenységében messzemenő részesedésre törekszik, hogy az antant ne szerezzé meg az egész területet. Fürstenberg megjegyezte, hogy magyar részről mindent el kellene kerülni, ami a német érdekeltségeket elriasztaná a magyar piacra lépéstől. Ide tartozik például a kiviteli vám emelése a Németországba irányuló élőállatra az un. „insurgensek” (lázadók) révén Nyugat-Magyarországon. Bethlen felkérte a német követet, keresse fel ez ügyben a vezérkar osztályát és számoljon be az eredményről, aki haladéktalanul cselekedett.

Bethlen kijelentette, hogy a magyar kormány a birodalmi kormány kívánságának megfelelően konkrét gazdasági javaslatokat – a korábbiakhoz hasonlóan – Szerényi révén továbbítja. Fürstenberg feltűnőnek tartotta, hogy Bánffy külügyminiszter is egyetértett Németország szándékával, hogy nagyobb gazdasági vállalkozásokat Magyarországon Angliával karöltve valósítsanak meg.

Bethlen messzemenően egyetértett a német és a magyar sajtó iránti kölcsönös állásfoglalással és a birodalmi kormány által javasolt módszerrel. Megállapodtak

abban, hogy Szerényi következő berlini látogatásakor személyesen beszél Wolf-fal és Bernhardal, a *Berliner Tageblatt* és a *Vossische Zeitung* főszerkesztőivel, feltéve, ha ehhez megkapja az AA támogatását.⁹⁴

Szerényi József 1921. szeptemberi berlini látogatása fordulatot hozott a magyar–német kapcsolatokban. Az átmeneti frankofil orientáció után Magyarország ismét Németország felé fordult. Másrészt Fürstenbergnek az antant magyarországi gazdasági behatolására figyelmeztető követi jelentései is meghozták eredményüket. Az élénkebb magyarországi német gazdasági tevékenység egybevágott a német szándékokkal, jóllehet a magyar gazdaság állapota ekkor még sok bizonytalanságot rejtett magában.

Így Magyarország Bethlen István miniszterelnöksége kezdetén, 1921 őszén, még a lefegyverzés és a jóvátételek megkezdése előtt titkos együttműködésről állapodott meg Németországgal, amelynek részleteit a legmagasabb szinten egyeztették. Ugyanakkor német részről konkrét külpolitikai együttműködésre nem voltak hajlandók; a két kormány mindössze informális kapcsolatban állt egymással. Német részről a szőnyeg alá söpörték a Burgenland kérdésében Magyarországnak nyújtandó támogatást. Németország a kisantant országokat (főként Romániát) is igyekezett partnernek megszerezni magának, így érdeklődése nem kizárólagosan Magyarország felé fordult. Bethlen nem tulajdonított megfelelő jelentőséget a Németországból érkező ajánlásoknak, miszerint Magyarország Németországhoz való közeledését megkönnyítené a magyar–román viszony javulása.

Szerényi 1921. szeptemberi berlini tárgyalásaival összefüggésben a berlini magyar követség szóbeli jegyzéket nyújtott át az AA-nak a német és magyar gép- és vagongyártó ipar együttműködéséről és a konkurencia kikapcsolásáról. Jóvátételi kötelezettségei miatt a német exportipar érdekei egybeestek Magyarország létfontosságú társadalmi-gazdasági érdekeivel a délkelet-európai (elsősorban Románia és a Szerb-Horvát Királyság) piacok megszerzésében, ezért az együttes fellépés lehetőségeinek vizsgálatát kérték.⁹⁵

A magyar kezdeményezés nyomán a birodalmi gazdasági minisztérium kapcsolatba lépett a német vagonépítő-iparral, amely közelebbi információt kért arról, hogy az együttműködés a gépgyártó-iparon belül milyen szakcsoportokra terjedhet ki. A német vagongyárak egyesületében (Verein Deutscher Waggonfabriken) újraegyesült cégek korábban is jól együttműködtek a magyar vagongyártókkal. A vasúti kocsik berlini kirendeltsége (Außenstelle für Eisenbahnwagen) hajlott a kérdés megvitatására a magyar vagongyártó-ipar képviselői-

⁹⁴ ADAP, Serie A: 1918–1925. Band V. 1. Mai 1921 bis 28. Februar 1922. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1987. 374–378. Fürstenberg jelentése a Külügyi Hivatalnak (1921. november 15.)

⁹⁵ PA AA (B), R 90055. A berlini magyar követség szóbeli jegyzéke a Külügyi Hivatalnak (1921. szeptember 27.)

vel.⁹⁶ Az AA fáradozását a magyar kormány szintén szóbeli jegyzékben köszönte meg.⁹⁷

Egyúttal megkezdődött bizonyos német árucikkek magyarországi értékesítési lehetőségeinek felmérése is. Elsősorban a német finomfeldolgozó-ipar exportjának zömét alkotó ún. „nürnbergi cikkek” (játékipar, ceruzagyártás, kefe- és ecsetipar, biszuiipar) magyarországi értékesítési lehetőségei érdekelték őket. Az érdekelte őket, hogy milyenek a magyarországi általános piacviszonyok, vonatkoznak-e különleges eljárások a német cikkek bevitelére, hogyan ítélik meg Magyarországon a német termékeket, s milyenek a bel- és külföldi konkurencia eladási, engedélyezési és fizetési feltételei. Kíváncsiak voltak a konkurens termékek áráira s a nagybani árakra, mit szólnak az emberek a német árucímkéhez és a német hirdetésekhez, milyen német konkurens gyártmányok találhatók az országban és mekkora a forgalmuk. A magyar piacra lépés előtt érdekelték őket az is, mekkora a hazai termelés, lehet-e reklámmintát szerezni a konkurenciától, hogy hozzáigazítsák a német reklámot, melyek a legajánlhatóbb hirdetési orgánusok Magyarországon és milyen tarifával dolgoznak, s végül: melyik a legalkalmasabb időpont a hirdetés beindítására, s mikor indul be a vásárlás.⁹⁸

1921 végére az AA óvatos formában felkarolta a Magyarországon felállítandó, s főként a Balkánra irányuló német exporttermelés – eredetileg német-magyar együttműködésben tervezett – javaslatát. A Centrum-párti Wirth kancellárt értesítették arról, hogy a magyar kormány a német tőkével újra berendezett gyárak esetében – amennyiben termékeik nem jelentenek kifejezett konkurenciát a magyar iparnak – semmiféle külön akadályt nem támaszt, s állásfoglalását alapvetően a befektetett tőke nagysága határozza meg. Általában ezekre a gyárakra is a magyarországi adótörvények vonatkoznak, amelyek az ipar intenzív adóztatását célozzák. A Magyarországon felállítandó, s főként a Balkánra irányuló német sportcikkek exporttermelésének nyersanyag-beszerezési (szaru, agyag, alumínium elektromos úton) lehetőségei „legalábbis nem kedvezőtlenek”. A portorozsi gazdasági konferencián elfogadott határozatok ratifikálása esetén az utódállamokba irányuló kiviteli és behozatali szabadsággal az értékesítési piac is biztosítottnak látszott. Nem hallgatták el azonban, hogy a térségben az ebben az iparágban rendkívül aktív csehszlovák és osztrák ipar konkurenciájával kell számolni.⁹⁹

⁹⁶ Uo. R 90055. A birodalmi gazdasági minisztérium a Külügyi Hivatalnak (1921. november 8.), illetve a Külügyi Hivatal szóbeli jegyzéke a berlini magyar követségnek (1921. november 28.)

⁹⁷ Uo. R 90055. A magyar kormány szóbeli jegyzéke a Külügyi Hivatalnak (1921. december 1.)

⁹⁸ Uo. R 90047. A Külügyi Hivatal a budapesti német követségnek (1921. október 11.)

⁹⁹ Uo. R 90209. A Külügyi Hivatal feljegyzése a kancellárnak (1921. december 1.)

Pap József

AZ 1901-ES ORSZÁGGYŰLÉSI KÉPVISELŐK SZÁRMAZÁSÁNAK KÉRDÉSÉRŐL

Tanulmányunkban az 1901-es országgyűlési választás eredményeképpen parlamentbe került képviselői kar származási viszonyait fogjuk megvizsgálni. Egy korábban megjelent munkánkban ugyan már foglalkoztunk a kérdéssel,¹ de az azóta eltelt idő kutatásai, a vizsgálatba bevont új források segítségével jelentős mértékben pontosítottuk korábbi adatainkat. Ebben az írásban elsősorban a születési adatokkal, a képviselők rangjával és vallásával fogunk foglalkozni.²

A vizsgálat elsődleges forrása az 1901-es országgyűlés almanach. Az elemzés előtt néhány szóban szólni kell a forrással kapcsolatos problémákról. A korabeli almanachok elsősorban azzal a céllal készültek, hogy a nagyközönség számára bemutassák a parlament két házának tagjait, az adatközlők azonban leggyakrabban maguk a képviselők voltak. Így az életrajzok tartalma, terjedelme alapvetően éppen attól függött, akit az bemutatott.³ A legismertebb szerkesztő, Sturm Albert például több alkalommal szinte „dicsekedett” azzal, hogy az életrajzokat pártatlanul – tehát változtatások nélkül – közölte. 1888-ban arról írt, hogy egyes nevezetesebb személyekről további információkkal is rendelkezett, de mint kijelentette: „e műben a parlamenti szereplők életének csakis külső mozzanatai feljegyzésére éreztem magamat hivatottnak és e mozzanatok közül is csupán a politikai horderejűeket és politikai jellegűeket véltem keretébe illők-

¹ Tanulmányunk az AETAS 2007. évi első számában megjelent, „Két választás Magyarországon”. Az országgyűlési képviselők társadalmi összetétele a 20. század első éveiben c. munka bevezető részének jelentős mértékben kibővített, több tekintetben kiegészített változata.

² Az adatbázisról és annak forrásairól: Az 1901–1906. országgyűlés képviselőinek sematizmusa fővárosi s vidéki lakjegyzékkel... Szerk. Tassy Károly Bp., 1904., Országgyűlési almanach 1901–1906. ... Szerk. Sturm Albert. Bp., 1901. (A továbbiakban: Almanach 1901–1906), Sturm-féle országgyűlési almanach 1906–1911. ... Szerk. Fabro Henrik–Újlaki József. Bp., 1905. (A továbbiakban: Almanach 1906–1911), Az ... évi-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának irományai. 1861–1918., Az ... évi-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. 1861–1918., Gudenus János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. I–V. Bp., 1990–1999. A CD-ROM-on kiadott változat (Arcanum Adatbázis Kiadó, 2005.), Kempelen Béla: Magyar nemes családok. I–XI. kötet. Bp., 1911–1932., Magyar nemzeti zsebkönyv I. Főrangú családok. Szerk.: Fejérváthy László. Bp., 1888., Magyar nemzeti zsebkönyv II. Nemes családok. Szerk.: Schönherr Gyula. Bp. 1905., Magyar Zsidó Lexikon. Szerk. Újvári Péter. 1929., Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. I–XII. kötet. Pest, 1857–1868., Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I–XIV. Bp., 1891–1914.

³ Erről a kérdéstről lásd: Almanach 1901–1906 IV.

nek”.⁴ Az arcképek tehát inkább azt mutatják az utókor számára, hogy az egyén, talán a kortársi elvárásnak megfelelni akarva, milyen elemeket érzett fontosnak saját életéből bemutatni. Az almanach információival kapcsolatban azt tapasztaltuk, hogy elsősorban nem a közölt adatok valóságtartalmával van probléma – a tévedéseket az egymást követő kötetekben gyakran korrigálták –, hanem azzal, hogy az adathiány – egy *általunk* fontosnak tartott kérdés esetében – gyakran oly nagyságrendű lehet, hogy ebből kifolyólag csak azt tudjunk biztosan állítani, hogy az adott információ hány képviselőre volt jellemző, azt azonban nem lehet belőlük kiolvasni, hogy a többiekre ez nem lett volna igaz. Különösen érvényes ez a megállapítás a gazdasági érdekeltségekkel, társadalmi, egyesületi szerepekkel kapcsolatos bejegyzésekre. Ezzel ellentétben azonban azt is megfigyelhetjük, hogy az életrajzok egy bizonyos sémát követtek, általában hasonló szerkezettel rendelkeztek. Ennek alapján azt is feltételezhetjük, hogy a kialakult gyakorlat irányította az adatközlőket, tehát ha oly dologról nem írtak, mely gyakran nagy szerepet kapott az egyének által közölt önképekben (pl.: katonai szolgálat, külföldi út), akkor az valószínűleg hiányzott a saját élettörténetükből. Ezt azonban biztosan kijelenteni nem lehet. Ilyen nehezen kutatható elemnek minősül a vallási hovatartozás és a nemesi származás is. Mivel korábban ezeket az életrajzi jellemzőket – a szakirodalomnak megfelelően – mi is, szinte kizárólag az almanachok alapján ábrázoltuk, szükségesnek tartottuk korábbi kutatási eredményeinknek pontosítását. E munkánk után elsősorban az adathiánnyal rendelkezők számát tudtuk csökkenteni, az almanach közölt információi az esetek nagy többségében pontosnak, csak éppen hiányosnak minősültek. Az itt található információkat kiegészítve, pontosítva készítettük, végeztük elemzésünket.⁵

Az 1901-es országgyűlési választások

A társadalmi viszonyok áttekintése előtt, röviden szólni kell az 1901-es választások eredményéről is. Az 1901 októberében lezajlott parlamenti választások nem hoztak jelentős átalakulást a magyar politikai életben. A Szabadelvű Párt megőrizte fölényét a 413 fős parlamentben, bár az 1896-os 290-nel szemben 1901-ben csupán 277 képviselőt vonultathatott fel. Ha a pártra adott szavazatok számát nézzük, akkor jelentős növekedés figyelhető meg, hiszen míg 1896-ban 595 ezren szavaztak a pártra, addig 1901-ben 671 ezer fő tette ugyanezt. Az

⁴ Uo. IV–V.

⁵ Mikszáth Kálmán a következőképpen nyilatkozott a problémáról: „És hozzáfogtam az életrajzi adatok gyűjtéséhez. Persze, a Katángy életrajzát, ha a Sturm-féle almanach szokásai szerint járnék el, pár szóval el lehetne mondani, hogy t. i. született 1848-ban, ámbátor 1846-ban született (de az sohasem árt, ha az embernek életéből Sturm úr vesz el két esztendő). Iskoláit járta Kassán, Budapesten, stb. Már otthon is kitűnő házi nevelésben részesült. (Ahá, mint Péchy Tamás.) Az 1884-iki országgyűlésre a borontói kerület választotta meg. Tagja a naplóbíró bizottságnak. Mindössze ennyit találtam Sturm-ban. Boldog isten, hogy építsek én meg ebből az édes-kevésből egy teljes biográfiát? Ezt nyilván maga Katángy diktálta be az almanachba. Apránként kellett összeszednem némi nyomokat.” Mikszáth Kálmán: Két választás Magyarországon. Bp., 1896. <http://mek.niif.hu/00900/00955/00955.htm>

eredményt azonban árnyalja, hogy az 1896-ban önállóan indult Nemzeti Párt 33 képviselővel tudott megjelenni a parlamentben, és 75 ezer választó támogatta akkor. Az 1901-es választások előtt azonban a Nemzeti Párt fuzionált a szabad-
elvűekkel, és együtt mérettették meg magukat. Így tehát, szemben 1896-tal, amikor a két pártnak összesen 323 mandátuma volt 670 ezer szavazattal, szinte változatlan szavazatszám mellett a mandátumok száma 45-tel csökkent. Ezzel szemben a függetlenségi ellenzék 31 fővel tudta növelni parlamenti csoportját. A két függetlenségi párt között nem zajlott le jelentős átrendeződés. 1896-ban a Kossuth Ferenc vezette csoport a függetlenségre esett szavazatok 83%-át, 1901-ben pedig 86%-át bírta. A „Kossuth Párt” 1896-ban 50, 1901-ben 79 hely-
lyel, az Ugron Párt 11 és 13 hellyel rendelkezett.⁶ Ezzel párhuzamosan a Katoli-
kus Néppárt is növelni tudta mandátumait, 18-ról 25-re és szavazatszámát 51
ezerről 76 ezerre. A kormányoldal nem vesztett ugyan szavazatokat, de a válasz-
táson részt vevők számának jelentős megnövekedése – 889 714-ről 1 025 259-re
– az ellenzék előretörését eredményezte. A szabadelvűek azonban még ezután is
meghatározó, 67%-os többséget tudhattak magukénak. A nemzetiségi politiku-
sok is növelni tudták szavazataiknak számát (1896-ban 1550 román szavazat
szerepelt, 1901-ben pedig 10 616 szlovák és 2720 szerb). A pártonkívüli politi-
kusok voksai 50%-kal visszaestek, amiben jelentős szerepe volt annak, hogy a
helységnévtörvény hatására a Szabadelvű Pártból kilépett szász politikusok egy
része visszatért a pártba, és vitte magával a szavazóit is.⁷

Az országgyűlési képviselők között azonban jelentős fluktuáció mutatható ki,
ugyanis 146 fő (35%) 1901-ben került először a parlamentbe, 58%-uk a szabad-
elvűek, 27%-uk a függetlenségi, 8%-uk pedig a Néppárt sorait erősítette. Az 5
nemzetiségi képviselő – nem számítva ide a 11 szász pártonkívüli és 2 szász
szabadelvű politikust – mindegyike, a néppártiak 54, a függetlenségi 45, a
szabadelvűek 31%-a kezdte ekkor politikai pályáját. A legállandóbb képviselői
csoporttal tehát a szabadelvűek bírtak, azonban még róluk is elmondható, hogy
mandátumaik közel harmadát a pályakezdő képviselők birtokolták. Ez a szemé-
lyi változás a korban nem számított kimagaslónak.

Általánosságban elmondható, hogy bár a választáson csekély mértékű elmoz-
dulás volt érzékelhető a függetlenségi ellenzék irányába, nem tört meg a század
utolsó negyedére jellemző tendencia, a kormánypárt biztosan uralta a parlamentet.

A képviselői kar bemutatására áttérve a születés idejét és helyét fogjuk elő-
ször elemezni. Ezek az információk szinte minden esetben megtalálhatók az
almanachban, pontosításukra csak néhány alkalommal volt szükség.

⁶ A statisztikai elemzésekben a két függetlenségi csoportot egységesen kezeltük.

⁷ A statisztikai kimutatás alapja: A magyar királyi kormány 1910. évi működéséről és az ország
közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. (A továbbiakban: Statisztikai évkönyv)
Bp., 1911. 424–426.; A választásokról részletesen: *Dolmányos István: A magyar parlamenti el-
lenzék történetéből (1901–1904)*. Bp., 1963. 129–132.

Az országgyűlési képviselők születési időpontja és születési helye

411 képviselőnek ismert a születési időpontja. Az átlagéletkoruk 47,8 év volt, azonban az adatok nagy szóródást mutattak. 3 fő csupán 26 éves volt 1901-ben (Baross János, Borbély György, Csekonics Gyula gróf, ők mind szabadelvűek voltak), a legidősebb pedig már a 87. életévét is betöltötte. Madarász József 1848 óta szerepelt az országos politikában. A képviselők között a 40-60 évesek domináltak (58%), a 40 évesnél fiatalabbak 26%-ot, a 60 évesnél idősebbek pedig 17%-ot tettek ki. Ezt a megoszlást mutatja a következő táblázat:

Életkor	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-89
Fő	17	89	126	109	61	8	1
%	4,14	21,65	30,66	26,52	14,84	1,95	0,24

Az 1901-es képviselők életkora az 1901-es választások időpontjában

Ha az országgyűlésben szereplő képviselőket a képviselői pályára lépéskor betöltött életkor alapján vizsgáljuk meg, akkor tovább árnyalhatjuk a kialakított képet. A legfiatalabb életkorban ifj. Andrassy Gyula kezdte meg politikusi pályáját, ő 1884-ben még csak a 24. életévét töltötte be. A legidősebben „pályakezdő” pedig az 1901-ben új képviselőként szereplő, 71 éves függetlenségi Bernáth Lajos volt. Az így számolt átlagos életkor, természetesen alacsonyabb volt az előzőnél, 39,6 évet tett ki. 31 éves kor alatt kezdte pályáját a képviselők 20%-a (28 év alatt csupán 10% szerepelt), 50 év felett pedig 17%. A képviselői szerep tehát általában a 30-as 40-es években kezdődött, és már egy komolyabb helyi vagy országos életút állt az átlagos pályakezdő mögött akkor, mikor belépett az országos politika színterére. A kormányoldal és a függetlenségiek között szinte semmilyen eltérés nem mutatkozott, képviselőik átlagéletkora gyakorlatilag megegyezett egymással. Noha a függetlenségieken belül néhány százalékkal kevesebb 30 év alatti és 50 év feletti képviselő volt. A szabadelvűek 75%-a 47 évesnél, a függetlenségieknél 75%-a 45 évesnél volt fiatalabb.

Életkor	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79
fő	65	167	110	58	10	1
%	15,82	40,63	26,76	14,11	2,43	0,24

Az 1901-es képviselők életkora a pályakezdés időpontjában

A születési idő áttekintése után áttérünk a születési hely vizsgálatára. A választások alatt ugyanis lényeges szempont lehetett, hogy a képviselő hogyan viszonyult választókerületéhez, azaz helyinek minősült-e vagy idegennek. Az elemzés során azokat a képviselőket is helyi emberként kategorizáltuk, akik ugyan nem a választókerületben születtek, de vagy odaköltöztek, és ott élték életüket megválasztásuk időszakában, vagy a kerület közvetlen környezetéből származtak, esetleg birtokosok voltak ott. Minden más személyt idegennek mi-

nősítettük. De közöttük több olyan is lehet, akinek a mandátumához való kapcsolata csupán számunkra ismeretlen.⁸

A adatbázisunk alapján 411 képviselő születési helye ismert. Helyinek minősíthető a képviselők 78%-a (320 fő), idegennek pedig 22% (91 fő). Az országgyűlés pártjai között ebben a kérdésben sem mutatható ki jelentős eltérés. Az azonban megjegyzendő, hogy az öt nemzetiségi képviselő közül az a négy, akinek ismert a születési helye, mind kapcsolódott kerületéhez. A tizenhat független közül pedig tizennégyről mondható el ugyanez. A máshol született, vagy életvitel szerint máshol élő országgyűlési képviselők között a 10 Pesten és Budán született és ott élő, valamint a 47 máshol született, de 1901-ben budapesti lakos képviselő képezte a legjelentősebb csoportot. 14 főnemes képviselő tartozott még az idegen kategóriába, akik három néppárti képviselő kivételével a kormánypártot erősítették.

Nem kerülheti el a figyelmet az a tény sem, hogy a pártok erős, országosan ismert embereiket gyakran indították olyan kerületekben, ahol az előzetes választási tapasztalatok birtokában szinte biztosra lehetett venni a sikert.⁹ Megemlíthető, hogy ebbe a csoportba tartozott a kormánypárt részéről például gróf Apponyi Albert, Beksics Gusztáv, Hegedüs Lóránt, Hieronimy Károly, Lukács László, Mikszáth Kálmán, Rubinek Gyula, vagy a függetlenségek köréből Kosuth Ferenc, Thaly Kálmán, Rákosi Viktor és Ugron Gábor is.

Érdekes lehet az idegen képviselők arányának alakulása a kerület becsült nemzetiségi karakterének,¹⁰ valamint a kerület földrajzi elhelyezkedésének tükrében. Az idegenek 51,6%-a magyar karakterű, 45%-a pedig a nemzetiségi kerületekben jelent meg (3,4% az egyértelműen nem kategorizálhatóban). Ez a megoszlás gyakorlatilag megfelelt a kerületek becsült nemzetiségi karakter szerinti csoportosításának, tehát az idegenek nem voltak gyakoribbak sem a magyar, sem a nemzetiségi területeken, megoszlásukat tehát, úgy tűnik, hogy a nemzetiségi szempontok nem befolyásolták.

Ha azonban az idegenek területi előfordulását vesszük figyelembe, akkor már kissé cizellálhatjuk a képet. Az idegen képviselők statisztikai kerületenkénti eloszlását mutatja a következő táblázat.

⁸ A tanulmány első megjelenéséhez képest a fenti kategóriát jelentősen átalakítottuk. 2007-ben helyi emberként kategorizáltuk azokat a képviselőket, akik ugyan nem a választókerületben születtek, de odaköltöztek, és ott élték életüket megválasztásuk időszakában, vagy a kerület közvetlen környezetéből származtak. Idegennek minősítettük azt, aki ugyan a választókerületben vagy annak közvetlen környezetében született, de elhagyta szülőhelyét, és máshol telepedett le. Akkor a képviselők 68%-át helyinek minősítettük, 31%-át pedig idegennek.

⁹ Az idegen, befolyásos politikusok szerepléséről lásd: *Cieger András*: Érdekek és stratégiák. A helyi politikai elit érdekérvényesítési lehetőségei a kárpátaljai régió vármegyéiben a dualizmus időszakában. *Korall* 13. (2003. szeptember) 95–104.

¹⁰ Lásd: *Pap József*: Kísérlet a magyarországi választókerületek huszadik század eleji etnikai karakterének meghatározására. *Közép-Európai Közlemények*. 2010. III. 38–45.

Megnevezés	Idegen képviselő	Összes kerület	Az idegenek aránya (%)
A Duna bal partja	15	56	27%
Dunántúl	20	72	28%
A Tisza jobb partja	4	50	8%
Duna–Tisza köze	14	65	22%
Tiszántúl	12	54	22%
Tisza–Maros szöge	9	42	21%
Erdély	17	74	23%
Fiume	-	1	-
Összesen	413	91	22

Az idegen képviselők szerepe 1901-ben

Jól látható, hogy az ország jelentős része azonos adottságokkal rendelkezett, de a Dunántúlon és a nyugat-felvidéki területeken gyakrabban, a Tisza jobb partjának vármegyéiben pedig ritkábban fordultak elő ilyen idegen képviselők. Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy – előzetes várakozásunkkal ellentétben – Erdélyben az országos átlagnak megfelelő értékekkel találkoztunk, de Udvarhely és Háromszék, valamint a szász Szeben, Beszterce-Naszód és Fogaras az országos átlag alatt helyezkedtek el, tehát itt magas volt az idegenek aránya.¹¹

Az országgyűlési képviselők származása

A születési adatok ismertetése után a származás problematikájára térünk át. Az 1901-es parlament képviselői között 53 (13%) főnemest, azaz 15 magyar bárót, egy birodalmi és 37 magyar grófot találunk. Nem számoltuk a főnemeselek köré a három székely primori (Ugron Gábor, Ugron János, Vásárhelyi László) és két lófői (Hegedűs Lóránt és Sándor) nemzetségből származó személyt.¹² Négy

¹¹ Helyi képviselők aránya a vármegye kerületein belül:

100%: Árva, Baranya, Békés, Bereg, Borsod, Brassó, Bp., Csanád, Csík, Fiume város és kerülete, Gömör és Kis-Hont, Heves, Hont, Kisküküllő, Kolozs, Komárom, Liptó, Nagy-Küküllő, Sáros, Torda-Aranyos, Ugocsa, Zemplén vármegyék

80–99 (92)%: Torontál, Szatmár, Abaúj-Torna, Arad, Maros-Torda, Szolnok-Doboka, Bács-Bodrog, Máramaros, Nógrád, Szabolcs, Szepes, Pozsony vármegyék

60–79%: Bihar, Bars, Győr, Ung, Temes, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok, Vas, Esztergom, Fejér, Hunyad, Szeben, Tolna, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Somogy, Trencsén, Nyitra, Udvarhely vármegyék

50–59%: Hajdú, Krassó-Szörény, Veszprém, Zala, Beszterce-Naszód, Fogaras, Moson, Turóc, Zólyom vármegyékben

33%: Sopron vármegye

14%: Háromszék vármegye

¹² Tettük ezt annak ellenére, hogy a 20. század eleji genealógiai szakmunkák gyakran oda tartozónak minősítették azokat, de kifejezetten a primorokat. Lásd: *Vitéz Ákosfalvi Szilágy László*: A nemesi rendi címekről és címzésekről. Bp., 1943. 12.; *Gerő József*: A M. Kir. Belügyminiszter által igazolt nemesek 1867–1937. Bp., 1938. 14–15. A főnemesség kategóriájába mi azonban csak a közjogi értelemben vett főnemesi nemzetségek tagjait számítottuk be.

néppárti (gróf Wilcsek Frigyes, gróf Zichy Aladár és János), egy függetlenségi (gróf Benyovszky Sándor) és egy független (gróf Teleki Sámuel) képviselő kivételével minden főnemes a kormánypárthoz tartozott. A rang mellett azonban figyelemmel kell lenni annak régiségére is, hiszen a főnemességgel kapcsolatos korabeli diskurzus egyik lényeges motívuma volt a rang ősisége, történelmi vetrete. Az 53 fő közül 14 olyan képviselőt találunk az 1901-es országgyűlésben, aki főnemesi rangját a kiegyezés után szerezte. 1874-ben kapott bárói rangot Nopcsa Elek, 1875-ben Bánhidya Antal és Fejérváry Géza, 1894-ben Petricevich-Horváth Artúr, 1895-ben Harkányi János, Solymossy Lajos és Ödön családja, valamint Inkei József, 1896-ban pedig Dániel Ernő családja. Grófi rangot kapott 1874-ben Csekonics Gyula és Karátsónyi Jenő családja, 1880-ban Bánffy Miklós. Tisza Istvánt 1897-ben, Zselénszky Róbertet pedig 1899-ben emelte az uralkodó kegye a grófi méltóságba. A rangemelkedésben részesült képviselők közül csupán Harkányi János és a két Solymossy testvér nem tudta nemesi címét legalább a XVIII. századig visszavezetni. E három báró kivételével tehát a többiek nemzetsége több generáció óta a nemesség tagja volt, és így feltételezhetően ősnemesi kvalifikációval is rendelkezett.¹³

A fenti főnemesek közül azonban nem mindenki bírt megválasztásakor a főrendiházi tagság kellékeivel,¹⁴ ami természetesen nem feltétlenül jelentette azt, hogy nem volt tagja a főnemesek vagyonosabb részének, csak azt, hogy ekkor még nem birtokolt telekkönyvi tulajdonként megfelelő nagyságú földet, vagy nem volt haszonélvezője leendő hitbizományának. A főrendiház mindenkor megalakulásakor az igazoló bizottság elkészítette a képviselővé választott főrendek listáját. A névsor 1901-ben 21 főt tartalmazott; 19-en voltak a census alapján örökös jogú tagok, Batthyány Lajos gróf és Fejérváry Géza báró pedig uralkodói kinevezés alapján került a főrendiház tagjai közé.¹⁵ Ez a 21 fő tehát választhatva volna a főrendiházi szereplést is a képviselőházi munka helyett. A főnemes képviselők többsége tehát megválasztásakor (még) nem rendelkezett akkora birtokkal, hogy ennek alapján megjelenési joggal bírt volna a magyar főnemesség elitjének, az arisztokráciának a reprezentatív törvényhozási fórumában, a főrendiházban.

¹³ Ennek jelentőségéről lásd: *Ballabás Dániel*: Főnemesi rangemelések Magyarországon a dualizmus korában. *Századok*, 2011/5. 1235–1236.

¹⁴ Az 1885. évi VII. törvénycikk 2. paragrafusa szerint az örökös jogú 24 évet betöltött főrangú személynek akkora birtokot kellett bírnia, „melynek az 1885. évre az új földadó kataster alapján megállapított egyenes állami földadója a rajta levő lakházak és gazdasági épületek házasztály adójával együtt legalább 3000 forintot tesz osztrák értékben”. 1885. évi VII. törvénycikk A főrendiház szervezetének módosításáról. Magyar törvénytár.

¹⁵ Névsora azon főrendiházi tag uraknak, akik az 1901–1906-iki országgyűlés tartamára országgyűlési képviselőkké választottak, s mandátumuk tartamára a főrendiház tanácskozásaiban való részvétel kötelessége alól hivatalból felmentendők. 7. szám 2. melléklet. Főrendiházi Irományok 1901. I. 26.

Az egyes nemzetségek képviseletében azonban jelentős különbségek voltak megfigyelhetők.¹⁶ A legnagyobb létszámmal az Andrassy, a Bethlen és a Teleki nemzetség képviseltette magát az 1901-es parlamentben, e famíliák politikai szerepvállalása oly mértékben egy területhez kötődött, hogy abban a régióban a politika meghatározó szereplőinek számítottak. Érdekes megjegyezni, hogy a főnemesek közül tizennégyen 1901-ben szerepeltek először a parlamentben. Ezen képviselők átlagéletkora, szemben a parlament közel 48 évével, csupán 36 év volt. A legfiatalabb a 26 éves gróf Csekonic Gyula, a legidősebb pedig az 51 éves gróf Bethlen Sándor volt. A pályakezdő arisztokraták relatíve fiatal korát jelzi, hogy 44%-uk fiatalabb volt 30 évesnél és további 14% pedig 35 évesnél. 1901-ben kezdte meg például képviselői karrierjét a 27 éves gróf Bethlen István is.

A főnemesek után a köznemesek csoportjára térünk ki. Az almanachok töredékes adatait kiegészítve, nemesi összeírások, genealógiai munkák, gyászjelentések alapján meg lehet kísérelni egyes képviselők családjának azonosítását. Vizsgálatunk során a képviselőket három csoportba soroltuk. Csak abban az esetben minősítettünk valakit mindent kizáróan nemesnek, ha család- és keresztnév szerint megtaláltuk őt a nemesi összeírásokban, vagy az almanachokban utalást találtunk a nemesi múltra, és ezt más forrásból is igazolni tudtuk. Külön kategóriába – bizonytalan – soroltuk azokat a képviselőket, akiknek családneve szerepelt ugyan a nemesi nemzetségek között, de őt magát nem tudtuk egyértelműen beazonosítani. A harmadik csoportot azok alkotják, akiknek a családnevük sem utalt nemesi múltra, vagy ismert volt a polgári származásuk.¹⁷ A nemesi múlt vizsgálatával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy igen gyakran szinte megoldhatatlan problémát jelentett az egyes személyek és/vagy családok beazonosítása. A nemesi múlttal kapcsolatos nagyfokú bizonytalanság különösen abból a szempontból érdekes, ha figyelembe vesszük, hogy a korábbi időszakok történetírása milyen nagy fontosságot tulajdonított a képviselők nemesi származásának. Elgondolkodtató azonban, hogy a képviselői almanach – a főnemeseket leszámítva – az egyéb személyes információk mellett szinte marginális adatként kezelte a nemesi múltat.¹⁸

¹⁶ Andrassy Géza Rozsnyó, Gyula Losonc, Sándor Homonna, Tivadar pedig Terebes képviselője, Bethlen Balázs Marosludas, Bálint Betlen, István Marosvásárhely város – Mezőség, Sándor Marosújvár képviselője volt. Teleki Domokos Dést, Gyula Ökörmezőt, Sámuel Gernyeszeget, Sándor pedig Magyarlapost képviselte. Három fővel volt jelen a Zichy nemzetség (Aladár Nagykanizsa, János Szabadbáránd, Jenő Székesfehérvár képviselőjeként), kettővel az Apponyi (Albert: Jászberény, Gyula: Bazin), a Batthyány (Lajos: Fiume, Tivadar: Zúrány) és a Solymossy (Lajos: Borosjenő, Ödön: Lövő).

¹⁷ A tanulmány első megjelenése óta tapasztalható tömeges méretű digitális forráskiadás, digitális technológia segítségével jelentősen pontosítani lehetett korábbi adatainkat, több bizonytalan képviselő származását tisztáztuk. A korábban bizonytalan származásúnak tekintett 148 személy közül kilencven származásáról sikerült biztos adatokhoz jutnunk.

¹⁸ Különösen érdekes ebből a szempontból Tarjáni Eszter véleménye, aki szerint: „Egyre inkább úgy tűnik, hogy a nemesi származás az utókor számára az osztály biztos meghatározása érdekében értékelődött fel és vált szinte a dzsentríréteg kizárólag meghatározó kritériumává.” Tarjányi úgy látja, hogy a nemesi származás „a korban valószínűleg nem volt annyira meghatáro-

A származás kérdésénél azonban felmerül egy alapvető probléma: ki számít tulajdonképpen nemesnek? Természetesen nemesnek minősíthetünk valakit, ha biztosak vagyunk abban, hogy egy egyenes ági felmenője a magyar törvényeknek megfelelően nemesi címet szerzett, és ezt az utódok hitelt érdemlően bizonyították. De mi helyzet azokkal a személyekkel, akiket a kortársak ilyen alap hiányában is nemesnek tartottak? Tették ezt például azért, mert annyira egyértelműnek tűnt az egyén származása, hogy ő maga is meg volt győződve arról. Kiváló példa erre Mikszáth Kálmán esete, aki szintén biztos volt nemesi származásában, és egészen addig használta a kiscsoltói előnevét, míg be nem bizonyították számára – Miskolczy-Simon János nógrádi levéltáros –, hogy apai ágon közrendű evangélikus lelkészi családból származott. Anyja, Veres Mária révén ún. félnemes, agilis volt.¹⁹ De kevésbé ismert példákkal is tudunk élni. Olay Lajosnak, a szigetvári kerület Kossuth-párti képviselőjének életrajzában semmi sem utal a nemesi származásra, nem is találjuk nyomát a genealógiai munkákban. Gyászjelentésén azonban mégis a „nemes Olay Lajos” név szerepel.²⁰ Sturmán György, Mezőkeresztes szintén Kossuth-párti képviselője, 1905-ben halt meg, gyászjelentése szerint „Pusztá Parasztbikken”. Sturmán gyászjelentésén az ózdi előnév szerepel, ami szülőhelyére utal, azonban nincs információnk arról, hogy ezt az előnevet jogszerűen viselte volna.²¹ Az eset további sajátos vonása, hogy Parasztbikk pusztá ma a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Nemesbikk részét képezi. Szombathy György, Jószáshely szabadelvű képviselője az almanach szerint „régí görög-keleti nemes családból (baraci Szombathy) származott.”²² Azonban ennek a családnak, a számára történt nemesség vagy előnév adományozásának sem sikerült nyomára bukkanni. És még egy példát említenénk a probléma ábrázolására. Eitner Zsigmond 1901-ben kezdte meg országgyűlési pályafutását, mint a Zala megyei szentgóti kerület Ugron-párti képviselője. Az almanach szerint régi tekintélyes családból származott, és apja, Sándor is képviselő volt.²³ Azonban amikor az apa 1905-ben meghalt, gyászjelentésén még nem szerepelt előnév sem a halottnál, sem a gyászoló családtagoknál.²⁴ Fia 1926-os gyászjelentésén azonban már az „eiteritzi Eitner” megnevezés található.²⁵ Az eiteritzi Eitner nemzetség ismeretlen a magyar nemesség körében, azon-

zó, miként azt az utókor látta”. *Tarjányi Eszter*: A dzsentrí exhumálása. Valóság 2008. 12. (<http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=79&lap=3>)

¹⁹ *Kósa László*: „Nemzetes uraimék.” Egy korai Mikszáth-mű társadalomtörténeti háttere. *Mikszáth-émlékkönyv. Tanulmányok az író születésének 150. évfordulójára. 1847–1997.* Szerk. Fábri Anna. Horpács. 57–58.; A család történetéről lásd: – *Miskolczy-Simon János*: A Mikszáth-család története. *Levéltárosok Lapja. II.* (1914) 14–19.

²⁰ <https://familysearch.org/pal:MM9.3.1/TH-267-11770-163607-71?cc=1542666&wc=12545478>

²¹ <https://familysearch.org/pal:MM9.3.1/TH-267-11902-78744-87?cc=1542666&wc=12545601>

²² Almanach 1905–1906. 400.

²³ Almanach 1901–1906. 245–246.

²⁴ <https://familysearch.org/pal:MM9.3.1/TH-267-11846-50103-29?cc=1542666&wc=12545220>

²⁵ <https://familysearch.org/pal:MM9.3.1/TH-267-11846-47774-89?cc=1542666&wc=12545220>

ban ismert a cseh nemesek soraiban.²⁶ Azt a munkát, amelyből ez megtudható, 1904-ben adták ki. Elképzelhető tehát, hogy a család valamikor 1905 és 1926 között rátalált vélt vagy valós őseire, és elkezdte használni a Magyarországon – tudásunk szerint – hivatalosan sohasem igazolt nemesi előnevet. Ezek a példák is utalnak arra, hogy viselkedésszociológiai értelemben a nemesség köre szélesebb lehetett a jogilag definiálható csoportnál. Ezt a kérdést az egyes egyének életének mikrotörténeti elemzésével lehet megvizsgálni, erre azonban e munkában nincs lehetőség. Jelen esetben a nemességet a jogi definíció oldaláról közelítjük meg.²⁷

A másik fontos probléma, amihez a jogi kategorizálás nem visz minket közelebb, az az életforma, életvitel kérdése. Hiszen a nemesi társadalom maga is olyan összetett volt, hogy pusztán a származás – legyen az főnemesi vagy köznemesi – analitikus kategóriaként önmagában nehezen alkalmazható.²⁸ Ismét egy olyan kérdést érintünk tehát, amelynél a makroszintű statisztikai elemzés csupán a problémafelvetésre alkalmas.

Az összes képviselőből a főnemeseken kívül (53 fő, 13%) további 191 (46,2%) képviselő volt nemesi származású, 68 személy (16,4%) tartozott a középső bizonytalan kategóriába, míg a nem nemesek csoportját 101 fő (24,4%) alkotta. A biztosan ismert múlttal rendelkezők 70,5%-a rendelkezett nemesi ősökkel, 29,5%-uk pedig a főnemesség soraiból rekrutálódott. Munkánk első megjelenése óta az adatok analitikus erejét jelentősen sikerült növelnünk, hiszen a bizonytalan kategóriába tartozó képviselők aránya 36%-ról 16,4-re csökkent.²⁹ A pártonkénti megoszlást mutatja a következő táblázat.

²⁶ Der Adel von Böhmen, Mähren und Schlesien. Genealogisch-heraldisches Repertorium sämtlicher Standeserhebungen, Prädicate, Beförderungen, Incolats-Erteilungen, Wappen und Wappenverbesserungen des gesamten Adels der Böhmischen Krone, mit Quellen und Wappen-Nachweisen. Herausgegeben von Albert Ritter Král von Dobrá Voda. Prag, 1904. 53.

²⁷ Emiatt például a korban nemesnek tartott és nemesként viselkedő községelvényeket – öt képviselő – a bizonytalanok közé soroljuk. A székelyek nemesi rangjáról lásd: „Úrrá ... tenni a nemzetet a tömeg felett.” A választójogi reform és az erdélyi választók összetételének kérdése. In Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Szerk.: Gebei Sándor, ifj. Bertényi Iván, Rainer M. János. Eger, 2011.

²⁸ A nemesség összetett világáról lásd: *Kósa László*: „Hét szilvafa árnyékában”. Bp., 2001. 15–45.

²⁹ Az első megjelenéskor 126 köznemesi (31%), 148 bizonytalan és 76 közrendű személlyel számoltunk.

	Összes képviselő (%)				Biztos származásúak (%)		
	Főnemes	Köznesemes	Közrendű	Bizonytalan	Főnemes	Köznesemes	Közrendű
Szabadelvű Párt	17,3	50,0	20,1	12,6	19,7	57,2	23,1
Függetlenségi pártok	1,2	43,8	25,8	29,2	1,5	62,0	36,5
Katolikus Néppárt	13,6	36,4	31,8	18,2	16,6	44,4	39,0
Demokrata Párt	-	-	100,0	-	-	-	100,0
Szász képviselők	-	7,7	76,9	15,4	-	9,0	91,0
Szerb képviselő	-	-	-	100,0	-	-	-
Szlovák képviselők	-	-	100,0	-	-	-	100,0
Függetlenek	20,0	80,0	-	-	20,0	80,0	-
Összes képviselő	13,0	46,2	24,5	16,3	14,9	55,7	29,4

Az egyes pártok képviselőinek származása³⁰

Ha pártok szerint vizsgáljuk meg a képviselők származását, akkor megállapítható, hogy a két legnagyobb csoport, a szabadelvűek és a függetlenségiek között különbség figyelhető meg. A köznemeselek arányát tekintve ez nem volt jelentős, míg azonban a szabadelvűeknek 17,3%-a volt főnemes, addig a függetlenségieknek csupán 1,5%-a. Ezzel párhuzamosan a közrendűek a függetlenségieknél kaptak jelentősebb szerepet.

Ahogy a főnemesség esetében megtettük, úgy itt is ki kell térni röviden a nemesi cím régiségére, hiszen a XIX. század folyamán a köznemesség is fontos belső átalakuláson ment keresztül. A rangemelések nemcsak a főnemesség, hanem a köznemesség belső átstrukturálódását is elindították. Míg azonban a főnemesi rangemelés gyakran egy ősnemesi család főnemességbe való emelkedését jelentette,³¹ addig az egyszerű nemesi rangot minden esetben egy korábban

³⁰ Ilonszki Gabriella munkájában az egész parlamentre vonatkozóan a nemesek arányát 47,8% ban állapítja meg, a szabadelvűek között 55,3%-os, a függetlenségieknél pedig 33,8%-os arányról tud. (A mi vizsgálatunk ennél valamivel magasabb értékeket eredményezett.) Ez az általa vizsgált európai országok között magasan kiugró értéket jelentett. Ilonszki a nemesség magas szereplését a társadalmi modernizáció kezdetleges voltának, a politikai elit zártságának tudja be. (Ilonszki Gabriella: Képviselők és képviselő Magyarországon a 19. és 20. században. Bp., 2009. 59–63.) Véleményünk szerint a nemesi származásúak magas aránya annak a természetes következménye, hogy az 1840-es évekig a hivatali állásokban szinte kizárólag a nemesek jelenhettek meg. A nemesi családok egy jelentős részében általánossá váltak olyan életpályák, melyek alapján nagyobb valószínűséggel kerülhetett be valaki a politikai elitbe. Ennek a hagyománynak az oldódása hosszú időt vett igénybe. Másrészt jelentős volt azoknak a száma, akik a 19. században szereztek nemesi címet, akik esetében a cím éppen az egyéni életpálya következménye lehetett. A kérdést megközelíthetjük úgy is, hogy a nemesek hány százaléka került be a politikai elitbe. A nemesi cím vagy esetleg az életpálya egyéb elemei indokolják inkább a képviselői karriert? Mi úgy gondoljuk, hogy az utóbbi variáció valószínűsége a nagyobb. A kérdés azonban még válaszra vár.

³¹ Ballabás D.: A főnemesi rangemelések, i. m. 1237–1239.

közrendű család kapta.³² Az „ösnemesek” és a „polgár nemesek” viselkedésszociológiailag különbözhetek egymástól, ami tovább gyengíti a származás, mint egyedüli ismérvként alkalmazott elemzési szempont erejét.

A nemesi cím eredete nem minden esetben határozható meg egyértelműen, így csupán 169 képviselőről rendelkezünk pontos, vagy megközelítően pontos adatokkal. 49 fő 1526 előtt, 59 az 1526 és 1711 közötti periódusra – 16. század: 19 fő, 17. század: 35 fő, 18. század eleje: 5 fő – vezethette vissza családfáját. 1711 és 1799 között 31 főnek a felmenői kaptak nemesi címet. A 19. század 1867 előtti szakaszában tizenhárman, 1867 után pedig tizenheten részesültek rangemelkedésben. A köznemes képviselők 82%-a tehát legalább 100 éves diplomával rendelkezett, így a képviselő kar meghatározó köznemesi csoportját ők alkották, nem pedig a viszonylag új nemesek. Kérdéses azonban, hogy a két csoport valóban eltérő jellegzetességekkel bírt-e. Ennek eldöntése azonban további kutatásokat igényel.

Az országgyűlési képviselők vallási viszonyai

Tanulmányunk első megjelenésekor a képviselők vallási, felekezeti megoszlásáról nem közzeltünk adatokat, ugyanis az almanachok alapján csupán a képviselők töredékének sikerült a vallását meghatározni. Az almanach – valószínűleg a szabadelvű állam- és politika-felfogásból kiindulva – csak elvétele közölte az adott személy vallási hovatartozását, erre csupán közvetett információkból, a társadalmi, foglalkozási adatokból, vagy egy ismertebb család vallási hovatartozásából lehet következtetni. A szakirodalomban több becslés is ismert,³³ ezek azonban átlagban 60–70%-os adathiánnyal dolgoznak, és a római katolikusok az országos adatokhoz viszonyított alul, valamint a protestánsok felülreprezentáltságát állapították meg.³⁴

2007-ben úgy gondoltuk, hogy az eddig feltárt források nem megfelelőek a kérdés alapos vizsgálatához. Ugyanis a protestáns egyházak speciális szervezete a protestáns képviselők szinte automatikus felülreprezentáltságát eredményezte, hiszen a vallási, felekezeti adat egyik biztos jelzője az egyén egyházi szerepvállalása. E tekintetben pedig a protestánsok számára több lehetőség volt presbiterként, gondnokként és egyéb világi szereplőként bekapcsolódni egyházuk életébe, amiről természetesen értesülünk is az almanachokból. Egy képviselő olyan magas társadalmi presztízzsel bírt, hogy ezzel szinte automatikusan tagja lett egyháza világi tisztségviselőinek. A római katolikusok körében csupán az erdélyi

³² A kérdés birodalmi párhuzamairól lásd: *Rudolf Kučera*: Állam, nemesség és civil társadalom. Nemesi címadományozások Csehországban és Sziléziában, 1806–1871. Korall. 28–29. (2007. szeptember) 31–58.

³³ *Ilonszki G.*: Képviselők, i. m. 57–59.; valamint az 1910-es évre *Schönbaum Attila–Schwartz András*: Paradox rendszerváltás: az 1910–1922 közötti parlament képviselői. In: Képviselők Magyarországon I. Szerk.: Ilonszki Gabriella. Bp., 2005. 117.

³⁴ *Schönbaum A.–Schwartz A.*: Paradox rendszerváltás, i. m. 116.

katolikus státusgyűlés esetében figyelhetjük meg, hogy a világi tagság rendszeresen megjelent az almanachokban.

A bevont új források a gyászjelentések lettek, mely segítségével sikerült az adathiányt – az 1901-es év esetében – 72,5%-ról 14,8%-ra csökkenteni.³⁵ A vallás meghatározásához a temetés szertartását vettük alapul, de ha az egyént nem találtuk meg, az azonos nemű szülőre, testvérré vonatkozó információt még relevánsnak fogadtuk el. Azt feltételezzük, hogy a szertartásban az egyén vallási nézetei tükröződnek, ami mögött természetesen az élete során bekövetkezett vallásváltás is megbújhatott. Az adat tehát nem a származásra, hanem az egyéni identitásra utal. Különösen fontos lehetett ez a zsidóság esetében, hiszen jelentős különbség volt a zsidó származású és vallású képviselők száma között. Mi a kor hivatalos álláspontjának megfelelően azt minősítettük zsidónak, akinek keresztény hitre téréséről nem rendelkezünk egyértelmű adatokkal.³⁶

A képviselők vallási megoszlását mutatja a következő táblázat:

	Szabadelví		Függetlenség		Néppárti		Szászok		Szerbek		Szlovákok		Demokrata		Független		Összesen	
Római k.	51,4	58,6	42,7	52,8	72,7	94,1	15,4	18,2	-	-	25,0	50,0	-	-	20,0	25,0	48,7	57,1 %
Görög k.	0,7	0,8	-	-	4,5	5,9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,7	0,9 %
Evangelikus	10,1	11,5	6,7	8,3	-	-	69,2	81,8	-	-	25,0	50,0	-	-	40,0	50,0	11,1	13,1 %
Református	17,6	20,1	23,6	29,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	20,0	25,0	17,2	20,2 %
Görögkeleti	4,0	4,5	-	-	-	-	-	-	100,0	100,0	-	-	-	-	-	-	2,9	3,4 %
Zsidó	3,2	3,7	4,5	5,6	-	-	-	-	-	-	-	-	100,0	100,0	-	-	3,4	4,0 %
Unitárius	0,7	0,8	3,4	4,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1,2	1,4 %
Ismeretlen	12,2	-	19,1	-	22,7	-	15,4	-	-	-	50,0	-	-	-	20,0	25,0	14,8	-

*Országgyűlési pártok képviselőinek vallása*³⁷

A táblázatból jól látható, hogy az egyes pártok között jelentős differencia mutatható ki. A demokraták egyetlen képviselője a zsidó vallású Vázsonyi Vilmos volt. Ljubomir Pavlović – az egyedüli szerb nemzetiségi politikus – nemzetiségének megfelelően ortodox hitű, a szlovákok közül Martin Kollár római katolikus, Jan Ružiák pedig evangélikus volt. Az ismert vallású szász képviselők 4/5-e

³⁵ A gyászjelentések a <https://www.familysearch.org> oldalon található. "Hungary Funeral Notices, 1840–1995" c. gyűjtemény az Országos Széchényi Könyvtár „Magyar gyászjelentések” mikrofilmjeinek digitalizált változatát tartalmazza, a Salt Lake City-i (Utah, USA) Family History Library weboldalán. A gyászjelentések azonban csupán alfabetikus rendbe szedve, 900–1000 képenként kötegelve, mutatók nélkül kereshetők, így vizsgálatuk igen nehézkes és időigényes.

³⁶ A kérdéssel lásd: Vadász Ede: A magyar országgyűlés jelenlegi és azelőtti zsidó tagjai. Magyar Zsidó Szemle. 1906. 23. évfolyam 3. szám, 1906. június, 252–254

³⁷ Az első oszlop a teljes képviselői kar adatait tartalmazza a második az ismeretlenekre nincs tekintettel.

evangélikus, 1/5-e pedig a katolikus vallás híve volt. A néppárt képviselőnek 23%-ának nem ismert a vallása. Annak ellenére, hogy nagy valószínűséggel feltételezhető a római katolicizmushoz való tartozás, biztos adatok hiányában az érintett öt képviselőt az ismeretlen vallásúak közé soroltunk. A párt ismert vallású tagjai egy fő – a görög katolikus Artim Mihály – kivételével római katolikusok voltak.

A két nagy párt közötti különbségek ismertetésének sorát a bizonytalanok arányában mutatkozó eltéréssel nyithatjuk meg. A szabadelvűeknél 7%-kal volt alacsonyabb az ismeretlen vallásúak aránya, ami talán annak tudható be, hogy a több éve regnáló párt nevesebb családokból toborozhatta képviselőit, akikről ennek megfelelően több információ maradt fent, ami talán a gyászjelentések elérhetőségében is megmutatkozik. Ezt a feltételezést valószínűsíti nemesség és főnemesség arányában tapasztalható különbség is. Ha csak a biztos felekezeti hovatartozással bíró személyekre vagyunk tekintettel, akkor a római katolikusok esetében 6%-os, az evangélikusokéban pedig 3%-os többletet találunk a kormánypárt javára. Ezzel szemben a függetlenségek soraiban a reformátusok aránya 9%-kal, az unitáriusok pedig 3,4%-kal volt magasabb, mint a szabadelvűek körében. Ez az eltérés feltételezhetően a két párt törzsterületének különbségéből adódott.³⁸ Figyelemre méltó, hogy az izraeliták – ellentétben előzetes várakozásunkkal – jelentősebb szereppel bírtak az ellenzékiek között.

A következő táblázatban az ismert adatokkal bíró képviselőknek, a lakosság-
nak és a magyar anyanyelvűeknek vallás szerinti adatait vetjük össze.

Vallás	Képviselők (1901) A1 ³⁹	Lakosság (1900) A2	Magyar (1910) A3 ⁴⁰	A1-A2	A1-A3
Római katolikus	57,1%	48,7%	58,7%	8,4%	-1,6%
Görög katolikus	0,9%	14,4%	3,1%	-13,5%	-2,2%
Evangélikus	13,1%	7,50%	4,2%	5,6%	8,9%
Református	20,2%	14,40%	25,8%	5,8%	-5,6%
Görögkeleti	3,4%	13,10%	0,4%	-9,7%	3,0%
Zsidó	4,0%	4,90%	7%	-0,9%	-3,0%
Unitárius	1,4%	0,4%	0,7%	1,0%	0,7%

Az 1901-es országgyűlési képviselők, a lakosság és a magyar anyanyelvűek vallási megoszlása

³⁸ Lásd: Az 1887 és 1905 közötti országgyűlési választások eredményeinek statisztikai vizsgálata c. fejezet.

³⁹ Ilonszki Gabriella által közölt adatok: római katolikus: 43%; görög katolikus: 2,6%, evangélikus: 18,4%, református: 28,1%, görögkeleti: 5,3%, izraelita: 2,6%, unitárius: 0%. Adathiány: 72,5%. *Ilonszki G.: Képviselők*, i. m. 57.

⁴⁰ Magyarország népességének vallási megoszlása nemzetiségek szerint, 1910. Magyar Néprajz I–VIII. Szerk. biz. vez: Paládi-Kovács Attila. Bp., 1988–2002. VII. 450.

Az ország lakosságához viszonyítva a római katolikusok, az evangélikusok, reformátusok és az unitáriusok jelentős felülreprezentációval bírtak, míg a görög katolikusok és görögkeletiek szerepe messze elmaradt az országos értékektől. Ez a képviselők vélelmezhető etnikai viszonyaival párhuzamos jelenség, hiszen a két felekezet tömegesen a románokra, ruszinokra és a szerbekre volt jellemző, az ilyen nemzetiségű/származású képviselők aránya pedig alacsony volt/lehetett. Ha a magyarul beszélők vallási megoszlásából indulunk ki – feltételezve, hogy a képviselők zöme ebbe a kategóriába tartozott – akkor a római és görög katolikusok parlamenten belüli aránya közelebb kerül a népszámlálási adatokhoz, de a reformátusok és a zsidók jelentősen alul, az evangélikusok, görögkeletiek és unitáriusok pedig felülreprezentálódnak. Ezeket az adatokat a szabadelvű párt képviselőcsoportja torzíthatja el, ezért célszerű a kérdést a függetlenségi és a szabadelvűek esetében külön is megvizsgálni.

Vallás	Szabadelvű (1901) A1	Függetlenségi (1901) A2	Magyar (1910) A3 ⁴¹	A1-A3	A2-A3
Római katolikus	58,6%	52,8%	58,7%	-0,1%	-5,9%
Görög katolikus	0,8%	0,0%	3,1%	-2,3%	-3,1%
Evangélikus	11,5%	8,3%	4,2%	7,3%	4,1%
Református	20,1%	29,2%	25,8%	-5,7%	3,4%
Görögkeleti	4,5%	0,0%	0,4%	4,1%	-0,4%
Zsidó	3,7%	5,6%	7%	-3,3%	-1,4%
Unitárius	0,8%	4,2%	0,7%	0,1%	3,5%

Az 1901-es országgyűlési szabadelvű és függetlenségi képviselők és a magyar anyanyelvűek vallási megoszlása

Ha összehasonlítjuk a két pártot, akkor ismét jól láthatóak a különbségek. A római katolikusok a szabadelvűeken belül a magyarság arányinak megfelelően szerepeltek, a függetlenségi soraiban azonban 6%-kal alacsonyabb értéket tapasztalhatunk. Az evangélikusok mindkét képviselői csoport esetében meghaladták a népszámlálási értéket, a szabadelvűek soraiban azonban 3%-kal magasabb volt az arányuk. A reformátusok szerepe azonban pont ellentétes volt, míg az ellenzékieknél fölül, addig a kormánypártnál alul reprezentálódtak. A görögkeletiek csak a szabadelvűek soraiban voltak megtalálhatók. A zsidók aránya mindkét pártban elmaradt a magyarságon belül mért értéktől, de a különbség az ellenzéki oldalon volt a kisebb. Az unitáriusok szerepe az ellenzék soraiban volt mérhető. A függetlenségiekre tehát a protestáns, elsősorban református felülreprezentáció volt jellemző. A szabadelvűeken belül pedig a katolikus csoport mellett az evangélikusoknak és az ortodoxoknak volt az átlagosnál nagyobb szerepe.

⁴¹ Magyarország népességének vallási megoszlása nemzetiségek szerint, 1910. Magyar Néprajz I–VIII. Szerk. biz. vez: Paládi-Kovács Attila. Bp., 1988–2002. VII. 450.

Ezek az adatok azonban már a képviselői kar nemzetiségi viszonyaival függnek össze, amire nézve konkrét, általános adatokkal nem rendelkezünk.⁴²

– □ –

A fentiekben kísérletet tettünk arra, hogy egy ciklus országgyűlési képviselőire jellemző adatok közül háromnak – születés, származás, vallás – jellemzőit áttekintsük. Úgy gondoljuk, hogy a három tényező közül a születés meghatározó lehetett az adott személy politikai karrierjének alakulásában. Hiszen látható, hogy a helyinek minősülés, valamint egy már eredményeket produkáló, de viszonylag fiatal életpálya kellett általában ahhoz, hogy valaki a képviselői karba bekerüljön. A vallás általában talán már ennek a tényezőnek következményeként fogható fel, hiszen a választóköri vallási viszonyai általában meghatározták a helyi képviselő vallását is. Bár ennek a kapcsolatnak az elemzése még várat magára. A nemesi származást ugyanilyen következményként fogjuk fel. Ugyanis a képviselővé válás egyik fontos momentuma, az itt nem elemzett családi hagyomány, a közszereplés generációkon átnyúló példája. Ez nem feltétlenül jelentett korábban is országgyűlési szerepvállalást, hanem kapcsolódhatott helyi társadalmi vagy hivatali munkához. Az ilyen tevékenységek, a hagyományos életpályamodelleknek megfelelően, elsősorban a reformkori nemesi famíliák leszármazottaira voltak jellemzőek. A helyi elitek átalakulása, polgáriasulása lassan zajlott, de a változás jelei már jól láthatóak. Ennek megfelelően a századfordulóra biztosan nem nemesi származásúak aránya megközelítette a 30%-ot. Azt a tényt, hogy az almanachok hallgattak a nemesi származásról, hajlamosak vagyunk úgy értékelni, hogy az elit saját pozícióját már nem a tradíciókkal, származással, hanem az egyéni kvalitásokkal – képzettség, gazdasági, közigazgatási, tudományos tapasztalatok – támasztotta alá, indokolta. Úgy gondoljuk, hogy a szűkebb és tágabb családokon belül halmozódó közigazgatási, irányítási és akár törvényhozási tapasztalat nem a zártságnak, hanem inkább a professzionalizálódásnak a jeleként fogható fel. Ennek a felvetésnek a bizonyítása azonban még hosszú kutatásokat igényel.

⁴² Jelenleg megoldhatatlan problémának tartjuk a képviselők nemzetiségi hovatartozásának a meghatározását, mely kérdést nem tartjuk elemezhetőnek az almanachok adatai alapján.

Pap László

AZ ANGOL–BÚR HÁBORÚ A MAGYAR POLITIKAI KÖZVÉLEMÉNY TÜKRÉBEN

Anglia gyarmatbirodalmával a XIX–XX. század fordulóján a világ leghatalmasabb állama volt, 33 millió km²-nyi területtel és 370 millió lakossal. A viktoriánus Nagy-Britannia ekkorra érte el gazdasági, ipari és tengeri erejének csúcspontját. A második ipari forradalom hatására azonban Németország, Franciaország és a többi nagyobb európai ország is jelentős fejlődésen, előrelépésen ment keresztül. A világ újrafelosztásában az utóbbiak is nagyobb szerepet szerettek volna játszani, s így megkezdődött a küzdelem a nagyhatalmak között.

Ázsiában ugyan ideig-óráig képesek voltak együttesen, egyazon cél érdekében fellépni (ld. bokszerlázadás), ám Afrikában már minden nemzet kőkeményen a saját érdekét tartotta szem előtt. Noha Afrika legnagyobb részét tárgyalásokon (berlini kongresszus, Helgoland-egyezmény, angol–német egyezmény Kenya kérdésében) és nem háborúban osztották fel, a harc időszakában a britek lett a főszerep, hiszen már korábban is voltak érdekeltségeik a kontinensen. Míg a franciák Afrikában a nyugat–kelet gyarmati tengelyüket szerették volna kialakítani, a németek pedig minél több gyarmatot akartak maguknak, addig az angolok a Cairo–Cartum–Capetown („C” tengely)-tervnek megfelelően a gyémánt- és aranybányákban gazdag búr településeket kívánták teljes ellenőrzésük alá vonni. A dél-afrikai terület nemesfémekben nagyon gazdag volt, csakhogy ennek zömét a búrok lakta Transvaalban és Oranjében tárták fel.

A búrok a 17. századtól idevándorolt kálvinista flamandok, hollandok, frízek és kisebb részt hugenották keveredéséből született nép, akik hagyományos családi jellegű farmergazdálkodást folytattak, és ragaszkodtak a függetlenségük megőrzéséhez. Szabadságuk megtartása miatt az angolok elől az 1834-től elkezdődött „nagy vándorlás” (Nagy Trek) korszakában Fokvárosba, majd Natal tartományba menekültek, és ott megalapították Transvaalt és Oranje Szabad Államot (1854). A XIX. század második felében feltárt arany- és gyémántlelőhelyek mágnesként vonzották a bevándorlókat, s ezzel kiélezték az új telepeseke, a búrok és a színes bőrű bennszülöttek ellentéteit. Az angolok a korona alá akarták vonni a fent említett területeket, ám a búrok harciasan ellenálltak. Ezt az eseménysorozatot első búr háborúként szokás említeni. A későbbiekben is voltak gyenge angol katonai próbálkozások (pl. 1895-ben a Jameson-rajtaütés), melyeket azonban a búrok visszavertek, és fegyverkezni kezdtek a várhatóan közeli végső összecsapásra.

A háború végül 1899. október 11-én robbant ki, melynek kezdetekor az angolok biztosak voltak benne, hogy kétszeres túlerejük diadalt arat („mire lehullnak a levelek, újra itthon lesznek katonáink”) ám nem így történt, hiszen az 1900-as év első feléig a búrok kerekedtek felül. A kudarcok hatására sorozatos erősítések érkeztek a brit korona minden egyes területéről, és ez meghozta a győzelmet. Év végére úgy tűnt a háború eldőlt, hiszen az angol győzelmek mellett a britek infrastruktúrája is jóval fejlettebb volt (ők ugyanis vasúton közlekedtek és táviróhálózat szállította a parancsokat, híreket).¹

A szabadon maradt búr területek egységei azonban nem adták meg magukat és gerillaharcot kezdtek, amellyel elhúzhatták a háborút, sőt komoly veszteségeket okoztak a briteknek, ám le nem győzhették őket. Ezeket a néhány fős szabadon mozgó milíciákat nevezték el kommandónak, s innen ered a máig használt kommandós szavunk. Végezetül 1902. május 31-én kötötték meg a békét, amely lezárta ezt a véres háborút. Nyolc évvel később, az 1910-ben domíniummá szerveződő Dél-Afrikai Uniót (Anglia negyedik domíniumát) már tárgyalásos úton hozták létre, hiszen a függetlenségüket elvesztett búr köztársaságok beléptek az államszövetségbe, cserében a britekkel együtt uralhatták a több milliós fekete lakosságot.²

A háború folyamán a szigetországi és főként az európai közvélemény döntő többsége a búrokkal rokonszenvezett, ez nyílt kritikája volt London gyarmati politikájának. Az ellenszenv, amit Anglia iránt érzett és fejezett ki a fél világ, két pilléren nyugodott. Az első, hogy elítélték azt a mérhetetlen kapzsiságot, amelyet a nemesfémbányák irányába táplált Anglia, illetve, hogy megvetették azt a felháborító, rágalmazó, hazugságra építő magatartást, mellyel Anglia a kívülállók számára előadta „jogos” igényét Transvaalra és Oranje Szabad Államra. A második pillér az irigység volt. Angliának már nemcsak a „hagyományos” gyarmattartókkal (Franciaországgal, Spanyolországgal, Hollandiával) kellett szembenéznie, hanem a Német Császárság igényeit is mérlegelnie kellett, valamint olyan új ipari nagyhatalmak törekvései is megjelentek, mint az Amerikai Egyesült Államok és Japán. Mindezek nyomán a legtöbb és legnagyobb gyarmattal rendelkező Anglia lett mindenki ellensége, ezért dél-afrikai gyarmati konfliktusa gyorsan nagy negatív nemzetközi vetületet kapott.

Mindezt alátámasztva két példát szeretnék felhozni, Németország és Oroszország részéről. Az első még a háború előtt történt, 1895-ben a Jameson-rajtaütés (Jameson-Raid) kapcsán, amikor is II. Vilmos német császár táviratban gratulált Krügernek a puccskísérlet sikeres leveréséhez: „Őszinte jókívánságaimat tolmácsolom, abból az alkalomból, hogy baráti hatalmak segítségét nem kérve, saját erőből sikerült a fegyveres csapatokat, amelyek békebontóként behatoltak az Ön országába, népével levernie és helyreállítania a békét”.³ Ez az üzenet nemcsak bátorítás volt a búroknak, de figyelmeztetés és kárörvendés is a britek felé.

¹ Szántó György Tibor: Anglia története. Akkord Kiadó, Budapest, 2003. 210.

² Egyetemes történelem. Szerk.: Barta János. Pannonica Kiadó, Bp., 2004. 214.

³ Makai György: Dél-Afrika: A vég kezdete? Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1987. 33.

A második 1900 januárjára tehető, amikor is az angol seregek sorozatos vereségéről kaptak híreket Moszkvában, s ezek hatására Oroszország elkezdte diplomáciai és katonai terjeszkedését Iránban Anglia kárára. Először is rábírta a teheráni kormányt olyan szerződésekre, melyek szerint az harminc évig csak orosz alattvalóknak fog vasútépítési engedélyt adni. Nyilván ez a lépés kereskedelmi és katonai szempontból is meggyengítette Anglia pozícióját Iránban, hiszen a brit politika hosszú idő óta Kelet-India biztosítását, Oroszország Perzsiától való távolmaradásában látta. Az iráni siker után jött az afganisztáni katonai fellépés, melynek során egy dandár átlépte a határt.⁴ Ezt Moszkva azzal magyarázta, hogy az angoloknak is jó, ha az oroszok lecsillapítják az afgán határon lévő nyugtalanságot, míg az angolok Dél-Afrikában harcolnak. A Német Császárság és a cári Oroszország mellett Olaszország titokban fegyverek csempészésével, Franciaország „inkognitóban” komoly idegenlégiós csapatokkal (gróf de Villebois-Mareuil vezetésével), a fél világ pedig egyebek mellett önkéntes egységekkel igyekezett a búrok segítségére, illetve az angol kárára lenni.

Ilyen hosszabbra sikerült felvezető rész után feladatomnak tartottam megvizsgálni, hogyan foglalt állást az Osztrák–Magyar Monarchia és azon belül Magyarország a háború alatt. Szeretném bemutatni a Monarchia álláspontját, a vezető magyar politikusok véleményét, hozzászólásait, a napi sajtó részletes beszámolóit, s néhány példán keresztül az egyszerű, hétköznapi ember viselkedését az angol–búr háborúval kapcsolatban.

A XIX. század utolsó harmadára Európa nagyhatalmai külön szövetségi rendszerekbe tömörültek. Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchia részeként 1879-ben Németországgal megkötötte a „kettős szövetséget”. A megállapodás a történelem korábbi szakaszaiból jól ismert „az ellenségem ellensége, a barátom” mottó alapján kötött, hiszen bő egy évtizeddel korábban még a felek a német egység létrehozásáért ellenséggként küzdöttek Königsgrätznél (1866-ban). Ám az azóta eltelt időszakban mindkét ekkor szerződött partnernek „kialakult” egy jóval nagyobb ellensége. Németországnak Franciaország, míg a Monarchiának Oroszország. A szerződés alapján a két fél Oroszország támadása esetén katonailag támogatná egymást, míg egy német–francia háború bekövetkeztére a Monarchia semlegességet ígért. Ez látszólag a Monarchiának kedvezett – hiszen német segítséget kapott volna fő riválisával szemben, míg német–francia ellentét esetén csak semleges maradt volna –, mindez mégis sok kellemetlenséget eredményezett Ferenc József országainak.

Rögtön a megkötésekor Anglia, aki ekkor még mindig a „splendid isolation” (fényes elszigetelődés) politikáját vallotta, fejezte ki csalódottságát. A brit–osztrák és a brit–magyar kapcsolatok évszázadok óta ugyanis jól működtek, s nyugvóponton voltak, ám ezzel Ferenc József felrúgta azokat. Ez az érzés csak felerősödött a „hármass” (1882), majd a „négyes szövetség” (1883) megkötésével. Ausztria–Magyarország számára így az angol külpolitika álláspontváltozása

⁴ Wilson, Keith: *The International Impact of the Boer War*. Palgrave, New York, 2001. 49.

súlyos következményeket hordozott magában.⁵ Ennek megfelelően Ferenc József és a bécsi diplomácia csendben maradt a Jameson-rajtaütés és a vilmosi távirat-válasz idején, továbbá némán szemlélte az 1899-es nyárvégi, őszi eleji angol–búr eseményeket is.

Így tehát 1899 októberében, a háború kirobbanását követően a Monarchia semleges álláspontra helyezkedett, elhatárolódva a német imperializmustól. Kockára tette a kettős szövetség alapját, de Angliával szemben többet nem vállalhatott. Ezt hivatalosan Ferenc József 1899. december 1-jén mondta ki Pesten a Monarchia közösgyi bizottsági ülésén Szapáry Gyula gróf bizottsági elnökhöz intézett válaszában: „A Dél-Afrikában felmerült háborús bonyodalmak irányában szoros semlegességre vagyunk elhatározva és csak azt óhajtjuk, hogy az összeütközés mihamarabb befejezését találja!”⁶ Természetesen ez volt a Monarchia közös Külügyminisztériumának is a hivatalos álláspontja, melyet a magyar küldöttek is elfogadtak.

A közösgyek tárgyalására kiküldött Magyar Országos Bizottság külügyi albizottságának jelentésében (1900. 01. 10.) ugyanis a közös külügyminisztérium 1900. évi költségvetési előirányzatát elfogadta. „Nagy meglepéssel vette tudomásul a külügyi albizottság azt, amit a tisztelt Külügyminiszter Úr (Agenor Goluchowski) a nyugati hatalmakhoz, nevezetesen Angol- és Franciaországhoz való viszonyokról mondott. Bármily érzelmekkel kísérjük is a dél-afrikai háborút, monarchiánk érdekei határozottan kívánják az Angliával régóta fennálló és mindkét részre nézve hasznosnak bizonyult barátságos viszonyok fenntartását. Így csak helyeslendőnek tartjuk azt, hogy külügyi kormányunk a dél-afrikai eseményekkel szemben a legszorosabb semlegességet tartja fenn.”⁷ Tehát a politikai felső vezető réteg a királytól kezdve a közös külügyminiszteren át, az osztrák és a magyar külügyi albizottság tagjaival együtt a határozott semlegességre helyezkedett, s a háború mielőbbi lezárását várta.

Sikerült a közös minisztertanácsi jegyzőkönyveket átnézni, s ezekben ugyan csak szerény forrás utal a búr háborúra, mégis értékesnek ítéltethetjük a következő sorokat, melyek a magyar miniszterelnöktől és a közösgyi bizottság elnökétől származnak az esetleges pretoriai konzulátus felállításának kérdésében. „Bár készséggel elismeri, hogy az elnök – az ülés elnöke – tárcájának többletköltségvetését illető érvek megfelelőek, a Magyar Királyság miniszterelnöke, Széll Kálmán ennek ellenére az elnök felé azt a kérést szeretné intézni, hogy mivel a vámbevételek visszaesése rendkívül hátrányosan befolyásolta a közös költségvetés mérlegét, ezért a tiszteletbeli konzulátusok tényleges konzulátusokká való átalakításának ütemét valamelyest lassítsa. A vámbevételek visszaesése mintegy 17 millió koronát tesz ki, s ez által úgymond automatikusan megnövekszik a költségvetésre rótt teher.

⁵ Magyarország története 1890–1918. Szerkesztette: Hanák Péter, Akadémiai Kiadó, Bp., 1978. 251.

⁶ Parlamenti (Deák) Gyűjtemény – Közösgyi Országos Bizottsági jegyzőkönyv 91.

⁷ Uo. 137.

Az elnök erre megjegyzi, hogy bár a tiszteletbeli konzulátusok ténylegessé alakítása megfelel a delegációk ismételten kifejezésre juttatott kívánságának, ő ebben az ügyben csak nagyon fokozatosan haladt előre és intézkedései csak a legfontosabbakra korlátozódtak. A szónok [az ülésen éppen beszélő, ebben az esetben az elnök] tehát – bár ez ügyben minden oldal sürgeti –, elhalasztja a pretoriai konzulátus megalapítását.”⁸ Végül nem is alapított a Monarchia a capstadti konzulátus mellett Pretóriában egy újabb követséget.

Az előzőeknek megfelelően nemcsak a konzulátus kérdésében, hanem a semlegesség terén is a Széll Kálmán vezette magyar kormány a Monarchia álláspontját képviselte, azonban voltak olyan ellenzéki parlamenti képviselők is, akik egyértelműen a búrok pártjára álltak és a semlegességet felrötták a miniszterelnöknek. Ilyen volt Major Ferenc székesfehérvári orvos, néppárti képviselő, aki a miniszterelnökhöz intézett interpellációjában 1899. december 5-én azt kérdezte a miniszterelnöktől, hogy ha az orosz, a francia, a németalföldi és a német vöröskereszt-egyletek már a második expedíciójukat indítják a dél-afrikai harctérre, akkor vajon a magyar kormány által támogatott magyar vöröskereszt miért nem tervezi ugyanazt.

Széll Kálmán válaszában leszögezte, hogy a magyar állam adományokkal ugyan támogatja a vöröskeresztet, de szervezeti működésébe, iránymutatásába nem szól bele. Így, ha a magyar vöröskereszt úgy dönt, hogy a – miniszterelnök szerint is messzi – tengerentúli magyar érdekeltségtől mentes háborúban nem vesz részt, azt erőszakkal nem lehet rávenni. Széll szerint pedig felesleges is odamennie a magyar vöröskeresztnek, mivel az nagy pénzáldozat lenne, s lehet, hogy az egyébként is kis létszámú magyar csapatra már szükség sem lenne, mert megoldják az ottani munkát a nagyobb nyugati államok egyletei. Ám a miniszterelnök megjegyezte, hogy Major Ferenc előadhatja a kérését a vöröskeresztnek, mely autonóm testület, s ha ők kérik, akkor támogatni fogja a kiutazásukat. Major szerint ugyan több indok is alátámasztaná a magyar jelenlétet (reklám Magyarországnak; humanitás; kereskedelmi kapcsolatok köttethetnek), mégis sajnálattal bár, de tudomásul vette Széll Kálmán választát.⁹

Nem tudom tényekkel alátámasztani, hogy ezen interpellációt követően miért kellett újabb két évet várni a következő búr háborúval kapcsolatos felszólalásra. Talán a kezdeti érdeklődés, lelkesedés alábbhagyott, vagy a fenti elutasító választól ment el a képviselők kedve. A magyar belpolitika terén nem is tarthatjuk kulcsfontosságú kérdésnek a háborút, bár a hétköznapi embert érdekelte a téma.

A következő – s a magyar parlamentben egyben utolsó – búr háborúval kapcsolatos interpellációt Schmidt Károly intézte Széll Kálmánhoz. Schmidt szerint az újságok telekürtölték a világot azzal, hogy az angol kormány húszezer lovat szállíttat Fiuméből Dél-Afrikába, s ezen lovak nagy többségét Magyarországon

⁸ *Somogyi Éva*: Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1895–1907. Budapest, 1991. NR: 43 Gemeinsamer Ministerrat, Wien, 15. April 1901

⁹ Országgyűlés Képviselőházi Napló 1896–1901. 499. Országos gyűlés – 1899. december 5. (kedd) 498–513, XXV. 38–40.

veszi meg. A képviselő véleménye szerint igazak a hírek, hiszen kisebb szállítások már biztosan voltak, de ez a mennyiség nemcsak a magyar közvéleményt, hanem a nemzetközi újságokat is megdöbbenetette. Schmidt úgy véli, ezzel a magyar kormány átlépi a semlegesség határát, s a nemzetközi megítélésünk is csorbul. Széll Kálmán válaszában kitért azokra a tényekre, melyek befolyásolják a fenti állítást. Ezek szerint „lókiviteli” tilalom nincs Magyarországon. A lovak haszonnal történő eladása gazdasági előny az országnak. Hogy hova viszik, mennyit visznek, kiknek viszik, nem kutatta a magyar kormány, de az elhangzott indokok miatt nem tiltják a lovak külföldre történő eladását, szállítását, már csak azért sem, mert a nemzetközi jogban nincs megtiltva, hogy egy semleges állam lovakat adjon el. Ugyanakkor Széll Kálmán felszólította Schmidt képviselőt, hogy Anglia baráti állam és szavait felé ekként fogalmazza meg. Schmidt ugyan a választ nem fogadta el, mert szerinte ennyi erővel még ágyút is szállíttathatunk, a parlament döntő többséggel mégis elfogadta és tudomásul vette a miniszterelnök választát.¹⁰

A példák mindegyike bizonyítja tehát, hogy Magyarország hivatalos álláspontja a semlegesség volt, sőt még az Angliával kapcsolatos rokonszenvet is kiolvashatjuk a sorok közül. Egy-egy ellenzéki csoportosulás próbált változtatni ezen, s a kapzsiságra, illetve a humanításra hivatkozott, de kevés eredményt sikerült elérniük.

Az uralkodó, a közös külügyminisztérium, a magyar külügyi bizottság, a közös minisztertanács, a magyar miniszterelnök és kormány, valamint a magyar parlament bizonyos tagjainak véleményének ismertetése után érdemes kitérni a nagyköveti jelentésekre is. Az Osztrák–Magyar Monarchia külképviseletei közül az egyesült királyságit, vagyis a londonit, illetve a Dél-Afrikában lévő capstadtit mutatom be részletesebben. Mivel ez a két ország állt hadban egymással, logikusnak tűnt, hogy az ottani osztrák–magyar (pontosabban: egyértelműen osztrák) követ jelentéseit, beszámolóit, reakcióit tárjam az olvasó elé. A nagykövek mindkét esetben a konkrét hírközlésen kívül adtak egy kis „sajtószemlét”, igyekeztek megismertetni az itthon maradottakkal a helyi viszonyokat, illetve tolmácsolták a közvélemény reakcióit a különböző hírek közlésekor.

A jelentések nagy százaléka precíz, korrekt és szigorúan tárgyilagos. Igyekeztek objektívek maradni, noha néha-néha érződik anyagukon a „kinti háttér nyomása”, s olykor még saját, önálló véleményt is formáltak, ami egyébként az efféle korabeli jelentésekre egyáltalán nem volt jellemző. Magyar képviselő a korszakban sajnos nem igazán juthatott fontos országok külképviseletének vezetői pozíciójába, sőt még az egyes külképviseleti csoportokban is alig találunk magyar diplomatát. Néhány üdítő kivétellel persze találkozhatunk, mint például gróf Apponyi Rudolf (1867–1871) vagy gróf Károlyi Alajos (1878–1888) nagyköveti megbízatása az Egyesült Királyságban (Ambassador to the Court of St.

¹⁰ Uo. 28. Országos gyűlés – 1901. december 11 (szerda). 1–31, I. 444–447.

James is London),¹¹ ám ez ritkaságszámba ment, mivel az osztrákok igyekeztek a fontosabb pozíciókba a saját embereiket ültetni.

Korszakunkban a Monarchia londoni nagykövete Franz Graf von Deym von Stritez volt, aki cseh területen született osztrák nemesi család sarjaként, majd szép diplomata karriert futott be, noha apja a császári seregek egyik hadnagya volt, s fiát is inkább a hadügyi dolgok felé terelte volna.¹² Mégis számunkra nem Graf – aki a legtöbb követjelentést csak aláírta, vagy még azt sem tette –, hanem jóval inkább Albert Count von Mensdorff-Pouilly-Dietrichstein a fontos. Ő volt ugyanis az, aki a követjelentésekhez az anyagokat összegyűjtötte, megszerkesztette és megfogalmazva papírra vetette azokat. Mensdorff volt Graf helyettese, majd Graf halála (1903) után, 1904-től ő lett a Monarchia londoni nagykövete egészen az I. világháború kitöréséig. Mensdorff ősei eredetileg francia nemesi családból származtak, ám a francia forradalom után osztrák területre menekültek. Diplomata karrierjét Párizsban kezdte, ám az angol királyi családdal való távoli rokoni kapcsolata (nagyapja, Viktória királynő nagynénjének férje volt) révén 1889-től már a londoni követségben találjuk, először alkonzulként, majd nagykövetként.¹³

Az első búr háborúval kapcsolatos jelentését Mensdorff 1899. július 17-én küldte Bécsbe, melynek címe „Transvaal Angelegenheit”. Ebben rövid politikai helyzetképet küldött a transvaali ügyről, az ellentétet ecsetelte, ám Lady Salisbury betegségét jóval hosszabban taglalta.¹⁴ 1899 szeptemberében aztán már jóval komolyabb, sőt komorabb képet festett jelentésében. Azt taglalta, hogy a nagyobb londoni lapok vezércikkekben pesszimistán értékelik a kialakult helyzetet, melyet az is alátámaszt, hogy a nyári hetekben a kabinet egyik tagja sem tartózkodott Londonban, de a komoly helyzetre való tekintettel a kormánytagok egyszerre tértek vissza megvitatni a kialakult politikai szituációt.¹⁵

Az év vége felé, mikor sok öröm nem jutott az angoloknak, egyre többen fordultak el a britektől és folytonos ellenszenv áradt a nemzetközi sajtóból, akkor kezdtek el az angol lapok foglalkozni az európai nagyhatalmak közvéleményével. Így jutott el az *Observer* c. angol lap egy távirathoz, melyben az újság bécsi tudósítója jelezte, hogy több esti bécsi lap – az angolok számára – kedvezőtlen, tényszerű híreket közölt Ladysmith helyzetét illetően. A *Volksblatt* bécsi folyóirat szerint, már egész Natalt átadhatják a búroknak. A tudósító ebből a jelentésből kiindulva arról számolt be, hogy a Monarchia ellenséges álláspontra helyezkedett, és kárörvendő szellemiség uralkodik az angolokkal szemben. Az *Observer* tehát kiemelte, hogy a bécsi újságok gyűlölettel és élcelődésekkel vannak tele az angolok iránt. A nagykövet azonban jelentésében hozzátette, hogy az

¹¹ www.mfa.gov.hu/kulkepvisolet/uk.hu/uk-tortenete/nagykövetek.htm

¹² Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950 (ÖBL), Band I, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1957. 182.

¹³ Uo. 224.

¹⁴ Politischen Gegenstand Nr. 37. (1899) Transvaal Angelegenheit 1899. július 17.

¹⁵ Uo. Nr. 42. (1899) Durchfabren von Waffen Munitar für den Transvaal durch Portugese Besetzungen. 1899. szept. 5.

objektív hangvételű cikkeket, illetve az angolok melletti szimpátiát tanúsító írásokat csak a *Times* és a *Standard* idézi.¹⁶ Egy objektív cikket továbbított is másnap Mensdorff The war is in South Africa címmel, mely helyzetet korrekt módon elemezte, és tárgyilagosan taglalta az eseményeket.¹⁷

A következő év elejéről kapunk egy visszajelzést a londoni közvélemény álláspontjáról, mely szerint az eddigi kudarcokért a kormányt, a hadügyi vezetést és főként Chamberlaint teszik felelőssé. S ugyan már nagyon sokan vágnak a békére, mégis általános vélemény, hogy a háborút addig kell folytatni, amíg a búrokat le nem győzik.¹⁸

A háború közben Anglia győzelmeivel folytatódott, és a közhangulat javulása mellett egy érdekes követjelentésre sikerült rábukkanni. 1900 tavaszán Lord Roberts előrenyomulása megtorpant, melynek oka valószínűleg nemcsak a lábbelik kopása és a meleg ruhák hiánya volt, hanem az, hogy komoly lövészetéseket szenvedtek a brit seregek. A takarmány szűkössége és különböző betegségek következtében angol kimutatások szerint hetente ezer lovat veszítettek. Ezt a drasztikus számot pótolni szeretne volna a brit kabinet, mégpedig dél-amerikai és közép-európai lóvásárlással.¹⁹ A nagykövet aztán nem ecsetelte, de később a magyar parlament (mint már említettem), a pesti újságok és a hazai közvélemény együttesen kérte számon a Széll-kormányon a magyar lovak brit oldalon történő háborús szerepvállalását. A későbbiekben, a búrok visszaszorítását követően a követjelentések egyre kevésbé szóltak a háborúról. Magyar vonatkozású jelentések ezután már nem láttak napvilágot.

A Monarchia vezetése ügyelt arra is, hogy a londoni jelentések mellett a háború ideje alatt a helyszínen is képviseltesse magát. Így kapunk információkat a capstadti főkonzultól, von Hirschtól. Az első igazán komoly jelentést 1899 augusztusában küldte a nagykövet, mikor is csapatmozgások ismertetését helyezte a középpontba. Ezek részben elhamarkodottak, részben pedig abszolút megbízhatóak voltak. Közben tagadhatatlannak vélte, hogy a transvaali válság súlyos szakaszba jutott. Ebből bármely fél már csak komoly presztízsveszteséggel lábalhat ki, vagy kitör az elkerülhetetlennek látszó háború.²⁰

Közvetlenül a háború kitörése előtt érdekes magyar vonatkozású jelentést küldött Hirsch. Az Osztrák–Magyar Monarchia johannesburgi segélyegyletének vezetője, Epler a következő történetet mondta el a nagykövetségen: A bányamunkások elvándorlása, elmenekülése olyan méreteket öltött, hogy a bánya működését rövid időn belül abba kellett volna hagyni. Azonban a Monarchia bá-

¹⁶ Uo. Nr. 60. (1899) Die englische Presse über die in österreich – ungarn gegen England herrschende Stimmung. 1899. nov.24.

¹⁷ Uo. Nr. 61. (1899) Verlage eines Telegrammes des Wiener Correspondenten des „standard“. 1899. nov. 25.

¹⁸ Uo. Nr. 1/C. (1900) Den südafrikänischen Krieg und die gegenwärtige situation betreffend. 1900. jan. 9.

¹⁹ Uo. Nr. 24. (1900) Die Sachlage am Kriegsschauplatze in Südafrika betref. 1900. ápr. 12.

²⁰ Politischen Gegenstand Nr. 16. (1899) Gruppenbewegungen, 1899. aug.08.

nyamunkásai Epler tanácsára nem szüntették be a munkát, és a jövőben sem tervezik, hogy azt abbahagyják. Ennek hatására Epler nemcsak a jó munkaerő megbecsülését és a munkavállalók jó hírét látta honfitársaink cselekedetében, hanem jóval kedvezőbb munkafeltételek elérését is garantálta.²¹

1900 nyarán egy furcsa változásról számolt be a nagykövet. A német főkonzult, Fockét – akivel ő igen jó kapcsolatot ápolt – leváltották. A hivatalos magyarázat a nagykövet nyugdíjazása volt, ám mivel az év elején vette át konzuli megbízását, egyértelműen más állt a háttérben. Távirati visszahívása és ideiglenes nyugdíjazása a német birodalmi újságok által generált „angolbarátsági és hazafiatlan kijelentései” miatt történt. A Reuters hírügynökség által közölt információ több diplomata számára – különösen az angolok körében – megdöbbenő volt, hiszen még lehetősége sem volt arra, hogy a lapok által felhozott vádakra reagálhasson.²²

A nagykövet a következő események közül az ünnepeket emelte ki, s megemlítette, hogy egy ünnepségsorozat folyamatának lezárásához érkeztek az 1900-as év végére. Rendezvényt tartottak ugyanis a három ostromlott város – Mafeking, Kimberley, Ladysmith – felszabadításakor, majd a hadiesemények pozitív alakulásakor vagy Baden-Powell tábornok látogatásakor, ám mindent elhomályosít a leköszönő főparancsnok Lord Roberts fogadtatása, akit komoly köszöntők után egy jelképes díszkarddal ajándékoztak meg.²³

Már korábban kiemeltem, hogy a lovak milyen fontos szerepet töltek be. Most egy példát hozok fel arra, hogy mekkora veszteséget jelentett a megsemmisítésük. Az újságjelentések szerint ugyanis az angolok 800 lovat és mintegy negyvenezer juhot öltek meg, mivel azok nem tudták követni a hadoszlopot, ám a bűroknak hátrahagyni semmiképpen nem akarták őket.²⁴

A háború vége előtt pár hónappal az utolsó komolyabb búr sikerről, fellángolásról írt a konzul, amely vasútvonalak támadásában, települések zaklatásában volt tetten érhető. Sőt egy kommandó még a norvals ponti hidat is megrongálta ezzel megbénítva az angolok kereskedelmi és hadi összeköttetéseit.²⁵ Azzal azonban a capstadti összes diplomata tisztában volt, hogy ezek csak kisebb kellemetlenségek, hiszen eddigre már eldőlt, hogy a búr nemzet jeles, ám kicsiny hadserege nem tudja legyűrni a brit birodalmi túlerőt.

A politikusok álláspontjának vizsgálata után szeretném a magyar folyóiratok angol–búr háborúval kapcsolatos lényegi, főként magyar vonatkozású írásait ismertetni, hiszen a politikai közvéleményhez az újságolvasó értelmiség is hozzátartozott. Először vegyük szemügyre a Népszavát, mely 1877 májusában indult Budapestén Külföldi Viktor szerkesztésében. A lap sokáig csak hetente egyszer, majd háromszor (kedden, csütörtökön, pénteken) jelent meg. 1880-ban lett a Magyar

²¹ Uo. Nr.23. (1899) Verkehungen für den Schutz und Weinterbetrieb der Goldminen. 1899. szept. 26.

²² Uo. Nr. 13. (1900) Abberufen von generalkonzul Focke, 1900. jún.12.

²³ Uo. Nr. 20. Abreise von Lord Roberts. 1900. dec. 19.

²⁴ Uo. Nr. 20. (1901) Der Gegenheitbericht, 1901. aug. 7.

²⁵ Uo. Nr. 43. (1901) Der Gegenheitbericht , 1901. dec. 31.

Szociáldemokrata Párt hivatalos lapja, melyet már Csorba Géza szerkesztésében, mint „a magyarországi szociáldemokraták központi közlönye”-ként olvashatott a nagyérdemű. 1905-ben alakult napilappá, ám a hirdetések megjelenése messze maradt a többi újságban játszott szerepétől. Az immáron napilap szerkesztője Garami Ernő lett, helyettese pedig Weltner Jakab, míg a lap vezető publicistája 1907-től kezdve Kunfi Zsigmond lett. Végig erőskezü szerkesztői irányítás volt jellemző, a szerkesztő pedig a pártvezetőség szigorú irányítása alatt állt.²⁶ Ennek megfelelően erősen baloldali színezettel lépett fel már 1899 nyarán a „kapzsi angolok” ellen. A szerző felszólította „Angolországot”, hogy jól gondolja meg háborúját, mert komoly nemzetközi visszhangja lesz, és valószínűleg a többi dél-afrikai állam is csatlakozni fog, így komoly méreteket ölthet az ellenségeskedés.²⁷

1899. október 17-én pedig már címlapon volt a háború, s a vezércikkben ecsetelte a szerző az erőszak, erkölcstelenség, rablás fogalmát. Felhívta minden baloldali munkás figyelmét, hogy ítélje el a háborút, s az angol munkásokhoz és liberálisokhoz fordult segítségért.²⁸ 1900 januárjában vezércikkben közölte a háború tanulságait. Az újságíró jelezte, hogy a militaritás felett kimondták a halálos ítéletet, hiszen az angol csapatok háborúban edzett komoly felszereléssel bíró katonákból állnak, de csak zsoldosok, míg a búr paraszt a saját földjét védi a saját eszközeivel. Mégis a búr győz, így fel kell számolni a katonaságot is, önvéderőt kell létrehozni.²⁹

Ahogyan a búr hadisikerek csökkentek, a Népszava is egyre kevésbé adott hírt a háborúról. 1901 novemberében azonban nyilvános nagy népgyűlést szerveztek „A proletáriátus és az angol–búr háború” címmel. A rendezvényre végül több mint ezer munkás ment el, ott és határozatban szólították fel a magyar és más kormányokat, hogy vessenek véget a saját eszközeikkel a háborúnak.³⁰

A következő folyóiratként a *Magyar Nemzetet* vizsgálok, melyet ilyen néven először Jókai Mór alapított 1899-ben. Ez egy olyan liberális politikai napilap volt, mely két korábbi folyóirat a *Nemzet* és a *Magyar Újság* című lapok egyesülése nyomán indult. Főszerkesztője először a lap tulajdonosa, Jókai Mór volt, majd Beksics Gusztáv, a felelős szerkesztői tisztet pedig Adorján Sándor, Szomory Emil, majd Landor Tivadar töltötte be. Jókai halála után 1906 és 1910 között Ugron Gábor irányításával mint „független lapot” adták ki. Végül 1913-ban szűnt meg az újság.³¹ 1899 októberében többször is vezércikként közölte Adorján Sándor a „transvaali háborúról” született írásait, melyekben mérlegelt, összehasonlított, s leginkább a háború konkrét okait kereste.³²

²⁶ Buzinkay Géza: Kis magyar sajtótörténet. Haza és haladás alapítvány, Budapest, 1993. 58.

²⁷ Népszava, 1899. július 18. 2.

²⁸ Uo. 1899. október 17. 1.

²⁹ Uo. 1900. január 13. 1.

³⁰ Uo. 1901. november 28. 2–3.

³¹ Buzinkay, 57.

³² Magyar Nemzet, 1899. okt. 4. 1.

1900 elején szintén Adorján szerkesztette azt a vezércikket, melyben Anglia kellemetlen, már-már súlyosnak tűnő helyzetét ecsetelte. A vereségek hatásaként ugyanis demoralizált hangulat uralkodik Angliában, s Európa közvéleményének nagy része elfordult a britektől. Ebben a helyzetben érkezett a hír, mely szerint Anglia a portugálok által birtokolt Delagoa-öböl minden egyes hajóját átkutatta. Így járt több német hajó (General, Herzog) is, amely a vöröskereszt jegyében segélyszállítmányt juttatott volna el Délnyugat-Afrikába. Ezt akadályozták meg az angolok „hadi-dugárura” hivatkozva. Ezzel azonban a német, a portugál, s a szabad kereskedelmet mindig pártoló amerikai nép komolyabb ellenérzését váltották ki. Ezért Adorján szerint mihamarabb a békekötésre kell Angliának koncentrálni, amennyiben nem akar nagyobbat bukni a dél-afrikai hódításai terén.³³

Az 1900-as év közepére egyre inkább a tényekre szorítókozó hírközlést nyújtott olvasóinak a Magyar Nemzet. Azonban a „Béke bástyája” címmel Beksics Gusztáv főszerkesztő Agenor Goluchovski közös külügyminiszter beszédét elemezte. Goluchovski gróf ugyanis azt kérte az osztrák és a magyar külügyi delegáció küldöttaitól, hogy az egyre jobban teret nyerő európai, és azon kívüli kedvezőtlen események – mint például a búr háború – hatására a Monarchiának is fel kell készülnie „bármely eshetőségre”. Ez komoly terheket róhat Ausztriára és Magyarországra egyaránt, ám Beksics egyetértett Goluchovskival, miszerint hosszú távon az kifizetődő lehet.³⁴

Az év végére, ahogyan egyre inkább egyértelmű lett az angolok fölénye, egyre kevesebb hír jelent meg a Magyar Nemzetben, ám a „Búrok sorsa” című írásban Adorján az angolok méltóságát, nagyhatalmi becsületét, hagyományait méltatta, miszerint a már legyőzött, ám bátor búrokat megbecsülik, és nem alázzák meg őket, valamint nem állnak bosszút rajtuk.³⁵

1901 októberében, éppen két évvel a háború kitörése után közölte a Magyar Nemzet a „krónikus háború”-val kapcsolatos vezércikkét. Ebben idézi Winston Churchill-t, a kalandos szökése révén híressé vált harctéri tudósítót, akit azóta parlamenti képviselővé választottak. Ő nevezte a búr háborút olyan krónikus betegségnek, mely hosszú időre megfészkeli magát az emberi testben, amelynek szenvedéseit a beteg lassanként megszokja és önmegadóan tűri. Az angol nemzet tudja, hogy előbb vagy utóbb az övé lesz Transvaal és Oranje, s ezzel a dél-afrikai hegemonia. Azonban az újság angol és nemzetközi szakértőkre hivatkozva felvetette, hogy ez bizonyosan így lesz, de mégsem mindegy, hogy mikor ér véget ez a krónikus háború. Ez a küzdelem ugyanis lebénítja az angolok akcióképességeit, leköti hadi erejét, bénítja diplomáciai kapcsolatait.³⁶

Adorján Sándor 1902. februári összefoglalójában egyértelmű pozitívumát fogalmazta meg a holland németalföldi közvetítésnek a béke ügyében. A Magyar Nemzet felelős szerkesztője leírta, hogy már mindenki rettentően áhítja a békét,

³³ Uo. 1900. január 7. 1.

³⁴ Uo. 1900. május 15. 1.

³⁵ Uo. 1900. december 9. 1.

³⁶ Uo. 1901. október 9. 1–2.

s ennek eléréseért nagy lépés lehet a németalföldi segítség. Adorján ezen cikkében is, mint az eddigiekben is, megfogalmazta, hogy ugyan erkölcsileg mélyen elutasítandó az angolok viselkedése, ám mivel a Monarchia mindig jó viszonyt ápolt a britekkel, így ebben nekünk nem szabad hivatalosan állást foglalni. A legjobb, ami történhet: a békekötés.³⁷

A következő jelentős folyóirat a *Pesti Hírlap*, mely több egymástól független, magyarországi politikai lap címe volt. Korszakunkban már a negyedik kiadású Pesti Hírlap jelent meg 1878-tól 1944-ig. Tulajdonosa a Légrády Testvérek cég-csoportja volt, s a mérsékelt konzervatív lap az első világháború idejére közel félmillió példányszámot ért el. Az 1880-as évek elején a pártpolitikától távol tartotta magát, hogy minél nagyobb olvasóközönséget szólíthasson meg. Mivel a lapalapításhoz szükséges kaució egy részét Tisza Kálmán tette le, a Pesti Hírlap indulásától a századfordulóig megbízhatóan kormánypárti volt, a mi időszakunkra, Széll Kálmán miniszterelnökségétől kezdve azonban ellenzéki vizekre evezett.

A Pesti Hírlap célja a programadó vezércikkük szerint: „a magyar közönségnek egy jól és fürgén szerkesztett, minden hírt gyorsan közlő, olcsó napilapot nyújtani. Óbégatás helyett tettekre van szükség.” Kisebb, úgynevezett berlini formátumot használt (47×32 cm) és felvágva került az olvasókhoz, ami újdonság volt, akárcsak a magyar nyelvű apróhirdetés. Első szerkesztője Csukássy József volt, őt követte Kenedy Géza, majd a századfordulótól Lenkey Gusztáv. Lapjain a legkiválóbb írók és újságírók jelentek meg, pártállásuktól, vonzalmaiktól függetlenül.³⁸

A Magyar Nemzettel szemben a Pesti Hírlap a kezdetekben kevesebb terjedelemben számolt be a búr háborúról, s ez a későbbiekben sem változott. Így nem látszott az a kontraszt, mely a többi sajtótermékre együttesen jellemző volt, miszerint a háború elején komoly oldalszámokat áldoztak az eseményeknek, majd az angolok felülkerekedése után fokozatosan rövid sorokra korlátozódtak.

Ellenzékiségét bizonyítva néha-néha odaszúrt a magyar kormánynak is, de főleg az angolokat „osztotta”. 1901 januárjában például közölte, hogy már több mint 210 ezer főből áll a brit haderő, de még a négy-ötszörös túlerő ellenére sem tudják legyőzni a búrokat. Kiemelte továbbá, hogy a 7500 főből álló önkéntesek száma, a teljes haderő létszámhoz képest igen csekély, pedig az angol politikai vezetők, miniszterek milyen lelkesen jelentették, hogy az önkéntesek száma kimagasló Angliából és a gyarmatokról is.³⁹

Ez évi júniusi számában felhívta a magyar kormány figyelmét, hogy Christiaan de Wett búr tábornok unokaöccse látogatott Budapestre, s nem volt olyan felelősségteljes magyar politikai vezető, aki hivatalosan fogadta volna. Mindez szégyen olyan nemzetre nézve, mint a miénk, mely fél évszázaddal korábban szintén a saját szabadságáért küzdött úgy, mint most a szimpatikus búrok. Miniket sem hallgatott meg Európa, éppen ezért, ebből tanulva nekünk segítséget kellett volna nyújtanunk a búroknak, legalább diplomáciai téren, ám ez elmaradt.

³⁷ Uo. 1902. február 2. 1–2.

³⁸ Buzinkay, 57.

³⁹ Pesti Hírlap, 1901. június 7. 2.

A magyar nép azonban a búrok mellett áll, mutatja ezt az a közel százezres tömeg, mely fogadta De Wettet és útítársát.⁴⁰

1901. év végén a Pesti Hírlap volt az első, mely megszellőztette Kitchener tábornok hazahívását és Hamilton tábornok kinevezését. Egyúttal párhuzamot vont a lap a Roberts-Kitchener és a Kitchener-Hamilton csere között. Roberts legyőzte a búrokat, de megnyerni nem tudta a háborút, mert nem tudott kegyetlenkedni. Kitchener megnyerte a háborút, ám nem képes kompromisszumokra, így békekötésre alkalmatlan. Ezért megy most Hamilton Dél-Afrikába, hogy a békét előkészítse.⁴¹

A következő bemutatni kívánt sajtótermék az 1881-ben Rákosi Jenő alapította *Budapesti Hírlap*, mely a nemzeti ábrándokat, hiúságot és a sovinizmust tette árujává. „Nem kell ide más, mint 30 millió magyar és miénk volna Európa Keletje!” A millenniumi Magyarországon ezzel a legmagasabb állandó példányszámot (30 000) tudta elérni. Legnevesebb publicistája Beksics Gusztáv volt.⁴² A fenti hírlap a háború részleteivel egyáltalán nem foglalkozott, a háború után azonban Krüger helyzetéről közölt értekezéseket,⁴³ s ezek növelték a példányszámot.

A *Pesti Napló* független lapként, nemzeti liberális színezettel működött a nyolcvanas években, a kilencvenes évek elején pedig ifj. Ábrányi Kornél szerkesztésében megmaradt ez az irányvonal. 1894-től két évig Vészi József szerkesztette, aki azután teljes szerkesztőségével kilépett, és megalapította a *Budapesti Naplót*. A *Pesti Napló* a századfordulótól Surányi József szerkesztésében a politikától teljesen visszahúzódott, majd a későbbi évek során, irodalmias irányú baloldali lappá alakult.⁴⁴ Ennek megfelelően 1899 szeptemberében még találkozzunk búr témájú cikkel („Háború előtt”),⁴⁵ amely Steyn és Krüger elnök lehetőségeit taglalta, ám későbbiekben nem nagyon közölt a háborúval kapcsolatos írásokat, kizárólag a táviratok ismertetésére szorítkozott.

Helyette megtette ezt a *Budapesti Napló* (1896–1918), mely 1896-ban vált ki a *Pesti Naplóból*, és ezáltal egy kitűnően szerkesztett, színes, érdekes, a liberális értelmiségnél és a budapesti magas középosztálynál befolyásos lappá vált. A már korábban említett Vészi vezércikkei Kosztolányi szavaival „a forma remekművei” voltak. Mellette támogatta a fiatal magyar irodalmárokat: Adyt, Molnár Ferencet, Kosztolányit, Csáth Gézárt és másokat.⁴⁶ A *Budapesti Napló* már jóval részletesebben számolt be a háború eseményeiről, noha többnyire a tényszerű közlésre alapozott. Kiemelkedik azonban Vészi írása még 1899-ből, melyben a Ladysmith körüli helyzetet, eseményeket taglalta. Részletesen festette le számunkra a védekező angolok helyzetét és az ostromolni készülő búrok elszántsá-

⁴⁰ Pesti Hírlap, 1901. június 9. 1–2.

⁴¹ Uo. 1901. november 30. 3–4.

⁴² *Buzinkay*, 58.

⁴³ Budapesti Hírlap, 1902. szeptember 19. 13.

⁴⁴ *Buzinkay*, 58–59.

⁴⁵ Pesti Napló, 1899. szeptember 23. 3.

⁴⁶ *Buzinkay*, 58–59.

gát.⁴⁷ Persze ekkor még senki sem sejtette, hogy hosszú hónapokra beáll ez az ostromállapot.

A katolikus politikai lapok közül a legnagyobb a *Magyar Állam* volt, amely 1868-ban indult. 1888-ig tulajdonosa és szerkesztője az a Lonkay Antal volt, aki pápai lovagi címet kapott. Ő alkotott, szervezett, s leginkább az alsópapság szemléletét közvetítette. Őt követte Szauer Emil, aki elérte, hogy az előző szemlélet megmaradjon, és a heti hat megjelenést is ő biztosította.⁴⁸ A Magyar Állam egyházpolitikai napilapként kettős dilemmával nézett szembe. Először is keresztény magatartást követve mélységesen elítélte a háborút, az erőszakos emberirtást. Másik részről azonban a kormány támogatója volt, hiszen az egyházi politikát beépítette Széll Kálmán a programjába. Ezért a Magyar Állam is próbált a jóindulatú semlegesség álláspontjára helyezkedni, ám óhatatlanul érezhető az emberirtás elleni tiltakozás.

A háború előtt még annak lehetőséget fejtegette, hogyan lehetne elkerülni a háborút, s kiemelte ugyan, hogy Dávid és Góliát harcol egymással, mégsem egyértelműen Anglia „nyakába varrja” a háborút, hisz szerinte ehhez két fél kell, akik most egymásra mutogatnak a háború okai miatt.⁴⁹ Tényközlését az év végén sem fejezte ki másként, mint a már ecsetelt két ambivalens érzés foglyaként: egyrészt elítélte a kegyetlenkedést, másrészt az angolok veszteségeit (Methuen lord seregében) is sajnálattal vette tudomásul.⁵⁰

Holló Lajos, Inczédy László és Lovászy Márton alapította 1893-ban a *Magyarország* nevet viselő, az első este megjelenő lapot. Befolyását vezérpublicistájának, Bartha Miklósnak köszönhette. 1910 után Károlyi Mihály baloldali nézetét vallotta a lap.⁵¹ Holló Lajos írásában már az 1900-as év elején saját tudósítójára – akit 1900 elején küldtek ki az 1899-es szörnyű dezinformációk hatására – támaszkodva ismertette, hogy Anglia komoly összetűzésben van a fél világgal. A „dél-afrikai háború epizódjai” című vezércikkben kifejtette, miért, hol és hogyan áll szemben Angliával, s a Monarchia nehéz helyzetét taglalta, miszerint vezetői nem tudnak erkölcsileg és diplomáciailag egyaránt jó döntést hozni.⁵²

Bartha Miklós az 1900-as év derekán a „Vég kezdete” című vezércikkében a hamarosan befejeződő háborúról írt, mely a szerző szerint a búr szabadság utolsó felvonása lesz, Krüger elnök ugyanis újabb és újabb békefeltételeket fogad el és mindenáron szeretne békét kötni. A búrok ugyan hamarosan elvéreznek, ám Bartha szerint a hősieles kitartással vívott hosszú háború alatt megszerezték maguknak a történelmi halhatatlanságot.⁵³

⁴⁷ Budapesti Napló, 1902. szeptember 12. 2.

⁴⁸ *Buzinkay*, 58.

⁴⁹ Magyar Állam, 1899. szeptember 20. 2.

⁵⁰ Uo. 1899. november 30. 3.

⁵¹ *Buzinkay*, 58. oldal

⁵² Magyarország, 1900. január 8.

⁵³ Uo. 1900. május 21.

1901-ből kiemelném Bartha Miklós azon írását, mely „Krügerné”-ről szól. Krüger felesége meghalt, s a Magyarország publicistája úgy vélte, hogy az elnöknéről meg kell nálunk, Budapesten is emlékezni. Taglalja, hogy tökéletes feleségként és 16 gyermek anyjaként megtestesítette a legendaszerű matrónát, aki a fentiek mellett még a politikához is értett. A cikk végén párhuzamot vont Erzsébet királynő (Sissi) és Krügerné között. Krügerné tehát bizonyosan Transvaal védasszonya volt.⁵⁴

Napilapjaink közül a Magyarország elsőként közölte címlapján kitörő örömmel a „dél-afrikai békekötést”. Holló Lajos azt írta, hogy egész Európa ünnepel, persze közben felelevenítik a búr (Krüger, Joubert, Cronje, De Wett, Botha) és az angol (White, Methuen, Buller, Hamilton, Roberts, Kitchener) hősokeket egyaránt. Közben Holló kitért a magyar álláspontra: „Mi magyarok őszinte szívből kívánjuk, hogy a nekünk annyira szimpatikus búr nép boldog legyen, de egyúttal lerakjuk Edward király elé is az elismerés palmaágát.”⁵⁵ Viktória királynő után Edward lehet, akinek regnálása idején újra béke honolhat Európában és a világon egyaránt, ha Anglia méltó békeszerződést köt a búrokkal.

A *Vasárnapi Újság* 1854–1922 között megjelenő képes, ismeretterjesztő hetilap volt. Olyan magyar néplapként indult, amelynek céljai a nemzeti szellem ápolása, a magyar nyelvmuvelés és mindenféle közhasznú ismeretek közreadása lett. A rendkívül sikeres hetilap írói között a korszak legnépszerűbb tollforgatói, kiemelkedő magyar tudósai szerepeltek. Korszakunkban a hetilap főszerkesztője Nagy Miklós volt, s 1867-től 1905-ig töltötte be ezt a funkciót.⁵⁶

Jellegzetesen inkább ismeretterjesztő, természetközlő írásaival találkozunk. Háttérbe szorította a politikai életet, noha a témáját tekintve mégis onnan merített. 1899 és 1902 között például minden vasárnap foglalkozott a búr kérdéssel, de hosszú heteken keresztül kalauzolta olvasóit a „Búrok országában” a természetföldrajz és az ásványkincsek témájában is. A háború kitörésekor például ismertette Transvaal addigi történelmét Bartolomeu Diaz színre léptétől egészen az első búr háborúig.⁵⁷ Későbbiekben is inkább az ismeretterjesztés dominált, ám azért a búr és angol hadsereg fővezéreit is bemutatta.

A következő újság, melyet mindenképp meg kell említenünk, az a *Magyar Hírlap*. A korszakunk alatt kiadott lapot – immár harmadik alkalommal – 1891-ben alapították. Főszerkesztője Horváth Gyula országgyűlési képviselő, felelős szerkesztője pedig Fenyő Sándor volt.⁵⁸ Számunkra elsősorban azért érdekes a Magyar Hírlap, mert a legismertebb kint tartózkodó magyar, Duka Tivadar első-sorban ennek a kiküldött tudósítója volt.

1899 végén próbálta vázolni a magyar olvasók számára azt a helyzetet, amely a fegyveres konfliktus kirobbanásához vezetett. Egészen a XVII. századtól 1899.

⁵⁴ Uo. 1901. július 25. 5.

⁵⁵ Uo. 1902. június 3. 1–2.

⁵⁶ Buzinkay, 57.

⁵⁷ Vasárnapi Újság, 1899. október 15. 4.

⁵⁸ Buzinkay, 59.

október 9-ig vitte végig a szálát, s arra jut, hogy mindkét fél okolható a konfliktus kirobbanásáért.⁵⁹ Angolbarát érzületét szintén kifejtette 1900-ban, amikor is azt ecsetelte, hogy egész Európa az angolokon élcelődik, s ebbe a sorba beálltak a magyar folyóiratok is, pedig Angliának bizonyosan jól esett volna, ha mi magyarok kiállunk mellette, vagy legalább a mi szidalom-áramlatunkat ne kellett volna elviselniük. Ezt elmulasztottuk, így viseljük mi, magyarok ennek a következményét.⁶⁰

A Singer és Wolfner Kiadó 1895-ben hozta létre az úri középosztálynak szánt szépirodalmi revüjét, az *Új Idők*-et. A képes hetilap szerkesztője Herczeg Ferenc író, színműíró, újságíró volt, aki később a Magyar Tudományos Akadémia tagja és másodelnöke lett. Népszerűségét emelte, hogy a beérkezett olvasói levelekre személyesen ő válaszolt. A hetilap többnyire népi-nemzeti, konzervatív beállítottságú volt, a vidéki értelmiségiek érdeklődésének megfelelő cikkeket, társasági híreket, irodalmi alkotásokat és divatfotókat közölt.⁶¹

1899 októberében minden héten egy-egy búr vezetőt mutatott be a lap, így először Krüger, majd Joubertet, Cronjét és így tovább. 1900-ban angolok ellen foglalt ugyan állást, ám az „Angol zászló” című írásában felhívta a figyelmet Herczeg, hogy ha babért nem is adna az angol népnek – hisz azt a búrok érdemlik – ám sarat se dobjunk rá, hisz végig nemes célokért küzdött a történelem folyamán, csak most siklott félre, elcsábult az anyagi javak lehetősége láttán. Biztos benne, hogy visszatér az eredeti céljához, hisz az angol nép tanul a hibájából, s többnyire hű marad önmagához és hagyományaihoz.⁶²

— □ —

Reményeim szerint sikerült bebizonyítani, hogy az angol–búr háború a XIX–XX. század fordulóján nemcsak a briteket, a búrokat és a németeket kötötte le, hanem egész Európa felfigyelt rá, sőt az afrikai és az amerikai földrészen is komoly érdeklődés kísérte az eseményeket. Talán kevesen tudják, hogy akkoriban ez a magyar politikai életet is felpezsdítette, s a közvéleményből is heves érzelmeket váltott ki az összecsapás. Talán azért érdeklődtek egyre jobban Budapesten a háború iránt, mivel sok közös pontot találtak a magyar és a búr nép történetében. Talán azért figyeltek fel az eseményekre, mert itt is egy kis nemzetet próbáltak megfosztani függetlenségétől, szabadságától. Talán azért fordult mindenki Dél-Afrika felé, mert a feszültség egyre nőtt, a világháború pedig közeledett.

⁵⁹ *Duka Tivadar*: Levelek a Boer–angol háborúról, 27–28.

⁶⁰ Uo. 34–37.

⁶¹ *Buzinkay*, 60.

⁶² *Új Idők*, 1900. február 4. 435–436.

Romsics Ignác

KISEBBSÉGEK A 20. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

A magyar állam határai között a korai középkortól kezdve többféle népcsoport élt. A magyar lakosság hódoltság alatti megfogyatkozása és a török kiűzése utáni betelepítések következtében az ország multietnikus jellege a későbbiekben még inkább megerősödött. A Magyar Királyság csaknem 21 milliós lakosságának 1910-ben mindössze 48%-át, s még Horvátország nélkül is csak 54%-át tették ki magyar anyanyelvűek. A 10 milliós magyar lakosság mellett tehát egy csaknem 11 milliós nemzetiségi lakosság élt az országban. Az Erdélyben és a csatlakozó részekben honos románok száma közel 3 milliót (14%), a szétszórta élő németeké és az északi részekben megtelepedett szlovákoké 2-2 milliót (10-9%), a horvátoké 1,8 milliót (9%), a szerbeké 1,1 milliót (5%), a kárpátaljai ruténeké pedig közel félmilliót (2%) tett ki. Rajtuk kívül – közel félmillió nagyságrendben – egyéb kisebb népcsoportok is éltek az országban. Ezek pontos száma nem ismeretes. Tudjuk viszont, hogy többségük – minimálisan 300 ezer fő – cigány volt. E becslés alapja az 1893. évi cigányösszeírás, amely 272 ezer romát regisztrált az országban.¹

A különböző nemzeti és etnikai csoportok igen egyenlőtlenül oszlottak meg az egyes foglalkozási kategóriák, illetve társadalmi osztályok között. Legfejlettebb, azaz leginkább polgárosult társadalmi struktúrával a németek és a magyarok rendelkeztek, akik körében az agárnépesség számaránya 1910-ben már csak 50, illetve 55%-ot tett ki, s az iparból és forgalomból élők részesedése pedig elérte a 37, illetve 30%-ot. A szlávoknak és a románoknak viszont még mintegy 80%-a élt a mezőgazdaságból. Osztályhelyzet, műveltség és társadalmi pozíció szempontjából ugyanilyen nagy különbségek mutatkoztak. Miközben az összlakosságnak több mint 50%-át, s a parasztságnak mintegy 60%-át adták a nemzetiiségek, addig a 100 holdon felüli közép- és nagybirtokosoknak csak 27%-át, az egyházi személyeknek 36%-át, a néptanítóknak 28%-át, a városi és községi tisztviselőknek 13%-át, a megyei tisztviselőknek 7%-át, s az állami tisztviselőknek csak 5%-át. A magyar anyanyelvűek körében a férfiak 83, s a nők 76%-a tudott írni és olvasni. A románok körében viszont csak 41, illetve 25%, a ruszinok körében pedig ennél is kevesebb, mindössze 33, illetve 24%. A felsőbb iskolát végzetek körében még inkább dominált a magyar fölény. Az érettségizettek

¹ *Katus László*: A polgári Magyarország születése 1848–1918. In: Magyarország története. Főszerk. Romsics Ignác. Bp., 2007, Akadémiai Kiadó, 696–703. és 753–763.

aránya a magyarok körében 3,6%-ot tett ki, a nemzetiségi lakosság körében viszont csak kevesebb, mint 1%-ot.²

Mindegyik fenti általánosítás alól kivételt képeztek a németek. Sajátos múltjuknak és privilégiumaiknak köszönhetően az ő számuk a nagy- és középbirtokosok, az iparosok és a kereskedők, valamint az értelmiség soraiban egyaránt meghaladta a nem magyar anyanyelvűek együttes számát. Ami pedig műveltségi szintjüket illeti, az alfabetizáció szempontjából kicsit még a magyaroknál is jobban álltak. Miközben tehát a magyar és a német anyanyelvű lakosság teljesen kifejlett társadalmat alkotott saját alsó, középső és felső rétegekkel, addig a nemzetiségi lakosság olyan paraszti-kispolgári társadalmakból állt, amelyek csúcsán egy főleg papokból, tanítókból, ügyvédekéből és ritkábban tehetős kereskedőkből és iparosokból álló vékony középosztály helyezkedett el. Eltérően az úrias magyar középső és felső rétegektől, amelyeket kasztszerű különbségek választottak el az egyszerű emberek tömegétől, ez a polgárias nemzetiségi középosztály – kivéve azokat, akik nyelvükben és értékrendjükben a magyar dzsentrizmus asszimilálódtak – szoros kölcsönhatásban állt saját kibocsátó közegével.

A 19. század forradalmi jelentőségű gazdasági, társadalmi és kulturális változásai legkevésbé a cigányság életmódját változtatták meg. Bár a hagyományos nomadizálással túlnyomó többségük a 19. század végére már szakított, s így az ún. kóbor cigányok és a „félvándorok” aránya 1893-ban már csak 10%-ot tett ki, hagyományos közösségei szervezeteik, a nagycsaládok, a kumpániák és az ennél is tágabb rokonsági rendszerek továbbéltek. Élet- és lakáskörülményeik továbbra is igen nyomorúságosak voltak; többségük vándorló háziiparosként, a falusi társadalmak periferiáján megkapaszkodó alkalmi munkásként, illetve mindenekelőtt cselédként, valamint a nagyipar szakképzetlen segédmunkásként kereste kenyerét. Zenészként 16 ezren regisztráltatták magukat. Az analfabetizmus körükben volt a legmagasabb, 96%-os, s a tanköteles cigánygyermek mintegy 70%-a továbbra sem járt iskolába. Eltérően a többi nemzetiségtől, amelyek erre az időre többé-kevésbé kifejlett nemzeti tudattal rendelkeztek, a különböző dialektusokat beszélő cigányság integrálatlan etnikai közösségeket alkotott.³

A kisebbségek jogait az 1868-as nemzetiségi törvény rögzítette. Ez fajra, nyelvre és vallásra való tekintet nélkül az ország minden állampolgárát egyenlő jogokkal ruházta fel, sőt a nem magyar népek számára egyházi és iskolai téren az egyéni és/vagy kollektív elvű kulturális autonómia számos attribútumát biztosította. Politikai nemzetként, azaz egyenjogú államalkotó partnerként azonban nem ismerte el őket, s a törvényhozás és a kormányzás kizárólagos nyelvén a magyart tette. Az egy politikai nemzet fikciójához a magyar politikai elit a későbbiekben is meggingathatatlanul ragaszkodott, miközben az 1868-as törvény

² Uo. és *László Katus*: Multinational Hungary in the Light of Statistics. In: *Ethnicity and Society in Hungary*. Ed. by Ferenc Glatz. Bp., 1990, Institute of History, 127.

³ *Mezey Barna*: Cigányok. In: *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon*. Bp., 1998, Auktor Könyvkiadó, 47–56.

nem magyar nyelvek és kultúrák iránti toleranciáját egyre kevésbé érvényesítette. Az anyanyelvű oktatás támogatása helyett inkább a magyar nyelvű oktatás kiterjesztésére, s ezen keresztül nyelvi-kulturális magyarosításra törekedett. A nemzetiségi iskolahálózat ennek következtében az 1880-as évektől fokozatosan visszafejlődött. Ennek legekleatásabb jele az volt, hogy miközben a magyar tannyelvű elemi iskolák száma 1880 és 1913 között csaknem megduplázódott, aközben a nem magyar nyelvűeké majdnem felére csökkent.⁴

Az 1920-as trianoni békeszerződés következtében Magyarország területileg összezsugorodott, lakossága pedig homogénebbé vált. Az új Magyarország lakóinak száma 1920-ban 7,9, 1930-ban 8,6, 1941-ben – a visszakerült területek lakosságát nem számítva – 9,3 milliót tett ki. Ennek 1920-ban 10, 1930-ban 8, 1941-ben 7%-a tartozott a nemzetiségként nyilvántartott lakossághoz. A nemzetiségi lakosság legnagyobb csoportját a félmillió németiség jelentette, akik után az 1920 és 1941 között 140 ezerről 75 ezerre csökkenő szlovákság következett. A románok, a horvátok és a szerbek száma néhány tízezer főt – együttesen is kevesebb, mint 100 ezret – tett ki. A cigányság pontos számát nem ismerjük. Egy részüket minden bizonnyal az 50–100 ezer fős egyéb kategóriába sorolták, a többiek pedig a magyar anyanyelvűek közé. Abból kiindulva, hogy a trianoni Magyarország területén 1893-ban 65 ezren laktak, valamint beszámítva folyamatosan magas termékenységet és az elég erős bevándorlás tényét, 1940 körül mintegy 200 ezerre becsülhető a számuk.⁵

A nemzetiségek jogállását több törvény és rendelet szabályozta. Kiemelkedett ezek közül a 4800/1923-as számú miniszterelnöki rendelet, amely kötelezettséget vállalt a nemzetiségi nyelvhasználat biztosítására az igazságszolgáltatásban, a közigazgatásban és a kulturális életben. Ennek és az 1924. évi II. törvénycikknek az alapján azokban a községekben és járásokban, ahol egyazon nemzetiség tette ki a lakosság legalább 20%-át, a közhivatalokban olyan személyeket kellett alkalmazni, akik ismerték ennek a nemzetiségnek a nyelvét. A vallás- és közoktatásügyi miniszter kisebbségi népiskolai oktatással foglalkozó 1923-as rendelete három típusát vezette be a nemzetiségi községekben létesíthető elemi iskoláknak. Az „A” típusú iskolákban a tannyelv az illető nemzetiség anyanyelve volt, s a magyart kötelező nyelvként oktatták. A „B” típusú iskolákban fele-fele arányban oktatták a tantárgyakat nemzetiségi, illetve magyar nyelven. S végül a „C” típusú iskolákban az oktatás nyelve a magyar lett, s a nemzetiségi anyanyelvet kötelező tantárgyként oktatták.

Bár a fenti jogszabályok minden esetben nemzetiségekről, s nem egy nemzetiségről beszéltek, a gyakorlatban elsősorban a németiségre vonatkoztak. Nemcsak azért, mert a németiség létszáma nagyságrendekkel múlta felül a többi nemzetiségét, hanem azért is, mert az 1920-as évek közepétől egyre inkább támasz-

⁴ *Katus László*: A nemzetiségi kérdés és Horvátország története a 20. század elején. In: Magyarország története tíz kötetben. 7/2. köt. Főszerk. Hanák Péter. Bp., 1978, Akadémiai Kiadó, 1003–1012.

⁵ *Löckös János*: Trianon számokban. Bp., 2000, Püski. 372.

kodhatott a német diplomácia segítségére. Népiskoláiknak mintegy 75%-a azonban még az ő esetükben is a „C” típusúba tartozott. A többi nemzetiség esetében ez az arány a 90%-ot is meghaladta.

Az 1930-as évek végétől a németiség kulturálódási és önszerveződési lehetőségei javultak. Az 1938-as első bécsi döntést követően megalakult a nemzetiszocialista szellemiségű Volksbund, amely saját kezelésű elemi iskolák mellett anyanyelvű gimnáziumok alapítására is lehetőséget kapott. Az 1940-es második bécsi döntést követően megkötött német népcsoportegyezmény még tovább növelte lehetőségeiket. A hazai németiség egyedüli politikai képviselőjeként és szervezeteként a Volksbund hamarosan állam lett az államban. 17 elemi iskola mellett 1941-ben három polgári iskolát és két gimnáziumot tartott fenn.⁶

A cigányok helyzete nem javult, inkább romlott a két világháború között. A kevesebb munkalehetőségen egyre több romának kellett osztoznia. Így anyagi, szociális és kulturális leszakadásuk a többségi társadalomtól felgyorsult. „Felszabadulásunk előestéjén a magyarországi cigányság relatív helyzetét tekintve történetének mélypontján állott” – értékelte helyzetüket 1971-es kutatási beszámolójában Kemény István.⁷

Az 1938 és 1941 közötti terület-visszacsatolások következtében a népesség száma és nemzetiségi összetétele ismét jelentősen módosult. A 9,3 milliőről 14,6 millióra nőtt összlakosságon belül a magyarság aránya 78%-ra csökkent. A közel 5 millió régi-új állampolgárnak csak mintegy fele volt magyar, 20%-a a román, 10%-a a ruszin, 8–9%-a a délszláv, a többi pedig a német és a szlovák nemzetségekhez tartozott. Ez késztette Teleki Pál miniszterelnököt arra, hogy az 1918 előtti magyar nemzetiségpolitikától eltávolodva az ún. Szent Istváni állameszme jegyében minden korábbinál toleránsabb nemzetiségpolitika alapjait körvonalazza. Ehhez illeszkedett a Kárpátalja területi és politikai autonómiájáról beterjesztett törvényjavaslata 1940-ben, és számos egyéb rendelkezése. Előremutató elgondolásai a háborús viszonyok, a többség bornírt nacionalizmusa és öngyilkosságba torkolló saját összeroppanása miatt sajnos nem válhattak valóra.⁸

Eltérően általában véve toleráns nemzetiségpolitikai elgondolásaitól a magát vallási csoportként azonosító zsidósággal szemben Teleki mindvégig durván diszkriminatív politikát érvényesített. Kormányfőként ő terjesztette be és fogadtatta el az 1920-as numerus clausus-törvényt, amely 5%-ban maximálta az izraelita diákok arányát a felsőoktatásban, s nevéhez kötődik az 1939-es második zsidótörvény is a zsidó származású magyar állampolgárok „közéleti és gazdasági térfoglalásának” súlyos korlátozásáról.⁹ Ezek és az ezekhez hasonló rendelkezések kövezték ki azt az utat, amely 1944 nyarán, az ország német megszállását

⁶ Tilkovszky Loránt: Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Debrecen, 1998, Csokonai Kiadó, 39–54.

⁷ Idézi: Cigánynak lenni Magyarországon. Jelentés, 2000. Szerk. Kállai Ernő, Törzsök Erika. Bp., é. n. EÖKP, 12.

⁸ Ablonczy Balázs: Teleki Pál. Bp., 2005, Osiris Kiadó, 394–402.

⁹ Uo. 402–411.

követően mintegy félmillió zsidó származású magyar elpusztításához vezetett. A zsidók mellett a haláltáborok áldozata lett néhány ezer cigány is – a becslések 5 és 50 ezer fő között mozognak –, akikre a német és a magyar rasszisták a zsidókhoz hasonlóan kiirtandó népcsoportként tekintettek.

Az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény érvénytelenítette az 1938 és 1941 közötti terület-visszacsatolásokat, s visszaállította az 1938-as, vagyis az 1920-as határokat. Egyetlen apró változtatástól eltekintve az 1947-es párizsi békeszerződés ugyanígy intézkedett. Ennek az lett a következménye, hogy többnemzetiségű államból Magyarország ismét homogén nemzetállammá változott. Sőt a nemzetiségi egyneműség a két világháború közöttinél is karakteresebbé vált. Ezt két körülmény idézte elő: a német lakosság jelentős részének kitelepítése és az 1946-os csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezmény.

Az 1941-es népszámlálás szerint Magyarország trianoni határain belül 475 ezer német anyanyelvű állampolgár élt, akik közül 303 ezer vallotta magát nemzetisége szerint is németnek. A magyar kormány eleinte csak az utóbbiak kitelepítését tervezte. A győztes nagyhatalmak potsdami konferenciája viszont 450 ezer, a németországi SZEB pedig félmillió magyarországi német transzferével számolt. Az amerikai diplomácia fenntartásai és a hazai tiltakozások miatt a teljes körű kitelepítés mindazonáltal elmaradt. Az 1947 végéig kiutasított németek száma mintegy 150 ezerre tehető. Az itthon maradékkal szemben éveken át különböző diszkriminációkat alkalmaztak, amely sokukat késztette származásuk eltitkolására.

A Csehszlovákia és Magyarország közötti lakosságcsere-egyezmény 1946. február 27-ei aláírására a prágai kormány kezdeményezésére került sor azért, hogy a helyreállított csehszlovák állam a lehető legtöbb felvidéki magyartól megszabaduljon. A magyarországi szlovákok alacsony száma miatt ez azonban nem járt átütő eredménnyel. A csehszlovák adatok szerint az összes szlovák áttelepült száma 73 ezerre, a magyar áttelepülteké pedig 74 ezerre tehető. A magyar statisztikák szerint a szlovák áttelepültek száma csak 68 ezerre, a Magyarországra érkezetteké viszont 92 ezerre becsülhető.¹⁰

Mindezek, továbbá a spontán áttelepülések és a kölcsönös neheztelések által meghatározott légkör következtében az 1949-ben összeszámlált 9,2 millió magyarországi lakosnak 98,6%-a vallotta magát magyarnak. A német anyanyelvűek száma hivatalosan 22 ezerre, a szlovákoké 25 ezerre, a horvátoké 20 ezerre, a románoké 14 ezerre, a szerbeké 5 ezerre és a szlovénoké 4 ezerre csökkent. Cigány anyanyelvűnek 21 ezren, cigány nemzetiségűnek pedig 34 ezren vallották magukat. A tényleges számok – legalábbis a németek, a szlovákok és a cigányok esetében – ennél bizonyosan magasabbak voltak. Erre utal, hogy miközben 1949 és 1960 között az összlakosság csak 8%-kal nőtt, a német anyanyelvűeké 22 ezerrel 50 ezerre, vagyis 126%-kal, a szlovák anyanyelvűeké pedig 25 ezerrel 30 ezerre, vagyis 18%-kal. A cigány lakosság esetében, amelynek hagyományosan

¹⁰ Romsics Ignác: Az 1947-es párizsi békeszerződés. Bp., 2006, Osiris Kiadó, 125–137. és 229–240.

csak törpe kisebbsége vallotta magát cigánynak, ilyen növekedés nem mutatható ki.¹¹

A népszámlálási adatok kritikus vizsgálata alapján tehát azt mondhatjuk, hogy az 1950-es és 1960-as években az összlakossághoz viszonyítva mintegy 1,5% olyan nem magyar anyanyelvű lakossal számolhatunk, aki származását tudatosan vállalta is. A nemzetiségi szövetségek valószínűleg túlzó becslései szerint – nem számítva a cigány lakosságot – a nemzetiségek arányszáma viszont a 4–4,5%-ot is elérte. Ezen belül 200–220 ezer lehetett a németek, 100–110 ezer a szlovákok, 80–100 ezer a délszlávok és 20–25 ezer a románok száma. A Kemény István vezetésével folytatott országos reprezentatív cigánykutatás szerint a cigányok száma az 1960-as és az 1970-es évek fordulóján 320 ezer fő körül mozgott.¹²

Az 1949-es új alkotmánytörvény elvileg minden nemzetiség számára biztosította „az anyanyelvén való oktatásnak és nemzeti kultúrája ápolásának a lehetőségét”. A gyakorlatban ez viszont csak részlegesen és korlátozottan érvényesült. Az addigi háromfokozatú nemzetiségi alapoktatást – kiiktatva a B. típusút – két lépcsőssé egyszerűsítették. Nemzetiségi tannyelvű általános iskola megnyitásához 15 tanköteles gyermekre volt szükség, ami a népességmozgások miatt a kisebb településekben nem mindig volt adott. Egyébként nyelvoktató, vagyis C típusú iskolákat lehetett működtetni. Az 1955–56-os tanévben a 22 román iskola fele-fele arányban volt nemzetiségi tannyelvű és nyelvoktató. A délszlávoknál ez az arány 20:40, a szlovákoknál viszont csak 5:119 volt. Legrosszabbul a németek jártak, akik több mint 100 nyelvoktató típusú általános iskolával rendelkeztek, viszont egyetlen német tannyelvűvel sem.¹³

Az 1960-61-es tanévben ehhez képest is jelentős változás következett be. A Művelődésügyi Minisztérium utasítására megszüntették a nemzetiségi tannyelvű iskolákat, s a szülők kívánságára hivatkozva rátértek a kétnyelvű oktatásra. Ennek hátterében egy olyan feltevés húzódott meg, amely abból indult ki, hogy a kisebbségekre nem szükséges különösebb figyelmet fordítani, mert a szocializmus építésének körülményei között, az osztályharcos internacionalista elvek alkalmazásával a nemzetiségi problémák mintegy maguktól megoldódnak, sőt idővel maguk a nemzetek is megszűnnek. Így történt, hogy az 1960-as években a nemzetiségi élet szinte minden területén visszaesés következett be. Csökkent a nemzetiségi tanulók létszáma, lehanyaglott a népművészeti és egyéb kulturális csoportok munkája iránti érdeklődés, és fokozódott az asszimiláció. A különböző jelentések azzal számoltak, hogy 15–20 éven belül nem lesznek többé nemzetiségek Magyarországon.¹⁴

A cigánysággal szembeni politika ingadozott a nemzeti kisebbséggé válás elősegítése és a szociális válságkezeléssel összekapcsolt asszimiláció támogatása

¹¹ *Löckös János*: i.m. 373.

¹² *Kővágó László*: *Nemzetiségek a mai Magyarországon*. Bp., 1981, Kossuth Könyvkiadó, 21–26.

¹³ *Tilkovszky Lóránt*: i.m. 147–151.

¹⁴ *Kővágó László*: i.m. 59–86.

között. A többi nemzetiségi szövetség mintájára 1957-ben megalakult Cigány-szövetség célul tűzte ki, hogy megőrizték és fejlesszék ősi nyelvüket, s megte-remtsék az eredeti cigány irodalmat, zenét és más művészeteket. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága viszont – összhangban az ún. automatizmus elvével – 1961-ben úgy döntött, hogy a cigánykérdést nem nemzetiségi, hanem szociális ügyként kívánja kezelni. A cigányság – tartalmazta a határozat – „bizonyos nép-rajzi sajátossága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot”. „Sokan nemzetiségi kérdésként fogják fel, és javasolják a »cigány nyelv« fejlesztését, cigány nyelvű iskolák, kollégiumok, cigány termelőszövetkezetek stb. létesítését. Ezek a néze-tek nemcsak tévesek, de károsak is, mivel konzerválják a cigányok különállását és lassítják a társadalomba való beilleszkedésüket”.¹⁵

A szociális integráció politikája látványos eredményekkel járt. 1965-ben megkezdték a cigánytelepek felszámolását, és lakóik beköltöztetését az ún. „Cs”, vagyis csökkentett értékű házakba, elhagyott parasztházakba és a városi lakóte-lepek panellakásaiba. 1971-re foglalkoztatottá vált a munkaképes korú férfiak 85%-a. A cigány családfők 11%-a szakmunkásként, 10%-a betanított munkás-ként, 44%-a segédmunkásként, 13%-a mezőgazdasági fizikai dolgozóként, 3%-uk pedig napszámosként dolgozott. Iskolázottsági mutatóik ugyancsak javultak. A második világháború előtt a cigánygyerekek mintegy 50%-a továbbra sem járt iskolába. 1957 után ez az arány lecsökkent 10%-ra. 1971-ben a 14 éven felüli cigányok 61%-a már tudott írni és olvasni. Mindezek – szociális és kulturális értelemben egyaránt – a cigányság helyzetének érdemi javulásáról tanúskod-tak.¹⁶

A rendszerváltás hajnalára Magyarország népessége 10,3 millióra csökkent. Az 1990-es népszámlálás tanúsága szerint ezen belül az ún. történelmi nemzeti-ségek száma már a 100 ezret, vagyis az 1%-ot sem érte. Németnek 30 ezren, horvátnak 13 ezren, szlováknak és románnak 10–10 ezren, szerbnek közel 3 ezren és szlovénnek 2 ezren vallották magukat. A magukat cigány nemzetiségű-nek vallók száma azonban többszörösére nőtt. Az 1960-as és 1970-es években 30–50 ezren nyilvánították magukat cigány nemzetiségűnek, sőt 1980-ban már csak 6 ezren. 1990-ben viszont 142 ezren, s cigány anyanyelvűnek is közel 50 ezren.¹⁷ Mi áll e növekedés hátterében? Részben minden bizonnyal a cigányság nagyon magas természetes szaporodása, amelynek következtében valós számuk valószínűleg már akkor elérte vagy talán meg is haladta a félmilliót. Részben viszont etnikai öntudatra ébredésük, amely kulturális aktivitásuk mellett külön-böző politikai pártok és szervezetek létrehozásában is megnyilvánult. Mindezek miatt az 1993-as kisebbségi törvény nemcsak a történelmi nemzetiségek, hanem cigányság számára is biztosította a kisebbségi önszerveződés lehetőségét. Ezzel

¹⁵ A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. Szerk. Vass Hen-rik, Ságvári Ágnes. Bp., 1973, Kossuth Könyvkiadó, 519–521.

¹⁶ Cigánynak lenni Magyarországon: i.m. 12–14.

¹⁷ *Lókkös János*: i.m. 373.

sok településen éltek is. Az 1990-es évek közepén regisztrált mintegy 800 kisebbségi önkormányzatból közel 500-at romák működtettek.

A politikai és kulturális önszerveződés lehetősége fontos vívmány, ám a cigányság legsúlyosabb problémáit nem oldotta meg. Ezek nagy része azzal kapcsolatos, hogy a gazdasági átalakulás következtében a dolgozó romák többsége elveszítette munkahelyét. A Kádár-korszak utolsó évtizedeiben a munkaképes korú romák mintegy 62%-a dolgozott rendszeresen. 1993-ra ez az arány 22%-ra csökkent, s érdemben azóta sem változott. A munkahelyek elvesztéséből következik, hogy a cigány lakosság túlnyomó többsége tartósan a társadalom legszegényebb alsó harmadához tartozik, s képzetlensége miatt ezen változtatni sem tud. Kitörésük ebből a többszörösen hátrányos helyzetből csak nagyon tudatos és tartós felzárkóztatási politikával, a többségi társadalom jóindulatával és támogatásával, s maguknak a romáknak az erőfeszítéseivel képzelhető el.

Szakály Sándor

**DR. PHIL. MEZŐ FERENCZ¹ KITÜNTETÉSEI
AZ I. VILÁGHÁBORÚBAN**

Dr. Mező Ferenc (1885–1961)

A magyar sporttörténeti kutatás és írás kiemelkedő személyisége dr. Mező Ferenc, az 1928. évi Amszterdamban megrendezett VIII. Nyári Olimpiai Játékok „szellemi bajnoka”² nemcsak kitűnő sporttörténész, de az I. világháborúban kimagasló katonai teljesítményt nyújtó tartalékos tiszt is volt. E rövid írásban az elérhető források segítségével a tartalékos tiszt I. világháborús katonai pályafutását és teljesítményét igyekszem bemutatni.³

¹ Mező Ferencz keresztnévét a kitüntetései elnyerésének idején cz-vel írta. A szövegben – a magyar névforma írásakor – magam ezt az írásmódot használtam minden esetben, amikor az adott időszakról volt szó. A jegyzetekben a Mező Ferenc írásmódot alkalmaztam, leszámítva az idézeteket, illetve a korabeli kiadványra történő hivatkozást.

² Dr. Mező Ferenc, az amszterdami olimpia játékokon a Művészeti versenyek Irodalmi kategóriájában Az olympiai játékok története című munkájával érdemelte ki az olimpiai bajnoki címet. Megjegyzendő, hogy életútjának tudományos igényű feldolgozása még várat megára. A legújabb, rövid összefoglalás Szabó Lajos tollából jelent meg. *Szabó Lajos*: „A szellem világ bajnoka” Dr. Mező Ferenc (1885. március 13 – Budapest, 1961. november 21.). ME. DOK. 2011/1. (VI. évf. 1. szám). 79–82.

³ A felhasznált kitüntetési javaslatok eredeti – kézzel írt – németnyelvű példányai a bécsi Kriegsarchivban, azok géppel írt, hitelesített másolatai pedig a budapesti Hadtörténelmi Levél-

Mező Ferenc 1885. március 13-án Grünfeld Ferenc néven, Grünfeld Moritz és Grünbaum Saly gyermekeként született a Zala megyei Pölöskefőn.⁴ Az elemi iskolai évek, majd a Nagykanizsán, illetve Zalaegerszezen folytatott gimnáziumi tanulmányai után a Budapesti Tudományegyetemen tanult tovább és szerzett görög–latin szakos diplomát, melyet követően hamarosan megszerezte a „Dr. phil.” címet is.

A kor szokásának és gyakorlatának megfelelően teljesítendő kötelező katonai szolgálatának pontos idejére és helyére vonatkozó információkkal ezidáig nem rendelkezünk. Az 1915-ben megjelent *Az orosz–osztrák–magyar háborúban (1914–1915)* című kis kötetében a következőket írta: „Önkéntesi évemet egy dél-bácskai sváb–szerb ezrednél töltöttem el. Csupán az vigasztalt, hogy drága (bevásárláskor is az!) fővárosunkban lehettem. Később áthelyeztek a pozsonyi házi regimentbe.”⁵

A középiskolai végzettséggel, illetve érettségi vizsgával rendelkező fiatalok mint egyévi önkéntesek teljesítették a katonai szolgálatukat, amelynek befejezte után, általában tartalékos tisztjelöltek lettek.⁶ Ez a katonai szolgálat általában megelőzte az egyetemi tanulmányokat, de volt arra is példa, hogy egyesek egy-két esztendei egyetemi tanulmány után teljesítették az egyévi önkéntesi szolgálatot.

Az egy esztendei szolgálatot követően többnyire kétévente kötelező fegyvergyakorlatra vonultak be a tartalékos tisztjelöltek, illetve a tartalékos tisztek és az idők folyamán ennek köszönhetően a ranglétrán is előreléptek s általában tartalékos hadnagyi, főhadnagyi – kivételes esetekben tartalékos századosi – rendfokozatot értek el. Mező Ferenc az egyévi önkéntesi szolgálatát – illetve annak nagyobb részét – minden bizonnyal Budapesten teljesíthette, valószínűleg még az egyetemi tanulmányainak megkezdése előtt.

Nem ismeretes, hogy a világháborút megelőző években mikor és hol teljesített fegyver-gyakorlatokat – valószínűsíthetően a császári és királyi 72. gyalog-

tárban találhatóak. Hadtörténelmi Levéltár. Első világháborús tiszti kitüntetési javaslatok. 28323. Dr. phil. Franz Mező. Ezen írás elkészítéséhez az utóbbiakat használtam fel.

⁴ Zala Megyei Levéltár Hahót község izraelita hitközségének németnyelvű anyakönyve. 1885. 8. folyószám.

⁵ *Mező Ferencz, Dr.: Az orosz–osztrák–magyar háborúban (1914–1915)*. Nagykanizsa, 1915. Zala Nyomda Részvénytársaság, 53. (A továbbiakban: Mező i. m.). Mező leírása kapcsán a császári és királyi hadsereg két gyalogezrede jöhet szóba. A császári és királyi 6. és 23. gyalogezred. Mind a két gyalogezrednek az ezredtörzse Budapesten székel és ott volt a 6. gyalogezred 2. és 3. zászlóalja, illetve a 23. gyalogezred 1, 2. és 3. zászlóalja. A pozsonyi császári és királyi 72. „Freiherr von David” nevet viselő gyalogezrednél 1911 végén tűnik fel először Mező Ferenc neve, mint „Dr. phil Franz Mező”, tartalékos hadapródi rendfokozattal. Mező Ferenc személyi anyaga sem a bécsi Hadilevéltárban sem a budapesti Hadtörténelmi Levéltárban nem került még ezidáig elő, sem az 1908 előtti Grünfeld, sem az 1908-tól használatos Mező név alatt. (Nevét a magyar királyi belügyminiszter engedélyével 1908-ban változtatta meg.)

⁶ *Az Osztrák–Magyar Monarchia haderejében a tartalékos tisztek szolgálatára vonatkozóan lásd: Hajdu Tibor: Tisztikar és középosztály 1850–1914. Ferenc József magyar tisztjei. Budapest, 1999, História – MTA Történettudományi Intézete. 289–334. A legtöbben a hadapród-tiszt-helyettesi – 1908. október 1-je után az elnevezés zászlós – rendfokozatot nyerték el és a későbbiek során léptek elő magasabb rendfokozatba.*

ezred kötelékében –, azt azonban tudjuk, hogy a világháború kitörését megelőzően bevonult ezredéhez⁷ és a háború kitörését követően, rövid pozsonyi szolgálat után az orosz harctérre került,⁸ és gyakorlatilag a háború egész ideje alatt katonai szolgálatot teljesített. Közel három esztendőt töltött a frontokon, az első vonalakban, míg rövidebb időt a hátszágban, részben betegség,⁹ illetve sebesülés miatt.¹⁰

A világháború kitörésekor „Dr. phil. Franz Mező” tartalékos hadapródi rendfokozatot viselt¹¹ s rövidesen tartalékos hadnaggyá nevezték ki.¹² Közel kétesztendei frontszolgálatlalt a háta mögött érdemelte ki a tartalékos főhadnagyi rendfokozatot.¹³

A kitüntetések

Első kitüntetését „Dr. phil. Franz Mező”, azaz dr. Mező Ferencz, mint tartalékos főhadnagy 1916-ban érdemelte ki, a pozsonyi császári és királyi 72. gyalogezred 4. tábori századának szakasz-parancsnokaként az orosz harctéren nyújtott teljesítményéért.¹⁴

Az ezred parancsnoka által német nyelven megszerkesztett kitüntetési javaslat – amelyből az is kiderült, hogy korábban azért nem terjesztették fel kitün-

⁷ Mező i. m. 22. Itt azt írta: „Ennél a századnál – császári és királyi 72. gyalogezred, 4. tábori század (Sz. S.) – teljesítettem első fegyvergyakorlatomat 1914. júl 19-től – a mozgósításig.” Kérdés, hogy 1914 előtt teljesített-e fegyvergyakorlatot Mező Ferenc, amelyet általában két-ente és négyheti időtartamban kellett a tartalékos tisztjelölteknek, tiszteknek „végrehajtani”? Magam úgy vélem, igen, hiszen valószínűsíthető, hogy az egyévi önkéntesi szolgálatát még az egyetemi tanulmányai előtt letöltötte.

⁸ Uo. 7. A háború kitörését követően Mező Ferenc az újoncok kiképzésében vett részt és velük indult pótlásként az orosz harctérre. Első kitüntetési javaslatának tanúsága szerint 1914. december 20-ától szolgált a harctéren. Hadtörténelmi Levéltár I. világháborús tiszti kitüntetési javaslatok. 28323 Dr. phil. Franz Mező. K. A. Nro. 97867. (A továbbiakban HL Dr. phil. Franz Mező. Mivel a jelzett szám alatt három kitüntetési javaslat található, minden esetben megadom a másolatot szereplő, a bécsi Kriegsarchivban lévő eredeti kitüntetési javaslat számát is.)

⁹ Mező Ferenc kétszer betegedett meg hastífuszban. Első betegségéből történt lábadozása során írta a hivatkozott könyvét.

¹⁰ Mező Ferenc egy alkalommal sebesült meg.

¹¹ Tartalékos hadapróddá 1912. január 1-el, 1326. rangszámmal nevezték ki. Verordnungsblatt für das k. u. k. Heer. Personalangelegenheiten. 1911/53. (1911. december 18.) 1129. (A továbbiakban Verordnungsblatt), valamint Schematismus für das kaiserliche und königliche Heer und für die kaiserliche und königliche Kriegsmarine für 1913. Wien, 1912 Dezember, Druck und Verlag der K.K. Hof- und Staatsdruckerei. 489.

¹² Verordnungsblatt 1914/79. (1914. november 6.) 1060. Tartalékos hadnagy 1914. november 1-el, 3435. rangszámmal. Ranglisten des kaiserlichen und königlichen Heeres 1916. Wien, 1916. Aus der k. u. k. Hof- und Staatsdruckerei. 172.

¹³ Verordnungsblatt 1916/88. (1916. május 8.) 2439. Tartalékos főhadnagy 1916. május 1-el 897. rangszámmal. Ranglisten des kaiserlichen und königlichen Heeres 1917. Wien, 1917. Aus der k. u. k. Hof- und Staatsdruckerei. 164.

¹⁴ HL Dr. phil. Franz Mező. Ka. Nro. 97.867

tésre Mező Ferenczet, mert a parancsnokváltások, a tanúk sebesülése, illetve Mező tifuszban történt megbetegedései miatt az elmaradt – így szólt:

„In Anerkennung tapferen und erfolgreichen Verhaltens vor dem Feinde.

Dieser brave Res. Offzier. hat sich in den Gefechten im Schützpunkt Czarkow zwischen 26./12. 1914 u. 5./2. 1915, besonders aber im Nachgefechte vom 29. auf den 30./XII 1914. gelegentlich eines Einbruches der Russen hervorragend geschlagen, in dieser Nacht durch tapfer. u. schneidiges Vorgehen mit seinem Zug 22 Gefangene gemacht u. 1 Fähnr. u. 6 eigene Leute aus russ. Gefangenschaft befreit.

Diese Waffentat gelangte teilweise wegen Wechsel der Kmdten., Verwundung von Zeugen, aber auch durch den Umstand daß dieser Res. Offz. bereits das 2. Mal an Typhus schwer erkrankt abging u. dadurch einen Gefechtsbericht nicht verfassen konnte, – in ihren Detail erst jetzt dem Rgts, Kmndo. zur Kenntnis.

Er is einer Ah. Auszeichnung im Vollsten Maße würdig”.¹⁵

(Elismerésül az ellenséggel szemben tanúsított sikeres és bátor magatartásért. Ez a bátor tartalékos tiszt a czarkowi támpontnál folytatott küzdelemben 1914. december 26-a és 1915. február 5-e között, főképp az 1914. december 29-én és 30-án lezajlott utóharcok során az oroszok egyik betörése alkalmával nagyszerűen harcolt. Ugyanezen az estén, amikor bátran és elegánsan nyomult előre szakszával, 22 foglyot ejtett és egy zászlóst és 6 saját emberét szabadította ki az orosz fogságból. E fegyvertény részletei részben a parancsnokváltások, illetve a szemtanúk megsebesülése következtében, továbbá azért, mert ez a tartalékos tiszt második alkalommal betegedett meg súlyosan tifuszban – és emiatt nem tudta elkészíteni a harctudósítást – csak most jutottak az ezredparancsnokság tudomására. Ő a Legfelsőbb Kitüntetésre teljes mértékben méltó.)

A kitüntetési javaslatból az is kiderül, hogy Mező Ferenc 1914. december 20-a és 1915. február 12-e, valamint 1915. október 10-e és december 21-e között tartózkodott a harctéren s – amint a fentebbi szövegben is szerepel – két alkalommal is tifuszban betegedett meg, de sebesülése nem volt.¹⁶

A kitüntetési javaslatát az ezredének parancsnoka 1916. június 9-én szerkesztette meg és a Bronz Katonai Érdemérem hadiszalagon kitüntetésre javasolta. Úgy a dandár, mint a hadosztály és a hadtest, illetve a hadsereg parancsnokság illetékesei egyetértettek a javaslattal és dr. Mező Ferencz számára az uralkodó 1916. augusztus 6-án adományozta a kitüntetést.¹⁷

A következő kitüntetését 1918-ban érdemelte ki, amikor is az előterjesztés szerint harctéri szolgálata 1914. augusztus 19-től 1915. április 4-ig, majd 1915. szeptember 21-től 1916. február 16-ig, 1916. augusztus 19-től 1916. november 13-ig tartott és 1917. május 7-étől szolgált ismét a harctéren.¹⁸ Ekkor már a po-

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Verordnungsblatt 1916/144. (1916. augusztus 14.) 4056.

¹⁸ HL Dr. Franz Mező Ka. Nro. 242184

zsonyi császári és királyi 72. gyalogezred 1. tábori századának volt a parancsnoka, továbbra is tartalékos főhadnagyi rendfokozatban.

Ezrede parancsnokának 1918. április 17-én keltezett előterjesztése, amely a korban és a kitüntetési javaslatokban szokásos formulával kezdődött – In Anerkennung tapferen Verhaltens vor dem Feinde (az ellenség előtt tanúsított hősiesség magatartásért) – már az olasz harctéren készült. Dr. Mező Ferenc tartalékos főhadnagy német nyelven megszerkesztett kitüntetési javaslatának indoklása a következőképpen szólt: „Sowohl in den Stellung bei Biglia vom 27./7. bis 29./X.1917, während des Vormarsches von 30./X. bis 12./11.1917, als an der Piave vom 13./XI.1917 bis 9./IV.1918 zeichnete er sich durch persönliche Tapferkeit, Mut u. stete Fürsorge für seine Mannschaft aus. – In den Stellungen bei Noventa im Dezember, Jänner 1918 gab er im schweren Art. u. Minenfeuer nachahmenswertes Beispiel, wenn es galt, die Mannschaft zu tapferem Verhalten anzusponnen. Ein pflichttreuer Komp. Kmdt., der stets das Beste leistet u. einer erneuerten Ah. Auszeichnung schon mit Rücksicht auf seine lange Frontdienstleistung voll u. ganz würdig ist.”¹⁹

(A bigliai állásnál 1917. július 27-e és október 29-e között, az 1917. október 30-a és november 12-e közötti előrenyomulásnál, valamint a Piavénél 1917. november 13-a és 1918. április 9-e között egyaránt személyes bátorságával, hősiességével és embereiről való gondoskodással tűnt ki. Decemberben és 1918. januárjában a noventai állásokban, súlyos tüzérségi és aknavető tűzben követendő példát mutatott embereinek a hősiesség kitartásában. Kötelességtudó századparancsnok, aki mindig a legjobbat nyújtja, tekintettel a hosszú frontszolgálatára, teljes mértékben méltó egy újabb Legfelsőbb Kitüntetésre.)

Az előterjesztő „Dr. phil. Franz Mező” tartalékos főhadnagyt a III. osztályú Katonai Érdemkereszt hadidíszítménnyel és kardokkal kitüntetésre terjesztette fel. A javaslattal valamennyi előjáró egyetértett és Dr. phil. Mező Ferencz tartalékos főhadnagy ezt, a tartalékos tisztek esetében magasnak számító kitüntetést 1918-ban el is nyerte.²⁰ Még annak számára történt adományozása előtt a harctéren teljesített szolgálataiért megkapta a Károly Csapatkeresztet, illetve a Sebesültek Érmét egy középsávval.²¹

Nem sokkal az 1918. április 17-i kitüntetési javaslatának a felterjesztése után – amelynek elintézése még csak folyamatban volt – ezredének parancsnoka

¹⁹ Uo.

²⁰ A Verordnungsblatt-nak a Hadtörténeti Könyvtárban elérhető példányai nem tartalmazzák a kitüntetés adományozására vonatkozó Legfelsőbb Elhatározást. A kitüntetések jelentős részéről megszületett uralkodói döntések az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása miatt nem kerülhettek már kihirdetésre a hivatalos közlönyben.

²¹ A Károly Csapatkeresztet IV. Károly magyar király (I. Károly osztrák császár) 1916. december 16-án alapította. Minden katona, aki a háború folyamán az arcvonalban 12 hetet szolgált – rendfokozatra való tekintet nélkül – megkapta. Nem ismert dátumszerűen, hogy dr. Mező Ferenc mikor kapta meg a Károly Csapatkeresztet, de 1918-ban már viselte. Ranglisten des kaiserlichen und königlichen Heeres 1918. Wien, 1918. Aus der k. u. k. Hof- und Staatsdruckerei. 696. A Sebesültek Érme egy középsávval kitüntetés adományozásának időpontja nem ismeretes.

1918. június 26-án újabb, a tartalékos főhadnagy számára szinte elképzelhetetlenül magasnak számító kitüntetésre – a III. osztályú Vaskorona Rend hadidíszítménnyel és kardokkal – javasolta Mező Ferencet, „az ellenség előtti hősie magatartásáért”, nevezetesen azért, mert „In den Kämpfen der Piaveforcierung u. beiderseits v. Ponte di Piave wurde Oblt. Mező mit seiner Komp. als Baons. Res., als letzter Staffel im schwersten fdl. Art. u. Minenwerferfeuer überschifft, sodan von der italienerinsel über den teilweise zerstörten Steg in starken flankierenden fdl. M.G. Feuer den Piave Arm übersetzt, das Baon gegen Süden abgeriegelt. – vom 15. auf den 16./6. hat die. Komp. fünf. fdl. Gegenangriffe abgeschlagen, – Bis 19./6. im schwersten fdl. Art. Feuer hat er seine Leute durch mannhaftes, tapferes Beispiel zum Ausharren eingeeifert, sodann am 19. bis an den Zensonatobach vorgestürmt, den erreichten Stützpunkt bei C. Martini bis zum anbefohlenen Rückzug gegen mehrfache fdl. Angriffe gehalten. Die Komp. machte 300 Gefangene u. erbeutete 7 M.G. u. 1 Sturmpistole. Oblt. Mező hat durch seine persönliche Tapferkeit u. mannhaftes ruhiges Auftreten der Mannschaft ein vorzügliches Beispiel gegeben u. halte ich diesen braven Offizier. für eine Ah. Auszeichnung voll würdig.”²²

(Mező főhadnagy a Ponte di Piavenál zajló harcok során, századával, mint zászlóalj tartalék és utolsó lépcső, súlyos ágyú- és aknavetőtűzben átkelt a folyón, majd az olasz szigetről egy félig lerombolt pallón, erős géppuska oldaltűzben átkelt, és így a zászlóalj lezárta a déli oldalt. Június 15-ről 16-ra virradóra öt ellenséges ellentámadást vert vissza. Június 19-ig a legsúlyosabb ágyútűzben férfias, bátor magatartással buzdította embereit a kitartásra. Majd 19-én előrenyomulva Zensonatobachig, az elért C. Martini támpontnál a megparancsolt visszavonulásig több ellenséges támadásnak állt ellen. A század 300 foglyot ejtett, valamint 7 géppuskát és egy „rohampisztolyt” zsákmányolt. Mező főhadnagy személyes bátorságával és határozott, nyugodt fellépésével embereinek nagyszerű példát adott, és én ezt a kiváló tisztet a Legfelsőbb Kitüntetésre teljes mértékben alkalmasnak tartom.)

A felterjesztést valamennyi előljáró – a korábbi kitüntetési javaslatokhoz hasonlóan – támogatta és megszületett az uralkodói „Legfelsőbb Elhatározás”, amelynek értelmében „Dr. phil. Franz Mező” elnyerte a III. osztályú Vaskorona Rendet hadidíszítménnyel és kardokkal.²³

A több mint harminc havi harctéri szolgálatot maga mögött tudó görög–latin szakos gimnáziumi tanár a háborút tartalékos főhadnagyi rendfokozattal fejezte be. Tartalékos századossá már az államfő, vitéz nagybányai Horthy Miklós nevezte ki 1935-ben,²⁴ az akkorra már a Kormányzói elismerést²⁵ is kiérdemelt

²² HL Dr. Franz Mező Ka. Nro.273.999

²³ Erre a kitüntetésre vonatkozóan (is) lásd a 20. számú jegyzetet.

²⁴ Ki kicsoda? Kortársak lexikona. Budapest, é. n. BÉTA Irodalmi Részevnytársaság. 557–558.

²⁵ A Kormányzói elismerés látható jelét képező Magyar Koronás Bronzérem sötét-smaragd zöld szalagon kitüntetést dr. Mező Ferenc az 1928. évi amszterdami Nyári Olimpiai Játékokon elért olimpiai bajnoki címével érdemelte ki.

Mező Ferencet, aki tulajdonosa volt a Háborús Emlékérem kardokkal és sisakkal kitüntetésnek is.²⁶

Dr. Mező Ferenc mindig büszkén emlékezett katonai szolgálatára és viselte – az engedélyezett alkalmakkor – a magyar királyi honvédség egyenruháját valamint a kitüntetésait, amelyeket életének egy meghatározó időszakában személyes bátorságával, katonai teljesítményével érdemelt ki.²⁷

²⁶ A Háborús Emlékérem kardokkal és sisakkal elnevezésű kitüntetést 1929-ben alapította az államfő s azt a világháborúban részt vett katonák érdemelték ki rendfokozatra való tekintet nélkül. Nem ismeretes pontosan, hogy dr. Mező Ferenc mikor kapta meg a kitüntetést.

²⁷ Dr. Mező Ferenc a magyar királyi honvédség századosi egyenruhájában, összes kitüntetésével készült fotóját lásd: A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma. Az 1914–1918-as világháború emlékére. (Szerkesztette: Hegedüs Márton). Budapest, 1940. k. n. 82.

Szikora Katalin

PIERRE DE COUBERTIN, AZ ÚJKORI OLIMPIAI JÁTÉKOK MEGALAPÍTÓJA

Rövid tanulmányomban Pierre de Coubertin olyan vonatkozású szerepére és jelentőségére szeretnék kitérni, amelyet talán kevésbé ismer az olimpia iránt érdeklődő, de inkább csak az újságírói szövegekkel találkozó közvélemény. Ebben az esetben is nehéz helyzetben van a tanulmány írója, hiszen az utóbbi évtizedekben jelentősen felerősödött az olimpiai játékok iránti érdeklődés, az olimpia a föld lakóinak millióit, de mondhatjuk milliárdjait érdeklő kérdéssé vált, természetesen elsősorban a játékok révén. Ebben az évben, a nyári olimpia évében, pedig fokozottan figyeli és várja a világ sportszerető közönsége a közelgő londoni olimpia eseményeit. Megállapítható az is, hogy az olimpia-kutatás társadalmi, tudományos hátterére is nagyobb gondot fordított és fordít a Nemzetközi Olimpiai Bizottság (NOB) az utóbbi évtizedekben. Ezen belül is kiemelkedett Juan Antonio Samaranch elnökségének 21 esztendeje (1980–2001).¹

Erre az időszakra esett a mozgalom 100 éves évfordulója, 1994-ben a NOB megalapításának, illetve 1996-ban az első játékok megrendezésének centenáriumi ünnepségsorozata. Ebből az alkalomból a NOB konferenciasorozatokat szervezett és nem utolsósorban nem kis összeg ráfordításával megnyitásra került az impozáns lausanne-i olimpiai múzeum, könyvtár épülete és gazdag kiállítás-anyaga is. Hasonlóan erre az alkalomra megjelentetett számos új kiadvány témája volt Pierre de Coubertin életútja, tevékenysége, munkássága, az olimpiai mozgalomban betöltött szerepe valamint ismételt kiadták emlékiratait is. Mindezt több nyelven is publikálták, így valóban sokan megismerhették tevékenységét, annak több esetben nemcsak dicsőítő, hanem néhány esetben kritikai elemzése révén is.

Életútja

Pierre de Coubertin gazdag francia család legkisebb, harmadik fiaként látta meg a napvilágot 1863. január elsején. Apja elismert festő volt, a művészetnek élt, gyermekei tanulmányait nem igazán követte figyelemmel.² A fiatal Couber-

¹ Olympic Review (Official Publication of the Olympic Movement) 2010 May. Juan Antonio Samaranch (1920–2010). 3–22. (Juan Antonio Samaranch munkásságát összegző különszám)

² *Philippe Mariot: Charles de Coubertin, peintre, the Painter.* In: Pierre de Coubertin, et les arts, and the Arts, (eds. Norbert Müller, Christian Wacker), Lausanne, 2008, ISOH. 13–18.

tin számára a követendő életpálya a monarchikus szemléletű családban adott volt, jogi-diplomáciai, vagy a katonatiszti karrier. Coubertin azonban hamar kitűnt ellentétes nézeteivel, s a jezsuita Szent Ignác középiskola elvégzése után – ahol nem a szorgalmas és példás magaviseletű tanulók közé tartozott –, a jogi fakultás helyett csak a főiskolai végzettséget adó Politikai Tudományok Iskolájába iratkozott be. Ekkor már erősen kötődött a republikánus körökhöz, elsősorban Hyppolit Taine munkássága volt rá nagy hatással. Az aktív fiatal republikánusok nagy terveket szőttek Franciaország politikai, gazdasági kulturális átalakítása érdekében. Coubertint elsősorban a pedagógiai, filozófiai és a történelmi kérdések érdekelték, s ahogy az életével foglalkozók írják, rendkívül sokat olvasott önmaga képzése érdekében. A társadalmi, gazdasági modellt az ő számára is a XIX. századi Anglia jelentette, így kedvelt olvasmánya volt a korszak nagy sikerű regénye, Thomas Hughes Tom Brown iskolásnapjai és Andre Laurie A kollégiumi élet Angliában című műve. Olvasásuk közben érlelődött meg benne az elhatározás, s melynek következtében 1883-ban Angliába utazott, hogy ott ismerkedjen meg az angol iskolai sportélet számára újszerű, demokratikus önkormányzati rendszerével.

Felkereste a híres Rugby College-ot, mely struktúrája az ismert pedagógus Thomas Arnold elvei alapján szerveződött. A Rugby College rektoraként tevékenykedett ugyanis a század elején Thomas Arnold (1795–1842), akinek nevéhez fűződött az ún. „angol polgári sportpedagógia” kidolgozása. Konceptiójában az iskola, a „templom”, a sportpálya és a (bentlakásos) kollégium szoros egységet képezett, s egy „college campus” létrehozása véleménye szerint elképzelhetetlen volt valamelyik tényező elhagyása (netán „megspórolása”) esetén. Elméletében, melyet a gyakorlatban is igyekezett megvalósítani az ún. „diákkormányzatok” létrehozása is komoly szerepet játszott. Az iskola sportéletét a felsőbb évfolyamok hallgatói szervezték, az iskolai sportklub élén a hallgatók választott képviselői álltak, sőt a sportélettel kapcsolatos munkákat – pénzügyi ellenszolgáltatás fejében, melyet beszámítottak a tandíjba – is a diákok végezték. Elképzeléseit – mely a következő évtizedekre követendő példává, modellé vált – Charles Kingsley (a westminsteri apátság kanonokja) fejlesztette tovább az „angol keresztény ifjú ideál” felvázolásával. Nézeteik szerint „... a sport a versengés, a saját ügyességére utalt ember virtuskodása társadalomépítő gyakorló terület az ifjúság számára. A felnövekvő nemzedék az itteni küzdelemben kicsinyben edződik hozzá az élet nagy arénájához. Az iskola, a templom, az internátus és a sportpálya együttes ráhatásával célratörő és következetes nemzedék alakítható ki, amely a világ minden táján képviselni tudja önmaga és hazája érdekeit”.³ A Rugby College volt a szülőhelye a rögbi játék kialakulásának is. A 16 éves William Webb Ellis „finom megvetéssel az ő korában játszott football-szabályok iránt, először vette a labdát karjaiba és vele együtt futott. Így alapította meg a rugby-játék különös formáját. Az Úrnak 1823. évében” olvasható a Rugby College-ban található emléktáblán.

³ Neil Wigglesworth: *The Evolution of English Sport*. Frank Cass, London, 1996. 85–108.

Coubertin abban különbözött a többi, Angliát látogató kortársától, hogy nem lemásolni akarta az ott látottakat, hanem azokat a franciaországi viszonyokhoz kívánta igazítani. Találkozott angliai útja során William Penny Brookes Much Venloch-i orvossal is, aki egy ún. „Olympian Society” megalapítása révén már az olimpiai játékok felelevenítésének gondolatát a gyakorlatban is megvalósította.⁴

Coubertin ezután folyamatosan tájékoztatta Brookest terveiről, aki 1893-ban, 84 éves korában sok sikert kívánt annak megvalósításához. Hogy Coubertin erről visszaemlékezéseiben nem sokat ír, ez a tény többek között a napjainkban megjelent munkásságáról szóló cikkek egyik kritikai eleme. Brookes még a XIX. század első felének szülötteként a nacionalista-internacionalista eszmék között ingadozva, de az antik olimpiai eszme újraélesztésében jövőt látva, annak első-sorban nevelési eszméit szem előtt tartva tette közzé gondolatait. Coubertin már a XX. század elejének kihívásaival ötvözve fejlesztette tovább e gondolatsort, hogy talán csaldottabban tekintszen vissza művére 1937-ben, mint, ahogy ezt Brookes tette 1893-ban.

Az olimpiai mozgalom kezdeményezője

Az olimpiai játékok felújításának Coubertinhez fűződő eseményei közismertek. 1892 november 25-én a Francia Atlétikai Szövetség kongresszusán elmondott beszédében a következőket mondta „A táviratok, a vasutak, a természettudományos kísérletek, kongresszusok és a kiállítások hasznosabb szolgálatot tesznek a béke ügyének, mint a szerződések és a diplomáciai megegyezések. Az pedig szinte természetes, hogy a sportmozgalom még ezeknél is több lehetőséget rejt magában. Aki már látta, hogy harmincezer ember miként özönlik ki a labdarúgó mérkőzésekre, igazat fog nekem adni és belátja, hogy nem túlzok. Ezért engedjék meg, hogy külföldre vigyük az evezősöket, a vívókat, a futókat és egy olyan szabad forgalmat indítsunk meg, amelynek segítségével a vén Európa vérkeringésébe belevisszük a béke gondolatát. Ez bátorít fel engem, hogy az Önök segítségével – a mai idők követelményeinek megfelelően átalakítva – javasoljam az olimpiai játékok felújítását.”⁵

„A jelenlevők tapsoltak – írja később emlékiratában – helyeselték, sikert kívántak, de valójában egyikük sem értette meg a dolog lényegét” – vélte később, az 1930-as években.⁶ Lendületét azonban ez nem törte meg. 1893-ban létrehozott egy kisebb bizottságot, mely az alapító kongresszust készítette elő. 1894-ben, ahogy ez ismeretes, újabb javaslatát siker koronázta. 1894. június 23-án az

⁴ Vö: *Joachim K. Rühl*: The History and the Development of the „Morphet Olympic Games”. In: Sport and Politics”, Proceedings of the VIth ISHPES Congress, Budapest, 14–19 July, 1999. 197–204., valamint *Joachim K. Rühl*: Sporting Identity by Birth: The History of the „Morphet Olympic Games Part II.” In: Sport and the Construction of Identities”, Proceedings of the XIth CESH Congress Vienna, 17–20 September 2006. 764–775.

⁵ *Kun László*: Az aranyérmek árnyékában. Budapest, 1984, Sport. 30.

⁶ Uo.

olimpiai charta aláírása révén megalakult a Nemzetközi Olimpiai Bizottság (NOB) és elkezdődtek az első újkori olimpiai játékok athéni előkészületei.⁷

Coubertin eredetileg 1900-ban és Párizsban kívánta az első olimpiát rendezni, de barátai meggyőzték, hogy a NOB megalakulása és az első olimpia közötti hat év túl sok, a gondolat gyorsan feledésbe merülne, így beleegyezett az 1896-os athéni rendezésbe. Az alakuló kongresszuson a korszakban sok vitát kiváltó amatőrizmus témáját járták körül az előadók, ahogyan ezt Kertész István a kutatásai nyomán elemezte és közzétette a *A görög sport világa* című könyvében. Coubertint egész élete folyamán végigkísérte az amatőrizmus kérdése, bár 1931-ben megjelent memoárjában így emlékezett a kezdetekre: „Amatőrizmus, folyton az amatőrizmus ...most már őszintén bevallhatom, hogy soha nem érdekelt különösebben ez a kérdés. Én csupán ügynek használtam fel ahhoz, hogy őszszehívhassem a kongresszust, amely újjáalapíthatja az olimpiai játékokat. Látva mekkora jelentőséget tulajdonítanak ennek sportvilágban, a szükséges lelkesedést mutattam.”⁸

Mint ismeretes a, NOB első magyar tagja az alakuló kongresszuson személyesen részt nem vevő Kemény Ferenc volt. Coubertin azonban még a NOB megalakítása előtt egy másik magyar személlyel is kapcsolatban állt, ahogy ezt Medovárszki János kutatásaiból tudhatjuk. Justh Zsigmond Békés megyei földbirtokos, író naplójából kiderül, hogy párizsi tartózkodása alatt többször megfordult a Coubertin család otthonában, ahol elsősorban a fiatal Coubertin angliai útjáról tett lelkes beszámolóit hatottak rá. Justh Zsigmond 1894-es korai halála vetett véget kapcsolatuknak s talán a békési földbirtokos olimpiatörténeti szerepének is.⁹

Egy másik magyar régió, Szabadka és Palics jelentős sporttörténeti személyiségének is majdnem köze lett a korai olimpiatörténethez. A párizsi amatőr kérdéssel foglalkozó kongresszusra szóló meghívó megérkezett ugyanis a Szabadkai Torna Egylethez is. A kor sportideálja, az egylet alapítóinak egyike, Vermes Lajos országgyűlési képviselő öccsét, Vermes Bélát próbálta rábeszélni, hogy egyesületi küldöttség révén vegyen részt a kongresszuson. Öccse azonban nemel válaszolt, így a Vermes testvérek nem kerültek kapcsolatba a játékok megalapítójával.¹⁰ Coubertin így szoros munkakapcsolatot – a levelére pozitívan reagáló – Kemény Ferencel épített ki.

⁷ Az év e napja 1987 óta az UNESCO döntése értelmében „az olimpia napja”:

http://jelesnapok.oszk.hu/prod/unnep/olimpiai_nap

⁸ Kertész István: *A görög sport világa*. Budapest, 2001, Nemzeti Tankönyvkiadó. 62.

⁹ Medovárszki János: Pierre de Coubertin és Justh Zsigmond barátsága. In: *Az olimpizmus fejlődése a civilizáció tükrében* (szerk. Győri Pál), Veszprém, 1999. 63–67.

¹⁰ Siklóssy László: *A magyar sport ezer éve*. III. kötet, Budapest, 1929, OTT. 254.

Magyarországi munkatársa: Kemény Ferenc

Kemény 1885-ben matematika–fizika szakos tanárként kezdett dolgozni előbb a nyugat-magyarországi Kőszegen, később Erdélyben, a brassói gimnáziumban. Ekkor szerezte újabb diplomáit is német, illetve francia nyelvből.¹¹

1890-ben Eger városába helyezték középiskolai tanárként. Mindennapi tevékenységét ekkortól az az örlő küzdelem kötötte le, melyet előbb iskolaigazgató-helyettesként, majd igazgatóként folytatott egy ún. állami reáliskola megalapításáért, majd annak zökkenőmentes működéséért. Eger ugyanis érseki székhelyként hagyományosan Magyarország egyik legkonzervatívabb egyházi, katolikus beállítódású iskolavárosa volt, ahol a legkisebb reformtörekvések is komoly ellenállásba ütköztek, mind az egyház, mind a városi vezetés részéről.¹²

Kemény azonban az állami támogatás védőszárnyai alatt – hiszen a kultusz-minisztérium elrendelte az alreáliskola létrehozását – kitartott modern szemléletű elképzelései mellett, amelyekben a testi nevelés is megfelelő helyet kapott, tervbe vette egy iskolai tornacsarnok építtetését is. A kor igényeinek megfelelően a reálismeretek és a modern nyelvek előtérbe helyezése is szerepelt programjában. Személyét azonban számos támadás érte ezekben az években, annak ellenére is, hogy már ekkor is jelentős publicisztikai tevékenységet folytatott. Tagja volt a párizsi Union des Societes Francaises de Sports Athletiques nevű társaságnak és több magyar szervezetnek is, mind például az Országos Középiskolai Tanáregyesületnek. Számos pedagógiai cikke jelent meg ezekben az években német és magyar nyelven a pályaválasztás fontosságáról, az iskolai oktatás, az iskolai rendtartás és az iskolarendszer korszerűsítésével kapcsolatban. Tanulmányait igyekezett elsősorban külföldön, német és francia nyelvterületen megjeleníteni. 1891-ben Marseille-ben személyesen is részt vett és előadást is tartott egy tudományos konferencián.

Valószínűleg Coubertin figyelmét Keményre annak francia és német nyelvű cikkei irányították, mind például a *L Education physique dan les ecoles civiles et militaires de l Autriche-Hongrois* című tanulmánya, mely a *Les Revus Athletique* 1890. szeptember 25-i számában jelent meg, illetve annak német nyelvű változata a *Reformen auf dem Gebiete der Körperlichen Erziehung in Ungarn*, melyet a *Zeitschrift für das Realschulwesen* XVI. évfolyamának 7. számában tett közzé. S miután Coubertin az újkori olimpiai mozgalom elindításához több országból is igyekezett hasonló elveket valló munkatársakat találni, így elküldte Kemény Ferenc címére is – Egerbe – azt az 1894. január 15-i körlevelet, melyben Keményt is az olimpiai mozgalom elindításában és a szervezésben való közreműködésre kérte fel. A magyar sajtó, különösen a vidéki egyáltalán nem foglalkozott az 1892. évi felvetéssel illetve annak utóéletével, így Ke-

¹¹ Szakály Sándor: Adalékok Kemény Ferenc életútjához. In: Kemény Ferenc és kora, Budapest, 2011, MSTT. 8–16.

¹² Szabó Béla: Kemény Ferenc egri működése. In: Kemény Ferenc és kora, Budapest, 2011. MSTT. 16–24.

mény ezt csak a külföldi szakirodalom, az egyre nagyobb szerepet kapó sport-szakmai folyóiratok, illetve a napi sportsajtó útján ismerhette meg. Konkrétan azonban nem foglalkozott vele, minden energiáját az egri iskolaalapítás, majd annak működtetési gondjai kötötték le. Coubertin elküldte Keménynek az Universitas Transatlantique című könyvét is, meleg hangú dedikációval, amelyet Kemény nagy érdeklődéssel olvasott, s közben számos jegyzetet is készített. Elsősorban a testnevelés és a sport pedagógiai értékeinek hangsúlyozásával, a pacifizmus, az emberi kapcsolatok egyetemlegességének kiemelésével értett egyet. 1894 januárjától azonban felgyorsult a levélváltás Kemény és Coubertin között, előbb április 4-én, majd április 12-én írt levelében Coubertin előbb az olimpiai gondolattal rokonszenvező magyar és osztrák személyek neveit kérte, utóbb a létrehozandó Nemzetközi Olimpiai Bizottságban az egyik tiszteletbeli alelnöki tisztséget ajánlotta fel Kemény számára.¹³

Kemény, tisztes közalkalmazott révén tájékoztatta – taglalva a nemzetközi kapcsolatfelvétel diplomáciai előnyeit – a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkárát, Berzeviczy Albertet, aki tevékenysége támogatásáról biztosította. Hasonló véleményen volt Csáky Albin miniszter is, aki – Berzeviczyhez hasonlóan – úgy gondolta, hogy az ügy magyar szempontból fontos lenne ugyan, de el kellene kerülni annak hivatalos diplomáciai kinyilvánítását, mert Bécs valószínűleg – a „francia ellenességéről” ismert német álláspontot támogatná. Ekkor Ausztria–Magyarország közös külügyminisztériummal rendelkezett. Taktikusabbnak látták, ha nem egy diplomáciai szempontból súlyosabb egyéniség kerül előtérbe, hanem egy a kérdésben jól tájékozott, nyelveket beszélő, de mégiscsak egy vidéki középiskolai tanár. S amennyiben mégis diplomáciai gond lenne belőle, a kapcsolat magánjellegére lehet hivatkozni. Keménynek pedig szintén komoly presztízs nyereséget jelentett a nemzetközi elismertség, támogatás az egri, hazai elképzelései magvalósításában. Eger tartózkodása alatt mindvégig a testnevelés nevelésben betöltött szerepét hangsúlyozta, megszervezte a tanulók úszásoktatását – Eger fürdőváros jellegéről is ismert volt – télen korcsolyapályát készíttetett, a tavaszi és az őszi hónapokban játékokkal egybekötött kirándulásokat szervezett a közeli hegyekbe. Egy alkalommal ókori mintára „olympiai” játékokat is szervezett diákjai számára az ókori pentathlon számából. Kemény tehát rendelkezett ugyan a magyar kultuszminisztérium erkölcsi támogatásával, anyagi hozzájárulást azonban nem kapott, így nem utazott ki 1894 júniusában Párizsba, a NOB alakuló kongresszusára. Talán ez volt a „szerencséje”, mert, ahogy Coubertin emlékiratában említi, szándékosan jelölt több tagot a távollévők közül a megalakuló bizottságba. Kemény azonos gondolkodásában azonban biztos is lehetett.¹⁴

Coubertin a párizsi kongresszus programját és határozatait közvetlenül a kongresszus után elküldte Keménynek, aki erről részletesen be is számolt a Bu-

¹³ *Keresztényi József*: Iratok a MOB történetéhez. Budapest 1970, TTT. 49–50.

¹⁴ *Pierre de Coubertin*: Olimpiai emlékek. In: Testnevelés, V. évf. 6–7. sz. 421. (Memoires Olympiques, Lausanne, 1931)

dapesten megjelenő Magyar Pedagógia című folyóiratban. Kommentálásából kiderül, hogy maga is meglepődött a kongresszus sikerén, hogy az általa is támogatott javaslat nemcsak egy ötlet, egy utópia, hanem annak megvalósulása is elérhető közelségbe került.¹⁵

Meg is hívta Coubertint, hogy személyesen is tájékozódni tudjon a magyar olimpiai előkészületekről a Budapesten, 1894 őszén megrendezésre kerülő VIII. Nemzetközi Közegészségügyi és Demográfiai Kongresszusra, amelyről Coubertin azonban éppen athéni tárgyalásaira hivatkozva mondta le a részvételt. Kemény csak 1896-ban, az athéni olimpia napjaiban találkozott személyesen Pierre de Coubertinnel, akivel ezután 1907-es lemondásáig valóban szoros munkakapcsolatban állt.

Az olimpiai mozgalom élen

Coubertin az athéni olimpia után vette át a NOB elnöki pozícióját a görög származású Demetriosz Vikelasztól. Az olimpiai mozgalmat érintő elképzeléseiben a 4 évenként megrendezésre kerülő játékok mellett nagy szerepet szánt az olimpizmus elméleti kérdései tudományos kutatásának. A pedagógiai, pszichológiai, gazdasági, orvosi, művészeti, történeti vonatkozású javaslatok felvetésére, annak megvitatására olimpiai kongresszusok folyamatos összehívását szorgalmazta. Az athéni olimpiát követő évben saját szavai szerint az „eszme megerősítése” céljából a normandiai Le Havre-ban rendezték a 2. olimpiai kongresszust, ahol a sport pedagógiai és egészségügyi vonatkozásairól tanácskoztak. Kemény Ferenc is részt vett a kongresszuson, az iskolai testnevelés és a testnevelő tanár szerepének fontosságát emelve ki előadásában. A német NOB tag, Willibald Gebhardt a kongresszus helyszínének Berlint javasolta, Coubertin azonban gyermekkorai helyszínének közelségét, a francia környezetet alkalmassabbnak találta, úgymond az „olimpiai eszme megszilárdításához”. Javaslataira a következő években gyakorta hívtak össze kongresszusokat az elméleti kérdések megvitatására. 1905-ben Brüsszelben a mindennapos iskolai testnevelés bevezetését javasolták. 1906-ban Párizsban Coubertin régi álma vált valóra, a művészeti versenyek bevezetésének elhatározásával, melynek első versenyekre 1912-ben Stockholmban került sor.

Közismert tény az is, hogy Coubertin is a győztesek közé tartozott az álnéven beadott „Óda a sporthoz” című versét érdemesítette a zsűri az olimpiai aranyéremre.¹⁶

Ennek a kongresszusnak sajátos színezetet adott az ún. köztes olimpia megrendezése, közvetlenül a kongresszust követően Athénban, a játékok 10 évfordulója kapcsán, melynek megtartását Coubertin igazából nem helyeselte. (Meg kell jegyezni, hogy ezen a nem hivatalos olimpián magyar aranyérmek is születtek,

¹⁵ Kozák Péter: Dr. Kemény Ferenc és a magyar olimpiai mozgalom kezdetei. In: Olimpiai történeti tanulmányok, (szerk. Som F.–Szakály S.), Budapest, 1989, Eötvös-füzetek. 71.

¹⁶ http://www.olympic.org/Assets/OSC%20Section/pdf/LRes_22E.pdf

többek között az aranyérmet nyert a magyar úszóváltó tagjaként Hajós Henrik, az első úszó olimpiai bajnok, Hajós Alfréd testvére.) Kemény Ferenc ezen a „köztes” olimpián csapatvezetőként – sem magánemberként – már nem vett részt, fokozatosan elszigetelődött a magyar sportéletben. Ennek következtében 1907-ben lemondott NOB tagságáról, melyet Coubertin sajnálattal vett tudomásul. A magyar sportéletben a „tornairányzat” hívei, a Nemzeti Torna Egylet (NTE) szimpatizánsai háttérbe szorultak, a vezetést az „atléták”, a Magyar Athletikai Club (MAC) képviselői vették át.¹⁷

Az 1911-ben, Budapesten megtartott NOB ülésen Coubertin először járt Magyarországon, s ahogy ez Kemény Ferenc és a közte továbbra is folyó levelezésből kiderült nagy hatással volt rá a magyar főváros. Támogatta a város 1920-as olimpia rendezési szándékát is.¹⁸

Az 1913-as lausanne-i kongresszuson Coubertin pszichológiai és orvosi témákat vetett fel, melynek mottója a „sport határai” címet viselte. 1914-ben, közvetlenül a sarajevói merényletet megelőzően a párizsi kongresszuson javaslatára került elfogadásra az olimpia zászló, mint a mozgalom egyik szimbóluma. A párizsi La Fayette áruházban már 1915-ben elkészítették, azonban hivatalosan az első világháború kitörése miatt csak az 1920-as antwerpeni olimpián húzták fel a stadion árbozára. Ez komoly keserűséget váltott ki a magyar fővárosban, hiszen nemhogy az olimpiarendezési lehetőség esett kútba, de a magyar csapat, ahogy ez ismeretes, a háború veszteseként részt sem vehetett a játékokon. 1915-ben a háborús évek hatására Coubertin kezdeményezte a NOB székhelyének Párizsból Lausanne-ba való áthelyezését. Francia-Svájc mindig is nagy hatással volt rá, s ahogy emlékirataiban ezt is megfogalmazta, az ókori Olümpia helyszínét idézte fel benne a Genfi-tó környéke. Gondolataiban egy lausanne-i olimpiai centrum is körvonalazódott, sőt már az építészeti tervek is elkészítették. Hazafias érzelmekre hallgatva 1915-ben 52 éves korában önkéntesen bevonult a francia hadseregbe, s ideiglenesen átadta elnöki helyét barátjának, Godefroy de Blonay bárónak, a svájci NOB tagnak. Visszatérése a NOB elnöki székébe 1919-ben talán már szándéka ellenére volt, ekkor már gondolkozott visszavonulásán, melyet megerősítettek benne az 1920-as olimpia politikai diszkriminatív intézkedései. Szeretett volna azonban még egy sikeres párizsi olimpián részt venni (hiszen az 1900-as olimpia szervezése sok kívánni valót hagyott maga után), ezért úgy döntött, hogy csak 1924 után adja át helyét. A második párizsi olimpia (1924) már sikeresebbnek bizonyult, az első világháború nehézségeit és az utána következő évek politikai viharait átvészelte a játékok rendszere.¹⁹

¹⁷ Szabó Lajos: A torna-atlétika háború nagy vesztese. In: Kemény Ferenc és kora, Budapest, 2011, MSTT. 40–54.

¹⁸ Keresztényi József: Iratok a MOB történetéhez. Budapest, 1970, TTT. 225–26.

¹⁹ http://www.olympic.org/Assets/OSC%20Section/pdf/LRes_16E.pdf

Visszavonulása

Coubertin 1925-ben a prágai kongresszuson búcsúzott el munkatársaitól – egészségi okokra hivatkozva –, s adta át helyét az általa javasolt utódnak, a belga Henry de Baillet-Latournak. Visszaemlékezéseiben úgy fogalmazta meg, hogy „az olimpiai mozgalom már nem az általa elindított utat járja, de nem kívánt az új idők kihívásai (ilyen volt pl. a női sport kérdése) ellen tenni.” Visszavonulása után elsősorban elméleti – ezen belül is pedagógiai – kérdésekkel kívánt foglalkozni. Ezt bizonyítja Kemény Ferenchez írt 1929-es levele, melyben örömmel ír arról, hogy a Sportpedagógia című könyve magyar nyelven is kiadásra kerül. 1930-ban előszót is írt a magyar kiadáshoz, melyben nagyon szívélyes hangon szólította meg magyar barátait. Az 1930-as berlini NOB kongresszuson a NOB tagsága hivatalosan is – egy levél útján – megköszönte Coubertin tevékenységét, amelyet a német sporttörténész, az 1936-os berlini olimpiai szervező bizottságának titkára, Carl Diem javaslatára egy birodalmi kitüntetés is követett. Carl Diem volt az első, aki Coubertin műveit halála után gyűjteményes formában kiadta, s először méltatta a történész szemével Coubertin újkori olimpiai mozgalombéli munkásságát.²⁰

Coubertin 1937. szeptember 2-án hunyt el Genfben, sírja Lausanne-ban található, szívét pedig kívánsága szerint egy márványoszlop őrzi az olimpiai játékok színhelye közelében, Olümpiában, a Nemzetközi Olimpiai Akadémia parkjában.

Összegzés

Befejezésül Pierre de Coubertin jelentőségét úgy foglalhatnánk össze, hogy tevékenységében egy olyan sajátos kompromisszumokra, toleranciára törekvő sportpolitikai irányvonalat láthatunk – ezt tükrözte az általa kialakított NOB struktúra is –, amely kritikus történelmi pillanatokban lehetővé tette az olimpiai mozgalomra nehezedő politikai, gazdasági, hatalmi kihívások közötti manőverezést, a NOB függetlenségének máig tartó megóvását, a testkultúra, a sport távlati érdekeinek képviseletét.

²⁰ Pierre de Coubertin, Carl Diem: Olympische Erinnerungen. 1959, Wilhelm Limpert Verlag. 222.

Szlávik Gábor

EGY ÜNNEPELT ÖKÖLVÍVÓ MAGASZTALÁSA A SZÓNOKI KARRIER SZOLGÁLATÁBAN: DIÓN CHRYSTOSOMOS OR. XXIX [I¹] ÉS OR. XXVIII [II¹] (‘MELANKOMAS’)

Első, szofista korszakában a még pályája elején álló prusai rhétor, Dión Chrysostomos¹ két külön beszédet is szentelt egy ökölvívó, a kariai Melankomas

¹ A változatos életpályája során meglehetősen mozgalmas időszakokat is megélt – feltehetően Kr. u. 40 körül, esetleg Kr. u. 50 táján született – Dión Chrysostomos (PIR², D 93) szándékolt egyszerűségében gyakorta nagyon is bonyolult alkotói személyiségének kifomálódásához l. küln. J. L. Moles: *The Career and Conversion of Dio Chrysostom*, JHS 98 (1978), 79–100. Vö. ehhez G. Salmeri: *La politica e il potere. Saggio su Dione di Prusa*, Catania 1982; továbbá P. Desideri: *Dione di Prusa fra ellenismo e romanità*, ANRW II 33,1 (1991), 3882–3902. A szónoki életpályája egyik centrális eleméhez, amikor is a bithyniai kisváros, Prusa (északnyugat-Kis-Ázsia; ma Bursa) szülötte, Dión Chrysostomos a Kr. u. 82–96 között elszenvedett száműzetés nélkülözésekkel is terhes éveinek hatására „filozófiával is foglalkozó szofistából filozófusként fellépő szofistává vált”: l. Szepessy T., *AntTan* XXIX,1 /1982/, 112–133; 114. és közelebbről G. R. Stanton: *Sophists and Philosophers: Problems of Classification*, AJPh 94,4 /1973/, 350–364; 353 sk. Maga Dión egy Kr. u. 100-ban vagy 101-ben tartott beszédében, az Athénban elhangzott or. XIII-ban (‘En Athénais peri phygés’) szól részletesebben is a filozófiához vezető útjának egyes állomásairól (or. XIII,1 skk; küln. 8 sk. és 11 sk.). A prusai rhétor alkotói tevékenységének szellemi hátterét alkotó ún. második szofisztika első korszakához, beleértve annak előkészítő időszakát (Dión Chrysostomos voltaképpen ehhez a periódushoz tartozott!), ma is a legjobb tömör összefoglalás V. A. Sirago, *La seconda sofistica come espressione culturale della classe dirigente de II sec.*, ANRW II 33,1 (1989), 36–78. és G. Anderson: *The pēpaideumenos in Action: Sophists and their Outlook in the Early Roman Empire*, ANRW II 33,1 (1989), 79–208. Az akkori fogalmak szerint hosszú életet megélt Dión Chrysostomos, másként: a prusai Dión szónoki pályafutásához, alkotói karakteréhez és politikai nézeteinek fejlődéséhez a *II.1* rész 8. és 23. sz. jegyzeteiben közölt irodalmi hivatkozásokon kívül l. még egy korábbi munkámat: *Egy görög rhétor a principatus-ideológia szolgálatában: a »királyságról«* szóló négy beszéd és szerzője, Dión Chrysostomos. In: *Dión Chrysostomos: A „királyságról” szóló első beszéd. Peri basileias á.* (A KRE BTK Ókortörténeti tanszékének kiadványai III. Sorozatcím: *Rhetores graeci imperatoriae aetatis/A római császárkor görög szónokai*), Budapest 2004. (A kötetet szerkesztette és gondozta, bevezető és kísérő tanulmányokkal ellátta, valamint a kötet alapjául szolgáló görög szónoki beszédet fordította: Szlávik G.); 30–118 (Bevezető tanulmány).

– A dióni or. XXIX és XXVIII-ba foglalt szónoki mondanivaló jobb megértéséhez még annyit kell megjegyeznünk itt, hogy első római tartózkodása idején prusai rhétor – a magát, mint mondtuk, a Kr. u. 82-es évet követően mindinkább „filozófusként” megjelenítő Dión Chrysostomos (a kor más, iskolákat is fenntartó, hivatásos szónokaihoz hasonlóan) még a filozófusok ellenfele. Mi több, ádáz ellenfele, aki írásában a filozófusoknak „mint a városok és az állam megrontóinak, a szárazföldről és a tengerekről való kiűzésére”, Rómából és Itáliából való eltávolítására

emlékének (or. XXIX [I¹] és or. XXVIII [II¹]).² Ezeket a rhétorikus formában előadott irodalmi alkotásokat alapvetően úgy tartja számon a kutatás, mint az antik sport történetének ha nem is elsőrangú, ám többé-kevésbé terjedelmes dokumentumait. Azok, akik a dióni életművet választják kutatásuk tárgyául, nagyobb figyelmet szentelnek or. XXIX [I¹] vizsgálatának. Ebből a beszédből ugyanis következtethetünk a szónok azon törekvéseire, amelyek meghatározták első (Kr. u. 82-ig tartó) alkotói periódusát.³

A két beszéd közül vélhetően csak az egyik hangzott el a neapolisi *Sebasta* versenyjátékaira összesereglett népes hallgatóság előtt. Nagy valószínűséggel ez volt a kézirati hagyományon belül a huszonkilences sorszámot viselő oratio, amelyben a szónok az életből tragikus hirtelenséggel eltávozott Melankomast búcsúztatja Kr. u. 74-ben vagy esetleg 78-ban, a következő *Sebasta*-ciklus idején. Ami a másik beszédet illeti, ez – a versenyjátékokra érkezett idegen és a Melankomas sportolói pályafutását felidéző öregember között lezajlott fiktív beszélgetést tartalmazó or. XXVIII – sorszámozása ellenére, később keletkezett. Maga a szónok is utal erre, amikor a dialógus formában megírt huszonnyolcadik beszéd kitalált kerettörténetének időpontjaként a már halott Melankomas búcsúztatása utáni harmadik napot jelöli meg (or. XXVIII,5.).

Nehezen képzelhető el, hogy Dión néhány napon belül két szónoklatot is tartott volna az Augustus tiszteletére rendezett játékok, a Neapolisban ötévente rendezett *ludi Augustales*⁴ alkalmával egybegyűlt sokaság előtt. Különösen nem a Melankomast búcsúztató halotti beszéd után, amelynek ünnepélyes hangvételéhez aligha illett volna a nemcsak könnyedebb stílust képviselő, de a dialógus forma miatt nehezebben is előadható huszonnyolcadik oratio. A művészi ábrázolásában elevenebb, a Kr. u. 75-ben vagy az után keletkezett '*Charidēmos*'-ra (or. XXX) emlékeztető huszonnyolcadik beszédet a bithyniai rhétor nyilván utólagosan, szónoki hírnevének növelése végett szerkesztette meg. Dión itt mutathatta meg igazán szónoki leleményét és művészetét. A Melankomast búcsúztató or. XXIX [I¹] ugyanis az efféle szónoki alkotások esetében kötelezően alkalmazott rhétorikus sablonokból építkezik.

bujtogatta Vespasianust, az akkori császárt; legalábbis Dión kései csodálója, a kyrénéi Synesios közlése szerint: 316§; lín. 21sq.

² A dióni két Melankomas-beszéd elsődlegesen az ókori sport szempontjait érvényesítő értékeléséhez mindmáig alapvető J. Jüthner: Zu Dion Chrysostomus XXVIII, WSt XXVI (1904), 151–157. Néhány újabb szemponttal l. még M. B. Poliakoff: Melankomas, ek klímakos, and Greek Boxing, AJP 108 (1987), 511–518. és küln. J. König, Athletics and Literature in the Roman Empire, Cambridge 2005; 97 skk. A további irodalmi hivatkozásokat l. lentebb. Az alábbiakban azonban főként Dión Chrysostomos két Melankomas-beszédének a szorosan vett sport szempontú értékelésen túlmutató elemzésével foglalkozom.

³ Ennek az időszaknak számos megállapításában vitatható, ám mindmáig legrészletesebb feldolgozását nyújtja L. Lemarchand: Dion de Pruse – Les Oeuvres d'avant l'exile, Paris (Thèse) 1926. Más, Dión Chrysostomos szónoki pályafutásának ezzel a periódusával is foglalkozó munkákra a lentebb következő jegyzetekben utalok.

⁴ L. ehhez lentebb az I.1.5. szakaszt, ill. ott a 23. sz. jegyzetet.

Ami az utóbbi, a vélhetően valóban megtartott huszonkilencedik beszéd színterét illeti, a kor szokásai, de a nagy valószínűséggel fiktív or. XXVIII [II¹] kerettörténete alapján is joggal következtethetünk arra, hogy az a neapolisi *gymnasion*-ban hangzott el. Minderre egyebekben már a dióni életmű máig leginvenciózusabb ismerője, Hans von Arnim is rámutatott.⁵

(I.1.2.) A Melankomas emlékének szentelt két beszéd gondolati tartalmában mintegy fedi egymást. A két szónoki alkotás azonban más-más művészi formát képvisel. Az elsőként megtartott, és, mint mondtuk, a neapolisi versenyjátékon nagy valószínűséggel valóban elhangzott or. XXIX [I¹] az ún. magasztaló beszéd (*enkómion*) műfajába tartozik. Azon belül pedig az ünnepélyes hangvételű temetési-, illetve gyászbeszéd (*epikédeion*) műfaját képviseli.⁶

A harcokban elesettek, kiemelkedő jelentőségű politikusok vagy a várost bőkezű adományokban részesítő polgárok temetése alkalmával tartott beszéd megillette a nevesebb sportolókat is. Különösen akkor, ha korán távoztak el az életből, még töretlenül felfelé ívelő karrierjük időszakában.

A korai halállal kényszerűen megszakított életpályáról, a rövid élet alatt is elért örök hírnévről való bölcsekedés jó alkalommal szolgált a szónokok számára saját hírnevük növelésére is. Ugyanez mondható el a költőkről. Dión kortársa, Martialis például csak ritkán érinti epigrammaiban a Rómában egyik legnépszerűbb sportágnak számító kocsiversenyek témáját. A híres *auriga* [kocsiversenyző], Flavius Scorus korai halála alkalmából azonban két gyászverset is írt (X,50; 53.).⁷

⁵ Hans von Arnim: *Leben und Werke des Dio von Prusa – Mit einer Einleitung: Sophistik, Rhetorik, Philosophie in ihrem Kampf um die Jugendbildung*, Berlin 1898; 144. – A két Melankomas beszéd részletesebb elemzéséhez l. Arnim Dión-monográfiájának 142–147. oldalait; vö. ehhez Lemarchand: „Dion de Pruse”; 25–32. Érdemi újdonságok nélkül, rövid kiegészítésképpen l. még Paolo *Desideri* terjedelmes és Arnimnál jóval több szempontot felvető, valós értékét tekintve azonban megannyi helyén nehezen megítélhető Dión-monográfiáját: *Dione di Prusa. Un intellettuale greco nell’ impero Romano*, Messina – Firenze 1978; 185 (= a 139. oldal 18. és 19. sz. jegyzetei).

– Itt jegyezném meg, hogy a dióni oeuvre fontosabb darbjait elemző újabb, alapvetően filológiai szempontokat érvényesítő munkák voltaképpen von Arnim korábbi megállapításainak variációi, ill. esetenkénti korrektívumai. L. pl. J. L. *Moles*: *The Addressee of the Third Kingship Oration of Dio Chrysostom*, *Prometheus* 10 (1984), 65–69. ill. uő, ott J. (L.) *Moles*: *The Kingship Orations of Dio Chrysostom*, in: F. Cairns – M. Heath (szerk.), *Papers of the Leeds International Latin Seminar 6: Roman Poetry and Drama, Greek Epic, Comedy, Rhetoric*, Leeds 1990; 297–375.

⁶ Vö. Arnim: „Leben u. Werke des Dio von Prusa”, 145. – A nevesebb antik rhétorok munkásságának is gyakorta integráns részét képező ún. temetési-, ill. gyászbeszéd (tágabb értelemben: *logos epitaphios*) műfaji sajátosságaihoz általában véve l. külön. R. *Volkman*: *Die Rhetorik der Griechen und Römer – In Systematischer Übersicht, dargestellt von R. V.*, Teubner, Leipzig 1885² (zweite vielfach vermehrte und verbesserte Auflage), 356 skk.

⁷ A Rómában a kocsiversenyek színteréül szolgáló *Circus* sztárjának számító Flavius Scorus korai halála napjáig versenyfogatóval 2048 győzelmet aratott! A hírnevében csak egy másik circusi sztár, a 3559 kocsiverseny-győzelmet magáénak mondható Pompeius Musculus mögött elmaradó fiatal *auriga* mindössze huszonhét éves volt, amikor – mint Martialis mondja – végleg „elhajtott a sötét fogaton” (X 50,6: *occidis et nigras tam cito iungis equos*). – Az igencsak jól

Itt kell megjegyeznünk, hogy a görög–római kori megnevezésükben a birkózókat, ökölvívókat és pankration-versenyzőket is magában foglaló sportolók, az atléták, ahogy a kocsiversenyzők is, leginkább azzal vívták ki az őket díjazás fejében magasztaló költők és szónokok csodálatát, hogy rövid időn belül hatalmas pénzeket kerestek.⁸ Természetesen csak akkor, ha sportteljesítményük a tömegek tetszésére talált. Meg kell említenünk azt is, hogy a győztes versenyzők magasztalása többnyire tisztos bevételt jelentett a szellem embereinek. Díjazásuk elismertségükkel arányban állt.⁹

(I.1.3.) A többnyire megrendelésre dolgozó szónokok és költők irodalmi hírnevük és társadalmi presztízsük védelmében mégis megválogatták, ha teheték, kinek bocsássák áruba tollukat. A nem egyszer valóban szegény poéta, Martialis nem mindig tehetette meg ezt. A dióni oeuvre ismeretében azonban joggal merülhet fel a kérdés: mi készítette a művelt és tehetős családból származó szónokot arra, hogy magasztaló beszédben méltassa egy nehézatléta sportteljesítményét. Annyit már most előre bocsáthatunk, hogy aligha a sport iránti önzetlen szeretete vette rá Diónt a mindvégig veretlen ökölvívó (*aleiptos pyktés*),¹⁰ Melankomas magasztalására.

Melankomas nem származott ismert családból, de még szülővárosa sem lehetett nevezetes. Erre abból következtethetünk, hogy beszédében Dión a versenysportoló *patrisaként* annak szülőföldjét, Kariát jelöli meg.¹¹ A Melankomas által művelt sportág sem igazán mondható alkalmasnak arra, hogy kivívja egy par excellence „értelmiségi” rhétor csodálatát. Az ökölvívás ugyanis az akkoriban leginkább népszerű küzdősportok között (birkózás, ökölvívás, pankration) is a legkeményebbnek számított.

Am mindez csak sejtés. Afféle munkahipotézis. A felvetett kérdés kapcsán azonban már alaposabb elgondolkodásra készíthet bennünket az a körülmény, hogy későbbi „aranszajú” rhétor ránk maradt szónoki alkotásaiban ritkán érinti

kereső, sportteljesítményével arányban álló díjazásban részesített Scopus (Mart. X 74,5 sk.) pályafutásához újabbán I. W. Letzner: *Der römische Circus – Massenunterhaltung im römischen Reich*, Mainz 2009; 84 sk.

⁸ A fentebb említett Kr. u. I. századi kocsiversenyző, Flavius Scopus például a relatív szegénységben élő római epigrama író, Martialis szerint tizenöt zsák aranyat szerzett magának az alig egy órán át tartó kocsiversenyben kivívott győzelme után (X 74,5 sk: cum Scopus una quindecim graves hora/ ferventis auri victor auferat saccos).

⁹ M. I. Finley – H. W. Pleket ismert és népszerű munkájának megállapítása szerint már a Kr. e. V. századi görög költő, Pindaros költői szolgálatait sem voltak éppen olcsók: Az olimpiai játékok első ezer éve, Budapest 1980 (angol ered. 1976); 52. Pindaros a pánhellén játékok győzteseit dicsőítő ódái (epinikionjai) tematikájához és felépítéséhez röviden I. KIP IV (1979²), 860.has. 35 skk.; 861.h. 3 skk (további irodalmi hivatkozásokkal: 862.h. 56 skk.). A Olympiai (VII,1–16; 80–93), a Pythói (VIII,70–98.), az Ishmosi (II,1–21.), valamint a Nemeai (V,1–11.) versenyek győzteseit dicsőítő ódákhöz angol fordításban is közölt részleteihez, valamint a költői magasztalásért Pindarostól kért díjazáshoz I. S. G. Miller: *Arete – Greek Sports from Ancient Sources*, Berkeley – Los Angeles – London 2004; 192 skk.

¹⁰ Dion Chrys. XXVIII [II¹],9; vö. op. cit. 12: aéttétos.

¹¹ Or. XXVIII,9. – A Délnyugat-Kis-Ázsia részét alkotó Karia Asia provincia állományába tartozott ebben az időben.

magát a sport témáját. Ha atlétákról, versenyekről vagy a gymnasionokról szól, azt mindig azért teszi, hogy illusztrálja vagy alátámassza vele – más jellegű témákat taglaló – mondanivalóját. Dión egyebekben is vékony testalkatú ember volt, vagyis korántsem „sportos alkat”. Nem valószínű tehát, hogy ifjúkora időszakától eltekintve aktívan sportolt volna.¹² Ifjúkorában is csak azért, mert a sporttevékenységek végzése a szabad polgárok görög értelemben vett közösségi nevelésének (*paideia*) szerves része volt.¹³

Miért magasztalt akkor Dión egy sportolót? Az egyik lehetséges válasz az lenne, hogy hálás szónoki témának kínálkozott a dicsőséggel teli pályafutásnak véget vető korai halál. Alább majd szólunk erről is. Ám azt a lehetőséget is joggal felvethetnénk, hogy a vespasianusi kormányzat belpolitikai törekvéseit a maga eszközeivel aktívan támogató bithyniai rhétor¹⁴ azért szólt ilyen magasztaló hangon egy ünnepelt ökölvívóról, mert a Flaviusok köztudottan pártfogolták a sportot és általában véve a versenyjátékokat.¹⁵ A ránk maradt szónoki életmű ismeretében nyilvánvalóbbnak látszik az a következtetés, hogy halotti beszéde megtartása során leginkább az a szándék vezette Diónt, hogy szolgálatot tegyen a fungáló római császár, Vespasianus idősebb fiának, Titusnak. Közelebről: hogy vigaszt nyújtson neki Melankomas elvesztése miatt, akihez a gyengéd barátságánál vélhetően szorosabb szálak fűzték a trón várományosát.¹⁶

¹² Vékony testalkatú, s erőtlen ember – legalábbis így mutatja meg magát Dión a ma Euboikos é kynégos [‘Euboiai történet, vagy a vadász’]) címet viselő hetedik beszéden belül (or. VII,8: astheneia tu sóματος). Ez a kép azonban szándékolatlan félrevezető. Az or. VII ugyanis a száműzetés periódusa idején jeleníti meg hallgatósága előtt a szónokot, akinek teste abban az értelemben tekinthető erőtlennek (asthenés), hogy az a hiányos táplálkozástól, vagy éppenséggel a gyakori éhezéstől legyengült. Vagyis ebből a helyből csak Dión vékony testalkatára, és pillanatnyi erőtlenségére következtethetünk. Egyértelműen Dión születésétől fennálló gyenge testalkatára következtetett azonban ebből a helyből egy kiváló francia kutató, Paul Mazon: «La faiblesse de Dion est d’une autre espèce que celle qu’on observerait sur un marin ou un ouvrier dans les mêmes circonstances: elle serait chez eux purement accidentelle, tandis qu’elle est chez lui congénitale.» In: Paul Mazon: *Dion de Pruse et la politique agraire de Trajan*. In: *Lettres d’humanité*, Tome II, Association Guillaume Budé, Paris, Société d’Édition »Les belles lettres« (1943), 46–80; 62. o. 3. sz. jegyzet.

¹³ Megítélésem szerint mindmáig a legjobb áttekintésben I. ehhez H. I. Marrou: *Geschichte der Erziehung im klassischen Altertum*, München 1977 (francia ered. 1948); 185 skk (Teil II. Kap. 1: Die Kultur der »Paideia«) és 227skk; külön. 240 skk (Teil II. Kap. 3: Die körperliche Erziehung). Vö. még uo. 643 (Index: paideia).

¹⁴ L. ehhez az I. sz. jegyzet utolsó bekezdését.

¹⁵ Egy ismert és reprezentatív példája ennek a gladiatori játékok és állathajszák (venationes) céljára épült Amphitheatrum Flavium, közhasználatú nevén a Colosseum. Újabbban vö. ehhez K. Hopkins – M. Beard: *The Colosseum*, London 2005; 26 skk. – A fentebb már említett római epigrammaköltő, Martialis külön könyvben, a Titus uralkodásának első évében (Kr. u. 80-ban) kiadott *Liber spectaculorum*ban [‘Látványosságok könyve’] ünnepli az Amphitheatrum Flavium megnyitását. Maga a grandiózus építmény, ahogy az ott rendezett játékok is, természetesen csak háttérként szolgálnak a költő számára az építetők, a Flavius császárok magasztalásához.

¹⁶ Vö. ehhez Arnim: „Leben u. Werke des Dio von Prusa”, 145. és újabbban C. P. Jones: *The Roman World of Dio Chrysostom*, Cambridge, Mass. – London 1978, 15.

(I.1.4.) Magáról a két beszédben is magasztalt hivatásos sportolóról, a nyilván versenygyőzelmei díjából élő nehéztatlétáról, Melankomasról csak Dión elbeszélése alapján tudunk. (Themistios Melankomasszal kapcsolatos későbbi közlése¹⁷ nyilván a dióni életmű ismeretén alapul.)

A délnyugat-kis-ázsiai Kariából származó Melankomas atyjához, az Olympiában is győztes idősebb Melankomashoz hasonlóan ökölvívó volt, mint arról a dióni or. XXVIII [II¹], 9-ből is értesülhetünk.¹⁸ A maga korában a legnevesebb ökölvívóként számon tartott ifjabb Melankomas technikájáról a bithyniai rhétor elbeszéléséből annyit tudhatunk meg, hogy az Olympiában nem, ám számos más versenyen¹⁹ győztes *pyktés* [ökölvívó] mérkőzései során kitartással győzött, nem pedig kiütéssel. Specialitása az volt, hogy mindaddig kitért az ütéseket elöl, amíg mindinkább kifáradó ellenfele fel nem adta a küzdelmet (or. XXVIII [II¹], 2-12; küln. 7 sk. és or. XXIX [I¹], 1-15.). Így arcát sem torzították el azok, a versenyek során szerzett szokásos sérülések, amelyekről egy Nero korabeli költő, a „profí” atlétákat gyakorta tollhegyére tűző Lukillios,²⁰ egy görög nyelvű epigrammájában oly gúnyosan beszél.²¹

A sudár termetű Melankomas testi szépségével is kitűnt kora ökölvívói közül. Az e téren egyedülálló teljesítményt felmutató alexandreiai ökölvívó-olympikonhoz, Kleoxenoshoz hasonlóan sebesülés nélkül (*atraumatistos*) folytak le versenyei.²² Melankomast sportpályafutása csúcán, a neapolisi *Sebasta* játékaiknak²³

¹⁷ L. lentebb az I.1.5. szakaszt.

¹⁸ Az idősebb Melankomas olympiai győzelméhez l. még L. Moretti: *Olimpionikai. I Vincitori negli antichi olimpici. Atti dell' Accademia Nazionale dei Lincei*, Ser. VIII., Vol. VIII 2, Roma 1957; No. 775 (Melancomas).

¹⁹ Így mindenekelőtt az olympiai vesenyei után a legrangosabb pánhellén rendezvénynek számító pythoi játékokon: Dión or. XXVIII [II¹], 9. – Magyar nyelven l. ehhez *Maróti Egon*: *Delphoi és a Pythia sportversenyei* (Apolló Könyvtár 17.), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995, és uő., *A delphoi Pythia sportversenyeinek győztesei* (Apolló Könyvtár 21), Argumentum Kiadó, Bp. 2000; 103 sk (No. 130.); további irodalmi hivatkozásokkal (= 170. o.).

²⁰ L. küln. Anth. Pal. XI,75–81; 85. Vö. ehhez L. Robert: *Les épigrammes satiriques de Lucillius sur les athlètes: Parodie et réalité*. In: „L'épigramme grecque.” Fondation Hardt, Entretiens etc., Tome XIV, Genève 1969; 181–292.

²¹ „Amikor Odysseus húsz évi bolyongás után [...] hazatért, kutyája [...] rögtön felismerte. Te azonban négyórányi ökölvívás után nemcsak a kutyák számára vagy felismerhetetlen – mondja a nyilvánvalóan elképzelt figurának, az epigrammájában Stratophónnak nevezett ökölvívónak Lukillios –, de azzá lettél városod lakói számára is.”. Az ökölvívónak pusztán csak meg kell szemlélnie a tükrörben saját ábrázatát – jelenti ki a költő –, és máris megesküszik: az, akit ott lát, semmiképp sem lehet Stratophón: Lucill. 12 – Anth. Pal. XI,77. – A hasonlat első fele a homérosi Odysseia egy ismert helyén alapul: XVII,291–327 (az ithakai otthonába szánalmas koldus képében megtérő Odysseust először csak elvénhedt kutyája, a hű Argos ismeri fel). – Hasonlóképpen szól Lukillios az Anth. Pal. XI,75-ben is egy összevert ábrázata és megnyomorított feje miatt felismerhetetlenné vált – ott Olympikosnak nevezett – ökölvívóról.

²² Az *atraumatistos* jelzőt kora és az előző korok ökölvívói közül mindaddig egyedül viselő, az egyiptomi alexandreiból származó Kleoxenos a Kr. e. 240. olympiai bajnoka volt: vö. Moretti (1957), No. 569. Ugyancsak ő az első ismert egyiptomi periodonikés.

²³ A még a császárkor kezdetén is görög városnak számító campaniai Neapolisban Kr. u. 2-ben alapították az Augustus tiszteletére rendezett Sebasta ünnepi játékaikat: Suet. Aug. 98,5; vö.

edzési időszakában érte, tragikus hirtelenséggel a halál. Még a játékok megkezdése előtt, edzés közben rosszul lett: valószínűleg végzetes szívrohamot kapott.²⁴ Így nem kerülhetett sor sokaktól várt és méltán remélt győzelmére, bár többször is legyőzte már Iatroklést, legveszélyesebbnek tartott ellenfelét.²⁵

(I.1.5.) Az ifjú²⁶ és szép Melankomas, a görög és egyben a római világ ünnepe, és korai haláláig legyőzhetetlen ökölvívója²⁷ Themistios – vélhetően magára Diónra visszamenő – kései közlése szerint Titus „férfikedvese” volt: *pyktés anér, Melankomas onoma autói, kallistos te kai megistos kai tén technén eudokimótos, hú kai ton Titon phasin erastén genesthai ton autokratora* („Azt mondják, hogy a szép és sudár termetű ökölvívónak, a mesterségében a legnagyobb hírnevet élvező Melankomasnak Titus császár is a kedvese lett.” – Themist. or. X,139a – ed. Schenkl–Downey = Dindorf 165§.).

Ezért már H. von Arnim is úgy vélte, nagyon is valószínű, hogy Diónt Vespasianus idősebb fiának Melankomas iránt érzett szenvedélyes vonzalma ösztönöz-

Strab. V 4,7 – 246. és Cass. Dio LV 10,9. A minden ötödik évben megrendezésre kerülő rangos sportrendezvény, a zenei és gimnasztiikai agónokat egyaránt magában foglaló, több napig tartó „szent versenyzjáték” (hieros agón) az olympiai versenyek szabályait követte (Italia Romana Sebasta Isolompia). Így a rómaiaktól, vagy a rómaiak kezdeményezésére alapított más versenyzjátékoktól eltérően (l. pl. az augustusi kortól rendszeresen tartott Actiumi játékokat: Cass. Dio LI 1,2; Strab. VII 7,6 – 325. vagy a Domitianustól Kr. u. 86-ban alapított ludi Capitolinit), a profi görögök atléták körében is elismert sporteseménynek számított. Már Strabón is írja róla, hogy a Sebasta versenyzjátékai „a leghíresebb hellén játékokkal vetekednek” (enamillos tois eiphanestatois tón kata tén Hellada”: ‘Geógraphika’ V 4,7 – 246.). A játékok alapításának hátterében nyilvánvalóan Augustusnak, illetve tanácsadóinak azon szándéka állt, hogy a hagyományos római erények (virtutes) felélesztését célzó „reformpolitikájuk” keretében, a versenyek révén edzettebbé is tegyék koruk a rosszra már könnyen hajló, lelkében romlottak, testében pedig elpuhultak tartott ifjúságát. Mindez szoros összefüggésben állt a vezető társadalmi rendek erkölcsi megújulását célzó törekvéseikkel, hiszen az állam hanyatlásának legfőbb oka – legalábbis így tartotta a konzervatív közfelfogás – a hajdani római erkölcsök (prisci mores) normarendszerének széthullása volt: vö. F. Hampl: Römische Politik in republikanischer Zeit und das Problem des „Sittenverfalls”, Historische Zeitschrift 188 (1959), 497–525. = WdF XLVI: „Das Staatsdenken der Römer” (Darmstadt 1966; szerk. R. Klein), 144–177. Az állam vezetésére hivatott réteghez tartozó fiatalok nevelésében így kiemelt szerepet kaptak az egyes sporttevékenységek, mintegy a felnőtt korokban tőlük elvárt virtutes kialakításának járulékos eszközeként. E törekvések részbeni sikerét mutatja, hogy a neapolisi Sebasta játéka elismertek maradtak és látogatottak voltak a Kr. u. II. században is. – A játékokhoz röviden I. G. W. Bowersock: Augustus and the Greek World, Oxford 1965; 83 sk (további irodalmi hivatkozásokkal) és Maróti Egon: Sport és politika az antikvitásban. Augustus és a görög sportversenyek, Kalokagathia [A Magyar Testnevelési Egyetem Közleményei] XXXVI,1 (1998), 37–43. Vö. még IG (= Inscriptiones Graecae) XIV,747; egy, a neapolisi Sebasta játékaiban is győztes periodonikés felirata. Rövid kommentárral, angol fordításban közli Miller, „Arete”, 168 sk.

²⁴ J. Jüthner szerint egy hirtelen bekövetkezett, s az ápolás ellenére végzetessé vált szívroham lehetett a versenysportoló váratlan halálának valószínűsíthető oka: Zu Dio Chrysostomus XXVIII, WSt XXVI (1904), 151–155; 154. – Egy közkeletű mai fogalommal azt mondanánk, hogy (ahogy számos fiatal sportoló esetében megtörtént már) Melankomas „tüledzte magát”.

²⁵ Or. XXVIII [II¹], 4.

²⁶ Melankomas születésének időpontja a Kr. u. 55 körüli évekre tehető, s feltehetően a 78-as év során vesztette életét.

²⁷ RE Suppl. V (Stuttgart 1931), 730 sk.

te arra, hogy egy külön erre a célra íródott beszédben dicsőítse Titus korán elhalt „férfikedvesét”. Egy neves rhétor ugyanis, véli von Arnim, személyes kapcsolatok híján nem vállalkozott volna egy *pyktés* – bármily neves ökölvívó legyen is az – ilyen jellegű magasztalására. Dión ezúttal nyilvánvalóan megrendelésre dolgozott, s a megrendelés háttérében minden valószínűség szerint Titus állt.²⁸

Egyebekben a beszédet a szónok nem maga tartotta – bár szoros kapcsolatban lehetett elhangzásának előkészületeivel –, hanem egy, a neapolisi *Sebasta*, a Kr. u. 74-ben²⁹ vagy esetleg 78-ban lezajlott *ludi Augustales* játékaiknak levezetésével megbízott magas rangú tisztségviselő.³⁰ Ha nem maga Titus, úgy leginkább ez, vélhetően a játékok felügyeletét ellátó *gymnasiarchos* rendelhette meg az ünnepi beszédet, amelyben a már akkor is neves rhétor, a versenyjátékokra nyilván Titus (vagy Titus közeli rokona, Flavius Sabinus³¹) kíséretében érkezett Dión Chrysostomos elbúcsúztatta a császár fiának halott kedvesét. Ezt a további lehetőséget is, megítélésem szerint joggal, von Arnim vetette fel.³²

(I.1.6.) A Melankomas emlékének szánt első beszéd (or. XXIX [I¹]) jellegzetes *epikédeion*. Mögötte Diónnak azt a szubjektív szándékát is sejthetjük, hogy kipróbálja magát a Kr. e. IV. századra visszamenő temetési beszéd, az Isokratés szónoki hagyatékában is szereplő³³ *epikédeion* műfajában. A második Melankomas-beszéd or. XXVIII [II¹].) egy, röviddel a *Sebasta* játékaik lezajlása után Neapolisban tett látogatás története. Ebben a már a játékok lezajlása után Neapolisba érkezett névtelen látogató azt beszéli el, hogy miként értesült a

²⁸ Arnim: „Leben u. Werke des Dio von Prusa”, 145: „Ein namhafter Redner würde sich nicht dazu hergeben haben, für einen beliebigen Faustkämpfer eine Leichenrede und ein rhetorisches epikédeion zu verfassen, wenn nicht besondere persönliche Gründe ihn dazu veranlassten. Dio arbeitete offenbar auf Bestellung, nicht aus persönlicher Begeisterung für Melankomas. Spricht nicht alles dafür, dass eben Titus der Besteller war [...]?” Von Arnim még azt a lehetőséget sem zárja ki, hogy Titus maga tartotta volna a Melankomas temetésén elhangzott beszédet: „Man könnte sogar auf die Vermutung kommen, Titus selbst habe die von Dio verfasste Rede als Gymnasiarch bei der Bestattungsfeier seines Lieblings vorgetragen” (uo.). Némileg távolabbról vö. még *Desideri*, „Dione di Prusa”, 139.

²⁹ Von Arnim, majd Lemarchand is ezt a dátumot tartja valószínűbbnek a dióni or. XXIX elhangzásának keretét adó neapolisi *Sebasta* datálásánál: „Leben u. Werke des Dio von Prusa” 145., ill. „Dion de Pruse” 28 sk.

³⁰ Von Arnim szerint ez vagy a játékok rendezője és egyben az versenybíró tisztét is magára öltő agónothetés lehetett, leginkább azonban a játékok felügyeletét ellátó személy, a *gymnasiarchos*: „Leben u. Werke des Dio von Prusa” 143, 144. és külön. 146. – Az, hogy a játékok rendezője vagy versenybírája, esetleg a gymnasion élére megválasztott tisztségviselő tartotta az ünnepelt szónok által megírt halotti beszédet, ez számára megtisztelésszámba mehetett.

³¹ PIR², F 355. – Tituson kívül Dión közeli, sőt bensőséges kapcsolatban állt a Flaviusok családjának más tagjaival is. Az egyik magas rangú udvari személyt, akire a prusai rhétor az or. XIII,1-ben utal, nagy valószínűséggel Titus veje, Flavius Sabinus lehetett. Újabban így látta ezt C. P. Jones is: „The Roman World of Dio Chrysostom”, 15.

³² „Der Gymnasiarch hat sein bestes gethan, durch eine Leichenrede im herkömmlichsten Stil den verstorbenen Liebling des kaiserlichen Prinzen zu verherrlichen. Dio, der sich im Gefolge Titus befindet, benutzt die Gelegenheit (etc.).” – állítja Arnim: „Leben u. Werke des Dio von Prusa, 146 sk.

³³ Or. IX (‘Euagoras’).

helyi gymnasionban a neves *pyktés* váratlan haláláról. Értesüléseinek forrása egy koros edző,³⁴ aki tanúja volt Melankomas utolsó győzelmének.

Az or. XXVIII [II¹] már közelebb áll magának a sportnak a tematikájához. Abban a formában persze, amennyire egy alapvető célkitűzését tekintve laudatórikus célzatú szónoki alkotás keretei között ez még megengedhető. A magasztaló hangvételt azonban a *dialógus* formában megírt huszonnyolcadik beszéd sem nélkülözi. A szónok ezt oly módon éri el, hogy az or. XXVIII [II¹] kerettörténetének egyik szereplője, a Melankomas korai halála felett kesergő öreg megosztja a névtelen látogatóval³⁵ Melankomas iránt érzett szeretetét, de még inkább csodálatát, amely az ökölvívó sportteljesítménye nyomán támadt a koros pankration-edzőben.³⁶

(I.1.7.) A sikeres „profi” ökölvívó, Melankomas sportteljesítménye azonban, önmagában véve, legfeljebb az öreg edző szakmai érdeklődését, majd csodálatát kelthette fel. A kariai *pyktés*, Melankomas a dióni or. XXVIII [II¹]-ben és az or. XXIX [I¹]-ben megformált alakja – akár valós személy volt, akár pusztán a szónok által alkotott figurának tekinthető³⁷ – főként a lelket leigázással fenyegető ösztönös vágyak legyőzésének példaként szolgál a prusai rétor számára. Éppen úgy, miként az or. IV 75-139-ben³⁸ is (vö. az or. IV-ben a „király” lelkét leigázással fenyegető, az észől³⁹ nem korlátozott ösztönös vágyak katalógus-szerű felsorolásával: IV,82;⁴⁰ 83-84, ill. 134-135, 88-100; 101-115. és 116-132).⁴¹ A

³⁴ L. or. XXVIII,4., ill. 11. Ez utóbbihoz vö. még XXVIII,14.

³⁵ A párbeszéd formájában megírt or. XXVIII másik szereplője, a névtelen látogató, aki azért érkezett Neapolisba, hogy megnézzze az ott rendezett versenyjátékokat, a beszéd keretei között nyilván a történetet elbeszélő Diónnal azonosítható.

³⁶ A második Melankomas-beszéd, a dióni or. XXVIII [II¹] kerettörténetéhez l. *Arnim*: „Leben u. Werke des Dio von Prusa” 143 skk; küln. 146; továbbá *Jüthner*, WSt XXVI (1904), 151 skk. és *Lemarchand*, 27 skk.

³⁷ L. ehhez a fejezet végén található I.1.12. szakaszt.

³⁸ A dióni or. IV. (‘Peri basileias δ’) fenti passzusainak alapos elemzését adja E. *Berardi*: Avidità, lussuria, ambizione: tre demoni in Dione di Prusa Sulla regalità IV 75–139, *Prometheus* 24 (1998), 37–56.

³⁹ Vö. még or. LXXIV,25., ill. III,58. Vö. még III,6;7;10;39. stb.

⁴⁰ A helyhez l. D. *Ferrante* kommentárját: *Dione Crisostomo: Peri basileias* (or. IV); Introduzione, testo, traduzione e commentario a cura di D. F., Napoli 1975; 82 sk.

⁴¹ Dión itt feltehetően a ‘Politiká’-ban, s közelebről a ‘Nikomachosi Etiká’-ban (II,6 – 1107a.sqq.) kifejtett aristotelési téziseket követi – ahol a helyes cselekvést biztosító erény, ill. az erényes cselekvéshez vezető, belátó értelem’ lenne a legfőbb útmutató. Az önmérséklet, ill. az önmagunk feletti uralom erénye (l. küln. Dión Chrys. or. I,14; vö. or. III,10; 7; 58; 85. stb.), amely gyakorta magában foglalja az egyéni vágyakról való teljes lemondást is. A szokratikus értelemben felfogott enkrateia eszméjéből kiindulva (vö. or. III,58; 85.), Dión negyedik ‘Királybeszéd’-ében az uralkodóval szembeni követelmények rendszere kerül kifejtésre, teljesítéséhez – a prusai rhétor monarchikus eszméinek máig legkiválóbb ismerője szerint –, „a lélek legmagasabb minőségeit követelve meg”: V. *Valdenberg*: La théorie monarchique de Dione Chrysostome, REG XL (1927), 142–162; 152.

– Mindez egyebekben már a hosszú életet megélt athéni rhétornál Isokratésnál (Kr .e. 436–338) kicsücsösödik: or. II,29; vö. III,39. és W. *Jaeger*: Paideia. Die Formung des griechischen Menschen I–III; Berlin 1959³; III³ (1959), 163. A mások javára való lét (vö. Dión Chrys. or.

tényleges értelemben vett versenysport témája láthatólag olyannyira nem érdekli Diónt, hogy a két Melankomas-beszéd egyikéből sem tudhatjuk meg a fiatal és ünnepeelt sportoló váratlanul bekövetkezett halálának okát.

(I.1.8.) A prusai rhétor mindenekelőtt a korán eltávozott ifjú *pyktés* a sportolók, de valamennyi ember között is egyedülálló szépségéről szól beszédében (XXIX [I¹],5.). Mindez azonban inkább csak bevezeti a voltaképpeni mondanivalót. Ezt rögtön a hely folytatásából megtudjuk, ahol a szónok elmondja, hogy Melankomas híres, sudár termettel is fokozott szépsége a küzdés során tanúsított bátorságával párosult (loc. cit.).

Beszéde további menetének során a kariai ökölvívó-bajnok Dión szemében mindenekelőtt a mentális aretékkal (*eupsychia*) együttesen jelentkező férfias bátorság és erő (*andreia*), az önuralom és az önmegtartóztatás (*enkrateia*), de egyben a józan megfontoltság (*sóphrosyné*) jelképévé válik. Magasztalásai végén pedig a szónok számára az ökölvívó Melankomas már-már a testi-lelki aratók harmonikus egyesülésének a platóni ideált idéző megtestesülése lesz.⁴² Mindezt a *pyktéstől* a „ringben” (az ökölvívóknak az ütőtávon belül való tartását szolgáló, „sorompókkal” elkerített vagy egytagú létrával megosztott [*klimax*] elkerített térségben⁴³) használt technikájának – jól érzékelhetően elnagyolt – bemutatása összegzéseként jelenti ki Dión (XXIX [I¹],14.). Melankomas képes volt a versenyhez szükséges erő kifejtésre, ám jelleme (s a szónoki pályafutása későbbi éveiben mindinkább „filozófusként” fellépő rhétor számára a korán eltávozott, ünnepeelt *pyktés* ábrázolása kapcsán ez a legfontosabb) még nagyobb teljesítményt bizonyított. A kariai ökölvívó uralta önmagát. A testi szépségével is kitűnő Melankomas így „nem csupán ellenfelei számára volt legyőzhetetlen, de az maradt a fáradtsággal és a hőséggel, a gyomor örömeivel és a testi szerelem gyönyöreivel szemben is.” (XXVIII [II¹],12.).⁴⁴

(I.1.9.) Mindezt jeles hadvezérek, királyok vagy politikusok mindinkább topikussá váló jellemzésének alapul vételével⁴⁵ részben más sportolóról is

I,23; 21., ill. 65; továbbá l. még or. III,39. stb.), az „igazi” uralkodói hatalom – véli és állítja Dión – végső fokon az önuralom és az önmérséklet (*enkrateia*) erényén alapul.

⁴² Vagyis a józan mértékletességgel párosuló bátorságé. Vö. Platón, *Politeia* [‘Állam’] III,17 – 411a: *Sóphrón te kai andreia hé psyché.* – Hasonló, a dióni Melankomas ábrázolása során is alapul vett erényeket (jóanság, mértékletesség és bátorság) említ Platón a *Politeia* IV,17 – 410e passzusában is.

⁴³ L. ehhez M. B. *Poliakoff*: Melankomas, ek klimakos, and Greek Boxing, *AJPh* 108 (1987), 511–518; 514 skk.

⁴⁴ Görögül: *aéttétōn genesthai u monon tōn antagonistōn, alla kai ponu kai kaumatōs kai gastros kai aphrodisiōn.*

⁴⁵ Az erkölcsi és testi energiáit feladata teljesítésére maradéktalanul mozgósító, s így a vágyak számára is legyőzhetetlen Melankomas dióni alakja óhatatlanul Hannibal liviusi jellemzését idézi fel a klasszikus antikvitás irodalmában járatos olvasó számára. *Nulla labore aut corpus fatigari aut animus vinci poterat* – jelenti ki a páratlan mentális képességeihez méltó fizikai tűrőképességgel felruházott pun hadvezérről a római történetíró. Majd ebben a szellemben folytatja: *Caloris ac frigoris patientia par; cibi potionisque desiderio naturalis, non voluptate modus finitus; vigiliarum somnique nec die nec nocte discriminata tempora etc.* (XXI 4,5–6 – ed. T. A. Dorey [1971]. Magyarul: „A fáradtság nem tudta kimeríteni testét vagy legyőzni lelkierejét.

elmondták már. Elég ha itt a thébai Kleitomachos⁴⁶ a császárkor egyes szerzői szerint is a túlzásig fajuló önmegtartóztatással elért sportolói erényeire utalunk.⁴⁷ De hasonló aretékat említ Melankomas és azonos nevű atyja, az ugyancsak kiváló sportolónak számító idősebb Melankomas jellemzése kapcsán maga Dión is.⁴⁸ Forrásai nyomán később hasonlót állít majd Aelianos is a tarasi⁴⁹ Ikkosról. A Kr. e. 470 körül fellépett birkózóról azt mondja Aelianos, hogy edzéseinek ideje alatt józanul élt, mértékletesen táplálkozott, és nem ismerte a testi szerelem élvezetét.⁵⁰ Az önuralom és az önmegtartóztatás hasonló példáját felmutató kariai *pyktés* azonban nem vele, hanem mindenekelőtt a kynikus hős modelljeként szolgáló „félíteni halandóval”, a hatalmas izmokkal bíró, s a távolról sem intellektuális megjelenést mutató Héraklésszel rokonítható.⁵¹ Legalábbis dióni ábrázolásában. A már-már az emberi mértéket meghaladó erényekkel rendelkező Melankomas jól láthatóan a kynikus felfogású Héraklés karakterisztikus vonásait viseli. Azét, az oroszlánhoz hasonlóan örökké éber (*agrypnos*)⁵² és ugyancsak hozzá hasonlóan karcsú (*leptos*),⁵³ a tél hidegével és a nyári nappal mit sem tö-

Egyformán tűrt hőséget és fagyot, s az evés és ivás mértékét a természetes szükséglet s nem az élvezetvágy szabta meg számára. Ébrenlétének és alvásának ideje sem a nappalhoz és az éjszakahoz igazodott” stb; Muraközy Gyula fordítása). Az ábrázoláshoz felhasznált elemek többsége nyilvánvalóan toposz: vö. ehhez W. Weissenborn kommentárokkal ellátott szövegkiadását; Titi Livi, *Ab urbe condita libri*, Bd. 4, Berlin, Weidmann, 1872⁵; 15 sk. (Hasonlóképpen a munka későbbi átdolgozójánál, H. J. Müllernél.) Ugyanezeket az elemeket megtalálhatjuk később Frontinus ‘Stratégemata’-jában [‘Hadicselek’]: IV 3,7–8., majd Cassius Dio történeti művében is: frg. LIV,4.

– A kynikus értelemben felfogott Héraklés a dióni or. VIII,30-ban olvasható jellemzéséhez, aki egyaránt tűrt hőséget és fagyot, l. lentebb az I.1.9. szakaszt.

⁴⁶ L. ehhez Kertész István: A görög sport világa (A jelenbe tekintő múlt). Budapest, 2007. (átdolgozott, bővített kiadás), 162 skk.

⁴⁷ L. ehhez Plut. *Quest. conv.* VII,7d-e; továbbá Ail. var. III, 30. – Az itt fejtegetett motívumok részletes elemzését adja újabban W. Fiedler: *Sexuelle Enthaltsamkeit griechischen Athleten und ihre medizinische Begründung*. Stadion XI (1985). 137–175.

⁴⁸ Az Olympiában is győztes *pyktés*, az idősebb Melankomas a sikeres versenyzést elősegítő ökolívói erényei inkább csak feltételezhetőek fia teljesítménye alapján: vö. or. XXVIII [II¹],9. A huszonkilencedik beszéd közlései alapján azonban úgy tűnik, hogy az ifjabb Melankomas a felkészülés terén mindenképpen meghaladta atyját: magas, már-már testi képességeit is meghaladó morális kvalitásaival (9); a versenyeken való legyőzhetetlenségével (11); valamint kitartásával és tűrőképességével (12).

⁴⁹ A római kori Tarentum, a dél-olaszországi Taranto.

⁵⁰ Ail. var. hist. XI,3.

⁵¹ Héraklés atlétikus alakja talán ezért is lett egyik kedvelt szereplője a kynikus diatribének: vö. R. Höistad: *Cynic Hero and Cynic King. Studies in the Cynic Conception of Man*. Uppsala, 1948. 53.

⁵² Vö. Dion Chrys. or. I,13. – Hom. II. II,23/24–25(skk).

⁵³ Héraklést a gymnasionokban felállított szobrain is erős, ám karcsú ifjúként ábrázolják. Vö. még H. Hunger: *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie mit Hinweisen auf das Fortwirken antiker Stoffe und Motive in der bildenden Kunst, Literatur und Musik des Abendlandes bis zur Gegenwart*. Hamburg, 1974⁶, 163 skk; továbbá A. Mihopoulou – A. Bakalou (szerk.): *Mind and Body. Athletic Contents in Ancient Greece*. Athens, 1988. 27 skk.,

rődő Héraklését, akiről az or. VIII,30-ban a szónoki mondanivaló tolmácsává tett Diogenész beszél. Mindez a dióni oeuvre egy későbbi darabja alapján is nyilvánvaló. „A királyság” témájának szentelt negyedik beszédben (*‘Peri basileias’* δ; or. IV.) a prusai rhétor az alattvalói érdekében önzetlenül és fáradhatatlanul – tehát a *hémitheos* héróshoz [félisteni halandó hőshöz], Hérakléshez fogható módon – fáradozó „jó királyról” beszél. Itt, az or. IV-ben a Traianus valós vonásait is viselő „ideális uralkodóról” azt mondja a szónok, hogy mivel „a király a legkíválóbba valamennyi ember közül, így a legbátrabb, a legigazságosabb és az embereket a leginkább szerető lévén, minden fáradozás és minden vágyakozás számára legyőzhetetlen” (IV,24⁵⁴ vö. III,10 – LXII,3; vö. még III,39.).

A sporttevékenység sikeres végzéséhez szükséges önuralom (az *enkrateia* erénye) így kulcsfontosságú fogalomná válik a beszédben. Azt is mondhatnánk, hogy Melankomas alakjának megjelenítése kapcsán Dión hasonlóképpen jár el, mint az Odysseia költője az eposz huszonharmadik énekében elbeszélte ithakai ökölvívó viadal leírásakor.⁵⁵ Homéros itt láthatóan kevésbé szándékozik leírni a mérkőzés tényleges lefolyását. Célja – mint arra legutóbb W. Fiedler is rámutatott⁵⁶ – inkább a résztvevők helyzetének és lelki állapotának bemutatása volt. Az ábrázolásnak ezt a módozatát választotta Dión; végső fokon itt is a mentális aréték elsődleges voltát hangsúlyozva az ugyancsak kitartó edzéssel elérhető testi képességek felett.⁵⁷ Mindez azonban megannyi irodalmi párhuzamon toposzon keresztül jelentkezik.

(I.1.10.) Egy másik motívum, a *korai halál kíváncsolt voltának eszméje* (or. XXIX [I¹],19-20.) nyilvánvalóan ismert irodalmi előképekre visszamenő, tudatos allúzió. Elég, ha itt csak egyetlen helyre, a Dióntól meglehetősen jól ismert Hérodotos⁵⁸ történeti művének I,31. passzusára utalunk, ahol a Hérodotos ábrázolásában megformált Solón elbeszéli a korai halált az istenektől ajándékba kapó két argosi ifjú, az atlétikai versenyeken győztes Kleobis és Bitón történetét.⁵⁹

148 skk.; W. Geominy – S. Lehmann: „Zum Bronzebild des sitzenden Faustkämpfers im Museo Nazionale Romano”. In: *Stadion* XV (1989). 139–165.

⁵⁴ Görögül: Ho gar basileus anthrópon aristos estin, andreiotatos ón kai dikaiotatos kai philanthropótatos kai anikétos hypo pantos ponu kai pásés epithymias. – Egyebekben Dión Chrysostomos negyedik basilikosához [Királybeszédéhez] szerencsés módon kommentáros szövegkiadással is rendelkezünk: *Domenico Ferrante*, *Peri basileias* (or. IV); *Introduzione, testo, traduzione e commentario* a cura di D. F., Casa Editrice Federico & Ardia. Napoli, 1975. Az or. IV, 24-hez l. ott 45 sk.

⁵⁵ Ökölvívó viadal a koldusok öltözetét viselő, s valódi személyét még fel nem fedő Odysseus és a „hivatásos” koldus, Iros között: XXIII,1–123.

⁵⁶ Vö. W. Fiedler: *Der Faustkampf in der griechischen Dichtung*, *Stadion* XVIII (1992). 1–67; 16.

⁵⁷ Némileg távolabbról még Dión Chrys. or. IX,16. – A legismertebb irodalmi példa, amely a szellemi tevékenységekkel szereshető hírnév fölényéről szól a sportsikerek révén kivívható hírnévvel szemben, Horatiusnál található. A Carmenek első könyvét nyitó darab, a Maecenashoz intézett óda 3 skk-ban azt olvashatjuk, hogy ha a kocsiversenyek győztesei dicsőségben az istenekig (ad deos) emelkednek is, a múzsák jutalma azonban a költőt egyenesen az istenek közé (dis miscent) elegyíti: Hor. *carm.* I 1,3–6. opp. 35 sk.

⁵⁸ L. küln. or. XVIII,10; vö. még or. XXXVII,7; XXXVII,18. és LIII,9.

⁵⁹ A meglehetősen ismert történet egyebekben szerepel az ún. Görög Anthológiában is: III,18.

A dióni Melankomas-beszédek egy másik helye, ahol a szónok szándékoltan többszörös allúzióval azt mondja, hogy dicsősége teljében bekövetkezett korai halála okán talán Melankomas nevezhető a „legszerencsésebb és a legboldergabb” az akkor élt férfiak közül (*eudaimonestatos an eié kai makariótatos*: XXVIII [II¹], 12.), ugyancsak Hérodotos művének egy méltán híres helyét, Kroisos és Solón a legboldogabbnak nevezhető ember kilétéről folyó beszélgetését⁶⁰ idézi fel. A folytatásban pedig (XXVIII [II¹], 13.) a császárkor kedvelt történetírójának, Xenophónnak a nyilvánvaló hatása is érvényesül.⁶¹

A topikus hagyományokhoz való szoros kötődést mutatnak az első Melankomas-beszéd a túlélőket az elhunyt utánzására buzdító kaputjai is (or. XXIX [I¹], 21–22.).⁶² A beszéd megannyi más helye azonban már a kor jeles atlétáit magasztaló epigrammák, megtisztelő tanács- és néphatározatok, vagy a versenyek győzteseit ünneplő magasztaló beszédek szokványos fordulatait ismétli meg.⁶³ Tágabb értelemben véve mindez a testi erő és a szépség,⁶⁴ továbbá a mesterségbeli jártasság és egy versenysportolótól joggal elvárható küzdőképesség-ügyesség témaköréhez tartozik.

(I.1.11.) A kariai *pyktés* valós alakjához visszatérve, joggal feltételezhetjük, hogy Melankomas a neapolisi *Sebasta* edzési időszakában bekövetkezett korai halála a nehéztalétkai versenyekkel járó szokásos – a versenyzőktől tudatosan vállalt – kockázat lehetett. Hasonló esetekről egyebekben több irodalmi példa alapján is értesülhetünk. Az ötödik olympiai ódához fűzött Pindaros-scholion [ókori szövegmagyarázat] szerint „a legtöbben a versenyzők közül meghalnak a stadionban”.⁶⁵ A sportág jellegéből fakadóan a birkózókat kevésbé fenyegette ez. A pankration-versenyzők azonban már ki voltak téve ennek.

A pankratista Arrachión, mint később még szó lesz róla, csak halála árán vívhatta ki nevezetes győzelmét az 54. olympiászon (Kr. e. 564-ben).⁶⁶ Mivel a

⁶⁰ Hdt. I,30–32 sk.

⁶¹ Vö. Xenoph. apol. 6. és mem. IV 8,8.

⁶² Dión irodalmi előképe itt talán Isokratés Euagoras emlékére tartott magasztaló beszédének hasonló gondolatot megfogalmazó passzusa lehetett: 73 [204]. A motívum felbukkan majd a latin irodalomban is: Cicero, Pro Archia poeta [‘Az Archias, a költő védelmében tartott beszéd’] 12 [30]. és külön. Tacitus, Agricola 46,3: „[...] amiképpen az emberi arc, úgy az arcról készített hasonmás is esendő és halandó, a lélek formája viszont örök, és ezt nem tudhatod más anyaggal, más művészetével megtartani és kifejezni, hanem csakis tulajdon erkölcsseiddel” (Borzák István fordítása. Latinul: ut vultus hominum, ita simulacra vultus imbecilla ac mortalia sunt, forma mentis aeterna, quam tenere et exprimere non per alienam materiam et artem, sed tuis ipse moribus possis). Vö. még Anth. Pal. 7.

⁶³ Mindehhez részletesebben I. L. Robert: Enterrements et épitaphes, Antiquité Classique 37 (1968). 406–488; 406–417. és külön. 409–411. Vö. még uő. Opera minora selecta. Amsterdam, 1969–1974. 614–628.

⁶⁴ Néhány angol fordításban közölt és rövid kommentárral kísért irodalmi példával vö. ehhez Miller, „Arete”, 192 skk. – A témára részletesebben is kitérünk a kötet III.5. fejezetében.

⁶⁵ Schol. ad Pind. V. Ol. lin. 34.

⁶⁶ Paus. VIII 40,1–2.

legtöbb ütés a fejre irányult,⁶⁷ különösen az ökölvívókat fenyegette a mérkőzések során szerzett súlyos sebesülések⁶⁸ vagy éppenséggel a mérkőzés közben bekövetkező halál lehetősége. Az általa „fájdalmasnak”, illetve „bajt hozónak és nehéznek” (*alegeinos*) nevezett ökölvívó-mérkőzések⁶⁹ kapcsán ebben a szellemenben nyilatkozik meg már Homéros is.

Az Ilias XXIII. énekében Epeios, a Patroklos halotti árnyának rendezett versenyeken fellépő ökölvívópár egyik tagja, csontjai összetörésével, sőt az összecsapásnak véget vető halálával fenyegeti meg ellenfelét, Euryalost (673 skk.). Szinte így is lesz: a „derék és nagytermetű férfi” (*anér éys te megas te eidós*),⁷⁰ Epeios csaknem agyonveri ellenfelét. A mérkőzés színhelyéről barátai vezetik el a vért köpő, s rogyadozva járó, csaknem eszméletlen Euryalost.⁷¹

Alig jár jobban a homérosi eposzok egy másik ökölvívó-párjának tagja, a hivatásszerűen kolduló Iros, aki az ithakai otthonába ugyancsak koldus képében megtérő Odysseusszal küzd meg a palota egyedüli koldusának státuszáért, illetve a győztesnek kilátásba helyezett zsíros falatokért (Od. XVIII, 1–110 skk.). Az Odysseia költője részletesebben is leírja az ökölvívó mérkőzést megelőző kölcsönös fenyegetéseket (10 skk. – 14 skk. – 25 skk.), majd elbeszéli a mérkőzés során a vesztéstől elszenvedett súlyos sérüléseket is. Csak Odysseus belátásán múlott, hogy nem küldte halálba gyengébbnek bizonyult ellenfelét.⁷²

Hasonló, vagy akár ezeknél rosszabbul végződő befejezést más versenyek során is feltételezhetünk. Kr. u. 180 körül keletkezett művében, a Görögország jeles műemlékeinek leírását adó *‘Hellados perihégésis’*-ben Pausanias például elbeszéli, hogy a Kr. e. 496. évi olympiai játékokon is előfordult egy halállal

⁶⁷ A történetíró Polybios is kiemeli ezt az ökölvívó mérkőzésekről adott rövid jellemzése során. Ha a gyengébbnek tűnő versenyzőnek sikerült bevennie ellenfele arcára egy ütést, és a csapásnak nyoma is maradt, a nézőközönség lelkesedése – állítja Polybios – nem ismert határt: XXVII 9,4 [1161].

⁶⁸ Mint Pausanias a thébai Kleitomachos és az élisi Kapros a 142. Olympias játékein (Kr. e. 212-ben) lezajlott küzdelméről adott leírásából is kitűnik, a versenybírák és a versenyzők egyaránt számoltak azzal, hogy többé-kevésbé súlyos sebeket szereznek az ökölvívás során: VI 15,5. Később pedig az ismert római politikus és sztoikus filozófiai gondolkodó, Seneca minor egyenesen úgy vélekedett, hogy a küzdelem során szerzett sebesülések, önnön vérének látványa elengedhetetlen feltétel egy ökölvívó, ill. egy pankratista számára ahhoz, hogy kiválóan küzdő, s így eredményes versenyzővé legyen: *epist. mor.* XIII,2.

⁶⁹ Hom. II. XXIII,653.

⁷⁰ Hom. II. XXIII,664 sk.

⁷¹ Hom. II. XXIII, 694 skk. – Újabban vö. ehhez W. Fiedler: *Der Faustkampf in der griechischen Dichtung*, Stadion XVIII (1992), 1–67; 5–11 (Kap. II: Der Faustkampf zwischen Epeios und Euryalos in der Ilias).

⁷² Hom. Od. XVIII, 88–103 sk. – Újabban vö. ehhez W. Fiedler: *Der Faustkampf in der griechischen Dichtung*, Stadion XVIII (1992), 1–67; 11–18 (Kap. III: Der Faustkampf zwischen Odysseus und Iros in Homers Odyssee).

végződő küzdelem: az astypalai⁷³ Kleomédész az epidamnosi Ikkosszal vívott ököltusában, mérkőzés közben agyonütötte Ikkost (VI 9,6.).⁷⁴

Mint a fentebb felhozott példákban is látható, nem véletlenül tartották már a korai időkben is veszélyesebb sportágnak az ökölvívást a pankrationnál. Melankomas azonban a versenyek edzési szakaszában vesztette életét. Ez sem lehetett ritka eset. Az effajta halál viszonylag gyakori előfordulására is van irodalmi példánk. Egy ugyancsak császárkori görög szerző, Philostratos⁷⁵ elbeszélése szerint egy birkózó⁷⁶ kiadós ivászzal egybekapcsolt lakomával ünnepelte meg olympiai győzelmét. A számára szokatlan tobzódás után került az álm, és emésztési zavarokkal küszködött. Ezért megkérte edzőjét, hogy egy időre függesszék fel a szokásos gyakorlatokat.⁷⁷ Trénere azonban ragaszkodott az edzések folytatásához. Így a pillanatnyi erőállapotával összhangban nem álló erő kifejtés az atléta váratlan halálához vezetett (*Peri gymnastikés/De arte gymnastico* [‘A tréneri mesterségről’] 54.).⁷⁸

A történetet elbeszélő Philostratos egyebekben nem volt sem atléta, sem pedig edző. A szó Kr. u. II–III. századi értelmében vett szofista volt, Dión Chrysostomoszhoz hasonlóan a rhétorikus formába öltöztetett filozófia és az etika népszerűsítője. A ‘*Gimnasztikáról*’ szóló művében, amely a görög–római ókorból ránk maradt legrészletesebb ilyen témájú irat, voltaképpen azt mondja el, miként lesz egy hozzáértő tanítómester, az edző vezetésével a „profí” atléták a versenyre való felkészüléséből igazi mesterség (*techné*). Ma azt mondanánk: tudomány.

Philostratos részben ennek a szempontnak a bizonyítása vezette munkája megírásánál. Ki is mondja, hogy a versenyeken kivívott győzelem legalább annyira az edzők érdeme, mint az atlétáké (De art. Gymn. 13; vö. 20–24.). Hasonló gondolatot egyebekben más görög szerzők korábban megfogalmaztak már.⁷⁹ Még a sporttal szemben jó esetben is inkább közömbösnek mondható Epiktétosz is mondja, hogy az olympiai győzelemre vágyó atlétának fegyelmezetten kell

⁷³ Sziget és város az Égei-tengerben. A ma Astipalea nevet viselő kis sziget (95 km²) az ún. Déli Szporádok tagja.

⁷⁴ Részletesebben l. ehhez Paus. VI 9,6:

⁷⁵ A Nyugat-Kis-Ázsia északi partvidéke mentén fekvő nagy szigetről, Lémnosról származó híres szofista családnak, a Philostratosoknak ez – a többnyire ugyancsak Athénban tevékenykedő – tagja nem azonos Bioi Sophistón [‘A szofisták életrajzai’] címen ismert mű hasonló nevű szerzőjével. – Az atléták edzéseihez adott tanácsait tartalmazó művéhez (*Peri gymnastikés*) l. külön. J. Jüthner: Philostratos über Gymnastik. Leipzig – Berlin, 1909. (Sammlung wissenschaftlicher Kommentare zu griechischen und römischen Schriftstellern; változatlan utánnyomásban: Amsterdam 1969).

⁷⁶ A más forrásokból nem ismert olympiai győztes, Geranos.

⁷⁷ Ti. a Philostratosól különösképpen kárhoztatott tetrast: De arte gymn. 47. és 54. – A különféle edzésekből álló tetrast az atléta erőállapotára való tekintet nélkül végeztette el az edző, mint kötelező napi gyakorlatot.

⁷⁸ A munka magyar nyelven is olvasható, Pálffy György fordításában: Philostratos, A tréneri tudományról (Országos Testnevelési tanács Könyvtára XXXII). Budapest, 1928. A fentebb elbeszélte történet, Geranos, birkózó halála Pálffy Gy. fordításának 43. lapján található.

⁷⁹ Így pl. Pindaros VI. Nemeai (65 sk.) és V. Isthmosi (59 skk.) ódájában. Vö. még Paus. VI 3,6.

élnie, s hőségben és hidegben egyaránt elvégzett edzései során úgy kell engedelmeskednie trénerének, mint az orvosnak (*Encheiridion* [‘Kézikönyvecske’] 29,2.⁸⁰).

(I.1.12.) Szellemi értelemben Dión Chrysostomos is egyfajta edzőnek tarthatta magát. Legalábbis olyan embernek, aki művészi szavakkal megjelenített példákön át beszéli rá hallgatóságát bizonyos erények elsajátítására vagy gyakorlására. Várakozása szerint a szónok célját ezúttal a következetesen véghezvitt nehéz munka (*athlos*) árán elérő sportoló (*athlétész*), Melankomas alakjának bemutatásán keresztül éri el.

A sikeres „profi” ökölvívó, Melankomas az or. XXVIII [II¹]-ban és XXIX [I¹]-ben megformált alakjának legfőbb funkciója egyfajta illusztratív példa adása lenne Diónnál. A prusai rhétor tendenciózus előadásában Melankomas szolgál a lelket leigázással fenyegető ösztönös vágyak legyőzésének példájaként.

Közel egy emberöltő múlva hasonló témát taglal majd Dión Chrysostomos az or. IV 75-139-ban is.⁸¹ A színhely ekkor a császári udvar, beszéde legfőbb hallgatója pedig maga a római császár. Neki, a „jó király” vonásait is viselő Traianusnak mondja el Dión – a helyhez, az alkalomhoz és akkori beszéde műfajához⁸² illő változtatásokkal – azt, amit egykor a neapolisi *Sebasta* versenyjétekaira összesereglett nézők is hallhattak. A sportoló magasztalásába foglalt példázatot, a lelket leigázással fenyegető vágyaknak is fölébe kerekedő kivételes ember példázatát. (I. külön. or. IV,24.⁸³). Ám Dión az ún. királytükrök megannyi jellegzetességét felvonultató negyedik ‘*Királybeszéd*’-ének győzhetetlen hőse ezúttal már Traianus, a római császár, s nem a kariai ökölvívó, Melankomas. Más szavakkal: a test edzésének (*askésis sómatiké*) áttételes magasztalásából ekkor már tisztán a lélek edzésének (*askésis psychiké*)⁸⁴ magasztalása lesz.

Végezetül még annyit, hogy egyes kutatók nem tartják történeti személynek a dióni or. XXVIII (II¹) és XXIX (I¹). főszereplőjét, Melankomast. Így ítélte meg

⁸⁰ Epikt. 29,2: hós iatrói paradedókenai seauton tói epistatéi.

⁸¹ Részletesebben l. ehhez az I.1.7. szakaszt, és ott a 38–41. sz. jegyzeteket. – Kiegészítésképpen az ott elmondattakhoz csak annyit, hogy a száműzetés éve alatt egyfajta kynikus vándorfilozófussá lett Dión Chrysostomos (l. külön. E. Weber: De Dione Chrysostomo Cynicorum sectatore. Diss. Philol. In. Leipziger Studien zur classischen Philologie, Bd. X, Leipzig 1887; 77–268.) a negyedik ‘*Királybeszéd*’-ben (basilikosban) taglalt uralkodói erényeket most alapvetően a kynikusok szempontjait érvényesítve közelíti meg: vö. Höistad, „Cynic Hero and Cynic King”; külön. 213 skk. és passim. Míg a harmadik ‘basilikos’-ban Sókratész – Dióntól tradicionális módon megformált – alakja válik a szónoki mondanivaló tolmácsolójává, a dialógus formáját öltő negyedik ‘*Királybeszéd*’-ben a sinópei Diogenész hivatott megfogalmazni a prusai rhétor a megfélemlésképpen (azaz „jól”) gyakorolt „királyi hatalomról” kialakított nézeteit.

– A kynikus „bölc”, Diogenész figurája egybekben többé már nem bukkan fel Dión későbbi írásaiban. „Alakja, amely annyi éven át hatásosan jelképezte az ellenállást egy igazságtalan hatalommal szemben, nem látszott átmenthetőnek (recuperabile) az együttműködés [ti. a császári hatalommal való együttműködés] új valóságába” – amint azt P. *Desideri* ezúttal nagyon is találóan fogalmazta meg: „Dione di Prusa”; 298.

⁸² Ez az uralkodói, vagy inkább uralkodót magasztaló beszéd, az ún. logos basilikos.

⁸³ A helyet magyar fordításban is idéztem fentebb, az I.1.9. a szakaszban.

⁸⁴ Vö. Diog. Laert. VI,70 sk. és némileg távolabbról Dión Chrys. or. XIII,16.

ezt a dióni életmű első szakaszát von Arnim munkássága nyomán újabb alapos vizsgálat alá vevő L. *Lemarchand* is: „Mélancomas est l’athlète idéalisé, trop parfait sans doute pour avoir jamais existé, mais tel qu’il pouvait être rêvé par une fine nature et un esprit délicat” („Melankomas az eszményi atléta kétségkívül túl tökéletes ahhoz, hogy létezett volna valaha is. Viszont épp’ olyan, akit egy finom természetű és érzékeny lelkű ember megálmodhatott.” – Dion de Pruse – *Les Oeuvres d’avant l’exile*, Paris (Thèse) 1926. 31 sk; vö. 30 skk.). A magam részéről azonban nem látok rá semmi okot, hogy Dión által alkotott, idealizált figurát lássunk benne. Már csak azért sem, mert Melankomas hasonló nevű atyja történetileg is dokumentálható személy. (Mint mondtuk, az ökölvívás Olympiában is győztes bajnoka,⁸⁵ akinek nevére és sportteljesítményére az idősebb nemzedék számos képviselője még jól emlékezhetett a dióni or. XXVIII [II¹] elhangzása idején.) Az újabb kutatók többsége is hajlik arra, hogy történeti személynek tekintse Melankomast.⁸⁶

A tanulmányban gyakrabban vagy többször alkalmazott rövidítések feloldása

ANRW – Aufstieg und Niedergang der römischen Welt – Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Teil II: Principat, Berlin – New York, 1972.

AJPh – American Journal of Philology. Baltimore, 1880 –

Arnim: „Leben u. Werke des Dio von Prusa” – Hans von Arnim: *Leben und Werke des Dio von Prusa*. Mit einer Einleitung: Sophistik, Rhetorik, Philosophie in ihrem Kampf um die Jugendbildung. Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1898.

Desideri: „Dione di Prusa” – Paolo *Desideri*: *Dione di Prusa. Un intellettuale greco nell’ impero Romano* (Biblioteca di Cultura Contemporanea CXXXV). Casa Editrice G. D’Anna, Messina – Firenze, 1978.

Høistad: „Cynic Hero and Cynic King” – Ragnar *Høistad*: *Cynic Hero and Cynic King. Studies in the Cynic Conception of Man*. Carl Bloms Boktryckeri A.-B. Lund, Uppsala, 1948.

Jones: „The Roman World of Dio Chrysostom” – C[hristopher] P. *Jones*: *The Roman World of Dio Chrysostom*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. – London, 1978.

⁸⁵ L. fentebb az *I.1.4.* szakasz 18. sz. jegyzetét.

⁸⁶ Már a kézirat lezárása után jutottam hozzá az alábbi munkához: J. *König*, *Athletics and Literature in the Roman Empire*. Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne, 2005. Ebben a harmadik fejezet foglalkozik a témánkhöz kapcsolódó kérdésekkel: 97–157 (Ch. 3: Models for virtue: Dio’s ‘Melankomas’ orations and the athletic body). Mivel König munkájának fentebb hivatkozott fejezete zömmel más kérdéseket tárgyal, így az abban foglaltak nem módosítják a cikkbe foglalt érdemi mondanivalóm. (Vö. *König*, i.m. 97 skk: Viewing the athletic body; és 102 skk: Athletic statues and their inscriptions 102.)

- KIP – Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike I-V. Szerk.: K. Ziegler és W. Sontheimer (1964–1975). Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1979².
- Lemarchand: „Dion de Pruse” – L. Lemarchand: Dion de Pruse – Les Oeuvres d’avant l’exile, J. de Gigord, Éditeur, Paris (Thèse pour le Doctorat d’Université, présentée à la Faculté des Lettres de Paris). Paris, 1926.
- Miller: „Arete” – Stephen G. Miller: ARETE – Greek Sports from Ancient Sources. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London, 2004³ (Third and Expanded Edition).
- RE – A. F. Pauly – G. Wissowa – W. Kroll et alii (szerk.): Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung, Stuttgart, 1890–1978 (66 Halbbände, 15 Supplementbände). 1980: Register(band).
- WSt – Wiener Studien. Zeitschrift für klassische Philologie. Wien, 1879⁸⁷

⁸⁷ Az itt nem jelölt további rövidítések feloldásához l. P. Rosumek (szerk.), Index des périodiques et index de leur sigles. Suppl. à l’Année Philologique, Paris 1982.

KERTÉSZ ISTVÁN PUBLIKÁCIÓS LISTÁJA

Könyvek:

1. A hódító Róma. Kossuth, Bp., 1983. 264
2. Ókori hősök, ókori csaták. Tankönyvkiadó, Bp., 1985, 1987. 171, Korona Kiadó, 1999. 208 (átdolgozott kiadás)
3. Héraklész unokái. A lovas makedónok története Nagy Sándorig. Kossuth, Bp., 1988. 273
4. Antik harcmezőkön. Tankönyvkiadó, Bp., 1989. 237, Korona Kiadó, 2000. 232 (átdolgozott kiadás)
5. A görög–perzsa háborúk. Zrínyi, Bp., 1990. 79
6. Nagy Sándor hadinépe. Zrínyi, Bp., 1991. 79, TKK, Debrecen, 2006. 112 (átdolgozott kiadás)
7. Hellén államférfiak. Kossuth, Bp., 1992. 75, TKK, Debrecen, 2006. 96 (átdolgozott kiadás)
8. Híres és hírhedt római Caesarok. Kossuth, Bp., 1992. 75
9. Római regék. Lord, Bp., 1995. 246
10. Sport, pénz és csábítás az Olümposz alján. MOA, Bp., 1995. 155
11. Hellénisztikus történelem. História Könyvtár Monográfiák 13. Szerk.: Glatz Ferenc. MTA TTI, Bp., 2000. 264
12. A görög sport világa. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2001. 162, 2007. 232 (átdolgozott kiadás)
13. Botrányok az ókorban. Mundus, 2002. 243
14. Héraklész unokái. A lovas makedónok története Nagy Sándor haláláig (az 1988-as kiadás – ld. 3. tétel – átdolgozott és új fejezetekkel kibővített változata). Mundus, 2002. 312
15. Híres és hírhedt római császárok. TKK, Debrecen, 2004. 127
16. Zur Sozialpolitik der Attaliden. Kleine Schriften zur Geschichte, Religion und Körperkultur der Antike. Líceum Kiadó, Eger, 2006. 255
17. Ez történt Marathónnál. TKK, Debrecen, 2008. 112
18. Ez történt Olümpiában. TKK, Debrecen, 2008. 184
19. Ez történt Hellaszban. Az ókori Görögország története. TKK, Debrecen, 2009. 152
20. Hannibal. A pun háborúk kora. TKK, Debrecen, 2011. 200

Könyvrészletek:

1. Nagy Sándor és a hellénizmus. In: Olvastam valahol II. Történészek a Rádió ismeretterjesztő műsoraiban. RTV–Minerva, 1984. 18–25.
2. Képek és jelképek. Móra Kiadó, Bp., 1988. 201 (társszerzők: Cifka Péter, Friss Gábor, Tótfalusi István)
3. Az ókori görög és római történelem tanításának problémái. In: Új törekvések a történelemtanításban. Szerk.: V. Molnár László. Keraban Kiadó, Bp., 1993. 15–26.
4. A hadtörténet haszna a történelem tanításában. In: Történelemmetodikai műhelytanulmányok. Szerk.: V. Molnár László. Tárogató Kiadó, Bp., 1996. 58–67.
5. II. Philippos, a sportember. In: Aelius Aristeidész: Róma magasztalása. (A római császárkor görög szónokai 1.) Fordította, jegyzetekkel, bevezető és kísérő tanulmányokkal ellátta: Szlávik Gábor. A Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kara Ókortörténeti Tanszékének Kiadványai II. Második, bővített kiadás. Bp., 2002. 153–158.
6. Jaj a legyőzötteknek!, Pürrhoszi győzelmek, Claudius Pulcher, Róma két tűz között, Átkelés az Alpokon, A cannae-i csata, Szürakuszai ostroma, Az ilipai csata, A zamai ütközet, Hannibal halála. In: Mondák az ókorból. Összeállította: Zima Szabolcs. TKK, Debrecen, 2004.
7. Dión Chrysostomos és Hérodotos. In: Dión Chrysostomos: A „királyságról” szóló első beszéd. (A római császárkor görög szónokai 3.). Fordította, jegyzetekkel, bevezető és kísérő tanulmányokkal ellátta: Szlávik Gábor. A Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kara Ókortörténeti Tanszékének Kiadványai III. Bp., 2004. 179–188.
8. A hellénizmus. In: Ürögdi György: Kleopátra. Mundus, Bp., 2005. Függelék, 321–337.
9. III. Alexandrosz, a férfiak védelmezője – Nagy Sándor. In: Történelmi melléknevek. Egyetemes és magyar történelmi életrajzok. Szerk.: Horváth Ilna. TAS Kiadó, Bp., 2006. 25–40.
10. Citius, altius, fortius. Olimpia tegnap és holnap. MOB Bp., 2009. (társszerző: Vad Dezső)

Tankönyvek, jegyzetek:

1. Az ősközösség kora és az ókori-keleti társadalmak. Az ókori Görögország története. Az ókori Róma története. IKVA, Bp., 1990. 147 (Korszerű történelem érettségizőknek és felvételizőknek c. sorozat)
2. Nagy Sándor és a hellénizmus alapvetése. IKVA, Bp., 1992. 141 (Korszerű történelem érettségizőknek és felvételizőknek c. sorozat)

3. Az ókori görögök és rómaiak története. IKVA, Bp., 1992. 154 (Korszerű történelem középiskolásoknak c. sorozat)
4. Az ókori olümpiai játékok története. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996, 2002. 172 (egyetemi tankönyv).
5. The History of the Ancient Olympic Games. Textbook for the Students of the Hungarian University of Physical Education. Budapest, 1999. 118.
6. A hellénizmus története. EKF Líceum Kiadó, Eger, 2011. 256.

Tankönyv- és jegyzetrészletek:

1. Emberek és századok. (Történelmi források a kezdetektől 1711-ig.) Tankönyvkiadó, Bp., 1984. 5–110. (társszerzők: Barta Gábor – Hegyi Klára)
2. Európa, Közel és Közép-Kelet. (Történelmi kézikönyvtár középiskolásoknak.) IKVA, Bp., 1994. 374 (társszerzők: Gaál Ernő – Kákossy László – Vékony Gábor)
3. Görög történelem a kezdetektől Kr. e. 30-ig. (Egyetemi tankönyv.) Osiris, Bp., 1995, 1996, 2000, 2003. 393 (társszerzők: Hegyi Dolores – Németh György – Sarkady János)
4. Az őskor és az ókor története. EKF Líceum Kiadó, Eger, 2003, 2005. 403 (társszerző: Gaál Ernő)
5. Az őskor és az ókor története. (A görög–római történeti részt átdolgozta: Kertész István.) EKF Líceum Kiadó, Eger, 2010. 489 (társszerző: Gaál Ernő)

Tanulmányok (szakfolyóiratokban, magyar nyelven):

1. „Engem zavarnak, mint juhoktól a farkast”. (A montanista eretnek mozgalom.) Világosság, 1970/4. 233–237.
2. János két angyala. (Az első kis-ázsiai keresztény közösségek.) Világosság, 1972/3. 145–152.
3. Polisz és mítosz. (A pergamoni Zeusz-oltár világa.) Világosság, 1972/12. 731–739.
4. A cohors-taktika kialakulásának katonai előzményei. Hadtörténelmi Közlemények, 1973/4. 683–690.
5. A nép szent tisztviselői. (A néptribunusi intézmény kialakulásának vallástörténeti háttere.) Világosság, 1974/5. 304–310.
6. „Fa, kő nem rejt...”. (A hellénisztikus uralkodókultusz és görög előzményei.) Világosság, 1976/ 7. 443–450.
7. Néhány megjegyzés Démétrios Poliorkétész kultuszához. Antik Tanulmányok, 1976/ 1. 135–143.

8. A Télephos-mitosz és a Télephos-friz. *Antik Tanulmányok*, 1977/2. 238–245.
9. Sabazios kultusza Pergamonban. *Antik Tanulmányok*, 1981/1. 31–36.
10. A kisázsiai ión városi polgárság és a pergamoni birodalom. *Antik Tanulmányok*, 1984/1. 29–36.
11. Imperialista stratégia Róma keleti politikájában az i.e. II. sz. folyamán. *Acta Antiqua et Archaeologica Suppl. VI. Szeged*, 1987. 55–60.
12. Zsoldosok a hellénisztikus Pergamonban. *Antik Tanulmányok*, 1994/1–2. 57–62.
13. Újabb eredmények a hellénisztikus Pergamon kutatásában. *Antik Tanulmányok*, 1995/1–2. 147–151.
14. Az ókori olimpiák történetéből. *Valóság*, 1998/1. 9–10.
15. “Az egész ház tele van koszorúval”. *Sporttudomány*, 1998/3. 9–11.
16. Marathón és az athéni olimpiai játékok. *Magyar Sporttudományi Szemle*, 2001/3-4. 14–16.
17. A pánhellén sportversenyek lovasküzdelmeinek női győztesei. *Magyar Sporttudományi Szemle*, 2003/2. 41–43.
18. Fejedelmek és lovak a hellénisztikus Pergamonban. *Kalokagathia*, 2003, XLI/1. 7–17.
19. Hérodotosz, az utazó sportrajongó. *Magyar Sporttudományi Szemle*, 2004/2-3. 52–55.
20. A női sport az ókori görög világban, illetve a modern Magyarországon. *Magyar Sporttudományi Szemle*, 2004/1. 25. (társszerző: Szikora Katalin)
21. Pergamon és Delphoi kapcsolatai. Sport és politika a hellénizmus korában. *Magyar Sporttudományi Szemle*, 2007/4. 3–7.
22. Vadászsport az ókori Makedóniában. *Magyar Sporttudományi Szemle*, 2008/3. 25–30.
23. Újabb megfontolások a 120. ókori olympiai játékokról. *Magyar Sporttudományi Szemle*, 2010/1. 13–19.
24. További megfontolások a 120. ókori olympiai játékokról. *Magyar Sporttudományi Szemle*, 2010/2. 13–16.
25. Felkészülés az ókori olympiai játékokra. *Magyar Sporttudományi Szemle*, 2012/1. 18–25.

Tanulmányok (szakfolyóiratokban, idegen nyelven):

1. Das spätrepublikanische Rom. *KLIO* (Berlin), 1974, Band 56. 543–550.
2. Kulturgeschichtsschreibung in der VR Ungarn. *KLIO*, 1975, Band 57. 269–270.

3. Staat und Volksmassen. KLIO, 1978. Band 60/II. 623–633.
4. Neuere Arbeiten zur alten Geschichte aus der VR Ungarn. KLIO, 1978, 60/II. 615–618.
5. Zur „Kulturgeschichte Roms“. KLIO, 1982, Band 64. 2. 579–582.
6. Zur römischen Außenpolitik. KLIO, 1986, Band 68. 2. 582–585.
7. Alexander der Große und Athen. KLIO, 1987, Band 69. 1. 235–237.
8. Schlacht und „Lauf“ bei Marathon – Legende und Wirklichkeit. Nikephoros (Hildesheim) 4, 1991. 155–160.
9. Zur Sozialpolitik der Attaliden. TYCHE Beiträge zur Alten Geschichte. Papyrologie und Epigraphik (Wien) 7, 1992, 133–141.
10. Pergamon und die Strategie des römischen Imperialismus. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 33. 1–4. 1990–1992. 247–253.
11. Some Notes on Inscription IvP. No. 10–12. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 38. 1998. 191–194.
12. Neueste Ergebnisse in der Forschung des hellenistischen Pergamons. Uo. 333–34.
13. “Pleres de oikos hapas stephanon”. Nikephoros (Hildesheim) 12. 1999, 143–148.
14. Studies on Ancient Sport History. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 43. 2003. 47–58.
15. When did Alexander I visit Olympia? Nikephoros (Hildesheim) 18. 2005. 115–126.
16. Herodotus and Dio Chrysostomus: Parity, Disparity and Points of View on Sport. IQSS (Internationale Quarterly of Sport Sciences-Free Electronic Journal). 2009. www.IQSS.eu 4. 28–40.
17. The Connections between Pergamon and Delphi (Sport and Politics in the Hellenistic Period). IQSS (Internationale Quarterly of Sport Sciences-Free Electronic Journal). 2010. www.IQSS.eu 1. 17–25.
18. Some Considerations on the Historical Background of the Olympic Games in 300 BC. Nikephoros (Hildesheim) 23. 2010. 163–170.

Tanulmányok (gyűjteményes kötetekben, magyar nyelven):

1. A római cohors-taktika kialakulása és Polybios katonai terminus technicusai. In: Emlékkönyv Hahn István tiszteletére 60. születésnapja alkalmából. ELTE Ókori Történeti Tanszékeinek kiadványai 5. 1973. 99–117.
2. A pergamoni vallás néhány kérdése. In: „Idő és történelem”. Az ELTE Ókori Történeti Tanszékeinek kiadványai 7. Szerk.: Gaál Ernő–Kákosy László. 1974. 125–135.

3. A háború kétféle elátkozása. (Egy Radnóti műfordítás margójára.) In: *Opuscula classica mediaevalique in honorem J. Horváth. Klasszika-Filológiai Tanulmányok III.* Szerk.: Bollók János. Bp., 1978. 245-258.
4. Apameiától Brundisiumig. (Fejezetek Róma és Pergamon kapcsolatainak történetéből.) In: *Az antik társadalomtörténet problémái.* Szerk.: Sarkady János. Debrecen, 1982. 104-134.
5. Az ógörög olimpiák világa. In: *A Magyar Olimpiai Akadémia Évkönyve.* Szerk.: Krasovec Ferenc. Bp., 1987. 50-62.
6. Csata és "futás" Marathónnál. In: *Magyar Olimpiai Akadémia Évkönyve.* Szerk.: Krasovec Ferenc. Bp., 1989. 19-45.
7. Az ógörögök orvoslása és az antik olimpiai játékok. Uo. 97-107.
8. Az ókori görögök politikai élete. Az ógörög vallás. Az ókori görögök világa. Spárta, a testi nevelés központja. Athén, a „szép és vitéz” férfiak városa. In: *A Magyar Olimpiai Akadémia Évkönyve.* Szerk.: Krasovec Ferenc. Bp., 1989. 25-173.
9. Néhány megjegyzés Pergamon és Asia provincia társadalomtörténetéhez. In: *Közösség és közösségszervező erők az antikvitásban.* Szerk.: Sarkady János és Nemes Zoltán. Debrecen, 1991. 89-105.
10. Az ókori olimpiai versenyek vallási háttere. Az ókori olimpiai játékok színhelye és rituális rendje. Az ókori olimpiai versenyek programja. A görög-perzsa háborúk férfiideálja. A maratoni futás problematikája. Orvoslás és sportorvoslás az antik világban. Az olimpiai játékok a hellénizmus korában. Az olimpiai eszme és a Római Birodalom. In: *A Magyar Olimpiai Akadémia Évkönyve,* 1990. Szerk.: Krasovec Ferenc. Bp., 1990. 9-89.
11. Pergamon újjászületése és az olimpiai eszme. *A Magyar Testnevelési Egyetem közleményei* 2. 1993. 131-139.
12. Botrányok Olümpiában. *Kalokagathia. A Magyar Testnevelési Egyetem közleményei* XXXII. 1. 1994. 39-52.
13. Az ókori olümpiai játékok programjának változásai. In: *Sport és életmód II. Országos Sporttudományos Kongresszus I.* Szerk.: Makkár Márta. 1994. 296-303.
14. Lovasszámok az ókori olümpiai játékokon. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és a régmúltból. Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára.* Szerk.: Sz. Jónás Ilona. ELTE BTK Egyetemes Történeti Tan-szék. Bp., 1994. 14-20.
15. Arisztotelész és Nagy Sándor. *Kalokagathia. A Magyar Testnevelési Egyetem közleményei* XXXII. 3. Szerk.: Krasovec Ferenc. 1994. 7-19.
16. Lovasszámok az ókori olimpiai játékokon. *MOA Évkönyve* 1994. 126-135.
17. Súlyemelés az ókorban. *Kalokagathia. A Magyar Testnevelési Egyetem közleményei* XXXIV. 1-2. Szerk.: Krasovec Ferenc. 1996. 1-2. 36-49.

18. Az olimpiai eszme szerepéről. *Olimpiai Bulletin*, 1997. XXXI. 55. 44-45.
19. Sport és testnevelés a hellénisztikus Keleten. In: *Az olimpizmus szerepe a civilizáció fejlődésében*. Szerk.: Győri Pál. Veszprém, 1999. 9-16.
20. Az ókori olimpiai játékok történetéből. *MOA Évkönyve* 1998. Szerk.: Kun László. 67-82.
21. „Tisztességes játék” Olümpiában. In: III. Orsz. Sporttud. Kongr. Bp., 1999. márc. 5-6. Szerk.: Mónus András. Bp., 1999. 101-105.
22. A cannaei csata és hatása a hadművészet fejlődésére. In: „Emberek és eszmék...”. Tanulmánykötet Vadász Sándor 70. születésnapjára. Szerk.: Gebei Sándor. Eger, 2001. 83-91.
23. Az első női olimpiai bajnok. *Magyar Olimpiai Akadémia Évkönyve* 2000. Szerk.: Hencsei Pál. Bp., 2000. 66-75.
24. Hellénisztikus történelem (akadémiai doktori értekezés tézisei). *Kalokagathia* XXXVII. 1999. 1-2. 79-84.
25. Amatőrök Olümpiában? In: *Béke és sport az olimpiák tükrében. A magyar tudomány napja alkalmából* 2000. november 8-án tartott konferencia előadásai. Kiadja a Vitéz János Római Katolikus Tanítóképző Főiskola. Szerk.: Dr. Magyar György. Esztergom, 2001. 9-28.
26. A hatalom viszonyulása az olimpiai mozgalomhoz a 19-20. századi Magyarországon. *MOA Évkönyve* 2001. Szerk.: Krasovec Ferenc. Bp., 2002. 73-81.
27. Az olimpia visszatér bölcsőjéhez. *Olimpiai Bulletin* 67. 2004. 1-4.
28. II. Philipposz, a sportember. *Kalokagathia*, XLII. Szerk.: Krasovec Ferenc. 2004. 1-2. 5-12.
29. A hatalom viszonyulása az olimpiai mozgalomhoz a 19-20. századi Magyarországon. In: *Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6-10.) előadásai*. Szerk.: Jankovics József – Nyerges Judit. Budapest, 2004. II. 735-743.
30. A sport integráló szerepe a hellénisztikus világban. In: *GENESIA. Tanulmányok Bollók János emlékére*. Szerk.: Horváth László, Laczkó Krisztina, Mayer Gyula, Takács László. Typotex Kiadó, Bp., 2004. 393-403.
31. Színes karikák Olümpiából. *MOA Évkönyve* 2004. Szerk.: Krasovec Ferenc. Bp., 2005. 98-103.
32. Mikor járt I. Alexandrosz Olümpiában? *A Magyar Olimpiai Akadémia Évkönyve* 2005. Szerk.: Krasovec Ferenc. Bp., 2006. 69-80.
33. Történetírók, szónokok, atléták. *Kalokagathia* (Ünnepi szám a 70 éves Istvánfi Csaba professor emeritus tiszteletére) XLIV. 2006. Szerk.: Bognár József. 1-2, 256-266.
34. A makedón királyi ház és Olympia kapcsolatai (I. Alexandrostól II. Philipposzig). In: *Acta Acad. Paed. Agr. XXXIV. Sectio Historiae* (Tanul-

- mánykötet a 60 éves Gebei Sándor professzor tiszteletére). Szerk.: Besze Tibor–Miskei Antal. Eger, 2007. 7-21.
35. Újabb eredmények az ókori olimpiai játékok történetének kutatásában. A Magyar Olimpiai Akadémia Évkönyve 2006. Szerk.: Farkas Ágnes. Bp., 2007. 48-55.
 36. A makedón királyi ház és Olympia kapcsolatai. In: V. Országos Sporttudományi Kongresszus. Válogatott tanulmányok. Szerk.: Bognár József. Bp., 2007. 35-38. (rövidített változat)
 37. A Niképhoria versenyei Pergamonban. In: Acta Acad. Paed. Agr. XXXV. Sectio Historiae. Szerk.: Makai János. Eger, 2008. 3-11.
 38. Az ókori olimpiatörténet új feliratok tükrében. In: VI. Országos Sporttudományi Kongresszus I. Szerk.: Bendiner Nóra és Bognár József. Eger, 2008. 245-249.
 39. Egy rekonstrukciós kísérlet nehézségei. (Mi történt Kr. e. 300-ban?) In: Történészként a katedrán. Tanulmányok Nagy József 80. születésnapjára. Szerk.: Gebei Sándor, Makai János, Bartók Béla. Eger, 2009. 293-318.
 40. „Fegyverek közt hallgatnak a Múzsák?” Olümpiai játékok Kr. e. 480-ban. MSTT VII. Országos Sporttudományi Kongresszus. Semmelweis Egyetem Testnevelési és Sporttudományi Kar, Bp. 2009. május 27-29. Magyar Sporttudományi Társaság www.sporttudomany.hu – DVD, 2010
 41. A sport értékelése a római császárkor egy görög szónokának műveiben. In: Eszmék, forradalmak, háborúk. Vadász Sándor 80 éves. Szerk.: Háda Béla – Ligeti Dávid – Majoros István – Maruzsa Zoltán – Merényi Krisztina – Petneházi Margit. ELTE Bp., 2010. 265-283. (társszerző: Szilávik Gábor)
 42. Az olimpia és a béke. In: „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”. Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Szerk.: Gebei Sándor–ifj. Bertényi Iván–Rainer M. János. Líceum Kiadó, Eger, 2011. 110-118.
 43. A sport közösségformáló szerepe az ókori Makedóniában. In: Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára. Szerk.: Gecsényi Lajos, Izsák Lajos. ELTE Eötvös Kiadó–MTA Társadalomkutató Központ, Bp., 2011. 213-222.

Tanulmányok (gyűjteményes kötetekben, idegen nyelven):

1. Pergamon i rannee hrisztiansztvo. In: Annales Univ.Sc. Budapestiensis de Rol. Eötv. nom. Sectio Historica XV. Főszerk.: Balogh Sándor. Bp., 1974.17-33.
2. Ptolemy I and the Battle of Gaza. In: Studia Aegyptiaca I. (Études Publiées par les Chaires d'Histoire Ancienne de l'Université Loránd Eötvös de Budapest 9.). Budapest, 1974. 231-241.

3. The Roman Cohors Tactics. Problems of Development. Oikumene 1. Szerk.: I. Hahn–L. Kákosy–E. Maróti–J. Sarkady. 1976. 89-97.
4. Des Religionsleben von Pergamon und seine politische Bedeutung. In: Humanismus und Menschenbild im Orient und in der Antike. Halle-Wittenberg. Hrsg. von der Sektion Orient- und Altertumswissenschaften der Martin-Luther-Universität. Halle-Wittenberg, 1977. 201-211.
5. Bemerkungen zum Kult des Demetrios Poliorketes. Oikumene 2. Szerk.: I. Hahn–L. Kákosy–E. Maróti–J. Sarkady. 1978. 163-175.
6. Die Schlacht bei Cannae und ihr Einfluss auf die Entwicklung der Kriegskunst. In: Miscellen zur Wissenschaftsgeschichte. Halle-Wittenberg (Wissenschaftliche Beiträge der Martin-Luther Univ., 38). Hrsg. H. Gericke. 1980. 29-44.
7. Der Telephos-Mythos und der Telephos-Fries. Oikumene 3. Szerk.: I. Hahn–L. Kákosy–G. Komoróczy–Sarkady. 1982. 203-215.
8. Sabazios-Kult in Pergamon. Annales. Sect. Hist. XXII. Főszerk.: Balogh Sándor. 1982. 251-259. 9.
9. Religionsgeschichtliche Voraussetzungen zur Herausbildung des Herrscherkultes in Athen. Oikumene IV. Szerk.: I. Hahn–L. Kákosy–G. Komoróczy–Sarkady. 1983. 61-69.
10. Von Apameia bis Brundisium (Kapitel aus der Geschichte der Beziehungen von Rom und Pergamon). Annales Sectio Classica 1982-1985. IX-X. Szerk.: E. Gaál. 79-93.
11. Die Provinz Asia im Römischen Reich. In: Krise–Krisenbewußtsein–Krisenbewältigung. (Ideologie und geistige Kultur im Imperium Romanum während des 3. Jahrhunderts.) Halle/Saale, 1988. 48-52. 12.
12. Söldner im hellenistischen Pergamon. In: Soziale Randgruppen und Außenseiter im Altertum. Hrsg. I. Weiller unter der Mitwirkung von Herbert Grassl, Graz, 1988. 129-135.
13. Battle and „Run” at Marathon. Ed. Hungarian Olympic Academy. Budapest, 1989. 27.
14. Der Anteil der verschiedenen Teildisziplinen bei der Erforschung der Geschichte Pergamons. In: Konferenz zur 200. Wiederkehr der Gründung des Seminarium Philologicum Halense durch Friedrich August Wolf am 15. 10. 1787. „Innere und äußere Integration der Altertumswissenschaften”. Halle/Saale, 1989. Hrsg. Joachim Ebert und Hans-Dieter Zimmermann. 213-219. 15.
15. The Problem of the Marathon Race. In: Proceedings of an International Symposium on the Marathon Race (Organized by the Hungarian Olympic Academy). Bp. 26-27. October 1990. 7 skk. Ed. Dr. Mária Jakabházyne Mező.

16. The Attalids of Pergamon and Macedonia. In: *Ancient Macedonia. Fifth International Symposium 1. Thessaloniki, 1993.* 669-677. (Institute for Balkan Studies 240). ISBN nincs.
17. Die Darstellung von Attalos I. in der antiken Geschichtsschreibung. (Gedenkschrift István Hahn.) AUB Sect. Hist. 26. 3 skk., 1993. Hrsg. Gy. Németh.
18. The Renaissance of Pergamon and the Olympic Idea. In: *Acts of the First International Congress of Balcan Association in History of Physical Education and Sport. Athens, 1993.* 118-123. Ed. Th. Giannakis–E. Papagiannopoulou–P. Samaras–M. Martidis. 19.
19. The Marathon Race. In: *Sport in unserer Zeit. Texte zum Verständnis der Olympischen Idee/Heft 8. Wien, 1994.* 65 skk.
20. Kertész, I. (1994): Horse/Equestrian Events at the Ancient Olympic Games. In: *The 100 Year History of Olympism in the Mirror of Sciences. Conference and Exhibition. Hungarian Olympic Academy, Bp., 1994.* 96-107. Ed. F. Takács.
21. Kertész, I. (1995): Bemerkungen zur Inschrift OGIS Nr. 338. In: *Specimina Nova Dissertationum ex Institutis Historicis Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio Nominatae XI/1.* Szerk.: Zsolt Visy–Márta Font–István Tóth–László Vilmos. Pécs, 1995. 79-80.
22. Das Ungarische Olympische Komitee und seine Teilnahmen an den I. Olympischen Spielen. In: *Zbornik 1. 1997. (Materiály zo seminárov Slovenskej Olympijskej Akadémie z roku 1996).* 14-16. Szerk.: B. Golian.
23. Sport and physical education in Hellenistic East. *Kalokagathia, XXXV.* 1-2. Bp., 1997. 40-48. Szerk.: Krasovec Ferenc.
24. New Aspects in the Connections between Macedonia and the Ancient Olympic Games. In: *Ancient Macedonia. Sixth International Symposium v. 1, ed. Institut for Balkan Studies. Thessaloniki, 1999.* 579-584. (Institute for Balkan Studies 272).
25. The First Female Olympic Champion. *Kalokagathia. A Testnevelési és Sporttudományi Kar Közleményei. 75th Anniversary Special Issue.* Ed. by Mészáros János. 2000. 53-58.
26. The kalpe and apene. *Kalokagathia XXXVIII, 2000.* 1-2. 19-23. Szerk. Krasovec Ferenc.
27. Pergamon the Center of Hellenistic Sport and Physical Education. In: *6th Congress of the International Society for the History of Physical Education and Sport. Proceedings 14-19 July 1999. Budapest. Bp., 2002.* 25-28. Ed. K. Szikora–P. Nagy–S. J. Bandy–G. Pfister–Th. Terret.
28. Rulers and Horses in the Hellenistic Pergamon. In: *Local Identity and Sport. Historical Study of Integration and Differentiation (proceedings of the 6th*

- ISHPES Seminar, Kanazawa, Japan 2002. Academia Verlag, Sankt Augustin, 2004. 165-169. Ed. Hideaki Okubo.
29. The integrating role of sport in the Hellenistic world. *Kalokagathia*, XLIII, 2005. 3. 5-9. Szerk. Bognár József.
 30. Rulers and Horses in Hellenistic Pergamon. In: *Sport and Education in History. Proceedings of the 8th IHPES Congress*. Sankt Augustin, 2005. 467-471. Eds. Gigliora Gori–Thierry Terret.
 31. Herodotus the Travelling Sports Fan. In: *Atti del IX Congresso Internazionale dell'European Committee for Sport History (CESH)*. Crotone Italia, 26-29 settembre 2004. Vol I, *Età antica*. Crotone, 2005. 59-66. Eds. Teja, Angela, Garcia Romero, Fernando, Mariano, Santino, Bolz, Daphne.
 32. The Development of Connections between the Macedonian Royal House and Olympia. From Alexander I to Philip II. In: *New Aspects of Sport History. Proceedings of the 9th IHPES Congress*. Cologne, Germany 2005. Sankt Augustin, 2007. 24-33. Eds. Manfred Lämmer, Evelyn Martin, Thierry Terret.
 33. The Integrating Role of Sport in the Hellenistic World. *Uo.* 446-449.
 34. The Brothers from Argos and Melancomas of Caria. In: *Orpheus búcsúzik. Tanulmányok Sarkady János emlékére*. Károli Egyetemi Kiadó, Bp., 2007. 165-172. Szerk.: Fehér Bence, Könczöl Miklós.
 35. The Brothers from Argos and Melancomas of Caria. In: „Sport, Nation, Nationalism”. *Proceedings of 8th IHPES Seminar and International Conference on Social Science and Sport*, Ljubljana 24-27. August 2006. Ljubljana, 2008. 77-85. Ed. Tomaž Pavlin
 36. Philip II the Sportsman. In: *Ancient Macedonia VII. Macedonia from the Iron Age to the Death of Philip II*. Thessaloniki, 2008. 327-332. Ed.: Danai Kaplanidou, Irini Chioti.
 37. Hunting Sport in Ancient Macedonia. In: *People in sport history – sport history for people. Proceedings of the IHPES seminar*. Tartu, Estonia, 2008. Tartu, 2011. 172-178. Ed. Kalle Voolaid.

Recenziók:

1. E. Badian: *Roman Imperialism in the Republic*. Ithaca, New York 1968. In: *Antik Tanulmányok* 2, 1973. 248-254.
2. Castiglione László: *Hellénisztikus művészet*. Homonoia IV, 1982. 243-249.
3. A. N. Sherwin-White: *Roman Foreign Policy in the East 168. B.C. to A.D. 1*. *Antik Tanulmányok*, 1984. 258-260.
4. R.E. Allen: *The Attalid Kingdom. A Constitutional History*. *Antik Tanulmányok*, 1987-88. 2. 256-258.

5. W. Will: Athen und Alexander. Antik Tanulmányok, 1987-88. 1. 46-48.
6. P. Green: Alexander to Actium. The Hellenistic Age. Antik Tanulmányok, 1990. 190-192.
7. A sport krónikája. Testnevelés- és sporttudomány. 1. 1993. 44-45.
8. Peter Green: Alexander to Actium. The Hellenistic Age. TYCHE (Wien) 9, 1994.

A KÖTET SZERZŐI

Ballabás Dániel – tudományos segédmunkatárs, EKF
Bartók Béla – főiskolai docens, PhD, EKF
Bessenyei József – egyetemi tanár, az MTA doktora, EKF
Csesznokné Kukucska Katalin – főiskolai docens, PhD, EKF
Gáspár Dorottya – ny. egyetemi docens, CSc, PPKE
Gebei Sándor – egyetemi tanár, az MTA doktora, EKF
Györkös Attila – adjunktus, PhD, DE
Kaló Ferenc – főiskolai tanár, PhD, EKF
Kiss László – főiskolai tanár, PhD, EKF
Kozári József – ny. főiskolai docens, dr. univ., EKF
Vizi Sándor – ny. honvéd alezredes
Makai János – főiskolai tanár, PhD, EKF
Miskei Antal – egyetemi docens, PhD, EKF
Misóczki Lajos – ny. főiskolai magántanár, CSc, EKF
Németh István – egyetemi tanár, CSc, EKF
Pap József – egyetemi docens, PhD, EKF
Pap László – doktorandusz, DE
Romsics Ignác – egyetemi tanár, az MTA tagja, EKF
Szakály Sándor – egyetemi tanár, az MTA doktora, KRE
Szikora Katalin – egyetemi docens, PhD, SE
Szlávik Gábor – egyetemi docens, CSc, ME

A rövidítések jegyzéke:

DE – Debreceni Egyetem
EKF – Eszterházy Károly Főiskola
KRE – Károli Gáspár Református Egyetem
ME – Miskolci Egyetem
PPKE – Pázmány Péter Katolikus Egyetem
SE – Semmelweis Egyetem